TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE.

TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE,

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP
VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPHEN,

ONDER REDAKTIE VAN

Mr. W. STORTENBEKER, Jr.

DOKTOR IN DE REGTEN EN LETTEREN.

DEEL XVI.

VIJFDE SERIE.
DEEL II.

KONINKLIJK INSTITUUT VOOR TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE
INDISCH GENOOTSCHAP

BATAVIA,
LANGE & Co.

's HAGE,
M. NIJHOFF.

1867.

INHOUD

VAN HET

ZESTIENDE DEEL.

Blz.

Bijdragen tot de geschiedenis van het inlandsch onderwijs in Nederlandsch-Indië, aan officiële bronnen ontleend, door Mr. J. A. van der Chijs (*vervolg van Deel* XIV *blz.* 212). . . 1

Uittreksel uit een rapport van den Kolonel, Resident der Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo, van 30 September 1863. . 81

Verovering van Ternate door de Engelschen in 1810, door Mr. J. Bousquet 87

De uitbarsting van den Awoeh-Taroena in 1856 (Eene beschrijving dezer gebeurtenis in het Sangi-Siawoehsch dialekt, met Nederduitsche vertaling). Door J. G. F. Riedel. . . . 91

Katrangan. Darie assal moelanja jang mendjadie Radja di tanah *Bantam*, jang ada terboekoer di masdjid besar, sebage ada terseboet di bawa ini 96

Beschrijving van eenige gedeelten van Ceram, door H. van Rosenberg. 97

De Dajaks van Sidin. Uittreksel uit eene reisbeschrijving van den Adsistent-Resident C. Kater, in het jaar 1865. 183

Een paar Rectificaties door A. B. Cohen Stuart. 189

Geschiedenis der Soenda-landen, door J. Hageman, J.Cz. . . 193

Rapport van den Adsistent-Resident C. Kater, aangaande eene op de boven-Kapoeas plaats gehad hebbende sneltogt, ondernomen door eene bende Taman-dajaks, in het voorjaar van 1862. 252

Lijst der Nederlandsche landvoogden van Taijouan (Formosa), door J. P. C. van der Mark. 259

Aanteekeningen op eene reis door het westelijk gedeelte van de residentie Bantam, met de Heeren van Hasselt en Meaurevert in het jaar 1823, door J. Th. Bik. 260

Iets over den bruidschat bij eenige volken van den Indischen Archipel, door A. Pruijs van der Hoeven. 277

Iets over het Ceramsche Kakian verbond, door A. van Ekris. 290

Nota betreffende het partikulier landbezit op Celebes, door J. A. Bakkers. 316

Chronologische lijst van gedenk- en legpenningen, eereteekens

Blz.

vrijmetselaars-, toegangs-, begrafenis-, bruilofts- en andere penningen. Betrekking hebbende op de voormalige en tegenwoordige bezittingen der Nederlanders beoosten de Kaap de Goede Hoop, door J. S. van Coevorden. 317

Topografische schets van de Berg-regentschappen der Noorder-Distrikten van Celebes, door G. J. Gersen. 352

Eene vraag, door K. F. Holle. 377

Lijst van eenige in 't Maleisch gebruikelijke woorden van sanskrit-oorsprong, waarvan die afstamming in de maleische woordenboeken van Roorda van Eijsinga (1825), Elout (Marsden, 1825), Roorda van Eijsinga (Manuscript, 1847), Crawfurd (1852) en Pijnappel (1863) niet aangetoond is, door H. von de Wall. 381

Aanteekeningen gehouden op eene reis naar Dorei, (noordoostkust van Guineë), in de maanden Junij, Julij, Augustus en September 1863, door Jhr. W. C. F. Goldman. 392

De Batoe-Toelis te Batavia, door J. S. G. Gramberg. 427

Iets over de bij de Dajaks in de Wester-afdeeling van Borneo zoo gezochte tempajans of tadjau's, door den adsistent-resident C. Kater. 438

Vlugtig berigt omtrent eenige lontar-handschriften, afkomstig uit de Soenda-landen, door Radhen Saleh aan het Bataviaasch Genootschap van K. en W. ten geschenke gegeven, met toepassing op de inscriptiën van Kwali, door K. F. Holle. 450

Verslag aangaande den aan den voet van de Soembing en Sindoro onlangs ontgraven steenen trap, door den ingenieur G. A. Pet. 472

Lijst van de voornaamste inlandsche ambtsbenamingen, met korte aanduiding der aan de betrekkingen verbonden werkzaamheden en voorregten, enz., opgemaakt door C. Walbeehm, Senior. 479

J. W. Cranssen te Ternate. 13 September 1799-18 Junij 1801, door Dr. L. W. G. de Roo. 503

Pasemah, door J. S. G. Gramberg. 536

Voorloopig berigt omtrent vijf koperen plaatjes, door Radhen Saleh gevonden in een offerhuisje bij de kampong Kébantënan, onder Békasih, p. m. 15 paal van Batavia, door K. F Holle. 559

Snippers betreffende indische land- en volkenkunde, door K. F. Holle. 568

Verbeteringen. 571

BIJDRAGEN

TOT DE

GESCHIEDENIS VAN HET INLANDSCH ONDERWIJS

IN

NEDERLANDSCH-INDIË,

aan officiële bronnen ontleend

DOOR

Mr. J. A. VAN DER CHIJS,

(*Vervolg van Deel XIV, bladz:* 212.)

III.

In een brief van 15 November 1849, gerigt aan den raad van Nederlandsch-Indië, Jhr. Cornets de Groot en door deze aan de regering medegedeeld, schreef de heer Gericke o. a.:

„De grootste zwarigheid [bij het inlandsch onderwijs] zal in het vinden van geschikte onderwijzers blijven bestaan. Wel is waar, worden hier en daar onder de Javanen geschikte jongelieden aangetroffen, die tot onderwijzers zouden kunnen aangesteld worden, maar of zij geheel en op den duur aan het doel zouden beantwoorden, staat zeer te betwijfelen. Vooreerst is hunne kennis altoos nog zeer beperkt en missen zij over 't algemeen de bekwaamheden om hetgeen zij weten, anderen op eene duidelijke en bevattelijke wijze mede te deelen. Zij hebben daarenboven zelve evenmin een geregeld school-onderwijs genoten en kunnen zich naauwelijks een begrip van de inrigting

eener school maken. Men kan dus niet verwachten, dat zij in staat zullen zijn eene school te dirigeren en een geregeld onderwijs te geven.

„Om jongelieden, die in Holland tot onderwijzers opgeleid zijn, tot onderwijzers der Javaansche jeugd aan te stellen, is geheel ondenkbaar, op grond, dat zij de Javaansche taal evenmin kennen als den aard, het karakter en de vatbaarheid der Javaansche jeugd (*), waarnaar het onderwijs zal dienen ingerigt te worden.

„Men zal dus de onderwijzers moeten zoeken en trachten te vormen uit jongelieden, hier te lande van Europesche ouders of derzelver afstammelingen geboren, die op eene der lagere Gouvernements scholen alhier het elementair onderwijs genoten en bewijzen van verkregene bekwaamheden en van een bijzonderen aanleg gegeven hebben. Deze zouden, daar zij van hunne jeugd af, door den omgang met Javanen, over het algemeen reeds eenige kennis van hunne taal bezitten, gemakkelijk daarin verder onderwezen en tot bekwame onderwijzers der Javaansche jeugd opgeleid kunnen worden.

„Ik heb reeds met 4 te Soerakarta geboren jongelieden, waarvan één in Holland en België en drie alhier het schoolonderrigt genoten hebben, een begin gemaakt. De vorderingen, welke zij in de Javaansche taal beginnen te maken, geven mij grond tot de verwachting, dat zij eenmaal geschikte onderwijzers der Javaansche jeugd kunnen worden. Ik zoude het getal vergrooten en tot tien kunnen brengen, indien ik op eene kleine ondersteuning van het Gouvernement mogt durven rekenen en mij de verzekering gegeven werd, dat die jongelieden, wanneer zij eens de vereischte bekwaamheden zullen verkregen hebben, door

(*) Het is opvallend, hoe hier en bijna overal slechts sprake is van de Javaansche jeugd en de Javaansche taal, alsof Java slechts door éénen volksstam bewoond werd.

het Gouvernement als onderwijzers der Javaansche jeugd aangesteld zullen worden."

In een brief van 26 Junij 1850, aan hetzelfde adres en mede aan de regering aangeboden, schreef de heer Gericke ter zake nog het volgende:

„Het getal arme inlandsche kinderen, die zich op het leeren der Javaansche taal toeleggen, is tot tien aangegroeid. Ik vlei mij nog altoos met de hoop, dat men bij de oprigting van scholen onder de Javanen op deze klasse het oog zal rigten om hen tot geschikte onderwijzers voor dezelve te vormen. . . . . .

„Tot de opleiding van arme inlandsche kinderen tot onderwijzers voor de Javaansche taal zullen slechts één Europeesch onderwijzer om het opzigt over hen te houden en de kundigheden, die zij op school opgedaan hebben, bij hen te onderhouden en verder uit te breiden, en één of twee Javaansche onderwijzers gevorderd werden."

Naar aanleiding hiervan werd opgemerkt, dat het denkbeeld van den heer Gericke wel strookte met het principe om, zooveel mogelijk, nieuwe middelen van bestaan voor de zoogenaamde inlandsche kinderen te openen, maar dat in casu steeds in de bedoeling had gelegen inlanders op te kweeken tot onderwijzers.

Financiële bezwaren schenen tegen het denkbeeld van den heer Gericke niet te bestaan; want, vermits de heer Gericke reeds tien zulke jongelieden had kunnen vinden, zoude het Gouvernement tegen betaling van *f* 15 's maands wel 15 zulke jongelieden (het toenmaals benoodigde aantal) kunnen bekomen.

In de weeshuizen toch werden inlandsche kinderen voor ongeveer *f* 6 in de maand gevoed. En wat het tractement als onderwijzer betrof, waarvoor men *f* 30 tot *f* 50 's maands rekende, meer dan dat verdienden niet vele klerken op de hoofdplaatsen of in de binnenlanden. Mogt het te gering worden bevonden, dan zoude men aan de on-

derwijzers een aandeel in de school-gelden en een paar kamers in de op te rigten school-localen kunnen geven.

Van eene andere zijde werd naar aanleiding van de beide brieven van den heer Gericke opgemerkt, dat aan het plan van het Opperbestuur om inlanders tot onderwijzers voor de inlandsche scholen op te leiden groote moeijelijkheden in den weg stonden.

De inlander toch, die niet van zijne prilste jeugd van lieverlede door onderwijs is opgekweekt, zal bezwaarlijk de volle geschiktheid erlangen om zijne verkregene kennis op bevattelijke wijze aan anderen mede te deelen; ook de toestand der maatschappij, waarin hij leeft, met eene zoo scherpe afbakening der afkomst harer verschillende leden en de daarmede gepaard gaande trapsgewijze eerbieds-verhouding onderling, zal op zich zelven reeds de taak van den inlandschen kweekeling tegenover zijne leerlingen moeijelijk maken.

Want het was niet te verwachten, dat anderen dan inlanders van weinig aanzienlijke afkomst door lust tot het vak van onderwijs zouden worden gedreven en deze de in hunne gewoonten, van kindschheid af, ingeweven uiterlijke vormen van onderdanigheid en eerbiedsbetuiging tegen over hunne meerderen, waartoe de meesten hunner leerlingen zouden behooren, geheel zouden weten af te leggen.

Zonder verkregen ondervinding ter zake vermeende men echter niet van het beginsel, door het Opperbestuur aangenomen, te mogen afwijken.

Intusschen zoude zulks niet behoeven te beletten om in enkele gevallen kundige christen inboorlingen (inlandsche kinderen), welke reeds met goed gevolg met de leiding van scholen voor inlanders belast waren, als zoodanig voortdurend werkzaam te doen blijven.

Deze beschouwingen leidden er toe, dat bij het gouv. besluit van 30 Augustus 1851, no. 1, art. 1 § 3 werd bepaald, dat voorcerst geene andere kweekelingen op de

kweekschool zouden worden aangenomen, dan Javanen van den fatsoenlijken stand en dien ten gevolge ook geene andere inlanders onderwijzers zouden kunnen worden.

Het woord *fatsoenlijk* werd met opzet gekozen, omdat de beteekenis daarvan zeer rekbaar is, iets, dat in casu zijne voordeelen had.

In Mei 1854 maakte de resident van Soerakarta de opmerking, dat het misschien voor het onderwijs nuttig zijn zoude zoo min mogelijk jongelingen van eenigzins aanzienlijke geboorte te bestemmen voor het onderwijzersambt, daar het te vreezen was, dat hunne eerzucht hen andere betrekkingen zoude doen najagen. Jongelingen daarentegen van minderen stand, meende genoemde resident, zouden hunne benoeming tot onderwijzer als een fortuin beschouwen en bij die betrekking blijven.

Deze opmerking had echter toenmaals geene gevolgen (*), zoodat dan ook in Mei 1855 de resident van Bagelen, om tot kweekelingen bij de kweekschool te Soerakarta benoemd te worden, voordroeg een broeder van den regent van Ledok en een zoon van den patih van Koeto-ardjo.

Hoewel deze voordragt geheel in overeenstemming was met het beginsel ten aanzien van de afkomst van de onderwijzers, aangenomen bij het besluit van 30 Augustus 1851, werd zij toch afgekeurd, daar men verwachtte, dat deze jongelieden zich na het verlaten der kweekschool niet aan het onderwijs zouden wijden en hunne opleiding in zoo verre zonder nut zoude zijn.

De resident bleef echter bij zijne voordragt en toonde daarbij aan, dat de geuitte vrees op geene waarschijnlijkheid rustte. De regent van Ledok toch had zelf, meer dan eens, op de benoeming van zijnen broeder tot onderwijzer aangedrongen en een andere zoon van den patih van Koeto-ardjo was reeds onderwijzer te Poerworedjo.

(*) Besluit 21 Julij 1854, no. 8.

Intusschen had de resident van Soerakarta bij missive van 21 Februarij 1855, no. 444, op nieuw in overweging gegeven om kweekelingen te zoeken in eenen minderen, doch gegoeden stand der Javaansche maatschappij, waar de vooroordeelen en pretentiën eener klein adelijke geboorte niet bestaan; waar de ouders zich door eene plaatsing hunner zonen ter kweekschool zullen vereerd achten en deze laatsten in eene plaatsing als onderwijzer een bestaan zullen vinden, waarop zij anders weinig vooruitzigt hebben.

„Ook in die klasse", schrijft deze resident, „zal het gewis niet ontbreken aan intelligente kinderen. Het zal dezen tevens minder moeijelijk vallen zich aan de eenigzins militaire huishouding ter kweekschool te gewennen, naar mate zij niet reeds als kinderen gewend zijn te bevelen en gehoorzaamd te worden, en hun zedelijk bestaan minder van den indruk van slechte voorbeelden zal doordrongen zijn.

„De huishoudelijke band, waarin de kweekelingen tot hun zedelijk welzijn gehouden worden, hindert de jongelingen van hoogere afkomst, als daaraan van der jeugd af niet gewoon. Dit zal minder het geval zijn in de klasse van goede gezetene Javanen zonder hoogen titel, met ééne vrouw en kinderen huisselijk levende en de zonen in de werkzaamheden hunner maatschappelijke betrekking van jongs af doende deelen, waardoor zij meer vrij van weelde en ontucht opgroeijen en meer degelijke onderwijzers beloven.

„Dan ook zullen genoegzame kweekelingen worden gevonden (*) en niet, zooals thans het geval is, 2/3 der residenten en zelfstandige adsistent-residenten op dezerzijdsche aanvrage om adspiranten te kennen geven, dat er geene kunnen gevonden worden." (†)

(*) De ondervinding leert zulks nog niet.

(†) Nagenoeg al de redeneringen van den resident van Soerakarta zien slechts op de kweekelingen, niet op de vereischten, waaraan deze als onderwijzers moeten voldoen, welke vereischten wel op den voorgrond mogen staan.

Vermits deze beschouwingen aan de regering bekend waren, toen de resident van Bagelen op zijne bovenbedoelde voordragt terugkwam, werd die voordragt gesteld in handen van den resident van Soerakarta om ter zake te dienen van consideratiën en advies.

Deze stelde wederom op zijne beurt de voordragt in handen van den hoofd-onderwijzer bij de kweekschool, die naar aanleiding daarvan het volgende schreef:

„De benoeming van bloedverwanten van aanzienlijke hoofden tot kweekelingen op de school van inlandsche onderwijzers en tot onderwijzers op de Javaansche scholen beveelt zich, naar 't mij voorkomt, alleen daardoor aan, dat de leerlingen op de scholen meer eerbied zullen betoonen aan onderwijzers van aanzienlijke afkomst dan aan die van geringe afkomst.

„Hetgeen door den heer resident van Bagelen aangaande den aldaar geplaatsten onderwijzer Soedjoedo gezegd wordt, dat al de kinderen hem, als van goede afkomst, veel eerbied betoonen, komt mij zeer geloofwaardig voor. Evenzoo werd mij berigt aangaande den jeugdigen onderwijzer te Japara, dat de kinderen hem geen eerbied genoeg betoonen, omdat hij van geringe afkomst is.

„Evenwel acht ik dit geen voldoenden grond om daarop de plaatsing van onderwijzers van aanzienlijken stand als regel aan te bevelen. In de gegeven omstandigheden acht ik het zelfs wenschelijk, dat zij niet van aanzien zijn:

1°. omdat de ondervinding mij heeft geleerd, dat vele kweekelingen van aanzienlijke afkomst vrij moeijelijk, althans moeijelijker te regeren zijn, gedurende hun verblijf alhier;

2°. omdat de onderwijzers-stand voor een geringen stand gehouden zal worden, zoolang daaraan eene karige belooning, geen rang of eervolle titel verbonden is.

„De hoop om in betere betrekking geplaatst te worden zal een aanzienlijke van geboorte spoedig van de school

afkeerig maken. Wordt die hoop vervuld, waarin de heer resident van Bagelen geene zwarigheid ziet, dan gaan de vruchten van de Javaansche kweekschool voor 't onderwijs verloren. Een aanzienlijk aantal kweekscholen van Javaansche onderwijzers zou dan vereischt worden om in de sterk gevoelde behoefte aan onderwijzers te voldoen.

„Wordt echter aan dergelijke onderwijzers van hooge afkomst het vooruitzigt om hooger te klimmen ontnomen, dan zullen zij met tegenzin hun werk verrigten en alzoo weinig nut stichten. Wil men onderwijzers wegens dienstjaren of bijzonderen ijver beloonen, dat men dan na bepaalde tijdkringen of op bijzondere voordragt van de hoofden der gewestelijke besturen de bezoldiging der onderwijzers verhooge.

„3°. Eindelijk is het bij den overheerschenden invloed van den stand der geboorte te vreezen, dat onderwijzers van hoogere afkomst naar meer weelde zullen trachten dan hunne geringe bezoldiging toelaat. Het gevolg daarvan zijn schulden en deze verleiden den Javaan tot allerlei verkeerdheden.

„Maar hoe dan de zwarigheid overwonnen, dat onderwijzers van geringe afkomst te weinig invloed op hunne leerlingen uitoefenen?

„Zij kan alleen worden overwonnen na afloop van tijd en door den aanhoudenden invloed van de Europesche ambtenaren, met het opzigt over de school belast.

„Wanneer een volk onverstandig genoeg is om alleen achting aan menschen van aanzienlijke geboorte toe te dragen, zal het wel moeijelijkheid opleveren om dat onverstand uit te roeijen, maar toch schijnt het mij niet onmogelijk. Hebt achting voor uwe leermeesters! Deze les is zoo eenvoudig, dat zij geene aanprijzing behoeft. Zij kan door de ambtenaren van het plaatselijke bestuur niet te dikwijls herhaald, niet te sterk aangedrongen worden."

Bij dit advies van den hoofdonderwijzer voegde nog de resident van Soerakarta het volgende:

„Het is een hoofdvereischte, dat, zoo er een geregeld, onafgebroken onderwijs der Javaansche jeugd zal plaats hebben, men daartoe zal noodig hebben eene klasse van bekwame onderwijzers, die zich uitsluitend aan dat vak wijden.

„Dit is in geheel Europa het geval en vast alle onderwijzers aldaar behooren tot de burgerklasse. Zij zijn daarom niet minder ontzien en geacht. Waarom zoude dit in den tijd van vooruitgang op Java niet hetzelfde geval worden, wanneer daartoe door de hoofden van gewestelijke besturen en zoo vele verlichte regenten wordt medegewerkt?

„Die zelfstandige klasse van onderwijzers zal nimmer gevormd worden, wanneer zonen van of andere aan regenten naauwverwante jongelieden tot onderwijzers worden benoemd. Geene of ten minste zeer weinige onder hen zullen de hoop opgeven op eene plaatsing, die hun meer uiterlijk aanzien en direct of indirect meer voordeelen aanbiedt; en tot de vervulling van die hoop zal het niet ontbreken aan de medewerking van vaders of broeders, vooral nadat aan dezen de erfelijkheid hunner betrekkingen bij het reglement op het beleid der regering genoegzaam verzekerd zijnde, zij er belang bij hebben om in elke mindere betrekking in hunne regentschappen leden hunner familie te brengen."

De regering wilde na kennisname van deze adviezen nog niet beslissen, maar verzocht eerst aan de residenten van Samarang en Soerabaija hun gevoelen kenbaar te maken.

De resident van Samarang bepaalde zich tot de mededeeling, dat hij 't met zijn ambtgenoot van Soerakarta eens was.

De resident van Soerabaija schreef het volgende:

„In het algemeen kan men aannemen, dat jongelieden

van aanzienlijke afkomst of aanverwantschap zich daarop veel laten voorstaan en daarom minder gemakkelijk te leiden zijn, dan zij, die dit voorregt missen en uit dien hoofde, als het ware, genoodzaakt worden om door een oppassend gedrag en aanhoudenden ijver het beoogde doel te bereiken.

„De eersten daarentegen verwaarloozen doorgaans dat doel, in het denkbeeld, zoo al niet vaste overtuiging, dat zij bij hunne terugkomst ter plaatse hunner inwoning door den invloed hunner bloed- of aanverwanten toch wel op de eene of andere wijze geholpen zullen worden.

„Overigens achten vele inlandsche hoofden den onderwijzers stand verre beneden die van ambtenaren en leverde de afdeeling Grissee daarvan onlangs nog een treffend bewijs.

„De regenten van Sidajoe en Lamongan namelijk werden met veel moeite overgehaald om twee hunner onechte zonen te bestemmen tot kweekeling te Soerakarta, doch stelden daarbij alstoen de voorwaarde, dat zij na een paar jaren onderwijzer te zijn geweest, als inlandsche ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur moesten invallen.

„Het spreekt van zelf, dat hun die verzekering niet kon gegeven worden en zulks had ten gevolge, dat hunne zoons niet voor de kweekschool werden bestemd."

Ook de resident van Bagelen werd nogmaals gehoord. Deze schreef:

„Mijne meening is daarop gebaseerd: 1° dat vele jongelieden, zelfs van aanzienlijke afkomst, bij de meer en meer toenemende moeijelijkheid voor eene plaatsing in 's lands dienst zich gelukkig zullen achten na voorafgegane opleiding als onderwijzer te worden geplaatst en een bestaan te vinden, waarnaar zij anders jaren lang moeten wachten; 2° dat aan onderwijzers van aanzienlijke afkomst de leerlingen meer eerbied zullen betoonen dan aan die van geringe afkomst.

„Tegen dien eersten grond voert de hoofd-onderwij-

zer te Solo aan, dat de hoop om in eene betere betrekking geplaatst te worden den aanzienlijke van geboorte spoedig van de school afkeerig zal maken. Mijns inziens bestaat voor deze veronderstelling geen enkel bewijs, terwijl een bewijs voor het tegendeel gevonden wordt in den alhier geplaatsten onderwijzer Soedjoedo, die toch van zeer aanzienlijke afkomst is. Immers deze voldoet zeer goed, vervult zijne betrekking met den meesten ijver en geeft in alle opzigten redenen van tevredenheid. Waarom zou dit nu ook niet met andere jongelieden van gelijke geboorte het geval kunnen zijn?

„Onbekwame onderwijzers, die lui en afkeerig zijn of worden van hunnen werkkring, moeten, zoodra zij bij herhaling en ongeacht vermaningen van die onbekwaamheid blijken geven, uit die betrekking worden ontslagen, terwijl daarentegen degenen, die zich onderscheiden, na verloop van eenige jaren (b. v. vijf of zes jaren) voor bevordering in eene andere betrekking in aanmerking moeten komen. Houdt men hieraan de hand, dan zal men hierin een stimulans voor de onderwijzers vinden, waardoor zij wel hunne beste pogingen zullen aanwenden om te voldoen en de tevredenheid te verwerven van het bestuur; terwijl men nog daarenboven het voordeel heeft later uit hen geschikte, bekwame en beschaafde inlandsche ambtenaren te kunnen kiezen.

„De vraag is dus alleen: kan uwe Excellentie zich vereenigen met het denkbeeld, dat de onderwijzers, die zich loffelijk hebben gedragen, na verloop van een bepaald getal jaren voor bevordering in eene andere betrekking in aanmerking komen?

„In het affirmatieve geval, dan herhaal ik, dat ik er niet alleen geen bezwaar inzie, maar het zelfs wenschelijk acht, dat ook personen van aanzienlijke geboorte, wanneer zij daartoe aanzoek doen, op de kweekschool te Solo worden toegelaten.

„De hoofdonderwijzer der kweekschool zegt verder, dat de onderwijzers, hunne hoop vervuld ziende en in eene andere betrekking overgeplaatst zijnde, de vruchten van de Javaansche school zoo doende voor het onderwijs verloren gaan.

„Ik kan dit geenszins toegeven. Immers zal die plaatsing in eene andere betrekking niet kunnen plaats vinden, dan nadat zij gedurende een bepaald getal jaren *nut* zullen hebben gesticht als onderwijzer. Alleen en bij uitsluiting dezulken, die zich hebben onderscheiden, kunnen dan voor bevordering in aanmerking komen. Ik geloof dus, dat wel verre, dat de vruchten der kweekschool alsdan zullen verloren gaan, men die vruchten dubbeld zal trekken èn voor het onderwijs èn tot het erlangen van uitmuntende hoofden.

„De tweede grond, door mij aangevoerd tot betoog van het wenschelijke om ook jongelieden van hoogere geboorte op de kweekschool toe te laten, is, dat voor de uit zoodanige jongelieden gevormde onderwijzers de leerlingen meer eerbied betoonen dan aan die van mindere geboorte.

„Dat deze laatsten door het weinige ontzag, dat zij hunne leerlingen inboezemen, weinig nut kunnen stichten, is mij bij ondervinding gebleken en ligt in den aard der zaak opgesloten. Daarbij komt nog, dat de zoodanigen uit vrees voor de ouders hunner leerlingen, welke van zooveel hooger afkomst zijn dan zij, met niet de minste gestrengheid te werk durven gaan en op de door hen bestuurde scholen dikwijls de grootste onordelijkheden plaats vinden.

„Trouwens de hoofd-onderwijzer ontkent deze zwarigheid niet, doch is van oordeel, dat dezelve na verloop van tijd door den invloed der Europesche ambtenaren, met het toezigt over de school belast, kan worden overwonnen.

„Ik voor mij twijfel er aan of men hierin naar wensch slagen zal. Doch in allen gevalle geloof ik, dat die tijd,

wanneer die komen mogt, nog verre af is en dat het in dien tusschentijd niet onraadzaam is gebruik te maken van den meerderen invloed, door onderwijzers van hoogere geboorte ingeboezemd wordende, en gevolgelijk van het meerdere nut, dat door hen zal worden gesticht.

„Wat betreft de vrees, welke door den hoofdonderwijzer gekoesterd wordt, dat onderwijzers van hoogere afkomst naar meer weelde zullen trachten, dan hunne bezoldiging toelaat, en dat zij ten gevolge daarvan in schulden zullen geraken en tot verkeerdheden worden verleid, vermeen ik te mogen volstaan met daartegen aan te voeren, dat dit eene bloote veronderstelling is, waarvoor geen enkele grond bestaat. Alle inlandsche ambtenaren, zoowel die van hoogere, als die van lagere afkomst, die hunne carrière in den dienst beginnen, worden aanvankelijk aangesteld als schrijvers of mantri's, waaraan respectivelijk eene bezoldiging is verbonden van *f* 15, *f* 20 of *f* 30. Voorbeelden, dat juist dezulken, die van eene hooge afkomst zijn, door de geringheid hunner inkomsten meer in schulden geraken dan andere, zijn mij niet voorgekomen."

Na ontvangst van dit advies was het aan de regering om in deze quaestie te beslissen en vermits de resident van Bagelen alleen stond tegenover zijne ambtgenooten van Soerakarta, Samarang en Soerabaija, bepaalde zij bij besluit van 5 Junij 1856, no. 1, dat, behoudens zeldzame uitzonderingen ter beoordeeling van den Gouverneur-Generaal, geene inlandsche jongelingen van aanzienlijke afkomst of bloedverwanten van aanzienlijke inlandsche hoofden voortaan zullen worden bestemd tot opleiding als onderwijzers op de daartoe strekkende kweekschool te Soerakarta.

IV.

Bij gelegenheid, dat twee leerlingen van de kweekschool te Soerakarta geschikt werden geoordeeld om tot on-

derwijzers te worden benoemd, werd in Mei 1856 aan de Regering o. a. het navolgende geschreven:

„De regeling van het standpunt der inlandsche onderwijzers schijnt van groot practisch nut en van gunstigen invloed te kunnen zijn, zoowel op de verkrijging van geschikte menschen, als ter wegneming van de verkeerde begrippen, welke omtrent hunne toekomst gekoesterd worden.

„Het verdient daarom overweging die regeling niet langer uit te stellen, kunnende daarbij uitgegaan worden van de navolgende grondslagen:

„1°. dat de inlandsche onderwijzers behooren tot een bijzonder vak en dus in overeenstemming met het beginsel, verkondigd bij het 2de lid van het besluit van 10 Januarij 1846, no. 15, voor geene andere betrekking kunnen in aanmerking komen als voor de zoodanige, welke betrekking hebben op het onderwijs voor de inlandsche jeugd;

„2°. dat hunne geldelijke positie zoude verbeterd worden door:

a. vaststelling der bezoldiging, door hen na het verlaten der kweekschool bij plaatsing aan het hoofd eener school dan wel op talrijk bevolkte scholen als 2de of hulp-onderwijzer te genieten;

b. toezegging eener periodieke tractements-verhooging bij behoorlijke en ijverige pligtsbetrachting;

c. verzekering van een pensioen of onderstand na een zeker aantal jaren met lof volbragten diensttijd, in verhouding tot het genoten inkomen, hetwelk bij toezegging van periodieke tractements-verhooging tevens in verhouding staat tot het getal dienstjaren;

d. toekenning van aandeelen in de schoolgelden volgens een in klassen van betaling verdeeld tarief van die gelden, naar het voorbeeld van hetgeen deswege bij de lagere scholen voor de Europesche jeugd toegestaan is.

„Men veroorlooft zich derhalve de vrijheid bovenstaand denkbeeld in overweging te geven en om, voor het geval, dat hetzelve mogt beaamd worden, op die grondslagen vaste regelen voor deze aangelegenheid te ontwerpen."

Hoewel de wenschelijkheid eener regeling van het standpunt der inlandsche onderwijzers door de Regering erkend werd en de daartoe aangegeven grondslagen haar voorshands zeer doelmatig voorkwamen, meende zij toch, dat, vermits de behoefte aan onderwijzers op sommige plaatsen dringend was, vooraf beslist moest worden ten aanzien van de toenmaals beschikbare adspirant-onderwijzers, omdat anders te veel tijd zoude verloopen, noodig voor de overweging van bedoelde regeling.

Van die regeling kwam derhalve op dat tijdstip niets. (*)

Intusschen hadden in December 1855 de resident van Samarang en de adsistent-resident van Krawang verzocht om in hunne gewesten kweekelingen van de kweekschool te Soerakarta tot onderwijzers aan te stellen.

Eerstgenoemde gaf daarbij in overweging om zulks te doen op een tractement van *f* 30 's maands, terwijl laatstgenoemde daartoe een tractement van *f* $20,^{100}/_{120}$'s maands voldoende achtte.

Dit verschil gaf aanleiding om te overwegen of het wel goed was de inlandsche onderwijzers, die te Solo gevormd waren, op verschillende plaatsen verschillend te bezoldigen.

De directeur der kultures was van gevoelen, dat de inlandsche onderwijzers konden gelijk gesteld worden aan de mantri's bij de regenten, die, op enkele uitzonderingen na, overal een tractement van *f* 25 's maands genoten.

De directeur-generaal van financiën meende daarentegen, dat aan de verwezenlijking van het denkbeeld geen gevolg behoorde gegeven te worden, omdat de inlandsche

(*) Besluit 5 Junij 1856 no. 1.

hoofden en minderen overal op Java verschillend bezoldigd werden.

Vermits echter eene gelijkstelling in deze, zooal niet dadelijk, dan toch later tot eene bezuiniging van uitgaven zoude leiden, had hij geene bedenkingen om aan de regering desniettemin voor te stellen als algemeenen regel aan te nemen, dat de te Soerakarta gevormde inlandsche onderwijzers, die in de verschillende residentiën en afdeelingen van Java zouden worden geplaatst, overal gelijkelijk zouden worden bezoldigd met *f* 25 's maands, met bepaling evenwel, dat deze regel eerst van toepassing zoude zijn op de toenmaals nog niet geplaatste onderwijzers, zoodat degenen, aan wie een hooger cijfer van bezoldiging was toegekend, in het genot daarvan zouden blijven (*).

Wederom deed de zucht om spoedig te voorzien in vacante onderwijzers-plaatsen de regeling dezer aangelegenheid uitstellen, zoodat, zonder daarbij van een vast principe uit te gaan, twee onderwijzers werden benoemd op een tractement van *f* 30 's maands. (†)

Bij missive van 12 Februarij 1857, no. $^{50}/_{177}$, deelde vervolgens de minister van koloniën mede, dat hij de boven omschreven grondslagen zeer geschikt achtte om bekwame onderwijzers voor de inlandsche jeugd te verkrijgen en te behouden, weshalve hij verzocht op die grondslagen vaste regelen voor die aangelegenheid te ontwerpen en aan het opperbestuur ter vaststelling voor te dragen.

Alvorens nog dit ministeriëel schrijven in Indië ontvangen was, had de regering aldaar, naar aanleiding van nieuwe voorstellen tot plaatsing van volleerde kweekelin-

(*) Toenmaals genoten de onderwijzers te:
Japara, Patti, Pasoeroean en Tagal. . . . . *f* 30 s' maands
Patjitan, Poerworedjo, Magelang en Pekalongan . " 25 "
Poerwakarta . . . . . " $20,^{100}/_{120}$ "

(†) Besluit 6 Augustus 1856, no. 33.

gen als onderwijzers, den directeur-generaal verzocht zijn gevoelen nopens die grondslagen bekend te stellen.

Deze schreef dientengevolge het onderstaande:

„Tegen de vaststelling van het beginsel om de inlandsche onderwijzers, als behoorende tot een speciaal vak, voor geene andere betrekkingen in aanmerking te brengen, dan voor die, welke behooren tot het onderwijs van de inlandsche jeugd, kunnen geene bedenkingen bestaan, vermits het aan te nemen is, dat deze personen, wanneer zij op jaren zijn gekomen, toch voor weinige takken van bestuur, waaraan zij vreemd zijn gebleven, geschikt zullen wezen en van hunne overplaatsing dus zeer weinig of in het geheel geen nut zal worden getrokken.

„De positie, waarin deze onderwijzers door tot een bijzonder vak te behooren verkeeren, maakt het noodig, dat hunne geldelijke positie zoo gunstig mogelijk worde geregeld, zullende daardoor geschikte onderwijzers kunnen worden behouden en een prikkel worden daargesteld om voor het vak steeds geschikte sujetten te verkrijgen, terwijl daardoor tevens zal worden te weeg gebragt, dat de stand van inlandschen onderwijzer in het oog van den inlander, in vergelijk met andere betrekkingen, door inlandsche hoofden bekleed, niet te gering zal toeschijnen.

„In de eerste plaats komt hiervoor in aanmerking het toekennen eener vaste bezoldiging uit 's lands kas, welke bezoldiging overal gelijkelijk zal moeten worden vastgesteld op *f* 25 's maands, wanneer de van de kweekschool te Soerakarta afkomstige kweekelingen worden gesteld aan het hoofd eener school; terwijl voor het geval, dat zij als 2de of hulp-onderwijzer worden geplaatst, aan hen eene bezoldiging van *f* 15 's maands zoude kunnen worden toegekend of het cijfer van tractement, dat zij als het maximum op de kweekschool hebben genoten.

„Buiten deze bezoldiging zullen aan de onderwijzers behooren te worden verzekerd periodieke tractements-ver-

hoogingen, bij behoorlijke en ijverige pligtsbetrachting.

„De billijkheid dezer tractements-verhooging vereischt geen betoog; en door de vaststelling van eene bepaling ten deze zal geheel worden gehandeld in overeenstemming met hetgeen is bepaald voor andere takken van dienst, waarbij personen werkzaam zijn gesteld, die door den aard van hunne betrekking kunnen geacht worden van alle andere bevordering verstoken te zijn.

„De tractements-verhooging der inlandsche onderwijzers op *f* 5 's maands stellende voor iedere vijf jaren, kan zulks als voldoende en redelijk worden beschouwd en zullen de onderwijzers bij eenen 20jarigen diensttijd dan een inkomen hebben van *f* 40 's maands, als wanneer geene verhooging meer behoort te worden te goed gedaan.

„Het toekennen van pensioen of onderstand aan de onderwijzers na een zeker aantal jaren met lof volbragten diensttijd is ook niet meer dan billijk.

„Om ter zake geene uitzonderingen te maken zoude men bij het toekennen dezer pensioenen of onderstanden van toepassing kunnen brengen den algemeenen regel om na 20 of meer dienstjaren als onderstand te verleenen het $\frac{1}{4}$ gedeelte van het gedurende de laatste 2 jaren hoogst genoten inkomen.

„Met het denkbeeld ten aanzien van het toekennen van aandeelen in de schoolgelden aan de onderwijzers kan rapporteur zich niet vereenigen.

„Wordt aan dit denkbeeld gevolg gegeven, dan zal in de eerste plaats de administratie daardoor worden uitgebreid, zonder dat het nut daarvan, om der geringheid wille, wezenlijk is.

„Niet alleen, dat zulks aanleiding zal geven tot een aantal boekposten, waardoor de algemeene boekhouding van N. I. hoe langer hoe meer ingewikkeld en uitgebreid wordt, maar het werk der begrooting zal daardoor ook in omvang toenemen, vermits tot eene juiste opvolging der bepalin-

gen en voorschriften omtrent de begrooting de schoolgelden als ontvangsten en de aandeelen in dezelve als uitgaven der begrooting moeten worden verhandeld.

„In de tweede plaats zoude het toekennen van aandeelen in de schoolgelden voor de onderwijzers zeer weinig nut stichten, omdat de schoolgelden in het belang der bevolking en van het onderwijs zelve zeer laag moeten worden gesteld en de aandeelen in dezelve daardoor zeer weinig zullen bedragen.

„Beter komt het rapporteur dus voor om het hiervoren bedoeld denkbeeld niet te verwezenlijken.

„Het gouvernement zal al zeer veel gedaan hebben voor het onderwijs der inlandsche jeugd, indien het de onderwijzers bezoldigt, maar het overige, o. a. het heffen van schoolgelden en het beschikken over dezelve vooreerst aan de bevolking of hoofden overlaat.

„De schoolgelden, die, zooals hiervoren is gezegd, zeer laag moeten worden gesteld ten einde dezelve voor de belanghebbenden niet te drukkend te doen zijn, zouden, naar rapporteurs inzien, alleen moeten strekken tot inkoop van schoolbehoeften, onderhoud van schoolgebouwen, enz.

„Door zoodanige regeling zal het gouvernement dan ook niet behoeven te vervallen in uitgaven, welke ter zake worden vereischt."

Dit advies lokte weder een ander uit, waarin het eerste op de volgende wijze werd beoordeeld:

„Wat betreft de bezoldiging van de inlandsche onderwijzers, afkomstig van de kweekschool te Soerakarta, kan men het noch doelmatig, noch regtvaardig achten om aan den eenen, die bij het verlaten der kweekschool bij toeval aan het hoofd van eene school geplaatst wordt, toe te kennen *f* 30 's maands en aan den anderen, die minder gelukkig is en als tweede onderwijzer op eene sterk bevolkte school wordt geplaatst, slechts *f* 20 's maands.

„Men is van oordeel, dat de geldelijke positie dezer jongelieden, die hunne opleiding hebben volbragt, bij het verlaten der school geheel dezelfde moet zijn, onverschillig of zij aan het hoofd van eene school, dan wel als tweede onderwijzer op eene sterk bevolkte school worden geplaatst.

„Het komt voor, dat men bij vaststelling van de in deze aan te nemen regelen zeldzaam in de gelegenheid zijn zal deze jongelieden na het verlaten van de kweekschool onverwijld te plaatsen aan het hoofd van de meest bevolkte scholen, maar dat men daartoe bij voorkeur zal kiezen onderwijzers, die reeds door eenige jaren dienst ervaring verkregen hebben en in het genot zijn van de 1ste, 2de en 3de periodieke tractements-verhooging, waardoor alsdan van zelve gelijkheid van bezoldigingen van den eersten en den tweeden onderwijzer op dezelfde school niet zal bestaan.

„Men kan beamen de toepassing van den regel om na 20 dienstjaren aan de inl. onderwijzers toe te kennen een onderstand van het $^1/_4$ gedeelte van de hoogste, gedurende de 2 laatste jaren genotene bezoldiging, maar ziet geen reden, waarom men niet zoude trachten den inl. onderwijzer naar het voorbeeld van den Europeschen ambtenaar aan de dienst te verbinden door voor elk dienstjaar boven de 20 tot 30 toe te verzekeren eene verhooging van $^1/_{20}$ gedeelte van den onderstand.

„Men kan toegeven aan de bezwaren tegen het toekennen aan de onderwijzers van een aandeel in de schoolgelden. Dat daardoor de administratie uitgebreid wordt zonder evenredig nut en aanleiding gegeven wordt tot een aantal boekposten, kan men niet ontkennen. Daarenboven ligt het betalen van schoolgelden niet in de zeden der inlandsche bevolking. Zij betaalt die in den regel niet. Maar de leerlingen dienen hunnen schoolmeester, zooals Samuel volgens de heilige schrift Heli diende. Om met de zeden van die bevolking in overeenstemming te blijven

en de scholen bij haar welgevallig te doen zijn, – om die met haar volksbestaan te doen insmelten en niet voortdurend te doen beschouwen als eene gril van den overheerscher, zal men geene schoolgelden moeten vorderen, althans die zoo gering stellen, dat daaruit geen noemenswaardig geldelijk bedrag aan de onderwijzers zoude kunnen toevloeijen

„Met regelen van financiëel en administratief beheer, o. a. met de resolutie van 17 Maart 1820, no. 34 (staatsblad, no. 13), dat namelijk geene bijzondere inkomsten tot bijzondere uitgaven mogen worden aangewend, zoude het strijden dit onzekere bedrag van schoolgelden te doen strekken tot inkoop van schoolbehoeften en onderhoud der schoolgebouwen. Daarenboven behooren bij toepassing van het beginsel, aangenomen bij het besluit van 26 October 1851, no. 11 (staatsblad, no. 59), en bij opvolging van de 2de alinea van art. 57 van het regerings-reglement de kosten van oprigting en onderhoud van inl. schoolgebouwen te komen ten laste van den staat. Om met de zeden der bevolking, zoowel op Java, als daar buiten, in overeenstemming te blijven behooren noch de verstrekking van schoolbehoeften, noch de oprigting van schoolgebouwen kostbaar te zijn.

„Maar juist daarom zullen daaruit geene groote lasten voor den staat voortvloeijen.

„Ongaarne zoude men eindelijk aan de hoofden van gewestelijk bestuur de bevoegdheid toekennen om, in overleg met de regenten of hoofden van binnenlandsch bestuur, uit de schoolgelden gratificatiën toe te kennen aan de onderwijzers, wier stelling door periodieke tractements-verhooging en toekenning van onderstand bijzonder verzekerd is. Men zoude vreezen daardoor aanleiding te geven tot zeer ongelijke beoordeeling van hunne verdiensten. Bestaat er grond tot buitengewone onderscheiding, dan zal die onderscheiding door eene gratificatie des te

grooter zijn en des te krachtiger werken, indien die op voordragt van de hoofden van inlandsch en gewestelijk bestuur door den opperlandvoogd plaats vindt."

Dit advies kon alweder niet behagen aan een derden adviseur, die naar aanleiding daarvan schreef:

„Ik vind geene enkele reden om aan inlandsche onderwijzers, evenals aan Europesche ambtenaren, na 20 jaren dienst een onderstand of pensioen te verzekeren van $^1/_4$ van het door hen gedurende 2 jaren genoten hoogste inkomen. Voor den Europeaan, die hier onder een voor hem afmattend klimaat ten koste niet zelden zijner gezondheid 20 jaren dient in een land van vreemdelingschap voor velen door scheiding van magen en vrienden, moge een volbragte trouwe diensttijd van 20 jaren een billijke termijn zijn om aanspraak op pensioen te kunnen doen gelden, doch voor menschen, die hier geboren en opgevoed zijn, wier betrekkingen zich alle in den regel om hen vereenigd bevinden; die hier van geslacht tot geslacht te huis behooren; die aan het klimaat gewend en daartegen gehard, minder aan deszelfs invloeden zijn blootgesteld of daarvan te lijden hebben, voor zoodanige menschen vind ik den termijn van 20 jaren voor het bekomen van aanspraak op pensioen veel te kort, ook uit aanmerking, dat een ambtenaar in Nederland 40 jaren moet dienen alvorens zoodanige aanspraak in den regel te kunnen doen gelden.

„Stelt men 30 jaren, dan is het verschil met Nederland nog beduidend. Om na dien tijd het pensioen met $^1/_{20}$'s jaars gedurende 10 jaren te doen vermeerderen vind ik goed.

„Ik kan mij ook niet vereenigen met het denkbeeld om aan de onderwijzers geen aandeel toe te kennen in de schoolgelden. Ik acht het in de eerste plaats niet billijk aan onderwijzers, die 50 kinderen te doceren hebben, geen meerder inkomen toe te kennen dan aan hen, die er slechts 10 of 20 hebben te onderwijzen. Maar ten andere ont-

neemt men daardoor een groote stimulans voor de onderwijzers om zich meer en meer te bekwamen ten einde door de meerdere voortreffelijkheid van hun onderwijs leerlingen te lokken. Alle ambitie wordt bij de toekenning van een vast cijfer van bezoldiging zonder aandeel in de schoolgelden met periodieke tractements-verhooging uitgedoofd. De meerdere administratieve en finantiële gemakkelijkheid moet hier, naar mijne meening, ver achterstaan bij het wezenlijke nut der zaak.

„Dat het betalen van schoolgelden niet in de zeden ligt der bevolking, moge letterlijk waar zijn, maar in waarheid is dit niet zoo. Immers in het advies zelf wordt het erkend: „de leerlingen dienen hunnen meester, zooals Samuel volgens de heilige schrift Heli diende". Maar is die dienst dan geene betaling? En is het niet rationeel, dat, evenals het gouvernement er sedert jaren naar streeft de persoonlijke diensten af te schaffen en door geldelijke belastingen te vervangen, alsmede om de huur van den grond niet in natura, maar in geld te heffen, men ook thans het onderwijs met geld, in stede van met diensten of met geschenken der ouders in ooft of andere eetwaren doe remunereren? Men loopt gevaar te dwalen, als men de inlandsche maatschappij, na gedurende een dertigtal jaren onder den meer of min directen invloed der Europeanen bijna over geheel Java geweest te zijn, ten gevolge van het kultuurstelsel en de landverhuringen in de vorstenlanden, nog in den aartsvaderlijken toestand beschouwt van de tijden van Samuel en Heli."

De gouverneur-generaal Pahud besliste eindelijk door aan den minister het volgende te schrijven:

„Uwe Excellentie zal ontwaren, dat niet eenstemmig is gedacht over het bedrag der bezoldiging van de te Soerakarta gevormde onderwijzers. Ik ben van oordeel, dat aan elk hunner bij eventuële plaatsing eene bezoldiging van *f* 30 's maands toe te kennen niet overdreven is, te

minder, omdat aan de onderwijzers bij de meeste inlandsche scholen zoodanig bedrag reeds is toegekend.

„Ook met de beschouwingen om aan de hulp-onderwijzers geene mindere bezoldiging dan aan de overige onderwijzers toe te kennen vereenig ik mij.

„Aan de onderwijzers na 20 jaren trouwe dienst onderstand uit 's land kas te verzekeren komt mij echter niet wenschelijk voor.

„Behalve toch, dat zoodanige verzekering aan geene burgerlijke inlandsche ambtenaren, beambten of hoofden is gegeven en alleen aan inlandsche militairen, blijkens de staatsbladen van 1849, no. 8, 30, 32 en 45 en dat van 1855, no. 51, daarop reglementair aanspraak is toegekend, komt het mij voor, dat zoodanige uitzondering ten behoeve dezer inlandsche onderwijzers ongunstig zal terugwerken. Ik vermeen daarom, in den tegenwoordigen stand van deze aangelegenheid, in het algemeen de voorkeur te moeten geven aan eene opvolging van de regelen ten aanzien der overige inlandsche ambtenaren aangenomen, die de ruimte laten om de dikwerf bijkomende bijzondere omstandigheden te doen gelden.

„De volgende regeling komt mij derhalve doelmatig voor:

1°. de inlandsche onderwijzers, ten koste van den lande tot dit bijzondere vak opgeleid, zullen in overeenstemming met hetgeen verkondigd is bij het 2de lid van het besluit van 10 Januarij 1846, no. 15, voor geene andere betrekking bij het inlandsch bestuur kunnen in aanmerking worden gebragt dan voor eene zoodanige, welke in betrekking staat met het onderwijs van de jeugd onder de inlandsche bevolking;

2°. zij genieten na hunne plaatsing *f* 30 's maands als vaste bezoldiging uit 's lands kas;

3°. bij behoorlijke en ijverige pligtsbetrachting worden aan de inlandsche onderwijzers toegekend tractementsverhoogingen van *f* 5 's maands om de vijf jaren, totdat

hunne bezoldiging in het geheel bedraagt *f* 50 's maands, als wanneer geene tractements-verhoogingen meer worden toegekend." (*)

De minister van koloniën, P. Mijer, onderwierp deze voorstellen bij zijn rapport van 19 November 1857, litt. A, no. 3, aan de goedkeuring van den koning, waarop Z. M. bij besluit van 23 November 1857, no. 39, in denzelfden geest en nagenoeg met dezelfde bewoordingen besliste.

Hiervan werd aanteekening gehouden bij het Indische besluit van 30 April 1858, no. 46, dat in het staatsblad van dat jaar onder no. 53 is openbaar gemaakt.

Bij het bovenbedoeld koninklijk besluit zijn de daarbij vastgestelde tractementen uitdrukkelijk toegekend aan de onderwijzers, ten koste van den lande tot dit vak opgeleid.

In September 1859 deed echter een niet ten koste van den lande opgeleid onderwijzer, Radhen Sosro Winoto van Magelang, het verzoek om ook op hem de bepalingen van dat koninklijke besluit toe te passen.

Hij was steeds betaald uit de schoolgelden, geïnd bij de school te Magelang, en had dientengevolge wisselvallige inkomsten genoten, afhankelijk van de opbrengst dier schoolgelden, welke vermoedelijk nimmer zooveel zouden bedragen, dat hem daaruit een tractement, gelijkstaande aan het hoogste tractement, in het koninklijke besluit genoemd, zoude kunnen toegekend worden.

De resident van Kadoe legde wijders de beste getuigenissen omtrent hem af.

Aan den minister van koloniën werd dientengevolge in overweging gegeven 's konings magtiging te provoceren om de bepalingen, vervat in het meerbedoelde koninklijke besluit ook van toepassing te doen zijn op de onderwijzers bij de inlandsche scholen op Java, niet herkom-

---

(*) Besluit 26 Augustus 1857, no. 24.

stig van de kweekschool te Soerakarta, aan wien voor dat vak gouvernements aanstellingen zijn verleend, in dier voege evenwel, dat zij, die hunne bezoldiging ontvangen uit de schoolgelden, slechts zooveel uit 's lands kas zullen bij ontvangen, als waarop zij volgens de bedoelde bepalingen aanspraak zullen hebben, voor zoover de schoolgelden, in verband tot andere behoeften, voor de kwijting daarvan niet toereikende mogten zijn. (*)

Z. M. de koning verleende hiertoe blijkens kabinets-rescript van 25 Junij 1861, no. 16, de vereischte magtiging, van welke magtiging het noodige gebruik is gemaakt bij het Indisch besluit van 7 November 1861, no. 7, (staatsblad, no. 80.)

Toen de regeling van het standpunt der inlandsche onderwijzers, vervat in het staatsblad van 1858, no. 53, bekend was geworden, wendden zich eenige residenten tot den directeur van financiën met het verzoek om aan eenige onderwijzers, die een tractement genoten, minder bedragende dan *f* 30 's maands, van den 1sten Mei 1858 af toe te kennen een tractement tot genoemd bedrag en om aan eenige andere onderwijzers, die reeds vijf en meer jaren in dienst waren, de eerste vijfjarige tractements-verhooging toe te leggen.

De volgende vragen deden zich toen voor:

1°. is staatsblad 1858, no. 53 van toepassing op destijds reeds in dienst zijnde, doch een tractement, minder dan *f* 30 's maands bedragende, genietende onderwijzers?

2°. of ziet dat staatsblad alleen op hen, die na zijne uitvaardiging geplaatst zijn?

3°. kunnen om aan de inlandsche onderwijzers de eerste vijfjarige tractements-verhooging toe te leggen de dienstjaren vóór ult. April 1858 in aanmerking worden gebragt?

(*) Besluit 30 Maart 1860, no. 10.

Op deze vragen gaf de regering bij besluit van 30 Maart 1860, no. 9, het volgende antwoord:

a. dat de inlandsche onderwijzers, die ten koste van den lande tot dit vak opgeleid en vóór den 30sten April 1858 bereids als zoodanig waren aangesteld, gerekend van dat tijdstip af, in het genot zouden komen van een tractement van *f* 30 's maands, in geval zij niet reeds eene hoogere bezoldiging genoten;

b. dat die onderwijzers bij de vervulling der voorwaarden, in art. 3 van het koninklijk besluit, dd. 23 November 1857, no. 39, gesteld, in het voorregt zouden deelen van de vijfjarige tractements-verhooging en dat daarvoor in aanmerking konden komen de dienstjaren vóór ultimo April 1858.

V.

In Mei 1854 gaf de hoofdonderwijzer bij de kweekschool voor inl. onderwijzers te Soerakarta in overweging aan de onderwijzers, afkomstig van de kweekschool, dien rang en die voorregten te schenken, welke èn overeenkomen met hunne afkomst, èn hen zullen terughouden van het streven of dingen naar andere, meer eervolle of winstgevende betrekkingen.

De resident van Soerakarta, dit voorstel aan de regering mededeelende, gaf daarbij als zijn gevoelen te kennen, dat het schenken van eenen rang aan de te benoemen onderwijzers anders dan de algemeene benaming van goeroe bezwaarlijk zoude zijn. Sommigen toch voeren reeds door geboorte eenen titel en hebben eenen pajong, daarmede overeenstemmende; anderen hebben noch het een, noch het ander. De resident Buschkens meende dus het denkbeeld te mogen opperen om aan al de te benoemen onderwijzers het regt toe te kennen tot het voeren in het veld van hun pajong van b. v. vier gouden sterren, ter grootte van 8 of 10 Rhijnlandsche duimen. De eersten

zouden die op hunnen pajong kunnen plaatsen en de laatsten op een van geheel effen kleur, door het gouvernement te bepalen.

Terwijl sommige adviseurs dit voorstel in advies wilden houden, totdat de Indische regering zich nader met het opperbestuur verstaan zoude hebben omtrent de wijze, waarop aan het inlandsch onderwijs door tusschenkomst van gewestelijke subcommissiën de van gouvernementswege verlangde rigting blijvend zoude kunnen worden gegeven en verzekerd, achtte de gouverneur-generaal Duijmaer van Twist noch een dergelijk overleg met het opperbestuur, noch het verleenen van rangen, enz. aan de inlandsche onderwijzers noodig. De ondervinding toch had de behoefte aan die rangen, enz. nog niet doen gevoelen, weshalve bij besluit van 21 Julij 1854, no. 8, werd aangeteekend, dat vooreerst en zoolang de behoefte daaraan niet was gebleken, niet zoude worden overgegaan tot het verleenen van rangen, titels en andere onderscheidingsteekenen aan de onderwijzers, afkomstig van de kweekschool voor inlandsche onderwijzers te Soerakarta. (*)

In Julij 1860 verzochten echter de Maleische, Javaansche en Soendasche onderwijzers aan de kweekschool te Soerakarta bij request aan den resident aldaar om begiftigd te worden met het regt tot het voeren van een pajong en met eene geldelijke toelage ter bezoldiging van vier volgelingen tot het dragen van den pajong, van een piek, een matje en eene sirih-doos.

(*) De resident van Pasoeroean, Varkevisser, had reeds in 1849 bij de oprigting van eene inl. school aldaar voorgesteld aan den onderwijzer toe te kennen den titel van Mas goeroe en als staatsie een pajong, lampit en epok, maar op dat voorstel is toenmaals niet gelet en later is het in het vergeetboek geraakt.

Dergelijke voorstellen, die een gelijk lot hebben ondergaan, zijn meer gedaan bij gelegenheid van het voordragen van Inlanders voor kweekelingen te Solo.

De hoofd-onderwijzer, in wiens handen dit request gesteld werd, adviseerde naar aanleiding daarvan het volgende:

„Een inlandsch ambtenaar zonder pajong is in 't oog van den inlander iets geheel vreemds. Hij daalt door van dat waardigheidsteeken verstoken te zijn in de achting zijner landgenooten.

„Hij zelf, deelende in de vooroordeelen zijner landgenooten, zal ook wel geene waarde hechten aan eene betrekking, waarvoor de menigte geene achting koestert. Hij zal zijn best doen om op eene andere wijze geplaatst te worden; en zoo hem daartoe de gelegenheid benomen wordt, zal hij ontevreden zijn en zonder opgewektheid of eenige inspanning zijn dienst verrigten. En hoe nadeelig moet dat niet zijn in dit bijzondere geval? Hoe zal een onderwijzer, die de achting van zijne medeburgers, van ouders en kinderen mist, nuttig kunnen zijn? En wat wordt er van het onderwijs, dat gedwongen, zonder lust of opgewektheid gegeven wordt, anders dan ellendig sleurwerk? Het verzoek van requestranten om een pajong te mogen erlangen komt mij dus hoogst billijk voor. Zij stellen er zeer veel prijs op en moeten, naar het mij voorkomt, zelve de onkosten van die staatsie dragen.

„Al de Javaansche onderwijzers, van de kweekschool afkomstig en elders geplaatst, missen tot hunne groote teleurstelling een waardigheidsteeken. In mijn schrijven van den 5^{n} Mei 1854, no. 32, deed ik daaromtrent een voorstel, doch bij besluit van den 21 Julij 1854, no. 8, werd bepaald, dat vooreerst en zoolang de behoefte daaraan niet gebleken was, tot het verleenen van rangen, titels en onderscheidingsteekens aan de Javaansche onderwijzers niet zou worden overgegaan. Sedert dien tijd zijn er zes jaren verloopen en ben ik nog sterker dan vroeger overtuigd van de wenschelijkheid van het toen door mij voorgestelde.

Dat er zoo weinig kandidaten zich aanbieden om kweekeling te worden, is een bewijs, dat er weinig lust bestaat voor 't aanvaarden der betrekking van onderwijzer; dat die kandidaten, voor dat zij de kweekschool bezocht hebben, zoo menigmalen wenschen, dat hunne benoeming tot kweekeling worde ingetrokken, strekt mede ten bewijze, dat ook die weinige kandidaten liever op eene andere wijze in 's lands dienst geplaatst worden. Dat de kweekelingen, die thans ter kweekschool komen, veelal minder weten, dan die bij 't oprigten der kweekschool benoemd werden, is even zeker en is te verklaren uit de minder ruime keuze, die de hoofden der gewestelijke besturen thans kunnen doen, ten gevolge van mindere opgewektheid voor 't onderwijzersambt. Eindelijk ontvang ik vele brieven van de thans geplaatste onderwijzers, waarin zij telkens klagen over hun positie en mijn invloed en aanbeveling verzoeken, tot het bekomen van een ander ambt. In den beginne is het zelfs gebeurd, dat een paar tot onderwijzers benoemde kweekelingen in plaats van blijde te zijn, zeer teleurgesteld waren, daar zij zonder pajong, even zooals zij vertrokken waren, moesten terugkeeren, zoodat zij aanvankelijk weigerden te vertrekken en er bedreigingen met politie-maatregelen moesten gebezigd worden om hen te doen afreizen."

De resident van Soerakarta schreef bij de aanbieding van dit advies aan de regering, dat, hoezeer hij niet kon beamen al het door den hoofd-onderwijzer aangevoerde tot ondersteuning van zijne meening, en inzonderheid niet zijne stelling, dat rang, titels en pajong noodzakelijke vereischten zijn om de onderwijzers de achting van het algemeen te verzekeren, en die, dat men de wenschen der onderwijzers maar steeds zoude hebben te bevredigen uit vrees van anders hunne lust en opgewektheid voor het onderwijs te bederven, zoo gevoelde hij zich in het algemeen niettemin wel gestemd voor het denkbeeld, om de

bediening van inlandsch onderwijzer eenigzins te relevéren door aan haar het regt tot het voeren van onderscheidingsteekenen in eene passende verhouding toe te kennen, waartegen te minder bedenkingen konden bestaan, wanneer men in aanmerking nam, dat de Panghoeloe's, die toch, evenmin als de onderwijzers, geroepen zijn om openbaar gezag uit te oefenen, bedoeld regt bezitten.

Daar het hier echter gold eene aangelegenheid niet van bijzonder belang voor de onderwijzers aan de kweekschool, maar van algemeen belang voor het inlandsch onderwijs over geheel Java, zoo vermeende de resident zich te moeten onthouden van een bepaald voorstel, doch in overweging te mogen geven ter zake het gevoelen in te winnen van de hoofden van gewestelijk bestuur op Java en Madura.

Aan dit denkbeeld van den resident van Soerakarta werd gevolg gegeven bij de circulaire van den 1sten gouvernements secretaris van 5 November 1860, no. 2461, waarna de regering, als naar gewoonte, de meest uiteenloopende adviezen van de hoofden van gewestelijk bestuur ontving.

De resident van Tagal wilde hun den titel van demang goeroe toekennen; die van Pekalongan den titel mantri-pengoeron; Samarang dien van mantri-among-troeno (bewaker ten goede der jeugd); Rembang dien van meester; Soerabaija en Pasoeroean eenvoudig dien van goeroe; Madura dien van mantri-pengadjaran; Banjoemas, Bagelen, Kadoe en Patjitan dien van mantri-skola; Bezoeki dien van mantri-pamoelang; Japara dien van mas dhi dhioworo (onderwijzer, Kawi).

Ook omtrent den toe te kennen rang liepen de gevoelens der geraadpleegde hoofden van gewestelijk bestuur zeer uiteen. Deze wilde hen gelijkstellen in rang aan de mantri's, gene aan de djaksa's, anderen weder aan de onder-districtshoofden, aan de wedhono's, hoofd-demangs,

panghoeloe ketjil, mantri-dalem of kaboepaten, enz. enz.

De resident van Japara wenschte aan de hoofden van gewestelijk bestuur de bevoegdheid toegekend te zien om aan de inlandsche onderwijzers na trouwe vijfjarige dienst den rang toe te kennen van onder-demang, na tienjarige dienst dien van demang en na vijftienjarige dienst dien van kliwon.

Omtrent de staatsie, als zijnde verbonden aan den rang, liepen de gevoelens niet minder uiteen.

De regering kon zich het best vereenigen met het gevoelen van die hoofden van gewestelijk bestuur, die de inlandsche onderwijzers in rang gelijk wenschten te stellen aan de eerste hoofden der waterleidingen, vaccine, zoutpannen, pakhuizen, enz.

Beambten toch op eene bezoldiging van *f* 30 's maands met periodieke tractements-verhoogingen tot een maximum van *f* 50, zooals de inlandsche onderwijzers, zijn op een hooger standpunt geplaatst dan gewone mantri's, doch zij zijn zeker minder in rang dan districts-hoofden, inlandsche officieren van justitie of voorgangers der godsdienst.

Aan deze onderwijzers eenen hoogen rang toe te kennen zoude ook niet stroken met het beginsel om voor den onderwijzers-rang niet op te leiden jongelingen, behoorende tot de inlandsche aristocratie.

De titel van mantri-goeroe kwam de geschiktste voor, waartoe dan ook de meeste hoofden van gewestelijk bestuur hadden geadviseerd.

Wel moge strikt taalkundig de juistheid van het woord goeroe ter aanduiding van onderwijzers, als de hier bedoelde, kunnen worden in twijfel getrokken (goeroe beteekent eigenlijk een geestelijk onderwijzer), maar het woord is algemeen in gebruik voor schier allen, die onderrigt geven aan de jeugd en wordt algemeen verstaan, hetgeen met Kawi of Hoog-Maleische benamingen het geval niet zou wezen.

Bij besluit van 12 April 1861, no. 12 (staatsblad, no. 24) werd alzoo bepaald, dat de door de regering aangestelde en nog aan te stellen inlandsche onderwijzers op Java en Madura zullen voeren den titel van mantri goeroe en rang hebben gelijk aan dien der eerste hoofden van de waterleidingen, vaccine, zoutpannen, pakhuizen en andere daarmede gelijkstaande hoofden, met bevoegdheid om de voor dezen bij het in staatsblad 1824, no. 13 opgenomen reglement op de titels, rangen, de staatsie en het gevolg der inlandsche ambtenaren op het eiland Java, aan de regenten ondergeschikt zijnde, voorgeschreven staatsie en zonnescherm te voeren.

Het boven omschreven denkbeeld van den resident van Japara werd in 1863 op nieuw in overweging genomen, voornamelijk omdat het koninklijk besluit, regelende het tractement van de inlandsche onderwijzers (*), en het evengenoemd besluit van 12 April 1861, no. 12 alle hoop op rangs-verhooging aan de inlandsche onderwijzers afsneden en het toch zeer wenschelijk was, dat voor die onderwijzers een prikkel bestond om steeds hun best te blijven doen.

De regering gaf dientengevolge bij besluit van 7 Maart 1863, no. 22 aan de hoofden van gew. bestuur op Java en Madura te kennen, dat het hun vrijstaat verdienstelijke inlandsche onderwijzers, welke zich door ijver in de vervulling hunner betrekking onderscheiden en die tevens door veeljarige dienst daarvoor in aanmerking kunnen komen, voor te dragen tot de toekenning van de voor eenen hoogeren rang dan dien van mantri voorgeschreven pajong en gevolg, dan wel daar, waar het geven van titels gebruikelijk is, zooals in de Preanger-Regentschappen, tot het verleenen van eenen titel, overeenkomstig het standpunt, dat zij bekleeden.

Van deze beschikking moesten de hoofden van gew.

(*) Ind. Staatsblad 1858, no. 53.

bestuur op Java en Madura kennis doen geven aan de inlandsche onderwijzers, binnen ieders gewest aanwezig.

VI.

In 1856, te gelijk met het voorstel om te Samarang eene school op te rigten, gaf de resident dier plaats aan de regering in overweging te bepalen, dat aan hem zoude worden overgelaten, in overleg met den betrokken regent, in billijkheid te regelen het schoolgeld, dat zoude worden betaald ter bestrijding van den aankoop van schoolbehoeften en verdere uitgaven tot instandhouding der school.

Dit voorstel gaf aan de regering aanleiding om bij besluit van 6 Augustus 1856, no. 33, art. 3 de residenten van Samarang en van de Preanger Regentschappen aan te schrijven om, na overleg met de betrokkene regenten, ter vaststelling aan te bieden een ontwerp van een voorloopig tarief van schoolgelden, geclassificeerd naar het voorbeeld van het algemeen tarief voor de gouvernements lagere scholen in N. I. (staatsblad 1847, no. 29).

Beide residenten dienden daarop een concept-tarief in, welke echter zeer uiteenliepen, ten gevolge waarvan werd noodig geacht aan de hoofden van gewestelijk bestuur op Java eene opgave te vragen van de schoolgelden, die op de inlandsche scholen in ieders gewest betaald werden. (*)

De naar aanleiding hiervan verkregene opgaven liepen, evenals de beide vroeger ontvangene, zoo zeer uit een, dat niet eens twee daaronder met elkaar in verband konden worden gebragt.

Om die reden werd ter algemeene secretarie een concept-tarief opgemaakt, dat bij missive van den 1sten gouvernements secretaris van 14 April 1857, no. 947 aan het oordeel der residenten op Java werd onderworpen.

Dit concept-tarief luidde, als volgt:

(*) Missive gouv. secr. 8 Januarij 1857, no. 65.

Klasse van betaling.	KINDEREN UIT ÉÉN HUISGEZIN.		
	Voor het 1ste	Voor het 2de	Voor het 3de en elk volgend kind.
Eerste	*f* 3.00	*f* 1.60	*f* 0.90
Tweede	" 2.60	" 1.30	" 0.75
Derde	" 2.00	" 1.00	" 0.60
Vierde	" 1.60	" 0.90	" 0.45
Vijfde	" 1.00	" 0.60	" 0.30
Zesde	" 0.60	" 0.30	" 0.15
Zevende	gratis.	gratis.	gratis.

Het oordeel van de geraadpleegde hoofden van gewestelijk bestuur over dit concept-tarief was over het algemeen gunstig. Er waren er echter ook, die daartegen gewigtige bezwaren inbragten.

Zoo was de resident van Japara van gevoelen, dat het een paar klassen kon missen, omdat de Javaansche maatschappij niet zoo vele rangen en standen oplevert. — Volgens het concept-tarief zoude de 6de klasse in verhouding tot het vermogen ongeveer negenmaal meer betalen dan de 1ste; b. v. een regent heeft, behalve zijne emolumenten, *f* 800 's maands tractement en betaalt hoogstens *f* 3 of 3/8 pct. van zijn tractement: een schrijver daarentegen heeft slechts *f* 15 's maands tractement en betaalt voor het eerste kind *f* 0.60 of ruim 3 pct. van zijn tractement. — Bij in-werking-brenging van het concept-tarief zoude de school te Japara zich zelf niet kunnen bekostigen.

De resident van Rembang opperde dit laatste bezwaar ook voor de school op zijne standplaats en zag bovendien bezwaar in eene te lage betaling en te ruim gebruik der gratis klasse, omdat daardoor bij te veel gewone inlanders de zucht om in 's lands dienst geplaatst te worden zoude aangemoedigd worden.

De resident van Pasoeroean zag ook geene kans om met dit tarief zijne school aan den gang te houden, tenzij voor lands rekening genomen werden de tractementen van onderwijzers en kweekelingen en de onkosten voor prijzen. — Een gelijk tarief voor alle scholen over geheel Java was volgens hem niet wenschelijk, omdat de hoofden niet overal evenveel inkomsten hebben. — De regenten wilden gaarne veel meer betalen dan de overige hoofden.

De resident van Banjoemas achtte de 1ste klasse te laag en de 4de te hoog gesteld. In de 1ste klasse toch vielen ambtenaren met *f* 800 à *f* 1000 's maands tractement; in de 4de ambtenaren met *f* 25 à *f* 40 's maands tractement. Hij stelde dus voor:

	1ste kind.	2de kind.	3de kind.
1ste klasse:	*f* 5.—	*f* 2.60	*f* 1.30
4de "	" 1.20	" 0.70	" 0.35

De resident van Bagelen wenschte de 1ste klasse gesteld te zien op *f* 5.— *f* 4.— *f* 3.— en de gratis klasse op te heffen, omdat anders de inkomsten der school te gering zouden worden.

Bij den raad van N. I. werd over deze zaak niet eenstemmig gedacht.

Aan de eene zijde was men van gevoelen, dat, hoezeer bij vele residenten te veel scheen gestreefd te worden naar het doel om de inkomsten der inlandsche scholen niet door de daarvoor besteede uitgaven te doen overschrijden, over het algemeen de opmerking juist voorkwam, dat de betaling in de eerste klasse te laag, in de laatste (de gratis klasse natuurlijk uitgezonderd) te hoog was gesteld.

Met het beginsel om de schoolgelden in verband te brengen met de inkomsten der ouders van de schoolgaande kinderen beschouwde men overeenkomstig de schoolgelden te stellen op 1 % van de inkomsten, in welk geval de regent op een inkomen van *f* 1000 's maands en daarboven voor een kind zoude betalen minstens *f* 10 's maands,

terwijl het inlandsche hoofd met een inkomen van minder dan *f* 25 's maands zoude betalen hoogstens 30 duiten.

Men voerde aan, dat zeker eene betaling van 1% van het inkomen niet hoog is te noemen, maar merkte tevens op, dat daartegen weder kan worden aangevoerd, dat op die wijze de regent 40maal zooveel zoude betalen, als de hoofden of particulieren, vallende in de zesde klasse. Men beweerde, dat dit ook niet billijk is te achten en er toe zoude kunnen leiden, dat de regenten, zonder wier medewerking de scholen nimmer kunnen bloeijen, instede van die medewerking te verleenen de inlandsche scholen, zooal niet openlijk, dan toch heimelijk tegenwerkten. Men vermeende, dat de bedoeling in de eerste plaats moet zijn niet de uitgaven door de inkomsten te doen dekken, maar het onderwijs onder den inlander nationaal en populair te maken, — en aangezien het betalen van schoolgelden niet ligt in de zeden der Javaansche bevolking, vond men het wenschelijk de betaling voor kinderen van regenten te vorderen, al mogt die niet in juiste evenredigheid zijn met hetgeen van de mindere hoofden gevorderd wordt, liever wat lager te stellen, wanneer daardoor het doel des te beter zoude kunnen worden bereikt.

Men was dus van oordeel, dat als regel moest worden aangenomen, dat zal worden betaald:

1% der inkomsten voor het eerste kind.

1/2 " " " " tweede "

1/4 " " " " derde en verdere kinderen, behoudens eene gratis klasse voor onvermogenden en bevoegdheid van de hoofden van gewestelijk bestuur om, wanneer de volgens dezen regel door de ouders maandelijks voor een kind te betalen som *f* 5 overschrijdt, alsdan de betaling in overleg met de betrokkenen (vermoedelijk bij uitsluiting regenten) naar billijkheid te regelen, daarbij de som van *f* 5 als minimum aanmerkende.

Zulk een tarief achtte men, dat voor alle plaatsen zoude kunnen gelden, zonder uitzondering.

Aan de andere zijde was men niet overtuigd, dat niet doeltreffend en uitvoerlijk zoude zijn het tarief, in December 1856 door den raad van N. I. ontworpen, luidende:

Klasse.	KINDEREN UIT ÊÉN HUISGEZIN.		
	Voor het 1ste	Voor het 2de	Voor het 3de en elk volgend kind.
Eerste	*f* 2.50	*f* 1.25	*f* 0.62^5
Tweede	„ 2.00	„ 1.—	„ 0.50
Derde	„ 1.50	„ 0.75	„ 0.37^5
Vierde	„ 1.—	„ 0.50	„ 0.25
Vijfde	„ 0.50	„ 0.25	„ 0.12^5
Zesde	gratis.	gratis.	gratis.

en zulks met het oog op alles, wat ter zake dienende was, vooral op de noodzakelijkheid om door een laag tarief den inlander niet af te schrikken van het doen deelnemen zijner kinderen aan onderwijs, op Europesche wijze gegeven; iets, dat te meer wenschelijk werd geacht, vermits betaling van schoolgelden niet ligt in de zeden der Javaansche bevolking.

Men was van oordeel, dat een tarief, zich regelende naar rang en inkomsten, er niet toe zoude leiden, dat de lasten op allen, op wien het zou worden toegepast, gelijkmatig zou drukken, omdat zij, die gelijke inkomsten genieten, daarom niet alle even vermogend zijn.

Men beweerde, dat om gelijk te drukken, de lasten in juiste verhouding behooren te staan tot het vermogen en niet tot de inkomsten.

Men wilde derhalve bij de meest mogelijk naauwgezette toepassing van het tarief wel gelet hebben op bekende inkomsten of bezittingen en het maatschappelijk standpunt der ouders of voogden, maar toch de regeling der betaling overlaten aan de plaatselijke autoriteiten in over-

leg met de betrokkene regenten, die men aanmerkte als locale commissiën van toezigt op de verschillende inlandsche scholen en als het best in staat om over het vermogen van ouders en voogden te oordeelen.

Men merkte voorts nog op, dat de 6de klasse niet uitsluitend bestemd moest worden voor behoeftigen, maar voor onvermogenden, al zijn deze ook geene behoeftigen in den waren zin des woords.

De gouverneur-generaal Pahud vond eene procentsgewijze betaling van schoolgelden eene innovatie, die veel van eene belasting op de inkomsten zou hebben en waarvan hij de uitkomst niet voordeelig achtte.

Z. Exc. teekende wijders aan, dat alle residenten het eens waren, dat de schoolgelden der 1ste klasse volgens het aan hun oordeel onderworpen tarief niet te hoog gesteld waren; dat in den regel een aanmerkelijk verschil bestaat tusschen de inkomsten van de regenten (die waarschijnlijk bij uitsluiting in de 1ste klasse zouden vallen) en de inkomsten van patih's en andere inlandsche ambtenaren; dat men dus veilig in het laatst medegedeelde tarief de eerste klasse kon stellen op *f* 3, *f* 1,50 en *f* 0,75.

Bij besluit van 12 November 1857, no. 29 werd alzoo goedgevonden en verstaan:

1°. met intrekking van alle met dat besluit strijdende bepalingen, vast te stellen, dat bij de scholen, opgerigt van gouvernements wege ten dienste van de jeugd der inlandsche bevolking op Java en Madura de schoolgelden van de leerlingen worden gevorderd overeenkomstig het onderstaand tarief:

Klasse.	KINDEREN UIT ÉÉN HUISGEZIN.		
	Voor het 1ste	Voor het 2de	Voor het 3de en elk volgend kind.
Eerste	*f* 3.—	*f* 1.50	*f* —.75
Tweede	„ 2.—	„ 1.—	„ —.50
Derde	„ 1.50	„ 0.75	„ —.37½
Vierde	„ 1.—	„ 0.50	„ —.25
Vijfde	„ 0.50	„ 0.25	„ —.12½
Zesde	gratis.	gratis.	gratis.

en dat dit tarief met de meest mogelijke naauwgezetheid zal worden toegepast, in overleg met de regenten, naar gelang van de bekende inkomsten of bezittingen en het maatschappelijk standpunt der ouders of voogden:

2° te bepalen, dat het bij artikel één vastgestelde tarief bij wijze van proef wordt ingevoerd; — met aanschrijving op de hoofden van gewestelijk bestuur op Java en Madura om in Januarij 1859 omtrent de werking daarvan te dienen van berigt, consideratiën en advies.

Eerst omstreeks het midden van 1860 hadden alle hoofden van gewestelijk bestuur op Java en Madura aan bovenstaande aanschrijving voldaan, als wanneer bleek, dat alleen die van Pasoeroean en Kediri bezwaar zagen in de definitieve invoering van het tarief, omdat de schoolgelden daardoor zoo zeer zouden verminderen, dat de uitgaven niet meer uit de schoolgelden bestreden zouden kunnen worden.

Het had echter niet in de bedoeling der regering gelegen de schoolgelden geëvenredigd te houden aan de uitgaven, weshalve bij besluit van 21 Februarij 1860, no. 16 het meerbedoelde tarief definitief werd vastgesteld.

Dit tarief bleef van kracht tot in December 1864, als wanneer de inspecteur van het inlandsch onderwijs de aandacht der regering op een paar leemten in dit tarief

vestigde. Men had namelijk in 1863 te Banjoewangi niet minder dan 27 leerlingen, die vroeger in de vijfde klasse van betaling vielen, in de zesde of gratis klasse moeten overbrengen, omdat hun een schoolgeld van *f* 0,50 's maands te zwaar viel en het tarief geene andere keuze overliet, dan hen die som maandelijks te doen betalen, of hen als gratis leerlingen aan te nemen. De schoolkas te Banjoewangi leed daardoor maandelijks een verlies van *f* 10,50 en bleef desniettemin belast met de bestrijding van de onvermijdelijke onkosten voor papier, pennen, inkt, enz. ten behoeve van 27 leerlingen, die uit een financieel oogpunt als non valeurs moesten beschouwd worden. Dezelfde moeijelijkheden had men ook in andere scholen ondervonden, waarom men te Bandong eigenmagtig, doch onwettig tusschen de vijfde en zesde klasse eene nieuwe klasse had ingeschoven.

In het tarief was bovendien tweemaal sprake van halve centen, die wegens het gebrek aan dat betaalmiddel, speciaal in de binnenlanden van Java, dikwerf zeer moeijelijk konden betaald worden en ook de administratie der schoolgelden eenigzins bemoeijelijkten.

Eindelijk maakte het tarief gewag van kinderen uit één huisgezin. Maar het gebeurde volstrekt niet zelden, dat het schoolkind niet behoorde tot het huisgezin van hem, die het schoolgeld betaalde. Meermalen namen regenten en andere aanzienlijke inlandsche hoofden op zich het schoolgeld voor eenig arm lid hunner familie te betalen, hoewel dat lid in het geheel niet tot hun huisgezin behoorde, omdat zij beschaamd zouden zijn, indien iemand hunner familie gratis onderwijs kreeg. Meermalen ook betaalden Europeanen het schoolgeld voor eenig inlandsch kind, dat zij niet eens, als tot hunne familie behoorende, zouden willen aangemerkt zien. In de practijk werd dan ook weinig op het woord huisgezin gelet en schier alleen onderzocht, of de betaler van het schoolgeld al dan niet

gegoed was en voor één of meer schoolkinderen betaalde.

Deze opmerkingen leidden er toe, dat de regering bij besluit van 21 December 1864, no. 30 vaststelde het onderstaande tarief van maandelijksche schoolgelden, door één persoon te betalen:

Klasse van betaling.	Voor één leerling.	Voor twee leerlingen.	Voor elken leerling meer.
Eerste	*f* 3.—	*f* 4.50	*f* 0.75
Tweede	„ 2.—	„ 3.—	„ 0.50
Derde	„ 1.50	„ 2.25	„ 0.37
Vierde	„ 1.—	„ 1.50	„ 0.25
Vijfde	„ 0.50	„ 0.75	„ 0.12
Zesde	„ 0.25	„ 0.37	niets
Zevende	niets.	niets.	„

Wijders werd bepaald, dat bij de toelating van een leerling in eene inlandsche school de Europesche ambtenaar, belast met het toezigt op die school, in overleg met den betrokken regent, zoude regelen, in welke klasse van betaling de persoon viel, die het schoolgeld voor den leerling betaalde, — daarbij lettende op de gewone inkomsten van den betaler; „zullende mitsdien het maat„schappelijk standpunt van den betaler niet uitsluitend „als maatstaf mogen worden aangenomen."

Te gelijker tijd werden de hoofden van gewestelijk bestuur op Java en Madura uitgenoodigd van dit tarief kennis te geven aan de Europesche en inlandsche ambtenaren, belast met het toezigt op eene inlandsche school binnen ieders gewest, onder opmerking, dat, vermits de schoolgelden moeten dienen tot bestrijding der schoolbehoeften, in de rangschikking der leerlingen onder de klasse der niet-betalenden, — vooral na de vermindering, welke het tarief op nieuw ondergaan had, — met omzigtigheid behoorde te worden te werk gegaan.

VII.

In Februarij 1856 wenschte de resident van Cheribon het inlandsch onderwijs binnen zijn gewest uit te breiden door de oprigting van scholen te Madjalengka, Koeningan, Galoe en Indramajoe.

Hij noemde de personen, welke volgens hem de vereischte geschiktheid bezaten om als onderwijzers op te treden, maar deze leverden aan de regering geene genoegzame waarborgen van bruikbaarheid op, vermits zij voor het hun toegedachte vak niet speciaal waren opgeleid.

De regering begreep echter, dat bijaldien zij aan art. 128 van het regerings-reglement en aan art. 81 van de instructie van den gouverneur-generaal binnen een niet al te ver verwijderd tijdperk behoorlijke uitvoering wilde geven, zooals pligtmatig scheen, dat het alsdan nood was met het opperbestuur in overleg te treden ter verkrijging van de middelen tot oprigting van nog eene normaal-school in een der Soendasche gewesten van Java, waar ook de Maleische taal zoude worden onderwezen, zoomede — wanneer men genegen mogt zijn ook daarin onderwijs te doen geven — de Hollandsche taal.

De kweekschool voor onderwijzers onder den inlander op Java te Soerakarta kon toch op den duur, evenmin als al dadelijk, in redelijkheid in de behoefte voorzien.

Daarbij kwam, dat de weerzin, die bij den Soendanees bestaat om zich met den Javaan te vermengen, het bekomen van geschikte Soendasche jongelieden, die zich aan dit onderwijs wenschen te wijden, zeker langen tijd, zoo niet immer in den weg zoude staan, wanneer hierin niet werd te gemoet gekomen door de oprigting van eene normaal-school in de Soenda-landen.

In Julij 1857 erkende de gouverneur-generaal Pahud gereedelijk, dat de ondervinding leerde, dat een normaal-school in de Soenda-landen gebiedend werd gevorderd om ook 's konings milde beginselen ten aanzien van het onderwijs der

inlandsche bevolking in die gewesten van Java te kunnen ten uitvoer brengen, welke, gelijk te vreezen was, van het voorregt van geregeld onderwijs zouden verstoken blijven, zoolang geene geschikte onderwijzers konden worden aangewezen.

De vraag was echter bij hem gerezen, op welke wijze tot de oprigting van zoodanige school zoude behooren te worden overgegaan, b. v., waar de school zoude worden opgerigt; of dit zoude geschieden onder Europesche leiding; hoedanig het onderwijs zoude worden ingerigt; hoeveel kweekelingen op de school zouden worden geplaatst; welke de geldelijke gevolgen zouden zijn van den maatregel.

Een en ander diende onderzocht te worden, alvorens aan het opperbestuur een voldoend toegelicht voorstel te kunnen aanbieden.

Voorshands kwam het hem voor, dat het streven zoude moeten zijn om ook aan het hoofd dezer normaal-school een geschikten Europeschen onderwijzer te plaatsen en hem, behalve met het onderwijs (althans met de leiding daarvan), te belasten met het toezigt over de kweekelingen, evenals aan den hulp-onderwijzer bij de kweek-school te Soerakarta is opgedragen.

Behalve het onderwijzen der Soendasche taal zoude ook het Maleisch lezen en schrijven met Arabische en Latijnsche karakters moeten worden onderwezen, evenals aan het opperbestuur was voorgesteld met betrekking tot de kweekschool te Soerakarta (Besluit 15 Januarij 1857, no. 48). Beide scholen toch bedoelen het vormen van onderwijzers, niet alleen om later slechts onderwijs te geven aan zonen van inlandsche ambtenaren, maar aan de inlandsche jeugd in het algemeen. Verschil in zedeleer en godsdienst leidde er toe om het onderwijs welligt nog gedurende vele jaren volgens oostersche begrippen in te rigten en den Javaan de schoonheden te leeren kennen, welke zijne eigene litteratuur oplevert. Daartoe werden dan ook reeds pogingen in het werk gesteld.

De raad van N. I. was van oordeel, dat de kweekschool behoorde gevestigd te worden in het centrum der Soenda-landen en wel te Bandong, waar ook eerlang de zetelplaats zoude zijn van het hoofd van gewestelijk bestuur der Preanger-Regentschappen.

Het streven moest wezen om aan het hoofd dezer normaal-school een geschikten Europeschen onderwijzer te plaatsen. Maar of zoodanige Europeaan juist wel de geschikte persoon zoude zijn om, behalve met het onderwijs (althans met de leiding daarvan), belast te worden met het toezigt over de kweekelingen, meende de raad te mogen betwijfelen.

Al heeft zoo iemand de beste studiën gemaakt, ook dan nog zal hij in den eersten tijd niet dadelijk op de hoogte zijn van de eigenaardigheden van het inlandsch karakter. Daarenboven scheen hij zich uitsluitend aan zijne eigenlijke taak, het onderwijs, te moeten kunnen wijden en zich niet alleen met de leiding daarvan te moeten belasten. Evenals bij de kweekschool te Soerakarta, geloofde de raad dan ook, dat hem een hulp-onderwijzer behoorde te worden toegevoegd, aan wien het toezigt over de kweekelingen en onder de leiding van den hoofdonderwijzer ook het administratief beheer der inrigting kan worden opgedragen.

De raad was verder van oordeel, dat, mits met vermijding van uitsluitend westersche vormen, het onderwijs op dezelfde wijze zou moeten zijn ingerigt, als te Soerakarta, met dien verstande, dat, evenals daar het zuiver Javaansch te leeren eene hoofd-bedoeling is, welke nimmer mag worden uit het oog verloren, zoo ook bij de kweekschool in de Soenda-landen het leeren van zuiver Soendaasch steeds op den voorgrond zoude moeten staan.

Reeds vroeger had de raad gewaarschuwd tegen het streven, dat men in de verwaarlozing van het Arabisch letterschrift meende te bespeuren om het onderwijs op de

kweekschool voor inlandsche onderwijzers te Soerakarta uitsluitend in te rigten naar Europesche en westersche vormen, ten gevare, dat dit inlandsche onderwijs zich nimmer met den inheemschen landaard vereenzelvigen, zich nimmer nationaliseren zal. Want, deed de raad opmerken, de onderwijzer, die onbekend is met het Arabisch schrift, het schrift van zijne heilige, godsdienstige boeken, zal immer vreemdeling blijven aan de onderwijzers van lageren rang, de goeroe's uit den priesterstand, in wier handen volgens de eigenaardige instellingen des volks de eerste opleiding der jeugd verblijven zal.

Het aantal kweekelingen op de school in de Soenda-landen te plaatsen zoude 30 kunnen bedragen, want het aantal regentschappen, waar scholen zouden moeten worden opgerigt, bedroeg:

in Bantam..... 4
" Buitenzorg..... 1
" Krawang..... 1
" de Preanger..... 5
" Cheribon..... 5
" Banjoemas..... 5

dus 6 gewesten, ongerekend Batavia, en 21 regentschappen. Daar het echter niet overbodig scheen eene inlandsche school van gouvernementswege te vestigen in het zuider- en ooster-kwartier der Ommelanden van Batavia en ééne in het wester-kwartier dier residentie, zoomede ééne in de afdeeling Anjer van de residentie Bantam, zoude dus op 24 gouvernements inlandsche scholen al dadelijk moeten gerekend worden, waarvoor de noodige onderwijzers door de kweekschool in de Soenda-landen moeten worden geleverd.

Een aantal van 30 kweekelingen zoude, gerekend op een cursus van 5 jaren, jaarlijks 6 onderwijzers kunnen doen verwachten, welke verhouding echter, sterfgevallen en mislukking door ongeschiktheid in aanmerking genomen, te voordeelig was.

Het bedoeld aantal kweekelingen kon de raad ook daarom niet te min achten, omdat eenige der voormelde regentschappen zeer groot zijn en men moeijelijk voldoende onderwijs zoude kunnen hebben, als binnen deze slechts één onderwijzer werd gevestigd.

Men diende tevens bedacht te zijn op de mogelijkheid, dat later ook onderwijzers noodig konden worden voor andere dan gouvernements-scholen binnen districten of groote dessa's, waar het verlangen naar dezelve zich mogt openbaren, hetgeen eene zeer wenschelijke zaak zoude zijn.

Nopens de geldelijke gevolgen van den maatregel werden de directeuren van burgerlijke openbare werken en van financiën gehoord.

Aanvankelijk dacht eerstgenoemde er aan om het gouvernements-gebouw te Bandong, Gedong Papak geheeten, in te rigten voor schoollokalen, eetzaal, bergplaats van schoolbehoeften, enz., maar onderwijl kreeg dit gebouw eene andere bestemming. De directeur achtte toen eene som van *f* 137,200 noodig voor de oprigting van schoollokalen en woningen van docenten en leerlingen, waarvan het jaarlijksch onderhoud op niet minder dan *f* 1000 mogt worden gesteld.

De directeur van financiën berekende de uitgaven voor personeel op *f* 26,496 's jaars.

Bij missive van 5 April 1859, no. $^{266}/_{15}$ verzocht alsnu de gouverneur-generaal Pahud de magtiging des konings om ten behoeve van eene kweekschool tot opleiding van inlandsche onderwijzers ten dienste van de jeugd der inlandsche bevolking in de Soenda-landen op Java bij de begrooting van Ned. Indië de volgende sommen als vaste posten te mogen uittrekken:

voor de bezoldiging van een hoofd-onderwijzer een maximum van ..... *f* 900 's mds.

idem van een hulp-onderwijzer een maximum van ..... " 500 "

idem	van een teeken-meester, tevens geschikt voor het onderwijs in de landmeetkunde, een maximum van.....	*f* 250	's mds.
idem	van een inlandschen onderwijzer in de Maleische taal en het Arabisch schrift, een maximum van.....	50	"
voor	toelagen aan 10 kweekelingen à *f* 15 ieder	150	"
"	" " 20 " " 10 "	200	"
"	een mandoer.....	8	"
"	10 koeli's à *f* 5 ieder	50	"
"	schrijfbehoeften en leermiddelen.....	100	"
	Totaal	*f* 2,208	's mds.
	of 's jaars	*f* 26,496.	

Tevens werd bepaald, dat bij toetreding van het opperbestuur tot dit voorstel de betrekking van inlandschen onderwijzer in de Soendasche taal bij de kweekschool te Soerakarta zoude worden ingetrokken en de daar bescheiden onderwijzer naar Bandong zoude worden overgeplaatst.

Eerst bij missive van 8 Junij 1861, l. Aaz. no. 30/703 deelde de minister van koloniën mede, dat Z. M. de koning zich blijkens een kabinets-rescript van 23 Mei 1861, no. 49 met het Indische voorstel had vereenigd.

Hiervan werd in Indië aanteekening gehouden bij het besluit van 22 Augustus 1862, no. 3, waarbij tevens de directeur der burgerlijke openbare werken werd aangeschreven de noodige voorstellen te doen omtrent de gebouwen, voor de kweekschool benoodigd, en, bij het raadplegen van den resident der Preanger-Regentschappen ter zake, aan dezen op te dragen omtrent de wijze van inrigting tevens het gevoelen in te winnen van den heer K. F. Holle.

Deze laatste had zich namelijk aangeboden om de regering bij de oprigting van de kweekschool in allerlei opzigten behulpzaam te zijn. De betrekking van hoofdonderwijzer of directeur wenschte hij echter niet te aanvaarden.

Aan bovenbedoelde aanschrijving voldeed de directeur in Mei 1863, waarop bij besluit van 16 Julij 1863, no. 12 is bepaald, overeenkomstig de overgelegde project- en plattegrond-teekeningen, te Bandong gebouwen op te rigten voor eene kweekschool van inlandsche onderwijzers in de Soenda-landen, waarvan de kosten van hoofd- en bijgebouwen blijkens de mede overgelegde begrootingen waren geraamd op een gezamenlijk bedrag van *f* 43.720, met bepaling, dat van de deugdzame houtwerken, afkomstig van het door het gouvernement van wijlen den heer B. M. F. Phlippeau overgenomen koffij-pel-etablissement, voor het hierbedoelde werk zoude kunnen worden gebruik gemaakt.

De uitvoering van dit werk werd zonder contract opgedragen aan den heer K. F. Holle.

VIII.

Zoodra als in Indië de koninklijke magtiging om ten behoeve van het inlandsch onderwijs *f* 25,000 's jaars op de begrooting uit te trekken bekend was, (*) werd hiervan bij besluit van 13 Maart 1849, no. 5, art. 2 aan de plaatselijke autoriteiten op Java mededeeling gedaan o. a. ten einde intusschen door middel van de regenten om te zien naar geschikte kweekelingen.

In afwachting van eene spoedige opening der kweekschool te Soerakarta werden ruim twee jaren later de hoofden van gewestelijk bestuur op Java bij besluit van 30 Augustus 1851, no. 1, art. 1 § *c.* op nieuw ter zake aangeschreven en wel om aan den gouverneur-generaal vóór ultimo December 1851 de personen voor te dragen, die door gebleken aanleg en het bezit van de overige vereischten het meest in aanmerking kwamen om op de kweekschool te Soerakarta tot het onderwijzers-ambt onder den inlander

(*) Zie deel XIV, bladz. 303.

te worden opgeleid, en om nopens de redenen, op grond van welke de voor te dragen personen daartoe geschikt beschouwd werden, zooveel mogelijk in bijzonderheden te treden, opdat de gouverneur-generaal uit de verscheidene candidaten eene goede keuze zoude kunnen doen.

Toen ongeveer drie jaren later geene door residenten voorgedragene personen meer overig waren, die tot kweekeling zouden kunnen worden benoemd, werden bij besluit van 21 Julij 1854, no. 8, art. 2 de hoofden van gewestelijk bestuur op Java aangeschreven om jaarlijks vóór 1° Junij eene voordragt te doen van jongelieden, geschikt geoordeeld om als kweekelingen op de kweekschool voor inlandsche onderwijzers te Soerakarta te worden opgenomen.

De vereischten, waaraan de personen, die voor kweekeling konden worden voorgedragen, moesten voldoen, zijn meermalen gewijzigd.

Aanvankelijk werd bij het besluit van 30 Augustus 1851, no. 1, art. 1, *a.* § 3 en 4 slechts bepaald, dat zij moesten zijn van fatsoenlijken stand en minstens 15 jaar oud. (*)

Nadat echter moeijelijkheden waren ondervonden met een kweekeling, die 24 jaar oud was, werd bij besluit van 9 Julij 1852, no. 1 bepaald, dat de kweekelingen bij hunne toelating niet ouder dan 18 jaar zouden mogen zijn.

Doch ook deze regeling voldeed niet aan den hoofd-onderwijzer, die in zijn rapport van 30 Maart 1853, no. 8 ter zake schreef:

„Het zou naar mijn oordeel wenschelijk zijn, dat er niet, zooals thans, leerlingen werden benoemd van 15 tot 18 jaar, maar liever van 14 tot 17 jaar. De ondervinding heeft mij bewezen, dat de ouderen meer wenschen

(*) Zie boven, bladz. 4.

koesteren, dan men bevredigen mag, zoo er orde en tucht in eene inrigting als deze zullen heerschen. Bovendien is het zeker, dat zij moeijelijker te vormen zijn en door het heerschende gebrek aan goede huisselijke opvoeding ligt ondeugden hebben ingezogen, die door het beste onderwijs en voorbeeld niet zijn uit te roeijen, eerder dan zij, die op jeugdigen leeftijd aan de luiheid zijn ontrukt. Dat hierover bij de tegenwoordige kweekelingen niet valt te klagen, is meer een gevolg van de goede voordragten, door de respective gewestelijke besturen gedaan, dan een bewijs voor de onwaarheid van het bovenstaande. Eindelijk is de eens volwassen Javaan, naar 't mij voorkomt, gewoon om in de onkunde, waarin hij veelal omtrent zijn ouderdom verkeert, zich vaak jonger op te geven dan hij werkelijk is en zijn leeftijd eenige jaren te doen stilstaan, gelijk zijn verstand door gebrek aan gelegenheid tot ontwikkeling in 't algemeen niet in rijpheid toeneemt. Bij die van jeugdigen leeftijd kan men meer bij 't bepalen van den ouderdom op verstands- en ligchaams-ontwikkeling afgaan."

Naar aanleiding hiervan werd bij het besluit van 2 Junij 1853, no. 4, art. 7 bepaald, dat de voortaan tot kweekelingen voor te dragen jongelingen niet jonger dan 14 en niet ouder dan 17 jaren zullen mogen zijn.

Boven zagen wij reeds, hoe bij het besluit van 5 Junij 1856, no. 1 werd bepaald, dat geene inlanders van aanzienlijke afkomst of bloedverwanten van aanzienlijke inlandsche hoofden mogen worden bestemd voor kweekelingen. (*)

IX.

Toen omstreeks het jaar 1850 de zaak van het inlandsch onderwijs door de regering met meer ernst den vroeger

(*) Zie bladz. 13.

ter harte werd genomen, deed zich al spoedig de vraag voor, wie met de zorg voor dat onderwijs belast zoude worden.

Het lag voor de hand, dat men aan de hoofd-commissie van onderwijs in N. I. dacht, maar al spoedig werd dat denkbeeld verworpen, voornamelijk omdat men de zaak van het inlandsch onderwijs van te politieken aard achtte om die niet door de regering zelve te doen behandelen. Ook had de minister voorgeschreven, dat de regering de leiding van het inlandsch onderwijs niet uit hare handen moest geven. (*)

Was eenmaal de zaak geregeld, dan eerst kon er sprake van zijn om met het houden van een duurzaam toezigt, ook ter vermijding van omslag en dagelijksche bemoeijenis met vele détails voor het gouvernement, de hoofd-commissie en sub-commissiën van onderwijs te belasten, dan wel des noods eene speciale commissie tot dat einde te delegeren.

Een bepaalden ambtenaar met het toezigt te belasten achtte de regering niet noodzakelijk, die de voorkeur gaf aan het denkbeeld om bij voorkomende gelegenheden eenen daartoe geschikten persoon met het doen eener tijdelijke inspectie te belasten.

Voorloopig, meende de regering, waren de hoofden van gewestelijk bestuur het best in staat om de voorbereidende maatregelen overeenkomstig de inzigten der regering ter executie te leggen.

Toen echter omstreeks het midden van 1854 een drietal kweekelingen van de kweekschool te Soerakarta de noodige bekwaamheden voor hunne toekomstige betrekking van onderwijzer verkregen hadden, achtte de raad van Ned. Indië het tijdstip aangebroken, waarop tot de regeling van het onderwijs onder de Javanen een stap verder zoude moeten worden gegaan.

(*) Zie deel XIV, bladz. 261.

Aan den eenen kant werd beweerd, dat, zoude dit onderwijs goede vruchten dragen, het noodzakelijk scheen de leiding daarvan op te dragen aan eene commissie, zamengesteld, zooveel mogelijk, uit wetenschappelijke personen, die door hunne kennis en ervaring, mitsgaders door hunnen maatschappelijken werkkring in zich vereenigen de waarborgen van de belangen van dit zoo krachtige middel van beschaving behoorlijk en naar eisch te zullen bevorderen. Zoodanige centrale commissie zoude uit den aard der zaak behooren gevestigd te zijn in de onmiddelijke nabijheid van de normaal-school, omdat daar waarschijnlijk minder dan elders de zamenstelling der commissie aan bezwaren zoude onderhevig zijn. Zij zoude kunnen bestaan uit vier leden en eenen secretaris, voorgezeten door den resident van Soerakarta. Aan haar zoude het toezigt kunnen worden gegeven over de gewestelijke subcommissiën, zamengesteld uit de hoofden van gewestelijk bestuur en de regenten, bijgestaan door een secretaris. Aan haar zoude ook kunnen worden opgedragen het ontwerpen eener instructie, de regeling van het onderwijs, van de bestemming en van de positie der afgaande kweekelingen, alsmede de rigting door hen aan de uitoefening van hun beroep te geven.

Aan den anderen kant werd opgemerkt, dat het de verklaarde wil was van het opperbestuur, dat het onderwijs op Europesche wijze aan de inlandsche bevolking op Java zonder verdere afwijking moest uitgaan van het gouvernement en mitsdien eene centrale leiding zoude moeten worden uitgeoefend regtstreeks door het gouvernement. Uit dien hoofde kon wel van gewestelijke sub-commissiën, doch niet van eene hoofd-commissie sprake zijn, vooral niet wanneer die zitting houden moet op eene plaats, van den hoofdzetel van het bestuur verwijderd, en zoo doende aan den invloed van dat hoofd-bestuur zoude worden onttrokken. Deze leiding behoorde mitsdien eigenaardig

te blijven bij den gouverneur-generaal en kon hoogstens worden opgedragen aan een lid in den raad van N. I.

Deze raad gaf mitsdien in overweging zich met het opperbestuur te verstaan omtrent de wijze, op welke aan het inlandsch onderwijs door tusschenkomst van gewestelijke school-commissiën de van gouvernementswege verlangde rigting blijvend zoude kunnen worden gegeven en verzekerd.

De gouverneur-generaal Duymaer van Twist was het in geenen deele hiermede eens en schreef dientengevolge bij missive van 21 Julij 1854, no. 469 $^3/_8$ aan den minister:

„De raad zegt, dat, nu een drietal leerlingen van de kweekschool de bekwaamheden, vereischt voor hunne bestemming, verkregen hebben, het tijdstip aangebroken is om aan dat onderwijs regeling, eenheid en stelselmatige uitbreiding te geven.

„Ik moet verklaren het verband tusschen het een en het ander niet te beseffen.

„De vraag is of aan het onderwijs eenheid ontbreekt? Of het onderwijs regeling noodig heeft?

„Dat een drietal leerlingen genoegzaam bekwaam is om de school te Soerakarta te verlaten, doet, meen ik, ter beantwoording dier vragen niets af.

„Evenmin zal men met drie onderwijzers van voldoende bekwaamheid aan het onderwijs stelselmatige uitbreiding kunnen geven, zoolang op een aantal der reeds bestaande scholen gebrek bestaat aan bekwame onderwijzers en men zich aldaar tot dus verre behelpt met hetgeen men heeft kunnen verkrijgen.

„Ik ben niet overtuigd, dat het onderwijs voor het oogenblik eene nadere rigting in algemeenen zin noodig heeft.

„Wat betreft de kweekschool te Soerakarta, de rigting daarvan schijnt voldoende aangewezen, en de bestaande

regeling mag hier of daar nu en dan wijziging of aanvulling behoeven, ik acht, dat die zullen kunnen plaats vinden, wanneer de behoefte daaraan zich openbaren zal. Voor het oogenblik is mij die behoefte aan eene nieuwe regeling niet gebleken.

„En wat betreft de overige inlandsche scholen, de rigting dier scholen schijnt voldoende aangewezen:

door de rigting, die aan de te Soerakarta tot onderwijzers voor die scholen opgeleid wordende jongelingen wordt gegeven;

door de schoolboeken, waarvan men zich bedient en die alleen bestaan in de door het gouvernement uitgegevene, want er bestaan geene andere;

doordien overal tot hiertoe, in den regel, slechts kinderen van hoogere en mindere inlandsche hoofden worden toegelaten.

„Er bestaat eene eenheid met betrekking tot het onderwijs, dat gegeven wordt, voor zooveel uit het verschil van individualiteit tusschen de onderwijzers niet steeds eenig verschil zal volgen.

„Overal is lezen en schrijven in het Maleisch en Javaansch, Madureesch of Soendaasch, het vertalen van de eene taal in de andere, benevens rekenen de hoofdzaak; bij sommigen komt daarbij eenige aardrijkskunde van Java of van den Indischen Archipel en eenig onderwijs in het landmeten, waar de onderwijzer hiertoe de geschiktheid heeft. Overal staan de inlandsche scholen onder toezigt der residenten en regenten. Jaarlijks moet een verslag worden ingeleverd aan den gouverneur-generaal, waardoor deze van elke belangrijke afwijking kennis zoude verkrijgen en, zoo noodig, zou kunnen tusschen beiden komen.

„Ik zie niet, welke nadere rigting voor het oogenblik aan de zaak zou kunnen worden gegeven. Ik zie evenmin, dat men betere plaatselijke commissiën zou kunnen benoemen dan die, welke bestaan uit de residenten en

regenten. En ik zie eindelijk ook niet, hoe men meer eenheid zou verkrijgen dan die, welke thans bestaat, nu de geheele zaak ten slotte, als het ware, in de hand is van den gouverneur-generaal.

„Integendeel, voor een begin komt het mij voor, dat de zaak goed loopt en dat men wel zal doen van lieverlede en naar mate zich de behoefte bij meerdere uitbreiding zal doen gevoelen, de rigting nader aan te geven en nadere regelingen te maken."

Bij de behandeling van het tarief van schoolgelden in 1857 deed zich andermaal de vraag voor of het ter voorziening in de leemte, die in het algemeen toezigt of de leiding van het inlandsch onderwijs bestond, geene overweging verdiende één persoon te belasten met het voorlichten der regering in alles, wat dat onderwijs betreft.

De raad van N. I., hieromtrent gehoord, verklaarde, dat, vermits de wettelijke en bijzondere voorschriften betreffende het inlandsch onderwijs niet meer zagen op het onderwijs onder de Javanen alleen, maar op het onderwijs onder den inlander in het algemeen in Ned. Indië, het denkbeeld, aangegeven in zijn boven omschreven advies, noodwendig wijziging moest ondergaan.

De zetel van eene centrale of hoofd-commissie zoude moeten zijn Batavia, de hoofdzetel van het bestuur, van hetwelk zij haren lastbrief zoude hebben ontvangen, en niet Soerakarta.

Te Batavia zou deze commissie meer blijkbaar het voorlichtend collegie zijn van de regering in alles, wat het inlandsch onderwijs aangaat, en in de zorg, aan den gouverneur-generaal daarover opgedragen bij art. 125 van het regerings-reglement.

Mogt men met het oog op de voorschriften van het opperbestuur twijfelen aan de bevoegdheid om aan eene centrale commissie de zorg voor de aangelegenheden van het inlandsch onderwijs, als gedelegeerde van den gou-

verneur-generaal, op te dragen, niets belette ter zake vooraf met het opperbestuur in overleg te treden en nadere bevelen te vragen.

De raad wees, om deze afwijking van zijn vroeger gevoelen nog meer te motiveren, op de omstandigheid, dat bereids in overweging was gegeven de oprigting van eene tweede normaal-school in één der Soendasche gewesten van Java.

Mogt dat denkbeeld worden verwezenlijkt, dan zou er geen motief zijn om de centrale commissie bij voorkeur in de nabijheid van de normaal-school te Soerakarta te vestigen en niet in de nabijheid van de normaal-school in de Soendasche residentie.

Wanneer later het inlandsch onderwijs meer uitbreiding zou hebben bekomen, zoude het denkbeeld om daarmede één persoon, die een deskundige behoort te zijn, te belasten en aan wien de titel van inspecteur over het inlandsch onderwijs zoude kunnen gegeven worden, allezins aanbeveling verdienen. Voor het tegenwoordige echter kwam den raad de aanstelling van zoodanigen ambtenaar minder geraden voor, omdat men het inlandsch onderwijs nog van te geringen omvang achtte om daarvoor een specialen ambtenaar, die goed bezoldigd behoort te zijn, aan te wijzen, afgescheiden van de moeijelijkheid om daarvoor al aanstonds een geschikten deskundige te vinden.

De raad gaf mitsdien in overweging in overleg te treden met het opperbestuur ten einde, voor zooveel dit nog noodig was, de Indische regering te doen magtigen om het toezigt op en de leiding van het inlandsch onderwijs, onder het oppertoezigt van den gouverneur-generaal, op te dragen aan eene centrale of hoofd-commissie, zamengesteld uit een voorzitter, twee leden en een secretaris, stem hebbende in de vergaderingen bij wettige verhindering van een der leden; met de magtiging tevens om, wanneer het inlandsch onderwijs daartoe voldoende uitbreiding

zoude hebben verkregen, aan één der leden van de commissie op te dragen de functiën van inspecteur der scholen voor den inlander in Ned. Indië, door of onder toezigt van het gouvernement opgerigt, wanneer daartoe een geschikt, deskundig persoon zoude kunnen worden bestemd; met bepaling, dat aan dezen inspecteur zal kunnen worden toegekend eene bezoldiging van ten hoogste *f* 1000 en dat aan den secretaris der centrale of hoofd-commissie van inlandsch onderwijs, zoolang die betrekking zal blijken gecumuleerd te kunnen worden waargenomen met een ander ambt, eene toelage zal worden verleend van *f* 150 's maands, benevens aan klerken-geld en bureau-kosten van *f* 125 's maands: — en al verder worde bepaald, dat het toezigt in elk gewest, ondergeschikt aan de centrale of hoofd-commissie, zal zijn opgedragen aan het hoofd van het gewestelijk bestuur als voorzitter, bijgestaan door de onderscheidene hoofden van plaatselijk bestuur en de betrokken inlandsche regenten als leden, gezamenlijk vormende eene sub-commissie van inlandsch onderwijs, aan welke, zoowel als aan de centrale of hoofd-commissie door den gouverneur-generaal instructiën zullen worden uitgereikt.

Met dit advies kon de gouverneur-generaal Pahud zich gereedelijk vereenigen, niet alleen op grond van de boven aangevoerde motieven, maar ook, en wel voornamelijk, omdat het te verwachten was, dat, zoo lang niet één ligchaam met het voorlichten der regering in alles, wat het inlandsch onderwijs betreft, belast werd, de behandeling der aangelegenheden, dit onderwijs betreffende, voor de regering uiterst langwijlig en moeijelijk zouden worden, vermits reeds meermalen was gebleken, dat op vele punten, met het onderwijs van den inlander in naauw verband staande, de gevoelens der te raadplegen autoriteiten te zeer uiteen liepen, dan dat de regering zich met volkomen vertrouwen (en in elk geval met opoffering

van eenen kostbaren tijd) op de juistheid harer beslissingen zoude kunnen verlaten.

Bij missive van 12 November 1857, no. 905/30 verzocht alzoo de gouverneur-generaal Pahud aan den minister van koloniën magtiging om op de begrooting van Ned.-Indië als vaste post te mogen uittrekken eene som van *f* 15.300 ter verwezenlijking der hier bedoelde regeling.

In Februarij 1862 was in Indië op dit schrijven nog geen antwoord ontvangen, waarom de gouverneur-generaal Sloet van de Beele, bij missive van 21 Februarij 1862, no. 158/18 op de zaak terugkwam.

De behoefte aan een inspecteur van het inlandsch onderwijs werd dagelijks meer en meer gevoeld, zoowel bij de regering zelve, als bij de verschillende inlandsche scholen.

De regering toch miste nog altijd een adviseur in zaken van inlandsch onderwijs, die haar in die belangrijke en moeijelijke aangelegenheid kon voorlichten, terwijl de leiding en het toezigt van het inlandsch onderwijs steeds was overgelaten aan residenten, adsistent-residenten, controleurs, enz., die, ieder naar zijne wijze van zien en naar mate van zijne belangstelling, de scholen binnen hun gewest beheerden en het daarin gegeven onderwijs leidden of niet leidden.

Dit gebrekkig toevoorzigt had ten gevolge, dat in het inlandsch onderwijs volstrekt geen systheem heerschte en dat het slechts zeer middelmatige resultaten opleverde.

In dien ongelukkigen toestand zoude, naar het den gouverneur-generaal voorkwam, veel verbetering kunnen gebragt worden door het aanstellen van een leidend hoofd, die tevens de regering ter zijde zou staan als raadgever.

De gouverneur-generaal Sloet van de Beele gaf de voorkeur boven eene hoofd-commissie van inlandsch onderwijs aan de dadelijke benoeming van een inspecteur, omdat commissiën gewoonlijk langzaam werken, terwijl onderwerpelijk doortastende maatregelen noodig waren en het

inlandsch onderwijs sedert November 1857 eene zoodanige uitbreiding had verkregen, dat de inspectie daarvan meer dan genoegzaam werk aan den eventueel daarmede te belasten persoon zoude verschaffen.

De met het toezigt en de leiding van de inlandsche scholen belaste ambtenaren zouden met het dagelijksche toezigt op die scholen belast kunnen blijven.

De rigting van het onderwijs echter behoorde aangegeven te worden door — en het beurtelings bezoeken der scholen opgedragen te worden aan een inspecteur, die regtstreeks met het gouvernement in betrekking staat en wiens werkkring zich uitstrekt over geheel Nederlandsch Indië.

Die inspecteur zoude derhalve iemand moeten zijn van een hoog standpunt, die veel kennis aan veel ervaring paart.

Naar aanleiding hiervan gaf de gouverneur-generaal Sloet van de Beele aan den minister van koloniën in overweging de koninklijke magtiging te provoceren tot het aanstellen van een inspecteur van het inlandsch onderwijs op een tractement van *f* 1000 's maands.

De minister van koloniën, G. H. Uhlenbeck, achtte blijkens zijne dépêche van 25 November 1862, l. Aaz, no. 23/1543 dit voorstel niet voldoende toegelicht.

Ook hij was van meening, dat de algemeene leiding van en het toezigt op het onderwijs onder de inlandsche bevolking behoorde te worden opgedragen aan één zaakkundige.

Maar zoodanig persoon zoude toch wel niet een zoo veel omvattenden werkkring zonder eenige hulp kunnen aanvaarden. Zal hij beantwoorden aan het doel, waarmede men tot zoodanige benoeming zou overgaan, dan kwam het voor, dat hem een bureau moest worden toegevoegd.

De minister wenschte dus ter zake meer uitgewerkte

voorstellen te ontvangen, met aantooning tevens van de geldelijke gevolgen, uit zoodanigen maatregel voorvloeijende.

Tot nadere toelichting werd bij de Indische kabinetsmissive van 1 Augustus 1863, no. 227, 1. C[8] gewezen op de omstandigheid, dat zonder een inspecteur van het inlandsch onderwijs geene orde, noch stelselmatigheid in de bevordering van de belangen van dat onderwijs denkbaar was en er reden bestond te vreezen, dat bij gemis van alle bepaald of regtstreeksch toezigt over de inlandsche scholen vele krachten en gelden, die beter hadden kunnen worden gebruikt, zouden worden verspild.

Een vast bureau-personeel achtte men voor den inspecteur niet noodig.

De noodzakelijkheid van een zoodanigen ambtenaar bleek ook uit het intusschen gedaan voorstel om in afwachting van de beslissing van het opperbestuur nopens de aanstelling van bedoelden inspecteur, een wetenschappelijk gevormden ambtenaar in commissie te stellen, met last om den staat der inlandsche scholen op Java op te nemen en daaromtrent naauwkeurig verslag te doen.

Met wijziging van het vroegere voorstel werd alsnu 's konings magtiging gevraagd tot indienststelling van een inspecteur van het inlandsch onderwijs op een tractement van *f* 800 's maands met jaarlijksche verhoogingen van *f* 50 's maands, totdat een maximum zal bereikt zijn van *f* 1200 's maands, alsmede tot beschikbaarstelling eener som van *f* 100 voor schrijfloonen en schrijfbehoeften en van *f* 300 voor reis- en verblijf-kosten 's maands ten behoeve van den inspecteur voornoemd.

Z. M. de koning verleende de verzochte magtiging bij kabinets-rescript van 22 Mei 1864, no. 23, waarvan in Indië voor het eerst het noodige gebruik is gemaakt bij het besluit van 17 Julij 1864, no. 5.

X.

Het opperbestuur, dat de reeks van inlandsche schoolboeken opende met de toezending uit Nederland van een groot aantal exemplaren van eenige Javaansche, Maleische en Soendasche spel- en leesboekjes, (*) bepaalde te gelijker tijd, dat die zoo algemeen mogelijk moesten verkrijgbaar worden gesteld tegen vergoeding van het kostende.

Bij het organieke besluit van 30 Augustus 1851, no. 1 werd dientengevolge o. a. bepaald, dat die boeken zouden gesteld zijn onder het beheer van den directeur der producten en civiele magazijnen, wien bijzonder aanbevolen werd te zorgen, dat aan de aanvragen deswege ten spoedigste en op de voor den Lande minst kostbare wijze zoude worden voldaan.

Tevens werd bepaald, dat de aanvragen zouden moeten uitgaan van de Hoofden van gewestelijk bestuur, die aan de verkrijgbaarheid der boeken de meest mogelijke publiciteit geven moesten en zorgen voor de inning van den prijs.

Aanvankelijk werd naar aanleiding van dit besluit bij elke verkrijgbaarstelling van nieuwe schoolboeken de directeur der producten en civiele magazijnen gelast het noodige te verrigten, doch later bleef deze directeur in den regel buiten bemoeijenis met de schoolboeken.

Zoo werd o. a. bij besluit van 21 Junij 1857, no. 19 bepaald, dat de resterende exemplaren van een Javaansch prenten-boek ter Algemeene Secretarie zouden worden bewaard, om bij aanvrage van daaruit te worden verstrekt.

Eveneens werden bij besluit van 22 April 1858, no. 22 de boekdrukkers Olifant & Co. te Samarang verzocht voor de verzending aan de residenten van een bij hen gedrukt rekenboekje te zorgen. Zij werden echter tevens uitgenoodigd de overblijvende exemplaren aan den directeur der producten en civiele magazijnen af te geven.

(*) Zie deel XIV, bladz. 306.

Ter algemeener verspreiding werden bij besluit van 14 Maart 1855, no. 4, 500 exemplaren van de uit Nederland ontvangene spel- en leesboekjes tegen den door het gouvernement bepaalden prijs verkrijgbaar gesteld bij den hoofd-onderwijzer aan de kweekschool voor inlandsche onderwijzers te Soerakarta.

Zonder dat blijkt waarom, is bij de verkrijgbaarstelling van sommige schoolboeken uitdrukkelijk bepaald, dat zij op de scholen gratis zouden worden verstrekt.

Bij de verkrijgbaarstelling van weder andere schoolboeken zijn de Hoofden van gewestelijk bestuur op Java gelast op te geven, hoeveel exemplaren zij van eenig nieuw schoolboek voor de scholen wenschten, zonder dat eenige prijs bepaald werd, zoodat men mag aannemen, dat ook deze schoolboeken gratis werden verstrekt.

Aan al deze onregelmatigheden is een einde gemaakt bij het besluit van 22 November 1858, no. 1, waarbij is bepaald:

a. dat ten aanzien van de in het vervolg van gouvernementswege uit te geven schoolboeken en schriften zal worden gevolgd het vastgestelde bij het besluit van 30 Augustus 1851, no. 1 (*);

b. dat de directeur der producten en civiele magazijnen door middel van de Javasche Courant bekendheid zal geven aan het verschijnen van eenig nieuw inlandsch schoolboek, met opgave van den prijs, waarvoor het ter lands-drukkerij verkrijgbaar is;

c. dat die directeur zal worden geraadpleegd over het getal te drukken exemplaren van eenig door het gouvernement voor het onderwijs van den inlander te bestemmen

---

(*) Zie boven. Ten aanzien van de schriften (schrijfvoorbeelden?) was bij dat besluit bepaald, dat die zouden staan onder het beheer van den directeur der producten en civiele magazijnen en uitsluitend bestemd voor de inlandsche scholen, daaraan kosteloos zouden worden verstrekt.

werk en dat zoodanige werken zullen worden gedrukt ter lands-drukkerij.

d. dat genoemde directeur bij zijne voorstellen naar aanleiding van het bedoelde sub *c* zal opgeven, tegen welken prijs de te drukken werken zullen kunnen verkrijgbaar worden gesteld en daarbij in aanmerking zal nemen, dat alleen het kostende van het papier behoort te worden vergoed.

Aan deze regeling is sedert de hand gehouden, totdat laatstelijk het groote nadeel daarvan bleek, namelijk dat zij niet voldoet aan den oorspronkelijken last van het opperbestuur om de inlandsche schoolboeken zoo algemeen mogelijk verkrijgbaar te stellen.

De plaats van hun debiet toch was hierdoor beperkt tot de lands-drukkerij en vermits bovendien in de meeste gevallen de tusschenkomst van een Hoofd van gewestelijk bestuur noodig was om die schoolboeken meester te worden, waren zij voor den inlander zoo goed als ontoegankelijk.

Op verzoek van schrijver dezes wees de directie van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen in October 1862 op dit nadeel en tevens op de omstandigheid, dat de heer K. F. Holle binnen zeer korten tijd te Garoet onder den inlander had verkocht eenige honderde exemplaren van een Soendaasch leesboek, waarvan hij zich de geheele oplage ter lands-drukkerij had aangeschaft.

Dit gaf aanleiding om aan de Hoofden van gewestelijk bestuur op Java en Madura de vraag te rigten of het niet wenschelijk was de inlandsche leer- en leesboeken overal bij de mindere inlandsche hoofden, zoo mogelijk zelfs op de passers verkrijgbaar te stellen.

Allen verklaarden zich voor het denkbeeld om in hunne gewesten depôts te vormen van leesboeken voor den inlander.

Eveneens verklaarden zich nagenoeg allen voor het denk-

beeld om den verkoop dier leesboeken te doen plaats hebben van regeringswege.

Overigens bestond slechts verschil van meening nopens de wijze van uitvoering van het denkbeeld.

De resident van Soerakarta voerde tot aanprijzing van het denkbeeld nog aan, dat de hoofd-onderwijzer bij de kweekschool voor inlandsche onderwijzers, Dr. Palmer van den Broek, reeds in Februarij 1855, na een tijdsverloop van $2^1/_2$ jaar, 2,500 exemplaren van lees- en andere boeken aan den inlander buiten de kweekschool had verkocht en vervolgens nog van vier door het gouvernement uitgegevene schoolboeken 1750 exemplaren. Ook had hij bovendien nog vele andere schoolboeken onder den inlander van de hand kunnen zetten en ging hij daarmede steeds voort.

Dit alles leidde de regering er toe om bij besluit van 23 Maart 1863, no. 12 te bepalen, dat over geheel Java met het debiet der van harentwege uitgegeven werken ten behoeve der inlandsche bevolking, belast zullen zijn:

de onderwijzers van de inlandsche scholen;

de zoutverkoop-pakhuismeesters, en

de koffij-pakhuismeesters, en zulks onder genot van een commissieloon van 10% van den hun voor te schrijven prijs, waarvoor bedoelde werkjes gedebiteerd zullen moeten worden.

Bovendien werd de directeur der producten en civiele magazijnen aangeschreven om in overleg met zijnen ambtgenoot van financiën het noodige te verrigten om de uitvoering van dezen maatregel te verzekeren, — en de Hoofden van gewestelijk bestuur op Java en Madura uitgenoodigd onder ultimo October 1863 te berigten, hoe deze maatregel had gewerkt en hoeveel boekwerkjes van elke soort daardoor in handen der inlandsche bevolking was gekomen, en — met uitzondering vooreerst van die van Djokjokarta, Batavia en Buitenzorg, die deswege jaar-

lijks onder ultimo December afzonderlijk zouden behooren te berigten — daarmede jaarlijks voort te gaan bij het indienen van het verslag nopens het inlandsch onderwijs.

XI.

In Augustus 1855 gaf de resident van Banjoemas in overweging magtiging te verleenen om tot tegemoetkoming in de uitgaven voor de oprigting van scholen in de afdeelingen Poerwakarta, Poerbolingo en Bandjar Negara te verleenen eene som van *f* 1500 of *f* 500 voor elke school.

Dit voorstel lichtte de resident aldus toe:

„De benoodigde houtwerken hebben de regenten aangeboden gratis te verstrekken, daar zij die hebben liggen van den afbraak van eenige hunner woningen.

„Alleen zal eene som van *f* 500 voor ieder gebouw benoodigd zijn voor in te koopen materialen, als kalk, steenen, en het betalen van de timmermans- en metselaarsbazen, terwijl de regenten mede van gevoelen zijn, dat het leveren van werkvolk door de bevolking bij wijze van heeren-dienst zoude kunnen geschieden.

„Ook ik ben dit gevoelen toegedaan en vind daarin voor de bevolking geen bezwaar, daar het doel, dat hiermêde bereikt zal worden, ook in haar belang is en van haar niets gevergd wordt, waarmede geldelijke uitgaven gemoeid zullen zijn.

„Hierdoor zal het gouvernement, wel is waar, verpligt zijn in eens eene uitgave van *f* 1500 te doen, doch dan zal ook in elk der afdeelingen dezer residentie een behoorlijk school-locaal bestaan, hetwelk met der tijd toch zoude moeten worden opgerigt bij de verwezenlijking van het voorkomende in het besluit dd. 30 Augustus 1851, no. 1, waaruit blijkt, dat het gouvernement zich voorbehouden heeft om later omtrent het onderwijs op Java regelingen te maken,

„Ook vermeen ik, dat het gouvernement niet ongenegen zal zijn deze som van *f* 1500 te verleenen, daar in de eerste jaren geene andere subsidie zal behoeven gegeven te worden dan eene som van *f* 20 's maands of *f* 240 's jaars voor de school te Poerbolingo, terwijl blijkens besluit dd. 30 Augustus 1851, no. 1 op eene som van *f* 520 is gerekend voor de oprigting eener school in iedere residentie, zoodat binnen vier jaren die gelden zullen terug gevonden worden uit het mindere, dat gedurende dien tijd aan onkosten voor het onderwijs zal worden besteed."

Deze beschouwingen leidden weder tot andere, zeer uiteenloopende beschouwingen. Want terwijl de eene adviseur van gevoelen was, dat, vermits de Europesche gemeenten in Ned.-Indië niet belast worden met de kosten van oprigting van scholen voor lager onderwijs, geene vrijheid bestond om de kosten van oprigting van scholen ten dienste der inlandsche bevolking, met afwijking van staatsblad 1851, no. 59, te doen drukken op de inlandsche gemeenten, was de andere adviseur van gevoelen, dat uit den aard der zaak scholen, — hooge scholen, academiën en normaal-scholen uitgezonderd, — komen ten laste der gemeenten, gelijk zulks in ieder beschaafd land plaats heeft; dat de inlandsche gemeenten eigene besturen hebben, welke de Europesche gemeenten in N. I. missen; en dat het bouwen en onderhouden van inlandsche scholen geheel in de adat ligt, vermits bijna overal, waar mesigits zijn, ook santri-scholen worden aangetroffen, die door de bevolking der gemeente daargesteld en onderhouden worden.

De gouverneur-generaal Pahud kon zich met het gevoelen van eerstbedoelden adviseur niet vereenigen, hoewel reeds bij besluit van 17 Mei 1856, no. 8 magtiging was verleend tot de daarstelling in daghuur van een schoollocaal ten behoeve van kinderen van inlanders te Poer-

wakarta, met beschikbaarstelling van *f* 861 aan gereed geld en materialen. (*)

Z. Exc. schreef dien ten gevolge aan den minister van koloniën, dat hij niet kon aannemen, dat het in de bedoelingen van het opperbestuur heeft gelegen bij het vaststellen van art. 128 van het regerings-reglement en art. 81 der instructie voor den gouverneur-generaal, zulk eene onbeperkte uitbreiding te geven aan de magtiging, vervat in het koninklijk besluit van 30 September 1848 no. 95, vermits hem, naar het hem voorkwam, juist door art. 81 zijner instructie alle bevoegdheid tot dergelijke uitbreiding ontnomen werd.

Wel is aan den gouverneur-generaal bij dat artikel de bevoegdheid gegeven maatregelen te nemen, die strekken kunnen om het onderwijs te verbeteren en uit te breiden en is hem de zorg opgedragen voor de oprigting van scholen, maar zulks niet anders dan behoudens de regels, door den koning omtrent het geven van onderwijs gesteld of nader te stellen.

Onder die regels bekleedde het koninklijk besluit van 30 September 1848 no. 95 wel eene eerste plaats, bij welk besluit eene bepaalde som is toegestaan voor dat onderwijs, die zonder eene bepaalde, nadere, koninklijke magtiging niet mag worden overschreden. De gouverneur-generaal zag dus niet in, dat het beginsel omtrent de bekostiging van het onderwijs der inlandsche bevolking, zooals dit boven is uiteengezet, behoefde verlaten te worden.

Zoolang hem de overtuiging ontbrak, dat door de handhaving daarvan aan de inlandsche bevolking zware las-

(*) De reden voor deze wijze van handelen was geweest, dat de regering zich niet meer gebonden achtte door de som van *f* 25,000 's jaars, voor het inlandsch onderwijs in 1848 verleend. In de nieuwe instructie voor den gouverneur-generaal was namelijk voorgeschreven, dat deze, zooveel mogelijk, in ieder regentschap aan de inlanders gelegenheid zal verschaffen tot het erlangen van onderwijs.

ten werden opgelegd, was hij van oordeel, dat de lokalen voor inlandsche scholen, evenals vóór de invoering van het nieuwe regerings-reglement, door de inlandsche bevolking kunnen worden daargesteld.

De gouverneur-generaal achtte het echter noodig, bij een zoo belangrijk meenings-verschil, de beslissing van het opperbestuur in te roepen. (*)

In antwoord hierop schreef de minister Mijer, dat hij zich volkomen vereenigde met de meening, dat het verband der artikelen 128 van het regerings-reglement en 81 der instructie voor den gouverneur-generaal leidt tot de gevolgtrekking, dat de uitgaven, benoodigd voor het onderwijs der inlandsche jeugd onder toezigt van het gouvernement, met andere woorden, de kosten, verbonden aan de daarstelling, onderhoud, herstelling en vernieuwing van scholen voor kinderen van den inlander, zoo materieel als personeel, komen ten laste van den staat.

De oprigting van scholen, waarmede uitsluitend het belang der inlandsche bevolking zelve beoogd is, moest volgens den minister niet gepaard gaan met zoodanige lasten, dat zij reden hebben zoude die scholen niet te wenschen.

Art. 128 van het regerings-reglement spreekt bepaaldelijk van scholen ten dienste der bevolking en waar art. 81 § 2 der instructie voor den gouverneur-generaal tot bereiking van het doel, met het eerst aangehaald artikel beoogd, zooveel mogelijk, in ieder regentschap de gelegenheid tot het ontvangen van onderwijs voor de inlandsche jeugd wenscht te zien opengesteld, geschiedde dit geenszins met de bedoeling om, in afwijking van den tot dusver gevolgden regel, de bevolking met de kosten van dien maatregel te bezwaren.

De scholen, tot wier oprigting de regering den last

(*) Besluit van 4 September 1856, no. 11.

geeft, zijn lands-scholen en dus ook lands- of gouvernements-eigendommen, waarom ook te haren aanzien gelden moet het beginsel, hetwelk bij het besluit van 26 October 1851, no. 11 (staatsblad, no. 59) is vastgesteld en bij den aanbouw en het onderhoud daarvan de bevolking noch tot het leveren van materialen, noch tot eenige heerendienst mag worden verpligt.

De bewering, dat op die scholen niet toepasselijk zijn zoude het boven aangehaalde besluit (staatsblad 1851, no. 59), omdat zij geheel in het belang der inlandsche bevolking worden opgerigt, berust, naar 's ministers meening, op eene miskenning van de verhouding, waarin de inlandsche bevolking tot hiertoe tegenover de regering gestaan heeft, en van het feit, dat de regering tot hiertoe zich uitsluitend de zorg om de bevolking overeenkomstig de mate harer geschiktheid op te leiden en te ontwikkelen heeft voorbehouden.

Ook geeft het koninklijk besluit van 30 September 1848, no. 95, waarbij de gouverneur-generaal gemagtigd is om op de Indische begrooting eene som van *f* 25,000 's jaars uit te trekken voor de oprigting van scholen onder de Javanen, geene reden om aan te nemen, dat de kosten van aanbouw en onderhoud der scholen, die krachtens art. 81 der instructie voor den gouverneur-generaal, in verband met art. 128 van het regerings-reglement, zullen worden opgerigt, eene vermeerdering van de lasten der bevolking zouden moeten ten gevolge hebben.

Met het doel zelf kan ook het opperbestuur niet anders dan de middelen gewild hebben.

Art. 81 der instructie voor den gouverneur-generaal heeft dus stilzwijgend de bevoegdheid gegeven om zich niet langer binnen den bij het koninklijk besluit van 30 September 1848, no. 95 gestelden grens te blijven bewegen; en gaarne zoude daarom de minister de voorstellen in overweging nemen, strekkende om de begrooting van

uitgaven met zoodanig cijfer te vermeerderen, als de getrouwe uitvoering van art. 81 van de instructie voor den gouverneur-generaal zoude doen noodig achten. (*)

Van deze gunstige verklaring van den minister werd in Indië aanteekening gehouden bij het besluit van 17 Mei 1857, no. 27.

Zij gaf echter alras aanleiding tot moeijelijkheden en wel toen de resident van Menado voorstelde op kosten van den lande eene inlandsche school te Gorontalo op te rigten.

In de Molukken toch was men gewoon de schoollokalen door de gemeenten zelve te doen oprigten en onderhouden, geheel buiten bemoeijenis van 's lands schatkist, welk beginsel de Indische regering om verschillende redenen niet wenschte aan te tasten.

Aan den minister werd dien ten gevolge de vraag gedaan of de aanbeveling, dat de localen voor scholen ten behoeve van de inlandsche jeugd behooren te worden opgerigt ten laste van den staat, medebrengt, dat telkens, wanneer er sprake is van oprigting van zoodanige schoollocalen in de buitenbezittingen, die aanbeveling behoort te worden toegepast. (†)

De minister Rochussen gaf hierop een bepaald ontkennend antwoord. De rangschikking der inlandsche scholen onder de landsgebouwen, in den volstrekten zin, dat alle kosten deswege ten laste van den staat komen, behoorde naar zijn inzien niet te volgen uit art. 81 der instructie voor den gouverneur-generaal, noch uit het besluit van 26 October 1851, no. 11 (Indisch staatsblad no. 59). Hij voelde zich bezwaard in de deswege door zijnen ambtsvoorganger genomene beslissing te berusten en verzocht daaraan dan ook verder geen gevolg te geven.

In het algemeen moest de Indische regering den regel

(*) Minist. dépêche van 12 Februarij 1857, litt. A, no. 50 177.

(†) Kabinets-missive van 9 Jan. 1858, no. 14, litt. O.

volgen, aangegeven bij de kabinets-circulaire van den gouverneur-generaal van 14 September 1855, no. 212, namelijk medewerking en ondersteuning schenken, waar die gevraagd werd en waar de kans van welslagen op aannemelijke gronden werd aangetoond.

Deze regel kwam aan den minister voor te zijn rationeel, vrijgevig, maar tevens voorzigtig. Hij noodigde dan ook de Indische regering uit om naar dien regel te handelen, zoowel voor Java als voor de buitenbezittingen. (*)

In Augustus 1862 kwam de gouverneur-generaal Sloet van de Beele op deze zaak terug, omdat hij de zienswijze van den minister Rochussen onvereenigbaar, — die van den minister Mijer daarentegen geheel in overeenstemming achtte met de voorschriften, vervat in art. 128 van het regerings-reglement en art. 81 zijner instructie.

Deze meening beäamde de minister van koloniën, Fransen van de Putte, ten volle. In de wet toch ligt ontegenzeggelijk een bevel voor den gouverneur-generaal om te streven naar een toestand, waarin voor de inlandsche bevolking algemeen gelegenheid bestaat ter bekoming van onderwijs.

De gouverneur-generaal moet dien ten gevolge handelen; hij moet zorgen voor de oprigting van scholen. Moet hij daarmede wachten, totdat de bevolking zelve het belang van het onderwijs voor hare kinderen gevoelt en zich geldelijke opofferingen wil getroosten om hun dit te verschaffen, waarschijnlijk zou de gouverneur-generaal nog zeer lang zich van elke handeling, van elk regtstreeksch bewijs van zorg voor dat onderwijs moeten onthouden. Dan zoude het voorschrift, in art. 128 van het regeringsreglement gegeven, nog lang eene doode letter en de zedelijke pligt, welke op Nederland rust, om de beschaving

(*) Besluit 14 Julij 1858, no. 30 en circulaire van den gouv. secretaris van 14 Julij 1848, no. 1905*b*.

der aan zijne hoede toevertrouwde volken te bevorderen, nog lang zonder behoorlijke vervulling blijven.

Voornamelijk op grond van deze overwegingen bepaalde Z. M. de koning bij kabinets-rescript van 18 April 1863, no. 76, dat de artikelen 128 van het regerings-reglement en 81 van de instructie voor den gouverneur-generaal moeten worden opgevat als voorschriften om daadwerkelijk voor de ontwikkeling van het onderwijs voor de inlanders van geheel Nederlandsch-Indië te zorgen, zonder de uitvoering van die zorg afhankelijk te stellen van de bekostiging der scholen, zoo wat het personeel, als het materiëel betreft, door de bevolking. De aanneming van het beginsel, dat de staat verpligt is ten laste van de koloniale geldmiddelen gelegenheid te geven tot het erlangen van onderwijs, behoeft echter niet te beletten, dat pogingen worden aangewend om de inlandsche bevolking, die zelve het meeste belang bij de zaak heeft, een deel dier kosten te doen dragen, weshalve daar, waar zulks zonder bezwaar kan geschieden, een matig schoolgeld kan worden geheven. (*)

Toen in November 1856 de adsistent-resident van Krawang aan de regering eene subsidie vroeg tot het aanmaken van tafels, banken, enz. voor de te Poerwakarta gebouwde school, werd opgemerkt, dat de minister van koloniën in 1845 had aanbevolen zich in de inlandsche scholen te houden aan den eenvoud der inlandsche zeden en gewoonten. Die zeden en gewoonten brengen mede, dat de mindere in tegenwoordigheid van den meerdere op den grond zit en zittende spreekt en schrijft. Tevens werd gewezen op het gevoelen van den regent van Serang nopens schoolbanken. (†) De regering vreesde dien ten ge-

(*) Besluit van 6 Maart 1864, no. 5.

(†) Deze had namelijk in 1852 de meening geuit, dat inlandsche kinderen op den grond zittende moeten leeren, eensdeels, opdat zij deze

volge, dat men door het onderwijs te zeer in te rigten naar Westersche gewoonten aanstoot geven, althans dit onderwijs nimmer nationaliseren zoude, zoodat het immer beschouwd zou blijven als een dwang, door de grilligheid van den Nederlandschen overheerscher opgelegd.

De adsistent-resident van Krawang werd mitsdien verzocht geene banken voor zijne school te laten aanmaken, maar kreeg vergunning tot het aanschaffen van schuins afloopende tafels, lang 2,70 el, voorzien van eene opening tot het bergen der boeken, enz., hoog 1 voet van den grond. (*)

Dezelfde quaestie kwam in hetzelfde jaar nog eens ter sprake, toen te Soerabaija eene school zoude gebouwd worden.

Bij missive namelijk van den 1sten gouvernements secretaris van 10 October 1857, no. 2636 werden de residenten van Soerabaija, Samarang, Bagelen, Soerakarta, Djokjokarta en Preanger-Regentschappen verzocht, door tusschenkomst van den chef over de geneeskundige dienst en van den directeur der burgerlijke openbare werken, te dienen van c. en a. nopens de vraag, of de inlandsche scholen op Europesche wijze dan wel op de wijze der langgars moesten gebouwd en ingerigt worden.

In dat schrijven werd o. a. ook aangevoerd:

„De voorstanders der meening, dat eene inrigting op de wijze der langgars noodig is, hebben er op gewezen, dat de inlander zich in een, in zijn oog prachtig locaal niet op zijn gemak gevoelt; dat de inrigting der scholen o. a. met steenen vloeren noodzaakt tot het gebruik van hooge tafels en zitbanken, geheel in strijd met de inlandsche begrippen ..... Om al die redenen werd verlangd,

onderdanige gewoonte niet ontwennen, anderdeels, opdat het zitten op banken of stoelen hen niet verleide tot gedachten van gelijkheid met hunne meerderen of in het algemeen tot hoogmoed en eigenwaan.

(*) Besluit van 16 April 1857, no. 4.

dat de inlandsche gouvernements-scholen zouden worden ingerigt op de wijze der langgars, d. i. geheel van hout met planken vloer, op steenen neuten, circa 2 voet hoog, wanden van bamboe met valklappen en atappen dak.

„Hiertegen is nogtans aangevoerd, dat bij de inrigting van schoollocalen ook in de eerste plaats gelet dient te worden op de gezondheid der leerlingen, en dat warme en bedompte localen geene aanbeveling verdienen, al zijn die overigens overeenkomstig den gewonen bouwtrant der inlanders, wier kunstgevoel, dat nog luide spreekt uit de ruïnen uit den Hindoe-tijd, hen niet weinig voor het gebruik van nette school-localen zou stemmen."

De antwoorden op deze aanschrijving, in den loop van 1857 en 1858 ontvangen, waren zeer uiteenloopend.

De resident van Soerakarta raadpleegde ter zake den pangeran Mangkoe Negoro, den rijksbestierder, eenige regenten en andere personen. Alleen de eerstgenoemde wenschte, dat de inlandsche scholen zouden ingerigt worden als de scholen voor de christen-jeugd. Al de overigen waren voor den vorm van langgars en achtten het zitten der leerlingen op hooge banken geheel strijdig met de adat.

De resident van Djokjokarta was tegen den bouwtrant der langgars.

„Terwijl toch," schrijft hij, „de zoo onaanzienlijke inrigting der langgars geheel in overeenstemming is met de zoo bekrompene, volstrekt onbeduidende opleiding aan de Javaansche jeugd daarin gegeven, welke zich immers bijna alleen bepaalt tot het gedachteloos doen naprevelen van eenige lessen en gebeden uit de Koran en kitabs, zoo mag dan ook alleen reeds in tegenstelling daarvan worden verwacht, dat eene inrigting, gewijd aan het geven van een grondig onderwijs en aan de opkweeking van den Javaan later tot nuttige leden der maatschappij, van die meer verhevene bestemming ook uitwendig de blijken drage.

„Terwijl verder de, vooral in de laatste jaren, ruim en sierlijk gebouwde inrigtingen voor inlandsche gevangenen, zieken, leprozen en krankzinnigen der bevolking zoo aanschouwelijk ten bewijze strekken van de zorg, welke de regering al meer en meer aan hare stoffelijke belangen wijdt, doet zich als van zelf de vraag voor, waarom het schoolgebouw, hetgeen de bevordering van het zedelijk en materieel welzijn van den Javaan zoo bij uitnemendheid beoogt, uiterlijk met dat regerings-beginsel in tegenspraak zoude moeten blijven.

„Dat de inlander zelf aan zijn bedompte, bijna niet toegankelijke langgar de voorkeur zoude geven boven een ruim, luchtig en net school-lokaal, is voor mij niet aannemelijk, wanneer ik buiten af opmerk, dat niet alleen inlandsche grooten en hoofden, doch ook de maar eenigzins daartoe vermogenden onder de bevolking er op uit zijn, om hunne vroegere schamele door betere, steenen woningen te vervangen, en dat de dessa-bevolking, zoodra zij zich door vereende krachten daartoe in staat ziet (vooral in Bantam is dit het geval), zich beijvert om de eenvoudige bamboezen of planken bidplaats (langgar) in een kleinen steenen missigiet te herscheppen."

De resident van Djokjokarta was ook tegen het gebruik van banken.

„Wanneer toch, zooals de ondervinding dagelijks aantoont, de Javaan van geboorte in zijne nieuwerwetsche Europesche, evenzeer als in zijne vorige nederiger inlandsche woning aan de voorvaderlijke adat van eerbiedsbetooning aan zijne meerderen door het zich nederzetten op den grond weet getrouw te blijven, dan kan het ook geen bezwaar opleveren, als de inwendige inrigting der scholen met die eigenaardige gewoonte in overeenstemming wordt gebragt door de scholieren, waar geen houten vloeren zijn, op matjes kruislings ter neder te doen zitten aan de lage houten lessenaars of schrijftafels, reeds

thans algemeen in de woningen der inlandsche hoofden ten dienste der schrijvers in gebruik. Daar echter, naar ik meen, op sommige plaatsen reeds van hooge schrijftafels en banken in de inlandsche scholen wordt gebruik gemaakt, zonder dat daartegen bezwaar is gevonden, en vermits het inlandsch school-meubilair toch ook meestal door bijdragen van de zijde van het inlandsch bestuur en vermogenden onder de bevolking zelve wordt bekostigd, zoo komt het mij raadzaam voor de inrigting der schoolmeubels aan het inlandsch bestuur en de verdere belanghebbenden in de betrokken gewesten zelve over te laten."

De resident der Preanger-Regentsshappen berigtte, dat hij veel bezwaar had ontmoet, toen hij het op den grond zitten der leerlingen wilde invoeren. Men achtte dat voor de gezondheid der kinderen wegens het uren lang voorover gebogen schrijven, cijferen of teekenen nadeelig en voor den meester zeer lastig, daar hij bij het schrijven de hand der leerlingen niet kon leiden, noch zien, wat zij schreven of rekenden. De regenten van Soemedang, Soekapoera en later ook die van Tjiandjoer verklaarden zich dan ook tegen het op den grond zitten. De regent van Bandong voerde zulks echter op de school te Bandong in.

„Ook koesteren," zegt deze resident, „de zoo even genoemde regenten geen vrees, dat de kinderen daardoor (het zitten op banken) het aan hunne hoofden en meerderen verschuldigde ontzag zullen uit het oog verliezen, en wel juist, omdat zij de school als eene vreemde, van het bestuur uitgaande instelling beschouwen, waarop zij tijdelijk van het in acht nemen der inlandsche vormen zijn ontheven, die echter met het verlaten van het schoollokaal dadelijk weder in kracht treden."

In de Soenda-landen, — daar, waar hout gemakkelijk te bekomen is, — kwam het hem verkieslijk voor het schoollocaal te doen bestaan uit een ruim vertrek, gebouwd

op dezelfde wijze als de beste inlandsche woningen, namelijk op steenen neuten, met houten stijlen, vloer en beschot, eene zoldering van hout of bamboe en pannen dak, met genoegzame ramen voor licht en lucht.

Op Java en ook daar, waar geen hout is te bekomen, moet, volgens den heer v. d. Wijck, aan de school den vorm van eene pendoppo gegeven worden, omdat daar zoowel de receptie-zaal van den Soesoehoenan als de geringste paseban, waar koeli's worden opgeroepen, pendoppo's zijn. Verder steenen pilaren, waarvan de buitenste rij door eene 3 à 4 voet hooge halve-steens-muur afgesloten, houten of bamboezen stijltjes en pannen of sirappen dak.

De resident van Samarang deelde aan de regering mede, dat de inlandsche hoofden in zijn gewest over het algemeen de voorkeur gaven aan localen, op Europesche wijze gebouwd, waarin de leerlingen op matjes aan tafels van $1^1/_2$ voet hoogte zitten. Langgars werden afgekeurd, omdat die steeds vuil zouden zijn en aan onderhoud te veel zouden kosten.

De resident van Bagelen raadpleegde ter zake een paar bekwame hoofden van ouderen en jongeren leeftijd, die eenstemmig verklaarden, dat nette, ruime localen den inlander steeds welgevalliger zullen zijn dan bedompte langgars. De resident was tegen banken en merkte op, dat het gebruikelijke lampit (matje) of eene planken bevloering op de tot zitten der leerlingen bestemde plaatsen alle nadeelen van steenen vloeren zouden wegnemen. Het gebruik van banken in de scholen scheen echter, noch in Bagelen, noch in Kadoe groot bezwaar op te leveren.

Drie van de vijf regenten in het Soerabaijasche stemden voor langgar-vormige, steenen gebouwen: alle verwierpen echter de banken.

De chef over de geneeskundige dienst merkte op, dat het voorover buigen der leerlingen bij het schrijven, enz.

plaats heeft bij het zitten, zoowel op den grond, als op banken. Hij adviseerde derhalve de scholen in te rigten, zooals de resident der Preanger-Regentschappen had voorgesteld en het meubilair over te laten aan het inlandsch bestuur en verdere belanghebbenden in de betrokken gewesten.

De directeur der burgerlijke openbare werken achtte eene langgar-inrigting af te keuren uit een hygienisch, onderwijskundig, ja zelfs uit een staatkundig oogpunt: hygienisch, omdat langgars zijn donkere, bedompte en ondoelmatige vertrekken: per leerling moet men rekenen op 1.48 Ned. el in het vierkant overdekte ruimte bij eene kubieke ruimte van 10 Ned. el; de wanden van de school moeten doorboord zijn met ruime openingen, aan den onderkant 1.40 à 1.60 Ned. el boven den vloer verheven, die met glas- of jalousie-ramen kunnen gesloten worden, en gelijkvloers met luchtgaten, die door schuiven kunnen gesloten worden: in de zoldering moeten luchtkokers of openingen zijn: de wanden, waarin de lucht-openingen zijn, moeten door afdaken worden beschermd: de vloer moet droog, tegen slijting bestand en zindelijk zijn.

Onderwijskundig, omdat de onderwijzer met gemak het locaal en de scholieren moet kunnen overzien en zich van den eenen leerling naar den andere begeven.

Staatkundig, omdat de regering het school-onderwijs onder hare leiding voor een ieder toegankelijk en aangenaam behoort te maken.

De directeur verzocht echter geene stellige voorschriften uit te vaardigen wegens den vorm en het meubilair der scholen, maar de algemeene beginselen, waaraan dusdanige inrigtingen moeten beantwoorden, bekend te maken en vooral aan te bevelen het vermijden van uitwendig vertoon bij eene schamele inwendige inrigting en het letten op het volkskarakter en de zeden, opdat die zooveel mogelijk behouden blijven.

De raad van N. I. kon zeer wel beämen, dat de banken en tafels ten dienste der inlandsche scholen kunnen zijn van den vorm, als deze worden aangetroffen in de scholen voor de Europesche jeugd. Hij achtte het goed om de gebruiken van den inlander te bewaren en te volgen, doch was van meening, dat zulks niet behoeft te worden overdreven en dat, waar ze schaden aan de zaak, die men wil, en zonder eenig gevaar voor andere belangen achterwege kunnen worden gelaten, het beter is ze niet te volgen. De raad was alzoo van oordeel, dat behoorde te worden afgezien van het denkbeeld om de inlandsche scholen te doen inrigten naar de wijze der langgars, maar dat in ieder voorkomend geval zoude kunnen worden overwogen, hoedanig de inrigting der schoolgebouwen en van het meubilair zal behooren te wezen.

De gouverneur-generaal Pahud vereenigde zich met dit advies van den raad van N. I.

Vermits echter inmiddels uit Nederland de last was ontvangen om de school-gebouwen niet meer voor rekening van den lande op te rigten, (*) werden de op deze quaestie betrekking hebbende stukken gedeponeerd.

(*) Zie boven bladz. 71.

UITTREKSEL

UIT EEN

RAPPORT VAN DEN KOLONEL, RESIDENT

DER

ZUIDER- EN OOSTER-AFDEELING VAN BORNEO,

VAN 30 SEPTEMBER 1863.

In den morgen van den 17den September vertrok ik met de gouvernements stoomer *Boni* van *Bandjermasin* naar de grens der afdeeling *Kween*, vergezeld door den wd. kontroleur en de *Rongo* van dit distrikt.

Aldaar werden ten opzigte van de grenskampong *Rambangin* eenige maatregelen getroffen. Deze reeds in des sultans tijd als slecht beruchte kampong ligt onder zware verdenking van het plegen van moord en roof op de *Barito*- en *Negara*-rivieren.

Het geheel uitroeijen van dien geessel voor den kleinhandelaar zal door de groote afstanden en menigte van verbindingswateren groot bezwaar hebben.

Gepaste maatregelen tegen dit kwaad zullen het echter spoedig doen verminderen.

Van het meer benedenwaarts, onder bestuurstoezigt verplaatsen van gezegde kampong verwacht ik veel goeds. Door het medenemen op de praauwen van eenige als inlandsche handelaren verkleede militairen vielen reeds een paar rivier-roovers in onze handen.

De afdeeling *Kween* heeft slechts weinig kampongs langs de *Barito*; ten einde het toezigt over eene verspreid wonen-

de bevolking eenigzins mogelijk te maken, is in de laatste tijden het afgezonderd wonen langs de binnenkreken tegengegaan; daardoor zijn twee groote nieuwe kampongs langs de *Barito* ontstaan, die nog dagelijks in uitgebreidheid toenemen.

Ten $2^1/_2$ ure des namiddags werd *Becompaij*, de hoofdplaats van het distrikt *Becompaij Dousson* gepasseerd; iets hooger op tegenover de monding der *Negara*-rivier ligt het fortje *Marabahan*, alwaar de w^d. civiele gezaghebber tevens 1^e Lt. militaire kommandant verblijf houdt.

De kampong *Becompaij*, in het laatste jaar zeker voor de helft vergroot, is meestal door handelaren bewoond, die welvaart genieten en blijkbaar ons bestuur meer en meer genegen worden; langs de *Negara*-rivier, waar vroeger slechts hier en daar ladanghuizen stonden, zijn nu groote kampongs verrezen, die zich bijna aan *Margasarie*, hoofdplaats van het distrikt van dien naam, tegenover de monding van de *Merampiouw* aansluiten.

Vroeger hield de kontroleur der *Benoa ampat* (adsistent-residentie *Martapoera*) verblijf te *Margasarie*, nu te *Rantau*.

De *Negara* verder opstoomende neemt het land aan beide oevers tot aan de groote kampong *Negara* en zelfs nog daar voorbij geheel het voorkomen van Hollandsch weiland aan; de vlakten met kort gras, in den vollen regentijd onder water, zijn op den regteroever onafzienbaar, op den linker geheel in de verte door het waterscheidend gebergte der *Oostkust* begrensd. Vooral boven de kampong *Negara* treft men groote kudden karbouwen aan.

Om 11 ure 's avonds werd voor de kampong *Negara*, verblijf van het distriktshoofd, geänkerd.

Den 18^n 's morgens werd de reis met de stoomkruisboot *Sailoos* voortgezet en werd langs de *Hamboekoe*, die zich een weinig beneden *Amoenthaij* weder met de *Negara* verbindt, tot *Amoenthaij* doorgestoomd.

Aan de *Hamboekoe*, de grens der adsistent-residentie *Amoen-*

thaij kwam de adsistent-resident, tevens majoor kommandant der troepen in die afdeeling, mij te gemoet, vergezeld door den regent, tommangong *Djaja Negara*, de distrikts hoofden, mufti en andere hoofden en eene menigte alle met Hollandsche vlaggen versierde praauwen, met gammelang, enz., enz.

Langs de *Hamboekoe* en *Negara* tot *Amoenthaij* liggen groote kampongs op een blijkbaar hoogst vruchtbaren grond.

Om 11 ure werd voor onze versterking te *Amoenthaij* geänkerd aan de zamenvloeijing der *Tabalong*- en *Balangan*-rivieren, van hier af als *Negara* voortstroomende. De oevers en huizen waren feestelijk versierd: ik werd met de voor mijn rang bepaalde eerbewijzen ontvangen en 's avonds was geheel *Amoenthaij* verlicht.

De zeer kleine gepalissadeerde redoute staat overvol met onmisbare gebouwen, bovendien staan nog eene kazerne, eenige officiers-woningen en andere kleine militaire gebouwen buiten de versterking; alles is nog temporair en vereischt voortdurend kosten om officieren en troepen ten minste regenvrij te huisvesten.

Den 19^{den} was de regent met de distriktshoofden van *Amoenthaij*, *Tabalong*, *Kaloewa*, *Balangan* en *Negara* ten huize van den adsistent-resident vergaderd; de meesten waren versierd met de medaille van moed en trouw en zijn boven alles trotsch op dit eereteeken.

Was het moeijelijk in den beginne hoofden te vinden, die zich met gezag onder ons bestuur wilden belasten, nog moeijelijker was het die hoofden tot hun pligt te vormen en de bevolking aan het opvolgen hunner bevelen te gewennen in een vierjarig tijdvak van opstand en onrust. Thans nemen orde en regelmaat dagelijks toe bij het meer en meer bekend worden der pligten van hoofden en bevolking onderling.

Behalve de waterkommunikatie zijn alle hoofdplaatsen der distrikten met goede wegen verbonden, waarvan de

bevolking druk gebruik maakt en het voordeel nu reeds inziet; één weg blijft nog aan te leggen, die van *Amoenthaij* naar *Barabei*, hoofdplaats der *Allai*. Tot nog toe zag het bestuur af van het leggen van dien weg door zeer lage gronden, maar regent en hoofden bragten zelven het maken er van ter sprake, omdat de eenige kommunikatie langs de moeijelijk bevaarbaar te houden *Soengeij Krias* is, en men door het leggen van den weg uitgestrekte rijstvelden wint. Het leggen van dien weg is daarom toegestaan, ook om strategische redenen.

De hoofdproduktie van het distrikt en wel der geheele afdeeling is rijst der natte velden.

Het inlandsche handwerksvolk, zooals pottebakkers, vaartuigmakers, goud- en wapensmeden zijn allen in de groote kampong *Negara* vereenigd. Overal laten de woningen, zelfs die van hen welke eenigzins bemiddeld zijn, veel te wenschen over, maar ook hierin is reeds vooruitgang merkbaar.

Den 21sten September reisde ik met den adsistent-resident en den regent naar *Barabei*, hoofdplaats van de distrikten *Allai* en *Amandit*.

Aanvankelijk de *Balangan* stroomopwaarts volgende moet men langs de *Soengeij Krias* naar *Djatoh*, een moeijelijk trajekt van 4 uren per kleine djoekong afleggen. De *Soengeij Krias* is in de sultanstijden gegraven en wordt gevoed door het water uit de *Batang Allai*; dit is de eenigste eenigzins direkte verbindingsweg en zijn de versperringen nog niet allen opgeruimd kunnen worden, die de vijand in die *Soengeij* daarstelde om ons den toegang van uit *Amoenthaij* tot het ons zoo hardnekkig betwiste *Allai* te bemoeijelijken.

Om 11 ure des morgens stapten wij bij *Djatoh*, eerste kampong van het distrikt *Allai* aan wal en werden door den kapitein, wd. kontroleur 1e klasse, met de distriktshoofden uit de *Allai* en *Amandit* verwelkomd.

Sedert goede wegen zijn daargesteld wordt in de geheele residentie, maar vooral in deze afdeeling, veel gebruik van de van elders ingevoerde paarden gemaakt, zoowel door de hoofden als door den bevolking; de zes palen tot *Barabei* werden langs een prachtigen weg door ons te paard afgelegd langs tot aan de hoofdplaats doorloopende en sterk bevolkte kampongs.

De kapitein w^d^. kontroleur, officieren en troepen logéren in een met een gracht omgeven kampement met eene kleine benteng als reduit; van den grooten weg af komt men aan het kampement langs eene allée van voor 6 maanden geplante djatie-boomen, 250 in getal en nu reeds gemiddeld 10 voet hoog.

Alles getuigt hier van netheid, orde en regel en goeden geest. Van hieruit loopen zorgvuldig aangelegde en daarom juist nu zoo weinig arbeid aan onderhoud vorderende wegen naar *Kaloewa*, *Balangan* en *Amandit*.

De *Allai* en *Amandit*, met het *Meratoes* gebergte in zijne oostelijke nabijheid, is het zwaarst bevolkte maar dan ook het meest gezegende gedeelte der residentie *Z.* en *O. afdeeling* van *Borneo;* het heeft den meest vruchtbaren grond die men zich denken kan. Mij is geen Indische vruchtsoort bekend die hier niet in menigte aanwezig is; suikerriet, katoen, koffij, gewone en cubebe peper groeijen hier welig; de rijstoogst is hier zeer voordeelig en alle proeven met Europeesch groentenzaad zijn volkomen geslaagd; van de proefaanplant van *Java* tabak had men nu den eersten oogst, en spoedig zal deze afdeeling niet alleen geen *Java* tabak meer van *Bandjermasin* voor konsumptie behoeven, maar wel naar derwaarts kunnen afvoeren.

De rustelooze en tijdens de sultans altijd tot verzet geneigde en om zijne bevelen zich weinig storende bevolking der *Allai* en *Amandit* heeft ons ook veel moeite veroorzaakt, maar het schijnt, dat zij krachtig maar regtvaardig en oordeelkundig geleid wordende gaarne gehoorzaamt en dat zij reeds de voordeelen van ons bestuur inziet.

Er is eene groote bevolking, die blijkbaar welvaart geniet, mannen en vrouwen gaan goed gekleed; de bazar vond ik door 1200 vrouwen bezocht; de heerendiensten, betaalde en onbetaalde zijn zeer gering; de opbrengst van dzakat en hoofdgelden is dit jaar buitengewoon toegenomen.

Bij goede leiding is van de *Allai* en *Amandit* veel te wachten.

Na het bezoeken der omstreken en een proeftogt in het gebergte met de hier aanwezige magt, waarbij ik bekennen moest verbaasd te zijn over de beweegbaarheid van den berghouwitser in de moeijelijkste terrein-accidenten, keerde ik den 24sten September naar *Amoenthaij* en den 26sten naar *Bandjermasin* terug, waar ik den 27sten aankwam.

VEROVERING VAN TERNATE

DOOR

DE ENGELSCHEN IN 1810,

DOOR

Mr. J. BOUSQUET.

In het laatst der eerste helft van het jaar 1810 kwam het Engelsche fregatschip *Dover*, commodore *Fucker*, nabij *Ternate* en ontscheepte te *Kalamata*, aan de zuidoostzijde van het eiland, tien minuten gaans bezuiden het fort *Kajoe mera*, eene landings-divisie van ongeveer tachtig man, meest Europeanen, met slechts weinig sipaijers, onder bevel van capt^n^. *Forbes*. Het fort *Kajoe mera* had eene bezetting van vier en twintig soldaten onder den luitenant *Landouw* en twaalf stukken geschut; een hulpbende van circa twee honderd Ternatanen aangevoerd door eene serdjeti (onder-officier) was gedeeltelijk binnen het fort en voor het grootste gedeelte buiten hetzelve in de dadelijke nabijheid gelegerd.

De Engelschen, in den vroegen morgen aan wal gekomen, marcheerden door de duisternis begunstigd, zonder gezien te worden dadelijk naar het fort, waar zij omstreeks vijf ure aankwamen en met ladders de muren beklommen. Een Engelsch onder-officier, die het eerst boven was werd door den Hollandschen schildwacht over hoop gestoken, doch ook deze vond hierbij den dood en beide dapperen rusten, zooals gezegd wordt, in één graf onder eene eenvoudige tombe, die nu nog buiten het fort tegen de wallen staat.

De luitenant *Landouw*, geen gevaar kunnende gissen, was juist naar buiten gegaan bij den serdjeti toen hij rumoer hoorende terugliep.

Aan de deur van het fort werd hij door captn. *Forbes*, die van een der manschappen had vernomen dat de binnenkomende de kommandant was, bij de kabaai gegrepen, die hem de pistool op de borst houdende toevoegde „you are mij prisoner".

Kort daarop kwam de Ternataansche serdjeti, die den luitenant aangegrepen ziende door den Engelschen officier, in het maleisch voorstelde om door de Ternatanen amok te laten maken en met hunne korte parangs op de overweldigers te laten invallen.

Landouw had daar zeker niets op tegen maar begreep dat zijn leven dan ook geëindigd zou wezen en liet dit daarom niet toe, aan den serdjeti antwoordende „koneng kita" „en ik dan."?

Hij gaf zich dus over en na eenige schermutseling was het fort *Kajoe mera* door den vijand in bezit genomen.

Met achterlating van eene kleine bezetting ging de landings-divisie langs den landweg naar de hoofdplaats *Ternate* om het fort *Oranje* te bemeesteren. Na twee derden van den weg, een half uur gaans, te hebben afgelegd, stuitte zij op een detachement Hollanders onder den luitenant *Schutz*, die het bevel voerende over de strandbatterij *Kota baroe*, op de ontvangen tijding van de aankomst der Engelschen zijne sterkte verlaten had en den landweg optrok om den vijand tegen te houden; de overmagt ziende keerde hij terug naar zijn post, op welken korten togt hij blootgesteld was aan het vuur van het fregat, dat intusschen naar de reede zeilde, en waardoor hij een vierde van zijne manschappen verloor.

In de batterij teruggekomen onderhield hij uit twaalf stukken een goed gerigt vuur op het schip, dat door windstilte slechts langzaam voorbij zeilde. Voorbij gekomen

geraakte het schip in het vuur van eene andere strandbatterij, die van twaalf 24 ponders voorzien was onder bevel van den kapitein *Mulder;* het schip liet niet op antwoord wachten, maar deed menige kogel en granaat van zwaarder kaliber door de huizen vliegen en sloeg daarmede de meeste inwoners op de vlugt naar den bergkant.

Ter reede gekomen, alwaar op dat tijdstip geen enkel Hollandsch schip zich bevond, zag men van den grooten top van het fregat een *Oranje* vlag waaijen, waarin met zwarte letters de woorden *„Oranje boven."*

Tusschen laatstgenoemde batterij en het fort *Oranje* was nog eene batterij aan het strand, die almede sterk vuur onderhield.

Van het schip vlogen de kogels in en over het fort *Oranje;* de landingstroepen ook reeds nabij gekomen dreigden den storm.

Het bevel over de troepen in het fort werd gevoerd door den kolonel *Joh. P. von Mithmann,* die tevens met de waarneming van het civiel gezag belast was; de sterkte was ruim vijf honderd koppen, waarvan ongeveer een honderd en vijftig Europeanen.

Weinige dagen vóór de aankomst van het Engelsche schip was een opstand onder deze troepen, voornamelijk onder de Menadorezen en Amboinezen ontstaan, doordat zij sedert geruimen tijd uithoofde van gebrek aan geld en vivres slechts half rantsoen en halve soldij gekregen hadden.

In deze moeijelijke omstandigheden had de kolonel zich verpligt gezien twee belhamels, voor een 1 ponderstuk gebonden, te laten doodschieten, omdat hij vreesde de manschappen zouden weigeren hun te fusilleren. Met zulke soldaten viel weinig te denken aan een goede verdediging.

Het werd daarom noodig geoordeeld zonder verder bloedvergieten de witte vlag als teeken van overgave te hijschen alvorens het eerste schot van de wallen van het groote fort te doen vallen.

Nadat de witte vlag in het fort geheschen was, werd het vuur door de Engelschen gestaakt; eene sloep, almede onder witte vlag, stak van wal naar het Engelsche schip om de overgave aan te bieden en de voorwaarden te regelen; de heer *Otto*, toenmaals scriba en translateur, benevens de kapiteins *Mesman* en *Holdig* waren de overbrengers.

Inmiddels bleef het schip blootgesteld aan het vuur der batterij van den kapitein *Mulder*, die geen order tot staking ontvangen hebbende, meende niet te moeten letten op de witte vlag, voorwendende, zooals hij later verklaarde, dat hij voor verraad vreesde, wat bij vroegere gelegenheden had plaats gehad. Zijn vuur bleef zoo goed gerigt, zooals gezegd wordt, dat een scheepsjongen, die den commodore een glas water bragt op het dek door midden geschoten werd. Verwoed over deze ergerlijke handelwijze gaf de commodore in zijn drift last om de sloep met parlementairs in den grond te boren, doch tot bedaren gekomen trok hij dit bevel in en keerde den boeg naar zee.

Na korte onderhandeling had alstoen de overgave plaats in naam van den prins van Oranje.

Reeds in den voormiddag was alles afgeloopen.

De kolonel *Joh. P. von Mithmann* is naderhand wegens deze overgave voor een krijgsraad te *Batavia* teregtgesteld, doch geheel vrijgesproken.

Het bovenstaande is verkregen uit mededeelingen van hoogbejaarde personen. Hoe beknopt en weinig beteekenend ook, behoort het echter tot de geschiedenis. Een onderzoek in het archief van het residentie-bureau te Ternate heeft hoegenaamd niets bijgedragen tot meerdere uitbreiding van het aangeteekende.

DE UITBARSTING

VAN DEN

AWOEH-TAROENA IN 1856 (*)

(Eene beschrijving dezer gebeurtenis in het Sangi-Siawoehsch dialekt, met Nederduitsche vertaling).

DOOR

J. G. F. RIEDEL.

Onder de door mij ter zamenstelling van een *Sangi-leesboek* bijeengebragte oorspronkelijke stukken, komt eene beschrijving voor van de uitbarsting van den *Awoeh-* (†) *Taroena;* die wegens hare onopgesmuktheid en natuurlijkheid, als letterkundig voortbrengsel, gevoegelijk eene plaats mag innemen naast het bekend Maleisch verhaal nopens de uitbarsting van den goenong *Tambora.*

Om die reden, alsmede ook, om den belangstellende een blik te doen slaan in het nog onbekend gebied der talen en dialekten van den *Sangi-archipel,* acht ik het niet ondienstig deze bijdrage, in het oorspronkelijke door een ooggetuige gegeven, openbaar te maken, eene vertaling er bijvoegende, die zooal niet letterlijk, dan toch zeer getrouw is gebleven aan de grondtekst.

Sëimotongan soe tempoh oen ĕbih mandake, arah manoeng orase poekoele mapoeloh, pijah tingih oe relloeh,

---

(*) Deze gebeurtenis werd breedvoeriger beschreven door den toenmaligen Resident van *Menado,* wijlen *A. F. I. Jansen.* — zie Natuurkundig Tijdschrift 1856. Deel XI bladzijde 373.

(†) Vuurspuwende berg.

dingang oe kilah ene ta tenangoenpade; toehalage gahih e kakellahan, kere rellih oepoetoeng oe repoehan soe taroharah langih. Hoh kalawoh oe tahoehmatah nasoeh e natakoeh, bahoegoeh gahih oe banoewah kerene, sarang maloekade. — arahmanoeng poekoele pitoeh, ta teikasiloh matahoenelloh, bahoegoeh seng narendoeng oe hiwoeh dempelose. Nesahoeh arahmanoeng poekoele mapoeloh doewah elloh ene simebangke lebah poetoeng dingang oe soewoeh-soewoeh nakaloembide gahih e soe taroharah lahoede, nakapate tahoeh matah hape soe *Tahoenah*, *Kenda'e*, dingang oe *Taboekang*. Hoh gahih e lebah poetoeng dimareng ene tawe kere nahoeh karimonah kahih toetoehoeh ake; arawe ene kahih soemakah boeroedoeh dingang oe doemelose mapatimarang manahoesoeh tahoehmatah. Koeh endahih soe dadoewehan *Tahoenah*, *Taboekang* dingang oe *Kenda'e* lawoh e tahoehmatah nate soe dareng, toemarang oe poetoeng ene, koeh apah oen doedarisih engkatewe nate doedarisih, apah oen netetetingkoeroeh engkatewe nate kerene. Soe kampoeng oe *Sawan* pijah hape tahoehmatah nate, bahoegoeh bohoeh batoeh lawoeh oe tanah hoh malelang. Soe kampoeng oe *Sawan* pijah sengkatahoeh tahoehmatah nahoenge dijoh kere poeloeh *Ijoebah* arenge. Maen pijah batoeh maensah tangoeh pilihkange narihadih tahoehmatah ene natoetoeng poetoeng kadihoh, kere manoempite gahih e. Soe *Tahoenah* soe kampoeng oe *Kolongan* pijah tahoehmatah bawihne soembahoeh dingang oe anah e kadodoh, hoh sarang papahan dimentah tangoeh isije seng niwoere anah e kadodoh ene, koeh isije simoe'e soe aroeng oe balene ene. Sarang isije nekeloengke soe aroeng dingang oe takoeh e gegoewah tangoeh pijah e kambing oe kadodoh kinaebah kengke, tangoeh isije mamowah e kambing ene bahoegoeh takoeh ene. Soe kampoeng oe *Sawan* pijah mangadarihoh daroewah kadodoh niroloh e ijamange dingang oe inenge tadeah oe makatarang oe badang iredoewah, koeh dingang oe meteteting koeroeh ire

doewah ene. Sarang soetaroharah oen dareng iredoewah ene tangoeh kinaebah-kengke soewoeh-soewoeh, koeh nitelede soekotoh oe akele. Sarang iredoewah soekotoh oe akele tangoeh nesahoeh netetetingkoeroeh tadeah oe makadelose bawah soe tanah, sarang iredoewah kadelose Poehteoeh toeharihne kahih nanawoh bohoeh likoede toehange. Tangoeh toehange neharape bahoegoeh toekarihne ene sengnate tangoeh isije tarahih dimelose koehteoeh kahih pijah poetoeng nihinoh likoede narihadih isije nanawoh. Sarang maloekade koehteoeh isijene kere e tahoehmatah nebangoeng bohoeh netikih dingang oe isie namoekoh toeharihne tangoeh toeharihne kahih sengnate. Soe kampoeng oe *Kolongan* kahih lawoh tahoehmatah timarang soe *Tamakoh* kalowoh e doewah hasoeh limah oen poeloh, bahoegoeh ta kang, ipepijarah badang isi re; kinahinoh oen sangsarah ene. Hoh tembohnang oe *Tamakoh* seng negellih oe kampoeng soembahoeh tadeah oe pebija'eng isirene. Tahoehmatah oe *Kolongan* kahih lemboh hape pijah enahoeh lese bohoeh batoeh dingang oe nengkawenih bohoeh lebah poetoeng naninsarah tahoehmatah ene.

VERTALING.

Op zekeren maandag, des nachts, ongeveer ten tien ure kwam er een geluid als dat van den donder, met onafgebroken bliksemgeflikker; het licht deed zich voor als het vuur van een grooten kalkoven die in het midden van den hemel brandde. Alle inwoneren werden bevreesd van wege het gezigt, dat tot op het aanbreken van den dag duurde. Eerst ongeveer ten zeven ure verscheen de zon want het geheel was door den aschregen verduisterd. Omstreeks ten twaalf ure van dezen dag vloeiden de vuurstroomen neder en een hevige wind draaide zich om, als ware het in het midden der zee; zoodat vele menschen

van *Taroena Kandahar* en *Taboekang* stierven. De rigting dezer vuurstroomen nu was niet gelijk aan die van vroegere dagen, toen deze den loop der rivieren volgde, maar deze druischen thans tegen de bergen op en dalen weder af, de menschen vervolgende. Vele inwoneren van de landschappen *Taroena, Taboekang* en *Kandahar* stierven onder weg voor het vuur vlugtende; degenen die staan bleven, stierven staande, degenen die elkanderen op den schouder droegen, stierven in deze houding. Eene menigte der ingezetenen van de kampong *Sawan* stierven tengevolge van het vallen van steenen, van aarde en van zwavel. Onder deze lieden was er een die krankzinnig werd. Zijn naam was *Ijoebah*. Bijaldien er steenen naar beneden vielen kapte hij deze (met zijn mes) met dat gevolg, dat hij hier en daar vuur vatte en het voorkomen van eenen vuurvlieg kreeg. Op *Taroena* in de kampong *Kolongan* bevond zich eene vrouw met haar kindje die toen het oordeel kwam haar zuigeling vergat en zich onder het huis verborg. De vrouw bleef daar vertoeven en in haar grooten angst nam zij een jonge geit op, die zij in slaap wiegde, want zij was bevreesd. In de kampong *Sawan* werden twee kinderen door hunne ouders gezonden, om zich zelven te redden de een den ander op den schouder dragende. In het midden van den weg komende nam een hevigen wind hen op en wierp ze op den kruin van eenen arengboom. Toen zij zich op den top bevonden, de een den anderen dragende, daalden zij af en de jongste viel van de schouderen van den oudsten broeder neder. Deze meenende dat de jongste dood lag, kwam naar beneden en vatte vuur op zijnen rug zoodat hij ter aarde viel. Bij het aanbreken van den morgen was hij als iemand die uit den slaap ontwaakte en wekte zijnen jongeren broeder op, die intusschen dood was.

Van de kampong *Kolongan* vlugteden vele lieden naar *Tamakoh* — hun getal bedroeg twee honderd en vijftig — omdat

BESCHRIJVING

VAN

EENIGE GEDEELTEN VAN CERAM,

DOOR

H. VON ROSENBERG.

Ambtenaar belast met de opname van dat eiland.

(Met eene Kaart).

I.

ELPAPOETI-BAAI.

Ligging en uitgestrektheid.

De baai van Elpapoeti (Telok Elpapoeti), ligt op de westerhelft der zuidkust van het eiland Ceram, noord-oostelijk van Amboina, op eenen afstand van ongeveer dertig zeemijlen; van Banda is ze omtrent negentig mijlen verwijderd. Haren naam ontleent zij van de op haren oever gelegen negorijen Paulohi en Samasoeroe, beiden bij den inlander bekend onder den naam van Elpapoeti. Volgens Melvill is de baai besloten tusschen 3°12′ en 3°22′ Z.B. en 128°47′ en 129°8′ O.L. v.G. — Bij hare opening tusschen Tandjong Toea en Tandjong Kocakko heeft zij eene breedte van 22000 Ned. ellen of omtrent 12 zeemijlen; hare grootste lengte, tusschen Laboean Ohko en de uitwatering der Makariki-rivier, bedraagt 31500 Ned. ellen of 17 zeemijlen en hare grootste diepte eindelijk, tusschen de negorijen Liang en Amahei, beloopt 13700 Ned. ellen of $7^2/_5$ zeemijlen.

De strekking is van zuidwest naar noordoost.

Gesteldheid.

De baai vormt als het ware een geheel en bevat geene

andere inhammen dan de bogten van Amahei en Makariki aan de oost- en de kleine Lakoean Ohko aan de westzijde. Met uitzondering van oost- en westkant nabij den wal is het vaarwater overal ruim en bevaarbaar, zelfs voor schepen van het grootste charter; vrij sterke stroomingen, die afwisselend, dan om de oost, dan weder om de west loopen, maken het opwerken dikwerf allermoeijelijkst. Voor grootere schepen is de bogt van Amahei de eenigste ankerplaats; kleinere vaartuigen kunnen buitendien nog ten anker komen te Telok Namangno, Telok Maroeroe, Telok Alla, Telok Nama, Laboean Epoei, Laboean Omolooeno, Laboean Sirrisoumoni, Laboean Nalawai en Laboean Makariki langs de oostzijde, doch alleen in den oostmoesson.

Langs den geheelen noordkant kan men nergens veilig ankeren en langs den westkant gedurende den westmoesson alleen te Laboean Wari, Ohko en Hatai.

Kleinere baaijen.

Van dezen is de baai van Amahei wel niet de grootste, maar stellig het belangrijkste punt van de geheele Elpapoeti-baai; zij is besloten tusschen Tandjong Maipoeti aan hare oost- en Tandjong Koeakko aan hare westzijde; heeft eene strekking van noord-noord-oost naar zuid-zuid-west, aan hare opening eene breedte van 1400 en eene diepte van 1100 Ned. ellen. Aleen voor noorden-winden levert ze een zeer veilige ankerplaats op, die gemakkelijk te bezeilen is wanneer men maar zorgt om zooveel mogelijk langs den westkant naar binnen te werken. Men ankert vlak voor de negorijen Amahei Islam en Souhoeko, op eene halve kabellengte uit den wal. Een tweede ankerplaats voor kleine vaartuigen is zuidwest van Tandjong Koeakko onder den wal.

Het westerstrand valt glooijend af en is met kleine rolsteenen bezaaid; voor het vlakke oosterstrand daarentegen ligt eene koraalbank, die bij ebbe op eene gemiddelde

breedte van 50 ellen droog valt. Een kleine brak waterbeek, Eiranno genaamd, ontlast zich in de bogt. De drie langs haren oever liggende negorijen halen hun drinkwater gedeeltelijk uit gegraven putten, gedeeltelijk uit eene een paal van de dorpen in het bosch verwijderd liggende wel, kawa genaamd.

De tweede dezer inhammen is de bogt van Makariki, het diepste gedeelte der Elpapoeti-baai, tusschen Tandjong Lapoea noord- en Tandjong Eieira zuidwaarts.

De twee grootste rivieren op dit gedeelte van Ceram wateren in haar uit en is zij om die reden, zoomede wegens hare ondiepte, bijzonder vischrijk.

De derde en laatste inham is Laboean Ohko aan de westzijde der Elpapoeti-baai, noord-oostwaarts van Hoealooi, tusschen Tandjong Matoela en Tandjong Amahaij; hij verdient verder geene vermelding.

De kustzoom.

Met uitzondering van den nabij Elpapoeti liggenden Tandjong Pohon Batoe en een gedeelte der westkust van Tandjong Toea tot aan Aier Hatai is het geheele strand vlak. Moerassig is het in de bogt van Makariki, van de monding der Roeattan tot aan Tandjong Noehatto; daar bestaat de kust uit een vasten, taaijen modder en valt bij ebbe tot verre in zee droog. Dit is ook voor de negorij Makariki het geval, met dit verschil nogtans dat de grond vast en met eene laag van kleine rolsteenen overdekt is. Van af Laboean Omolooeno tot aan de negorij Amahei, zoomede bij Tandjong Henamoeroe zuidwestelijk van de uitwatering der Talla en aan de oostzijde van Tandjong Toea tot aan de negorij Hoealooi, ligt voor het strand eene koraalbank, die met mangi-mangi (Rhijzophoren) begroeid is en bij ebbe droog valt. Aan dezen kant van Tandjong Toea is de oever ongeveer zes voet hoog en loopt loodregt in zee af. Daar waar de kust vast en droog is loopt ze

nu meer, nu minder glooijend naar zee af en bestaat uit los op elkander liggende, grootere en kleinere lapilli van kwarts, glimmerschiefer, grauwak en sijeniet, die op vele plaatsen door den krachtigen golfslag tot grof zand zijn vergruisd. Bij Tandjong Hatoemetena, voorbij de Pohon Batoe, bij Tandjong Ama en van af het riviertje Hila tot voorbij Tandjong Malente liggen groote steenen van grauwak en thonschiefer op en voor het strand, naar welker zwartachtige kleur de Tandjong en kustzoom Hatoemetena zijn genoemd.

Gelijk reeds hiervoren is aangestipt bereikt alleen bij Elpapoeti en Hocalooi het gebergte den oever en eindigt nabij eerstgenoemde plaats met eene steilte van omtrent 200 voet in zee.

De massa van dit gebergte bestaat uit schelpkalk, grauwak en thonschiefer, waarin de kracht der golfslag menigvuldige scheuren en spleten heeft doen ontstaan.

Van af Tandjong Koeakko tot aan Tandjong Toeá beslaat het strand der Elpapoeti-baai eene lengte van omtrent 32 paal of iets meer of minder dan acht geografische mijlen; een over den Pohon Batoe leidend pad volgend kan men bij ebbe het geheele strand langs loopen.

De losse gesteldheid van den grond echter, zoomede het weeke slijk, waar men soms tot aan de heup toe inzakt, maken die wandeling niet alleen hoogst vermoeijend, maar ook voor iemand van een zwak ligchaamsgestel zelfs zeer gevaarlijk, aangezien men aan de felste hitte is blootgesteld wanneer de ebbe juist tegen den middag invalt.

KAPEN BINNEN DE BAAI.

Aan de westzijde.

Tandjong Toea, Tau, Poekoltotoni, Malente, Moetoela, Ama en Wari.

Aan de noordzijde.

Tandjong Henamoeroe, Sondoa, Hatoemetena, Pohon Ba-

toe, Oeën, Atopolle, Malla, Koeiapa, Hoöhle, Poele, Waipapa, Lapoea, Pia en Noehatto.

Aan de oostzijde.

Tandjong Kiïl, Nalawai, Sirrisoumoni, Omolooeno, Eieira, Ahoelallo, Meipoeti, Kawa en Koeakko.

RIVIEREN IN DE BAAI UITLOOPENDE.

Vijf belangrijke rivieren storten hun water in de Elpapoeti-baai, waarvan de eene, de Roeattan, onder de grootste rivieren van Ceram kan gerangschikt worden. De vier anderen zijn de Tanah, Pia, Malla en Talla. Buiten en behalve die vijf is nog eene menigte van kleine stroomen aan de baai schatpligtig, welke echter allen van weinig of geen beteekenis zijn; drie daarvan, de Oeën, Epe en Ama hebben ook gedurende den droogen moesson eene genoegzame watermassa en opene uitwatering in zee; bij al de anderen is dit alleen het geval in den regenmoesson; enkelen, zoo als de Omo, droogen in den westmoesson zelfs geheel en al uit. Allen kunnen aan de monding doorwaad worden, bij de Roeattan, Tanah, Pia, Malla, Oeën en Talla kan dit echter alleen bij laag water met eenig gemak geschieden, indien men zeewaarts in de rigting volgt der voor iedere monding liggende zandbank, waarop natuurlijk het minste water staat. Wegens zwaren stroom kan ook niet eene der groote rivieren worden opgeroeid.

De vijf bovengenoemde hebben eene bedding van 100 tot 500 el breedte, waarover ze zich gedurende den oostmoesson in een hoofdarm en verschillende kleinere armen heenkronkelen en hierdoor eilandjes doen ontstaan, die spoedig met rietgras en lage struiken begroeid raken. In den regenmoesson en na lang aanhoudende regens is de geheele bedding met eenen watervloed opgevuld, wiens golven zich in dolle vaart zeewaarts spoeden. De kwaliteit

van het water is uitmuntend en het heerlijkste drinkwater is, met uitzondering der oostzijde, overal verkrijgbaar.

Zie hier de namen der rivieren en beken in hunne volgorde van oost naar west.

Aan den oostkant. De Eiranno met haren, alleen in den oostmoesson van water voorzienen, zijtak Laallo, hooger op Egoemarina en Rianno genaamd.

De Ahoelallo of Aurallo, Wailoeroenoe, Epoei, Moerianhoeloe, Hounakau, Hoeroeroe, Koriano, Waipo en Nalawai; allen niet noemenswaardig en met uitzondering der Epoei en Nalawai slecht drinkwater opleverende.

De Kiïl, een slechts smalle, achter de negorij Makariki omloopende zeearm.

De Oeroeaile, van geene beteekenis.

De Roeattan, die met drie monden, Amenahano, Roeattan en Lahki-Lahki in de baai stortende, een kleine delta vormt, die met hoog geboomte begroeid is en met de rivierbedding in 't verschiet scherp daarbij afsteekt.

Bij gemiddelden waterstand hebben de drie mondingen eene breedte van 30 à 40 el.

De Tanah, met haren zijtak Sanah, aan de uitwatering rivier van Makariki genaamd; ook zij stroomt met vijf armen in zee en doet een delta ontstaan, die zwaar met Nipa, (Nipa fruticosa) en andere moerasplanten begroeid en onbegaanbaar is.

De Waisawani, met haren zijarm Tomiano, en de Soöroeni zijn beiden niet noemenswaardig.

Aan de noordkust. De Noehatto, van geene beteekenis. De Pia, de tweede rivier in grootte, stort eveneens met drie mondingen in de baai, die gemiddeld 25 à 30 ellen breedte hebben.

Van de Lapoea, Manoehoeroei, Oeaweiri, Toeille, Nama, Ifanoesafoea, Watitei, Roeësie, Haroeroei, Hassaweiri, Aier-Matti, Oessa, met twee monden, Oeroesoeoene en Oessa, en verder van de Hoeroeroe, Wainama, Hoen-

tepolooi, Waipapa, met hare beide monden, Oemoelima en Waipapa, de Malasite, Oelolora, Tahalla, Saloloa, Amalitane, Meia en Hoöhle is het genoegzaam alleen de namen te vermelden.

De Malla, met haren gedeeltelijk aan het strand evenwijdig loopenden zijtak Koeiapa; zij heeft aan hare monding bij gemiddelden waterstand eene breedte van omtrent 25 el.

De Atopolle, eene beek.

De Oeën, met haren, insgelijks aan het strand evenwijdig loopenden, zijarm Watitei en eene gemiddelde mondingsbreedte van vijftien à twintig el.

De Omo.

De Epe, met een zijtak Waipoeti; een het geheele jaar door ruim met water gevoed riviertje.

Geheel onbeduidend zijn verder de volgende:

de Aier-slobar, Popogoela, Oeriette kitjil en besaar, Oeroet, en Nari besaar en kitjil.

De Talla, met een breeden en aan het strand evenwijdig loopenden arm en eene gemiddelde mondingsbreedte van 25 ellen.

Van de Oea en Ate is niets te vermelden.

Langs de westzijde storten in de baai:

De Atau, niet noemenswaardig.

De Ama, 8 ellen breed en het geheele jaar door ruim van water voorzien.

De Hila, Hatai, Moeroeroe en Djakauroeni, van geen belang. Laatstgenoemde beek, achter de negorij Hoealooi ontspringende, verliest zich op het nabijgelegen grasveld in den grond. Buiten en behalve al die stroomen borrelen menigvuldig langs het strand eene menigte van wellen op, die zuiver drinkwater geven en tot bewijs strekken van den waterrijkdom van den grond.

Een paar honderd ellen noordoost van de alfoersche negorij Sanahoe ontspringen op het strand en den bodem

der zee eenige minerale bronnen, die haren inhoud van ijzer en jodium verraden door de geelachtig roode kleur van den grond, waarover het water afstroomt en door den reuk. Een opborrelen en petilleren in zee, waarvan verschillende waarnemers spreken, heb ik nooit geobserveerd; de bestanddeelen in aanmerking genomen is dit ook niet mogelijk. Waiitteïta is de naam, welke de inlander aan die wellen geeft.

Alvorens van dit hoofdstuk aftestappen dient nog te worden aangestipt, dat de monding der groote rivieren, zoomede het alluviale gedeelte van den oostelijken kustzoom, door afspoeling en wederaanslibbing aan verandering onderhevig is, waardoor ieder jaar het reliëf der kust meer of min gewijzigd wordt.

Negorijen aan de baai liggende.

Zes en twintig dorpen of negorijen liggen langs de kust der Elpapoeti-baai; vijf daarvan zijn bewoond door belijders van het christendom, drie door volgelingen van Mohammed, vijftien door alfoeren en drie negorijen eindelijk hebben eene gemengde bevolking van christenen en heidenen of alfoeren. De door christenen bewoonde dorpen zijn:

Aan de oostzijde der baai:

Souhuko met 250 zielen.
Amahei sarani „ 730 „
Makariki „ 390 „

Aan de noordzijde:

Samasoeroe met 410 zielen.
Paulohi „ 490 „

Beiden gezamenlijk ook Elpapoeti genaamd.

De Mohammedaansche negorijen zijn:

Aan de oostkust:

Amahei islam met 200 zielen.

Aan de westzijde:

Hoealooi met 180 zielen.
Toemalehoe „ 60 „

Door alfoeren bewoonde gehuchten zijn:

Aan de oostkust:

Jalahatani met 150 zielen, en
Attamanoe „ 70 „

Aan de noordkust:

Tananahoe met 60 zielen.
Roemalait „ 90 „
Hitalesia „ 100 „
Liang „ 120 „
Poeleh „ 130 „
Manie „ 120 „
Coekolowoni „ 140 „
Matetarisa „ 40 „
Ahilatoe „ 90 „
Sanahoe „ 180 „
Wassia „ 80 „
Roemareat en „ 90 „
Seriholo „ 100 „
De negorijen Wariki met „ 250 zielen,
Awaija „ 180 „ , en
Apisano „ 160 „

hebben eindelijk eene uit christelijke en heidensche elementen gemengde bevolking.

Alle negorijen zijn nagenoeg in een en denzelfden trant gebouwd; zonder uitzondering vlak aan het strand liggende worden ze van regte wegen doorsneden en zijn alle erven ervan door heggen van den weg gescheiden. De huizen zijn van atap zamengesteld en staan in de chris-

ten- en mohammedaansche negorijen op den beganen grond, in de alfoersche daarentegen rusten ze op dunne stijlen, zes à acht voet boven den grond.

De huizen der regenten, de kerken en scholen zijn van hechtere materialen gebouwd.

Het eenigste steenen gebouw in de geheele baai is de kerk van Amahei sarani; het eenigste gouvernements etablissement tot heden is eene tijdelijke versterking te Amahei, vroeger te Paulohij; wijders is ter eerstgemelde plaatse in aanbouw eene woning voor een zendelingleeraar. De ambtenaar, eveneens pas sedert kort te Amahei gevestigd, bewoont voorloopig het regentshuis te Souhoeko.

Bevolking.

Het totaalcijfer der geheele bevolking beloopt globaal 4800 zielen; daarvan zijn:

Christenen . . . . . 2490 zielen;
Mohammedanen . . . . . 440 „
Alfoeren . . . . . 1860 „

Volgens de door de regenten ingezonden opgaven werden gedurende het jaar 1859 geboren:

in de Christen negorijen . . . jongens 62, meisjes 28;
„ „ Mohammed. „ . . . „ 11, „ 6;
„ „ Alfoersche „ . . . „ 48, „ 35.

Daarentegen stierven:

Christenen . . . . . mannen 30, vrouwen 34;
Mohammedanen . . . „ 3, „ 4;
Alfoeren. . . . . „ 50, „ 44.

dus totaal geboorten . . . . 190 en
totaal sterfgevallen. . . . . 165 zielen.

Dat men aan de opgaven der regenten alleen een zeer beperkt vertrouwen kan schenken bewijst de al te onevenredige verhouding tusschen de geboren meisjes en

jongens; evenwel zijn ze toch niet geheel te verwerpen en kunnen later tot basis strekken van meer naauwkeurige waarnemingen.

Bestuur.

De Elpapoeti-baai maakt een onderdeel uit der assistent-residentie Saparoea en Haroekoe en behooren tot haar nog de buiten de baai gelegen negorijen Latoe en Sepa, door Mohammedanen, en Polapa, Leri en Nouloe, door Alfoeren bewoond. Een ambtenaar, thans te Amahei residerende, is met het civiel bestuur belast onder de onmiddelijke orders van den assistent-resident van Saparoea. Aan het hoofd van het negorijbestuur staan regenten, die den titel van radja, pattij en orang kaja, en die funktie tijdelijk waarnemende, den titel van gezaghebber voeren; voor de onderafdeelingen (soas datij's) in de negorijen treden de kapalas-soa of orang toea op. De wijze van bestuur is geschoeid op 's lands instellingen, met wijzigingen waar zulks noodig werd geoordeeld. Het koppensnellen is gestrengelijk verboden.

Eene kleine bezetting, die onlangs van Paulohi naar Amahei overgebragt is, dient tot bewaring der rust en bescherming van den ambtenaar. Het overige personeel bestaat uit vijf schoolmeesters, twee te Elpapoeti en te Amahei en een te Makariki en te Awaija; uit een inlandschen dokter en een vaccinateur. Om het bestuur te vergemakkelijken zijn de alfoersche negorijen onder het toezigt geplaatst van christen- of islamsche regenten, en wel als volgt:

Seriholo en Roemareat onder toezigt van den orang kaja van Hoealooi; Wassia, Sanahoe, Manie, Poele, Liang en Hitalesia onder dat van den orang kaja van Paulohi; Matetarisa, Ahilatoe en Poekalowoni, onder beheer van den gezaghebber van Samasoeroe; de negorijen Roemalait, Tananahoe, Apisano, Waraka en Attamanoe zijn aan den Pattij van Makariki toegewezen.

De gezaghebber van Amahei Sarani heeft het beheer over Jalahatani en de regent van Souhoeko dat over Polapa.

Kunstvlijt en handel.

Kunstvlijt en nijverheid zijn niet alleen hier, maar op geheel Ceram nog in de eerste kindschheid; dat ze echter in de toekomst eene hoogere vlugt kunnen en zullen nemen bij meer toenemende beschaving en als een gevolg daarvan bij meerdere behoeften, is buiten alle kwestie. De kunstvlijt der strandbevolking beperkt zich, voor als nog, tot het maken van grof en fijn matwerk (tikar-kadoe) en tot het weven van kleedjes (kain oete-oete). De handel, die even weinig beteekent, wordt gerepresenteerd door een twintigtal inlandsche vaartuigen, die van de naburige eilanden, vooral van Ambon en Saparoea, jaarlijksch naar herwaarts overkomen. Hoofdartikelen van invoer zijn grove lijnwaden, zakdoeken, kralen, boslemmer-messen en snuistereijen; uitgevoerd wordt tuiner- en wortelhout, sago, tabak en dammar.

Tuingronden (doessoens).

De van ouds af aan de kust gevestigde négorijen beschouwen zich als de wettige eigenaars der gronden langs de baai liggende. Die gronden zijn in percelen (doessoens) verdeeld, die allen bepaalde namen hebben en met sagopalmen (Saguerus Runphii) en vruchtboomen zijn beplant.

Bij de meesten dezer doessons ontbreekt het aan eene vastbepaalde grensscheiding, waaruit eeuwigdurende kwestiën voortvloeijen tusschen de eigenaars.

De kaart met geen al te groot getal van namen hebbende willen opvullen, komt het mij evenwel doelmatig voor, om de namen dezer doessoens, in hunne volgorde van oost naar west, hierbij te vermelden. Aangezien ze meestal naar de rivieren zijn genoemd naast en nabij welke zij liggen, is hunne ligging gemakkelijk op de kaart te vinden.

Aan de oostkust:

Doessoen	Kawa.	Doessoen	Sirainowono.
"	Maroeroe.	"	Erinowono.
"	Wailoeroenoe.	"	Amelahani.
"	Epoei.	"	Negari.
"	Kariano.	"	Halala.
"	Omoloöeno.	"	Eonawono.
"	Waipo.	"	Tawega.
"	Sirrisoumoni.	"	Lolowono.
"	Nalawai.	"	Poeraga-koukala.
"	Oeroëaile.	"	Asoeënowono.
"	Proeé.	"	Hagaloe- geene.
"	Roegouwoni.	"	Kasoembowono.

Aan de noordkust:

Doessoen	Tianowoni.	Doessoen	Oessa.
"	Tomiano.	"	Wainama.
"	Makauwono.	"	Eleoe.
"	Soöroeni.	"	Tihoewakane.
"	Saroita.	"	Tihoe.
"	Manoehoeroei.	"	Hoöheé.
"	Patola.	"	Atopolle.
"	Rahmani.	"	Watitei.
"	Oeaweiri.	"	Oeën.
"	Satilessi.	"	Moetoho.
"	Ripikono.	"	Hatoemeteno.
"	Ehoea- pallatifoei.	"	Waisisela.
		"	Popogoela.
"	Pallakalamoeiti	"	Oroe.
"	Toeïlle.	"	Nari.
"	Meteïlle.	"	Sondoa.
"	Kinalo-hatani.	"	Oea.
"	Hinia.	"	Auseloe.
"	Ifanoesafoea.	"	Wari.
"	Watitei.	"	Ama.

Aan de westkust:

Doessoen Moeroeroe.	Doessoen Toehalla.

Eenige europesche ingezetenen van Amboina hebben sedert ruim anderhalf jaar in de nabijheid der negorij Awaija een stuk land doen ontginnen voor de kakaoteelt, waarvan, zoo als de zaak zich nu reeds laat aanzien, gunstige resultaten te wachten zijn, bijaldien geene stagnatie mogt plaats hebben in het verkrijgen van werkvolk. Wat de gronden zelve aangaat, zoo zijn ze, vooral in de vlakte van Makariki en langs de rivieren Pia, Malla en Talla voor alle soorten voor kultures uitermate geschikt. Met een toereikend getal handen zou dit land spoedig van eene wildernis in een paradijs kunnen worden herschapen.

GEZONDHEIDSTOESTAND.

Wat de gezondheid aangaat zoo is Ceram stellig een der gezondste eilanden in dezen archipel; uitgestrekte moerassen, de bron van voor het menschelijk organisme zoo hoogst verderfelijke miasmen, ontbreken geheel, veelvuldige regens temperen de overmatige hitte en eene eenvoudige levenswijze doet de bewoners over 't algemeen eenen betrekkelijk hoogen ouderdom bereiken. Daarbij komt, dat tot heden syphilitische kwalen hier nog onbekend zijn. Nu en dan heerschen, zoo als overal, epidemische ziekten, die bij de gebrekkige geneeswijze der inlanders steeds een groot getal lijders ten grave slepen; koortsen, ulceratiën en diarrhoeën zijn de meest voorkomende ziekten; personen met ichtyosis behebt vindt men in alle negorijen.

Melaatschen worden door tusschenkomst van het bestuur naar het leprozengesticht te Molano opgezonden; sedert de plaatsing van een zoogenaamden dokter djawa in deze baai begint de bevolking zich langzamerhand aan ratio-

nele therapie en europesche geneesmiddelen te gewennen en vindt er baat bij. De vaccine maakt over het algemeen redelijken opgang.

Klimatologie en Meteorologie.

Betreffende temperatuur en weêrsgesteldheid, zoomede andere meteorologische-verschijnselen zijn door mij te Elpapoeti observatiën genomen van af Jnnij tot ultimo October 1859, die op het navolgende neerkomen.

Maand Junij.

Gemiddelde temperatuur 's morgens 74°, 's middags 86° F.; zwakke zuiden wind over dag, 's nachts flaauwe noorden- en noordwesten wind. Wolkvorm, cumulus en cumulo-stratus over dag, bij heldere lucht 's nachts. Regen, 30 uren over 9 dagen verdeeld. Onweêr op 7 dagen, meest verre verwijderd aan de zuider- en zuidoosterkim. Aardschudding op den 16den 's avonds, te acht ure, van circa 25″ duur, met horizontale beweging van oost naar west; een tweede stoot op den 28sten, 's namiddags te 3 ure met gelijke beweging en rigting, bij 10″ duur.

Maand Julij.

Gemiddelde temperatuur 's morgens 73°, 's middags 85°; wind zuidoost over dag, 's nachts flaauw noordwest. Wolkvorm; stratus en cumulo-stratus met zwaar betrokken lucht 's middags.

Regen, 120 uren over 26 dagen; daarvan gedurende 18 uren aan een stuk; onweêr op den 2den der maand, van noord-oost naar zuidwest trekkend, in den avondstond gedurende 3 uren aanhoudend. Aardschudding op den 10den 's morgens ten 9½ uur, 8″ durende.

Maand Augustus.

Gemiddelde temperatuur 's morgens 73°, 's middags 84°; van den 12den tot den 27sten waaiden krachtige zuidoosten-

en oostenwinden met afwisselende hevigheid en kleine tusschenpozen dag en nacht door. 's Nachts gedurende de eerste dagen der maand flaauwe noorden- en noordwesten landwind. Van af den 6den tot den 12den geheele windstilte. Wolkvorm, cumul:, door cumulo-stratus in strat: overgaande, bij meestal onafgebroken wolkendek.

Regen, 243 uren over 28 dagen verdeeld, daarvan vier achtereenvolgende dagen 12 uren en 16 minuten daags; dag en nacht door onweêr; op den 1sten 's morgens aan de oosterkim.

Maand September.

Gemiddelde temperatuur 's morgens 75°, 's middags 84°; wind nog steeds zuid en zuidoost, eens drie dagen lang aan een stuk blijvende doorstaan, 's nachts meest noorden landwind; wolkvorm in de eerste helft der maand cirro-cumulus en de laatste helft cumulo-stratus bij een af- en doorgebroken wolkendek. Regen, 32 uren in 14 dagen tijds. Onweêr, op zeven dagen aan de zuider- en zuidoosterkim, gedeeltelijk in den morgenstond.

Maand October.

Gemiddelde temperatuur 's morgens 76°, 's middags 89°; wind 's morgens meestal stil, 's middags zuiden- en 's nachts noord-westen wind; wolkvorm in het begin der maand cumul: met cum: strat: bij zwaar betrokken lucht, dag en nacht; op het einde der maand cumulus en cirro-cumulus met heldere lucht 's middags. Regen, 207 uren in de eerste helft der maand; daarvan driemaal vier en twintig uren onafgebroken onweêr op 14 dagen, niet zwaar en van korten duur. Eerste kenteekenen van kentering. Aardschudding den 6den der maand, 's avonds ten 7 ure van oost naar west, horizontaal, vrij zwaar en 6″ aanhoudend.

Maanden November en December niet geobserveerd.

In algemeene trekken kan men de weêrsgesteldheid op de navolgende wijze afschetsen.

Van Mei tot September heerscht de regen- of oost-moesson en van November tot Maart de drooge of west-moesson; April en October zijn de kentering-maanden (Batjarroba der eilanden), gekenmerkt door donderbuijen.

In het natte jaargetijde komen meestal 's middags oosten- en zuidoosten-winden voor; in het drooge jaargetijde daarentegen hebben westen- en zuidwesten-winden de bovenhand.

Een flaauwe landwind waait nagenoeg het geheele jaar door uit het noorden- en noordwesten, wisselt echter op eene minder geregelde wijze met den zeewind af, zoo als dit elders het geval is in dezen archipel. In de maanden Januarij tot Maart waaijen over dag geweldige noorden-winden, bij meestal stille nachten. Gedurende den oost-moesson staat langs het geheele noord- en westerstrand zware branding, waardoor de golven dikwerf meer dan eene manshoogte tegen den wal opgezweept worden en het landen of in zee steken geheel onuitvoerbaar is. Maart en April zijn gewoonlijk de warmste, October en November de koelste maanden van het jaar. Wat het luchtruim betreft, zoo hebben cumulo-stratus en stratus de bovenhand over dag met een afgebroken en doorgebroken overgaand wolkendek. In den namiddag legeren zich dan kompakte donkere wolkenmassa's om de toppen van het gebergte, zakken vervolgens langzaam meer en meer, om zich eindelijk in stortregens te ontlasten. In den westmoesson daarentegen zijn het cirr: en cirro-cumul: wolken die in het zwerk drijven bij heldere lucht, met uitzondering der drie door de noorden-winden in het begin van het jaar gekenmerkte maanden, die op nieuw regen aanbrengen, doch niet van langen duur.

De grootste massa regen valt in de maanden Augustus en September.

Eindelijk dient te worden aangemerkt, dat al die aangegeven kenteekens, zoomede de verloop der moessons,

zich dikwerf zeer ongeregeld voordoen, zoo als dit onder anderen plaats had in de laatste helft van het vorige en de eerste maanden van dit jaar. In dat tijdvak namelijk heeft het zoo buitengewoon veel geregend, dat men van den zoogenaamden droogen moesson nog maar weinig heeft kunnen bespeuren.

BESLUIT.

Ik vermeen in het vorenstaande eene zooveel mogelijk getrouwe slechts der Elpapoeti-baai te hebben gegeven.

De opname der baai is geschied in 1859 en 1860; de op de kaart voorkomende namen zijn naauwkeurig volgens de schrijfwijze van Professor Roorda opgeschreven naar de uitspraak der inlanders.

Amahei 7 April 1860.

II.

TERREIN TUSSCHEN SEPA EN MAKARIKI

EN

HET KUSTLAND TUSSCHEN DE ELPAPOETI- EN TELOETI-BAAI OP DE ZUIDKUST VAN CERAM.

(Zie de Kaart.)

Ter aanvulling van de door mij in de Elpapoeti-baai bewerkstelligde opname een onderzoek doelmatig achtende van het terrein tusschen de negorijen Makariki in de voornoemde baai en Sepa aan de zuidkust, zond ik den geëmploijeerde bij de opname van Ceram, P. Fournier, naar Amahei met last, om zich met dat onderzoek onledig te houden en het door hem afteleggen trajekt in kaart te brengen. Het resultaat zijner bevinding komt op het navolgende neêr.

Het te volgen voetpad neemt een begin aan de noordzijde der negorij Makariki, slingert over vlakken boschgrond heen en loopt, door een paar weinig beteekenende zijtakken der Roeattan-rivier gesneden, na omtrent een uur gaans in de bedding dezer rivier uit. Verder in oostelijke rigting opgaande, tot aan eene onder den naam „kapala ajer" bekende plek, volgt men den loop der Roeattan langs haren regter-oever, nu eens in de rivierbedding, dan weder langs den overkant in het lommer van hoogstammig bosch loopende en verschillende zich in den Roeattan stortende riviertjes passerende, waarvan de Sakella-hitoe de belangrijkste is. Te diep om doorwaad te kunnen worden en tevens berucht als een geliefkoosde verblijfplaats van krokodillen, passeert men haar door middel van een dwars er over heen liggenden boomstam en bereikt ver-

volgens spoedig de kapala-ajer, die op nagenoeg drie uren afstands van Makariki geschat wordt.

Van hier af, met het kapmes in de hand, over woesten boschgrond verder doordringende, komt men na een groot half uur gaans aan het vereenigingspunt der Roeattan- met de Noea-rivier, welke laatste op het centraalgebergte ontspringt en in zuidelijke rigting langs het Assoear-moeri gebergte stroomt; zij is de belangrijkste zijtak der eerstgemelde rivier. Na nog een half uur verder tegen den hevigen stroom te hebben ingeworsteld, verlaat men eindelijk voor goed de bedding der Roeattan op eene plek, waar verschillende, meer of min begane paden het bosch doorkruisen, welke in zuidelijke rigting over vlak, gedeeltelijk moerassig en met sagopalmen begroeid terrein loopen en allen nabij de Tonara-rivier uitkomen. Een paar niet noemenswaardige beekjes doorsnijden dit gedeelte van den weg.

Over een lagen, in zuidelijke rigting langs de Tonara loopenden heuvelrug, op vele plaatsen door diepe ravijnen doorsneden, leidt het pad eerst in zuidelijke en vervolgens in zuidwestelijke rigting tot aan de Pia-rivier, een afstand van omtrent vier uren gaans. Die rivier bereikt hebbende, volgt men haar omtrent een uur lang, nu eens in de bedding, dan weder op den regter- of linker-oever gaande en genaakt zoodoende, na nog gedurende een half uur over vlakken boschgrond te zijn voortgegaan, het zeestrand even bewesten de negorij Sepa.

In de door mij opgemaakte rapporten over de Elpapoeti- en Teloeti-baai geen gewag gemaakt zijnde van de tusschen die beide inhammen gelegen kuststreek, zal ik van deze gelegenheid gebruik maken om ook daarvan eene beknopte schets te leveren.

Weinige en hoogst ondiepe insnijdingen kenmerken dit, in zuiver oostelijke rigting loopende, gedeelte der kust; een volslagen gebrek aan goede ankerplaatsen is het ge-

volg dezer gesteldheid. Voor kleine inlandsche vaartuigen kunnen als de zoodanige alleen in aanmerking komen het eilandje nabij Haja en een kleine inham beoosten Tandjong Tamilau, terwijl grootere vaartuigen eenige bescherming vinden op Laboean Siliau (de reede van Haja) en dit nog alleen in den west-moesson.

Al dadelijk rijst van af het strand een daarmede evenwijdig loopende heuvelrug omhoog van gemiddeld vijfhonderd voet elevatie, met tamelijk steile helling en slechts op weinige plaatsen ruimte overlatende voor eene smalle strandvlakte. Een tal van niet noemenswaardige riviertjes ontspringt op dezen zwaar begroeiden bergrug; de bewesten Sepa zich in zee uitstortende Pia is daarvan de belangrijkste. Zij heeft eene gemiddelde breedte van twintig el.

Een drietal mohammedaansche (Sepa, Tamilau en Haja) en evenveel alfoersche negorijen (Polapa, Leri en Nauloe) liggen aan dit woeste, nagenoeg het geheele jaar door zware branding gebeukt wordende strand, allen tot de assistent-residentie Saparoea behoorende. De negorijen Polapa, Leri, Nauloe en Sepa staan buitendien nog onder onmiddelijk bestuur van den ambtenaar te Amahei, en staan, wat Polapa aangaat, onder toezigt van den regent van Souhoeko, en wat de twee anderen betreft onder dat van den regent van Sepa. Aan bewoners telt:

Sepa.	499	zielen.
Tamilau. . . .	530	"
Haja.	490	"
Polapa.	60	"
Leri	50	"
Nauloe.	70	"

of te zamen een totaal van 1699 zielen.

Het binnenland tot aan de centrale bergketen — de schoone vlakte door de Roeattan doorstroomd er onder begrepen — is ten eenemale woest en onbewoond.

III.

ZUIDKUST VAN CERAM,

VAN

DE TELOETI-BAAI TOT AAN CERAM-LAUT,

EN

ONDERZOEK NAAR EENE BRUINKOLENLAAG TE AFFAN.

Van den gouverneur der Molukksche eilanden den last ontvangen hebbende tot het instellen van een onderzoek naar eene nabij de negorij Affan, op de zuidkust van Oost-Ceram, aan den dag gekomen bruinkolenlaag, vertrok ik den 28sten October met zonsondergang per orembaai van Atiahoe, de hoofdnegorij in de Teloeti-baai op Ceram's zuiderstrand — mijne toenmalige standplaats — koers nemende om de oost. Den geheelen nacht doorroeijende passeerden wij de stranddorpen Wirinama, Hatoemetena, Batoe-assa en Toboe, waren 's morgens den 29sten nabij het gehucht Osson en liepen 's middags te Gisser-laut binnen. Toen kort nadat wij ten anker waren gekomen eene westerbries met buijig weêr opkwam achtte ik het ter bespoediging mijner reis doelmatig van de gelegenheid te profiteren en ging dadelijk weder onder zeil, rigting nemende op den hoek van Kilmori. Doch naauwelijks twee mijlen afgelegd hebbende, draaide de wind naar het noorden en spoedig daarop naar het oosten en noodzaakte ons den steven te wenden en naar Gisser-laut terug te keeren, alwaar ik tot 's avonds liggen bleef en een bezoek van den regent ontving.

Met zonsondergang andermaal onder zeil gaande liepen wij nog in den loop van den nacht te Kilmori binnen en wachtte ik daar den morgen af, om een mondgesprek te houden met den regent, onder wiens middelijk beheer de negorij Affan staat.

In den ochtend van den 30sten mij naar den wal begevende, na alvorens den radja van mijne komst verwittigd te hebben, werd ik door hem aan het negorij-huis ontvangen. Na hem het doel mijner komst uit een te hebben gezet en zijn hulp gevraagd te hebben, wanneer die vereischt zoude worden, stemde hij dit mijn verzoek gereedelijk toe, liet den orang-toea van Affan kennis geven van mijn aanstaand verblijf aldaar, hem tevens gelastende, om onmiddelijk een voetpad naar de kolenbedding in het kreupelhout te doen uitkappen.

Om tot het verrigten van dat werk aan de Affaners den noodigen tijd te geven, bleef ik te Kilmori tot op den morgen van den 31sten October, ging vervolgens nog vóór zonsopgang weder onder zeil en liep in den voormiddag de rivier Affan binnen, na de negorijen Hilliboon en Dawan te zijn gepasseerd. Aan wal gekomen nam ik mijn intrek in het aan den linker-oever der rivier gelegen gedeelte van het dorp, in een partikulier woonhuis, mij door den eigenaar in huur afgestaan.

Van Wirinama tot Affan doortrekken heuvel- en lage bergreeksen het kustland, meestal evenwijdig met het strand loopende. Tusschen Tandjong Wirinama en de negorij Toboe, waar het zijne grootste elevatie, ± 15 à 1800 voet, bereikt, valt dit kustgebergte met tamelijk steile helling in zee af; verder oostwaarts wijkt het nu meer dan minder naar binnen, waardoor tusschen zijnen voet en de zee smalle strooken vlak land ontstaan, die de kenmerken dragen van een alluviaal karakter en bij de negorijen Gisser-laut en Kilmori tamelijk diepe, naar het westen gekeerde insnijdingen vertoonen. Naar hun profiel en de

rolsteenen, die mij onder het oog kwamen, te oordeelen, behooren deze berg- en heuvelreeksen tot de tertiaire formatie; ze bestaan uit klei- en kleizandsteen, waardoor op vele plaatsen kalkmassa's gebroken zijn, die zich onmiddelijk aan hunne scherpgetande kruin doen kennen. Eene diergelijke massa is de Srewa, een suikerbroodvormige top van bij de 450 voet hoogte, die zich nabij de negorij Osson, eene mijl in het binnenland verheft en door zijn eigenaardig profiel het oog des reizigers al dadelijk tot zich trekt. Het hoogste punt van dit, overigens niet zeer naauw in onderling verband staande, bergsysteem is de Oekelé of berg van Osson; tot eene hoogte van omtrent 2800 voet opreizende domineert hij met zijn gestrekten en afgeronden kruin in een wijden kring de landstreek, en is reeds op verren afstand, van oost of zuid uit zee komende te zien. Hij ligt anderhalve dag reizens in het binnenland. Aanmerkelijk minder hoog zijn de nabij het strand, tusschen de negorijen Wirinama en Batoeassa, liggende bergen Nama en Kissi.

De voornaamste uithoeken en kapen der genoemde kuststreek zijn van west naar oost de Tandjongs: Passang-datten, de oosthoek der Teloeti-baai; Mot-tita in de negorij Wirinama, Namatotten beöosten dit dorp, Kissitotten nabij het gehucht Batoe-assa, Toboe, Gisser-laut en Kilmori, de drie laatsten vlak naast de gelijknamige dorpen. Met uitzondering van die van Kilmori, Passang-datten en Namatotten zijn allen meer of minder hoog; die van Toboe helt regtstandig in zee af.

Ook langs dit gedeelte van Ceram's zuidkust ontbreken ankerplaatsen die voor schepen het geheele jaar door geschikt zijn; in den oost-moesson kan als zoodanig alleen in aanmerking komen de inham voor Gisser-laut; de even diepe en nog ruimere inham voor Kilmori heeft voor dit doel een te ondiep vaarwater. Inlandsche vaartuigen daarentegen kunnen aldaar met gemak binnenkomen en vin-

den in den oost-moesson voorts nog bescherming te Telok-Beijmoe, bij Wirinama, in de monding van het riviertje Nawing, achter Tandjong Toboe, te Gisser-laut en in den mond der Affan-rivier. In den west-moesson bestaat ook voor dezen nergens anders eene schuilplaats, dan in de monding der beide genoemde rivieren, waar het in- en uitloopen echter alleen bij hoog water en stille zee kan geschieden, wegens de voor de opening liggende banken en klippen. Het vaarwater heeft tot aan Gisser-laut genoegzame diepte, doch wordt van daar af zóó ondiep, dat bij ebbe zelfs kleine inlandsche vaartuigen ver uit den wal dienen te houden om niet aan den grond te raken.

Niet noemenswaardig zijn de rivieren, welke langs dit gedeelte der kust in zee storten; de belangrijkste er van zijn: de Waitola, bewesten Hatoemetena, de Nawing en Mot, tusschen die negorij en het gehucht Batoe-assa; de Osson nabij de gelijknamige negorij; Nail en Kaba tusschen Osson en Gisser-laut; de Talla oostwaarts van laatstgenoemd dorp; de Ndauw tusschen Toem en Sellor; de Araba vlak naast Killiboon en de Sassa en Soun; tusschen Dawan en Affan. De Talla, Kaba, Sassa en Soun, zijn de grootsten dezer rivieren, gemiddeld van 15 tot 25 el breedte aan de uitwatering.

Wat de grondgesteldheid aangaat, deze kan, vooral in de vlakke streken, niet anders dan zeer vruchtbaar genoemd worden, getuige het weelderige plantenkleed, waarmede berg en dal overdekt zijn. De breedere gedeelten dezer strandvlakten bij Gisser-laut en Kilmori zouden genoegzaam ruimte opleveren voor imigratie op beperkte schaal. Wat het gezigt op de landstreek voornamelijk opvrolijkt, zijn de menigte kokospalmen (Coc. nucifera), die groepsgewijze langs het geheele strand verspreid staan en door hun heldergroen de sombere woudkleur minder eentoonig maken. Vooral in en rondom de dorpen verrijzen

hunne slanke stammen, meestal in hellende rigting en veelvuldig gegroepeerd; een gezigt, dat men op vele gedeelten van Ceram, b. v. in de Elpapoeti-baai mist. Eene andere, de strandvegetatie kenmerkende plant, de kasuari- of knodsboom, die langs de noordkust, beoosten Wahaai zoo veelvuldig verschijnt, begint ook hier van af Gisserlaut op te treden, ofschoon in mindere hoeveelheid.

Een tal van groote en kleine negorijen door Mohammedanen bewoond, liggen langs het strand, meestal op korte afstanden van elkander verwijderd; het binnenland wordt door een paar duizend Alfoeren bewoond, die in kleine gehuchten huizen en onder toezigt staan van de verschillende strandregenten. In een administratief opzigt behooren de negorijen tot en met Hatoemetena onder de assistent-residentie Saparoea, de overigen onder de residentie Banda. Aldus behooren onder:

I. Saparoea.

Wirinama, onder een radja, met 46 huizen en 290 zielen, $2^1/_2$ uur scheppens van Atiahoe, en Hatoemetena, eveneens onder een radja, met 12 huizen en 120 zielen, 4 uur scheppens van Wirinama; daarvan heeft Wirinama geene alfoersche negorijen onder zich, Hatoemetena daarentegen de gehuchten:

Sahôl	2	huizen	met	15	zielen,
Hatlomin	5	"	"	31	"
Hidoet	3	"	"	20	"
Silfoean	3	"	"	22	"
Naijata	4	"	"	29	"
Malaja	3	"	"	18	"
Atleoe	2	"	"	12	"

De drie eerstgenoemden liggen nabij het strand achter Hatoemetena, de overigen aan den bovenloop der Bobotrivier, $1^1/_2$ à 2 dagreizen in het binnenland.

II. Banda.

Batoe-assa onder Toboe, met 15 h. en 112 z., 1 uur scheppens van Hatoemetena; Toboe onder een radja, 18 h. met 135 z., $^3/_4$ uur sch. van Batoe-assa; Osson, onder Toboe, van zee uit niet zigtbaar, 6 h. met 56 z., $1^1/_2$ uur sch. van Toboe; Gisser-laut (in de wandeling Gisslau) onder een radja, 21 h. met 170 z., $1^1/_2$ uur sch. van Osson; Toem, onder Gisser-laut, 18 h. met 120 z., 1 uur sch. van Gisser-laut; Sellor, onder Kilmori, 26 h. met 175 z., $1\frac{1}{2}$ uur sch. van Toem; Kilmori, onder een radja, 23 h. met 145 z., $\frac{1}{2}$ uur sch. van Sellor; Killiboon, onder Kilmori, 40 h. met 256 z., $\frac{1}{4}$ uur sch. van Kilmori en eindelijk Dawan, insgelijks onder Kilmori, 33 h. met 170 z., 1 uur sch. van Killiboon.

De navolgende Alfoersche negorijen staan onder toezigt der regenten van Toboe en Gisser-laut.

Onder Toboe: Tekoeman, benoorden Batoe-assa, met 10 huizen en 76 zielen; Bamfia noordoost van Toboe, 30 h. en 210 z.; Watoelettan, beoosten Bamfia, 18 h. met 95 z.; Watoemassa, benoorden Gisser-laut, 20 h. en 100 z.; Killibonal, noordoostelijk van Gisser-laut, 25 h. en 130 z.,

Onder Kilmori: Soemissa, Kallasewaät en Maniman, de twee eersten achter Sellor, de laatste aan de bron der Talla-rivier liggende, achter Killiboon. Het getal zielen en huizen wist mij niemand te Kilmori op te geven.

Alle deze negorijen liggen 1 à $1\frac{1}{2}$ dagreis van het strand verwijderd en worden maar zeldzaam door de strandbewoners bezocht. Zoowel deze laatsten, als ook de Alfoeren zelve komen in zeden en gewoonten overeen met de bewoners der Teloeti-baai. Alleen verdient opgemerkt te worden, dat de Alfoeren hier zich minder op den landbouw toeleggen dan dáár en niet meer tabak en rijst teelen, dan zij tot eigen gebruik behoeven. Wat het dialekt aangaat, zoo spreken ook hier èn strand- èn bergbewoners ieder een afzonderlijk idioom, geheel verschillende

van dat hunner oostelijke en westelijke stam- en landgenooten.

Te Gisser-laut en Kilmori liggen gedurende den geheelen oost-moesson Boetonsche en Oost-Ceramsche handelspraauwen, deels op de doorreis, deels om plaatselijk handel te drijven, waarvan echter het resultaat weinig beteekent.

Gisser-laut wordt door eene kleine rivier in tweeën gesplitst, die langs den voet van een geïsoleerden, op het voorgebergte verrijzenden, heuvel van circa 40 voet hoogte heenvloeit. Op dit gedeelte, aan den linker-oever, staan het van hout zamengestelde, redelijk goede regentshuis, de moskee en een twaalftal woonhuizen. Op den regter-oever, die vlak en laag is en door middel eener houten, hoog boven het riviertje liggende, brug met den linker in verband staat, zijn de overige huizen gebouwd. Een tal van klapper- en andere vruchtboomen verrijst in en rondom het dorp, waardoor een paar zuiver gehouden wandelwegen kronkelen; eene zeldzaamheid op oostelijk Ceram. Het drinkwater is uitmuntend en eene goede badplaats ligt nabij de negorij.

Heeft het uiterlijk van dit plaatsje iets vriendelijks, de ligging en gesteldheid van Kilmori maakt op den bezoeker een minder aangenamen indruk. Dit dorp ligt verspreid langs een breed, uit mul zand bestaand strand, tusschen kreupelhout verscholen, waardoor smalle voetpaden heênslingeren en eenige klapperboomen verrijzen, terwijl een in den regentijd moerassig bosch den achtergrond overdekt. Het drinkwater is daarbij van minder goede kwaliteit, en moet op tamelijk verren afstand gehaald worden; het regentshuis heeft veel van eene open loods en is van wege het mulle zeezand, waarmede de grond in stede van vloer overdekt is, niet te bewonen.

Van de negorij Toem loopt een weinig gebruikt wordend voetpad naar het dorp Waroe aan de oostkust, langs den voet van den 2000 voet hoogen berg Waralela, welk

trajekt een paar jaren geleden door den gouverneur der Moluksche eilanden, den heer Goldman, in vier dagen tijds afgelegd werd.

Bij mijne komst te Affan vond ik de mannelijke bevolking aan 't werk om het oude, door den radja van Iha (Saparoea) gebezigde pad weder open te kappen, waarmede men op den middag gereed was.

Op den morgen van den 1sten November bragt ik mijn praauwvolk zelf naar de plaats waar de kolen gevonden worden en maakte onmiddelijk een begin met het delven, waarbij mij de vroeger door genoemden regent bewerkstelligde uitgraving goed te stade kwam. De regent namelijk hoorde tijdens zijn laatst verblijf te Affan van den Imam der negorij, dat hij, Imam, stukjes steenkool gevonden had in het ten zuidoosten, nabij het dorp uitwaterende riviertje Totoe. Op die en nog een paar andere aanwijzigingen was de radja aan het graven gegaan en had ook werkelijk een drietal kolensnoeren gevonden, die zich op korten afstand noordwaarts vereenigden tot eene laag van nog geen voet dikte. Bij zijne terugkomst te Saparoea had hij eenige stukjes der gevonden kool aan den toenmaligen assistent-resident overhandigd, van wien ik er een kreeg, dat ik onmiddelijk als bruinkool herkende van geene zeer oude formatie. Een onderzoek op de plaats zelve, mij door den gouverneur opgedragen, zoude beslissen, in hoeverre eene exploitatie der laag mogelijk en nuttig zoude wezen.

Reeds 's avonds bij de terugkomst der werklieden bragt men mij kleine stukken kool, in alles gelijk aan die, welke ik vroeger gezien en onderzocht had.

Vóór hunne tehuiskomst eene wandeling langs het strand — zuid-oostelijk van het dorp — makende, viel mijn oog op een half in het oeverzand bedolven rolsteen, hoofd-

zakelijk uit kalkmergel en kwarts bestaande, aan welks buitenkant bronskleurige, dofglinsterende en amorphe metaaldeelen zaten van eene zwamvormige gedaante. Het geheele brok toonde bij het stukslaan eene massa metaal te bevatten en wel, naar ik vermeen, twee soorten, de eene donkergeel, de andere geelachtig wit. Geene reagentiën bezittende was het mij niet mogelijk de soort te bepalen; op het oog te oordeelen, houd ik de buitenopzittende massa voor koper in agregaat-toestand en de geelachtig witte voor eene zwavelverbinding met koper. Dat het brok, dat buitendien weinig sporen van afronding aan den buitenkant vertoonde, uit de nabijheid afkomstig was, bleek mij uit de bestanddeelen, geheel homogeen met die, welke de massa van den naburigen heuvel vormt, waarvan zich de voet bij wijze van bank tot verre in zee voortzet, zóó nabij hare oppervlakte, dat hij bij ebbe ten éénemale droog valt.

Tot den 4den der maand liet ik aanhoudend met delven voortgaan tot op eene diepte van 3 el, en werd de laag op eene lengte van $3^1/_2$ el blootgelegd. Daar deze laatste uit enkele, nagenoeg horizontaal in eene rigting van N. 25° O liggende nesten en snoeren bestond en ik volstrekt geen kenmerken bespeurde, waaruit het aanwezig zijn eener tweede laag zoude kunnen worden opgemaakt, kwam het mij doelmatig voor, het onderzoek te staken, dat buitendien nog zeer bemoeijelijkt werd door regenbuijen, die er — eene uitzondering anders van den gewonen regel — dagelijks neêrvielen.

De plaats, waar deze kolen gevonden zijn, ligt een halve paal oostelijk van de negorij, in de zijde van eenen naar het riviertje Totoe afhellende heuvel, omtrent 80 voet boven de zee. Men klimt vlak achter het dorp geleidelijk op tot 120 voet hoogte, volgt dan gedurende eenige minuten een golvend terrein en daalt eindelijk een veertigtal

voeten naar het riviertje af. Tot aan de uitgraving is het terrein met kreupelhout begroeid, onmiddelijk daar naast treft men een bosch van hoogere boomen aan. Eene dunne humuslaag overdekt den grond, die ter diepte van 1,6 el uit vaste geele klei bestaat. Onmiddelijk daaronder vond ik eene 30 duim hooge en 20 duim dikke laag van plantendeelen, welke in overgangsstaat tot bruinkolenvorming verkeerden. Het dragende dezer laag bestond weder uit geele klei van 40 duim dikte, waaronder dezelfde blaauwe taaije kleilaag, welke ik aan het zeestrand gevonden had. In deze laatste liggen de nesten en snoeren van bruinkool, menigvuldig van kleiaderen doortrokken, welke aanleiding tot dit onderzoek gaven. Haar blijkbaar zeer geringe geologische ouderdom maakt ze ongeschikt voor eenig technisch doel.

Thans een woord over de negorij en de omstreek zelve.

Affan — niet Affang, zoo als men het dikwerf geschreven vindt — ligt, zoo als boven reeds aangemerkt is, aan de beide oevers en aan de uitwatering der Affan-rivier, en wordt bewoond door nagenoeg 280 zielen in 42 huizen, waarvan 23 op den linker-oever, vrij opeengepakt, en de overige meer verspreid en iets verder van de rivier af op den regter-oever staan. Op dien kant staat ook het zoogenaamde negorijhuis, een onbewoonbaar krot, terwijl de moskee op den linker-oever staat. De huizen, welke meest allen in hoogst bouwvalligen staat verkeeren, zijn volgens alfoersche gewoonte op stijlen, 4 à 5 voet boven den grond gebouwd en zien er donker en onzindelijk uit.

Het terrein op den linker-oever is langs het strand vlak, doch rijst spoedig achter het dorp geleidelijk tot eene hoogte van 100 voet; het is met houtgewas en langs het strand met kokospalmen begroeid. De regteroever, hoogstwaarschijnlijk langzamerhand door aanspoeling der rivier ontstaan, is omtrent een paal ver binnen 's lands geheel en al vlak en eveneens weelderig met klappa begroeid. Een

geïsoleerde, circa 100 voet hooge kalkrots, alleen van uit zee zigtbaar, verheft zich een paal opwaarts van de rivier, als het ware, gelijk een voorpost van de naastbijliggende heuvelreeks. De rivier doorstroomt deze vlakte in eene zuidwestelijke rigting met eene gemiddelde breedte van 50 en aan de monding van 35 el bij hoog water; bij laag water daarentegen valt meer dan $^2/_3$ der bedding droog en heeft de rivier dan nog maar naauwelijks een paar el breedte. Voor de monding liggen rotsen, welke bij laag water het binnenloopen onmogelijk maken. Deze rotsen verbreeden zich langs den linker-oever tot een meer dan 100 el breed rif, dat bij ebbe geheel en al droog valt en zich tot Tandjong Koemelan uitstrekt. Aan den regter-oever is de zee insgelijks ondiep, echter met zandgrond; 550 el ten zuidoosten der negorij valt eene tweede rivier, de Totoe, in zee, dezelfde, in wier bedding de bruinkolen gevonden worden. Wegens gemis aan eene geschikte ankerplaats wordt het dorp maar hoogst zeldzaam door inlandsche handelspraauwen bezocht; het staat onder bestuur van den regent van Kilmori, die zich door twee orangtoea laat representeren, welke laatsten het toezigt houden over de navolgende Alfoersche negorijen:

Kalittin, nabij de bron der Affan-rivier, $^1/_2$ dagreis landwaarts in, met 2 huizen en 12 zielen; Moeroelan achter Kalittin, met 3 huizen en 12 zielen; Samona, aan den bovenloop der Soun-rivier, 2 uren van 't strand, met 2 h. en 15 z. en Killiwoeng, tusschen de beide laatstgenoemde dorpen, 1 dagreis in 't gebergte, met 2 h. en 12 z.

Tijdens mijn verblijf te Kilmori van een van Oost-Ceram komend boegineesch handelaar vernomen hebbende dat ook op Ceram-laut steenkolen gevonden waren, scheen het mij in het belang mijner nasporingen op Ceram doelmatig zulks nader te onderzoeken, en dit te meer, daar het trajekt van Affan naar Kilwaroe of Ceram-laut in ééne nacht kan afgelegd worden. Dientengevolge ver-

liet ik 's namiddags van den 5den November met hoog water Affan, zuidoostwaarts onder den wal doende opwerken, passeerde bij stil weêr, door sterken ooster-stroom voortgesleept, de strandnegorijen Koemelang, Ta, Oendoer, Gonar en Batoe-laming en bevond mij met het vallen van den avond tusschen het eiland en den eigenaardig gevormden berg Teri, die reeds van uit Kilmori mijne aandacht had tot zich getrokken. Wegens ondiepe zee ver uit den wal moetende sturen, passeerden wij verder in den nacht de negorijen Enenna, Oering of Oeroen, Loki, Goeli-Goeli en Kwamor, roeiden den zuidoosthoek van Groot-Keffing om en vervolgens langs Klein-Keffing en Gessir. Met zonsopgang zagen wij de kampong (het woord negorij voor dorp hoort men hier niet meer bezigen) Kilwaroe vóór ons liggen en liepen daar twee uren later binnen.

Na den radja van mijne komst te hebben doen verwittigen, ontscheepte ik een half uur later en werd door den regent, een hupsch jong mensch, op het vriendelijkst gerecipieerd. Na naar de reden mijner komst gevraagd en deze vernomen te hebben, zeide hij niets te weten aangaande het vinden van steenkolen op Ceram-laut.

Nadat ik van hem eenige inlichtingen gevraagd en bekomen had nopens de gesteldheid der omliggende eilanden en den handel naar elders, keerde ik naar boord terug met het voornemen op de reede van het nabij gelegen kleine eiland Gessir te vernachten, 's anderen daags zelf een oppervlakkig onderzoek op Ceram-laut te bewerkstelligen en, bijaldien ook dit geene resultaten mogt opleveren, terstond de 'thuisreis te aanvaarden. Dit mijn plan ten uitvoer gelegd hebbende, bleek in den morgenstond van den 6den November reeds bij het eerste gezigt op de formatie van Ceram-laut, dat dáár met geene mogelijkheid steen- of bruinkolen konden aanwezig zijn. Overtuigd van het nutteloze eener verdere nasporing, liet ik mij naar boord

terug roeijen en alles in gereedheid brengen om de terugreis naar Atiahoe in den namiddag te kunnen aanvaarden.

Voltooijen wij thans de schildering der zuidkust van Ceram, om onze schets te besluiten met eene beschouwing der eilanden Groot- en Klein-Keffing, Gessir en Ceram-laut.

Tot voorbij kaap Oendoer vertoont de landstreek een reliëf, overeenkomende met den vorenomschreven vorm der kust van af Kilmori tot aan Affan; lage, los in onderling verband staande, zacht golvende heuvelruggen trekken op meer of minder korten afstand langs het strand, met smalle vlakten langs hunnen voet. Ver boven die ruggen verheft zich de voorbij Oendoer, achter de dorpen Batoeloeming, liggende Teri (circa 1500 voet hoog), die, van alle kanten gezien, door zijn bijzonder profiel de aandacht des reizigers tot zich trekt, door zich nu eens rond, dan weder als een kogel of als eene stompe pijramide te vertoonen. Twee aanmerkelijk lagere bergruggen loopen van hem uit; de eene er van — naauwelijks twee uren lang — trekt in oostelijke rigting tot aan den zuidoosthoek van Ceram, de andere loopt naar het binnenland en strekt tot verbindende schakel tusschen den Teri en het hoogste langs Ceram's oostkust oprijzende gebergte, waarvan de Soero en Hatoepoeti, 2500 en 2000 voet hoog, de voornaamste punten zijn. De ruimte eindelijk tusschen dit gebergte en Ceram's noordoosthoek beslaat een lang uitgestrekten, van den voet des Soero's uitloopenden lagen heuvelrug, waaruit geheel afgezonderd de imposante, vrij regelmatige top der Salako zich verheft, die minstens eene hoogte van 3000 voet bereikt. Van het strand der eilanden Ceram-laut en Gessir gezien, leveren de genoemde drie bergtoppen, met den Teri in 't verschiet, een schilderachtig tafreel op, stellig een der schoonste strandgezigten van Ceram.

Het geheele land is ook hier met bosch begroeid, waar-

in hier en daar witte kalkrotsen uitkomen. Met uitzondering van kaap Oendoer, waarvan de roode kleiwanden met eene hoogte van 80 à 100 voet loodregt in zee afhellen, zijn al de overigen te weinig geprononceerd, om voor de praauwvaart van eenig belang te kunnen wezen. Tandjong Oendoer vormt tevens ook de eenigste voor inlandsche vaartuigen in den oost-moesson geschikte ligplaats.

Het vaarwater langs de kust wordt hoe meer oostwaarts men oproeit des te ondieper, zoodat van af het kleine, vóór Batoeloeming, omtrent twee en een halve mijl uit den wal liggende eiland Goffa zelfs praauwen en orembaai's van geringen diepgang, vooral bij vallend water verre in zee dienen te blijven.

De aan het strand uitwaterende riviertjes zijn niet noemenswaardig; bij de meesten spoelt de monding in den west-moesson digt en velen droogen dan zelfs geheel op.

Van af Affan liggen de navolgende dorpen of kampongs langs de kust, allen door Mohammedanen bewoond en gekenmerkt door een bosch van kokospalmen, onder welks schaduw ze als het ware wegschuilen:

Koemelang onder Kilmori, 15 huizen met 100 zielen, $^1/_2$ uur scheppens van Affan; Ta onder Kilmori, 14 h. met 95 z., $^1/_2$ uur sch. vanKoemelang; Oendoer onder Kilmori, 17 h. 130 z., $^1/_2$ uur sch. van Ta; Gonar onder Kilmori, 14 h. met 100 z., $^1/_2$ uur sch. van Oendoer; Batoeloeming uit de in één loopende gehuchten Goenak, Bitohrie, Simbawa en Watoemangar bestaande, insgelijks onder Kilmori, 54 h. met 300 z., 1 uur sch. van Gonar; Ennena, onder Oeroen, 21 h. met 115 z., $^1/_4$ uur sch. van Batoeloeming; Oeroen of Oering onder een orang kaja, 15 h. met 112 z., $^1/_2$ uur sch. van Ennena; Loki onder Oeroen, 9 h. met 70 z., $^1/_4$ uur sch. van Oeroen en Goeli-goeli, eveneens onder Oeroen, nabij de opening der smalle met mangi-mangi omzoomde straat, welke de afscheiding vormt tusschen Ce-

ram en Groot-Keffing, dus het laatste dorp aan de zuidkust, 16 h. met 125 z., $^1/_4$ uur sch. van Loki.

Het binnenland, tot aan den noordoosthoek, wordt door een paar duizend Alfoeren bewoond, die in zeden en gewoonten met de Teloetische nagenoeg overeenkomen. Geen der bovengenoemde negorijen bezocht hebbende ben ik niet in staat, om nog verder iets over deze aborigines te kunnen mededeelen. Buitendien weten ook de meeste strandhoofden niet eens de namen der in hunne buurt liggende bergnegorijen op te geven.

Goeli-goeli en de opening der bovenvermelde straat gepasseerd zijnde, roeit men langs het lage eiland Kwamor of Groot-Keffing met de negorijen Kwamor besar en Kwamor kitjil, waarvan het eerstgenoemde 41 h. met 324 z., en het laatstgemelde, $^1/_4$ uur meer oostwaarts liggende, 30 h. met 247 z. telt. De zuidoosthoek en de oost- en noordkant van dit eiland bestaan uit verdronken, met mangi-mangi begroeid land, en de bodem der zee ligt daar op grooten afstand zóó ondiep, dat men bij laag getij van Kwamor naar het eiland Klein-Keffing eene voetreis over zee maken kan. Het eiland staat onder den orang kaja van Oeroen en de beide kampongs worden onder diens toezigt door onderhoofden bestuurd.

Klein-Keffing, een eilandje van omtrent een paal omtrek, is laag, met houtgewas begroeid en door een breed zandstrand omboord. Een gehucht, uit 17 h. bestaande, langs het strand verspreid liggende, met nagenoeg 100 bewoners, staat onder toezigt van den regent van Kilwaroe. Het eiland is omtrent $2^1/_2$ mijl in oostelijke rigting van den oosthoek van Groot-Keffing verwijderd.

Nog meer oostelijk, op $1^1/_2$ mijl afstands van Klein-Keffing ligt Gessir (niet Kisser zooals men den naam op de kaarten geschreven vindt), plus minus twee paal in omtrek, eene ringvormig opgeheven zandplaat van 50 el op het breedst, met lage struiken en enkele hoogere boo-

men begroeid en eene lagoen in 't midden, dat aan den noordoostkant door middel eener geul met de zee in verbinding staat. Het is deze gedaante, welke aan den vorm van zoo vele eilanden in den stillen oceaan herinnert, al spruit ook daar de ringvorm uit geheel verschillende natuurkrachten voort. Een vijftigtal, aan beide zijden der geul verspreid liggende en door omtrent 300 zielen bewoonde huizen staan onder bestuur van een onderhoofd met den titel van majoor, een oude dronkaard, bij zijne ondergeschikten zóó weinig in tel, dat de ter linker-zijde van de geul wonenden zich geheel aan zijn gezag onttrokken hebben. Het eiland staat onder Kilwaroe, ofschoon de majoor beweert, dat dit niet zoo is en de bevolking nog niet zeer lang geleden met die van deze laatste kampong zoodanig kwam overhoop te liggen, dat openbare vijandelijkheden het gevolg er van waren.

Het anderhalve mijl verder om de oost gelegen eilandje Kilwaroe is eene kale zandplaat, die als een uitspringend gedeelte van Ceram-laut kan beschouwd worden, waarvan het door een ondiepen, bij ebbe grootendeels droogvallenden zeearm gescheiden wordt. Geheel en al met huizen bezet, welke de beide in één loopende kampongs Kilwaroe en Kiltei vormen, is het met uitzondering van eenige hoogstammige boomen en wat lager hout van vegetatie ontbloot en levert daardoor een eigenaardig gezigt op. Bij springtij staat het eiland grootendeels onder water, zoo als dit juist bij mijne komst plaats vond, toen groote plassen zeewater nog den vloer van het regentshuis overdekten. De kampongs Kilwaroe en Kiltei, door eene steenen borstwering van elkander gescheiden en van twee missighits voorzien, staan onder het bestuur van den radja van Kilwaroe, die tevens ook over Ceram-laut gezag voert. Niettegenstaande de gesteldheid des eilands vindt men er een gemetselden put, die redelijk drinkwater in voldoende hoeveelheid oplevert.

Kilwaroe is de hoofdstapelplaats van den niet onbelangrijken handel tusschen Nieuw-Guinea en Goram eenerzijds en Boeton, Macassar en Singapoor anderzijds. Het aanbrengen en afvoeren der verschillende artikelen van handel geschiedt op de navolgende wijze: Tegen het einde van den west-moesson vertrekken de handelaars van hier en uit de geheele omstreek naar Nieuw-Guinea en ruilen daar in: wilde muskaatnoten (myristica dactyloïdes), massooi (de schors eener laurinée), tripang, parelmoer, paradijsvogelhuiden en levende vogels. Op het einde van den oost-moesson terugkeerende, verzamelen zich allen te Kilwaroe, in afwachting van de handelaars van Boeton en Makassar, die dan ook op het laatst van den west-moesson komen opdagen, hunne inkoopen meestal tegen kontanten doen en vervolgens na den afloop van den west-moesson, de 'thuisreis aanvaarden. In dit tijdperk liggen dan gewoonlijk 120 à 150 handelspraauwen rondom de negorij vastgemeerd. Agar-agar, een ander artikel van dezen transitohandel, leveren de ondiepe gronden rondom Kilwaroe op. Om eene idée te geven van de belangrijkheid der geheele omzetting zij aangestipt, dat alleen van dit laatste artikel, een der minste van allen, jaarlijks voor eene waarde van gemiddeld *f* 1500 van de hand gezet wordt, de pikol tegen *f* 2 berekend. Dat de handel zich als het ware van lieverlede te Kilwaroe geconcentreerd heeft, is vooral aan de gunstige ligging der plaats toe te schrijven, die het geheele jaar door aan inlandsche vaartuigen eene veilige ankerplaats aanbiedt, zoowel aan den oostkant van het eiland als tussshen het eiland en Gessir. Jammer is het dat beiden, wegens de rondom liggende ondiepten, voor schepen weinig geschikt zijn.

Wat eindelijk Ceram-laut betreft, of liever het kleine door mij bezochte gedeelte daarvan, zoo bestaat dit en waarschijnlijk het grootste gedeelte van dit vrij uitgestrekte eiland uit schelpkalk, door vulkanische krachten in

zijne hoogste punten, 150 à 200 voet, opgeheven. De voet dezer kalkmassa is naar de zijde van Kilwaroe door een breed zandstrand omzoomd, dat zich ongevoelig met den ondiepen zeebodem vereenigt en door het droogvallen van dezen laatsten bij ebbe tot verre in zee eene breede, met fucus begroeide zandplaat daarstelt, waarop eene ontelbare menigte van zeesterren (asterias) leven. Langs de oost- en noordzijde liggen als filiaaldorpen van Kilwaroe, de kampongs:

Namlomin,	met 30	huizen	en 270	zielen,	om de	Oost.
Karan,	" 10	"	85	"	"	
Enamlas,	" 11	"	120	"	"	
Maar,	" 20	"	270	"	"	" N. O.
Wamwassa,	" 6	"	57	"	"	" Noord,

buiten en behalve welke men nog hier en daar enkele in het bosch en langs het strand verspreid staande huizen aantreft. Dat geenszins een bepaald vertrouwen te stellen is in deze opgaven, zoomede in al de soortgelijke, die in dit verslag voorkomen, behoeft geen betoog; ik kreeg ze van de hoofden, die mij de cijfers naar gissing opgaven.

Niets verder hier te verrigten hebbende, nam ik op den middag van den 6den November de terugreis aan, bezocht in den avond voor een oogenblik Groot-Kwammor en was met het aanbreken van den volgenden morgen reeds Affan voorbij. Wegens tegenwind liep ik met buijig weêr te Kilmori binnen, waarbij de praauw bij het doubleren der tandjong grond raakte en lek werd. Desniettemin liet ik nog 's middags de reis tot Gisser-laut voortzetten, alwaar ik laat in den avond arriveerde. Terwijl ik in den morgen van den 8sten November naar wal ging, den radja opzocht en eene wandeling door de negorij en omstreek maakte werd mijn vaartuig zooveel mogelijk gerepareerd en kon ik reeds 's middags de terugreis voort-

zetten. Nog voor zonsondergang was ik tegenover de negorij Hatoemetena, ging voor een oogenblik aldaar aan land en kwam des morgens van den 9den te Atiahoe terug, na eenige uren te Laboean-Beijmoe te hebben stilgelegen.

Ten slotte dezer beschrijving zij nog aangemerkt, dat ik tegen mijne verwachting en in strijd met den kwaden reuk, waarin de Oost-Ceramsche strandbevolking staat, overal met onderscheiding ontvangen werd.

IV.

EEN GEDEELTE DER NOORDKUST VAN CERAM,

VAN AF TANDJONG MOESIHA IN DE BOGT VAN SLEMAN TOT AAN WAHAAI.

(Zie de Kaart.)

Dit gedeelte van Ceram's noordkust ligt volgens Melvill van Carnbee tusschen 129°7′ en 129°34′ O. L. v. Gr., beslaat eene strandlengte van $9\frac{3}{4}$ geografische mijl en bevat buiten en behalve den geheelen kustzoom tot Wahaai, ook verreweg het grootste gedeelte der bogt van Sleman of Sawaai.

Zeer verschillend is de gesteldheid van den grond op het onderwerpelijk terrein. Terwijl van de rivier Waioeta tot aan het diepste punt in de baai van Sawaai het tertiaire kalkgebergte dikwerf met loodregte wanden in zee afvalt, zien wij van af het oostereindpunt der bogt van Sleman tot aan Tandjong Pamali een vlak, nu en dan moerassig strand. Tusschen deze beide uitersten als het ware het midden houdende, trekt eindelijk van af dezen tandjong eene lage, in zachte glooijing van het strand oprijzende heuvelreeks evenwijdig aan de kust tot achter Wahaai. Vooral daar, waar het hoogland onmiddelijk met het zeevlak in aanraking komt, ontwaart men meer of min uitspringende kapen, die door inlandsche en vreemde zeelieden allen met bijzondere benamingen gekenmerkt zijn en waarvan de navolgende het meest in 't oog vallen.

In de bogt van Sleman: Tandjong Moesiha, Tandjong Hatoe Soeboen, het zuidelijke; en Tandjong Telapollat, het

noordelijke grenspunt der baai van Sawaai; Tandjong Soloaton, Tandjong Oeleaton, het wester- en Tandjong Alakama het ooster-grenspunt der baai van Salawaai; verder Tandjong Passier-poeti in de nabijheid Wahaai.

Met uitzondering van Tandjong Hatoe Soeboen en Pamali, zijn al de opgenoemden laag, met mangi-mangi en koraalbanken omzoomd.

Wat de overige uithoeken aangaat, zoo wijst de kaart hunne namen en gesteldheid genoegzaam duidelijk aan.

Twee aanmerkelijke insnijdingen doen zich op het terrein voor, dat het onderwerp dezer beschouwing uitmaakt, de bogt van Sleman en de baai van Salawaai; beiden niet verre van elkander verwijderd.

De bogt van Sleman, ook wel de bogt van Sawaai genaamd, is besloten tusschen Tandjong Poeloetoedjoe en Tandjong Soloaton. Ze bevat als onderdeelen de bogten van Waioeta en Hatoe-poeti en de diep landwaarts ingrijpende baai van Sawaai.

Vlak land, en iets verder binnenlands lage heuvelreeksen omsluiten het westelijk gedeelte der baai; aan haren oostzoom overschaduwen haar de voorbergen der Hatoe Sakka en de imposante massa van het omtrent 800 voet hooge Hatoe Soeboen-gebergte, welks scherpgehakkelde kruin, van Waioeta gezien, een schoon gezigt oplevert.

Met uitzondering der baai van Sawaai biedt de bogt verschillende, doch alleen maar in den oost-moesson bruikbare ankerplaatsen aan; in den west-moesson staat zware rolling en hevige branding langs het geheele strand. De baai van Sawaai, aan wier zuider-oever weleer de gouvernements sterkte van dien naam was gelegen, is beveiligd voor alle winden.

De baai van Salawaai, ook Teloktauw genaamd, vindt men op geene enkele der van Ceram bestaande kaarten vermeld; hare nadere kennis mag als eene aanwinst voor de nautische en geografische kennis van dit eiland beschouwd

worden en dit des te meer, aangezien aan de noordkust deugdelijke ankerplaatsen tot de zeldzaamheden behooren. En de baai van Salawaai bezit niet alleen deze eigenschap, maar het grootste gedeelte van haren regter-oever is tevens ook genoegzaam geschikt tot het daarstellen eener gouvernements vestiging.

De imham wordt besloten, ten oosten door Tandjong Alakama en ten westen door Tandjong Oeleaton, 1700 ellen van elkander verwijderd; zijn voorste gedeelte heeft eene noordelijke, zijn achterste eene noordwestelijke strekking. In regte lijn dringt hij $2^1/_3$ paal landwaarts in. Zijn achterste gedeelte, waarin de rivieren Salawaai en Aier Soeloen uitwateren — eerstgenoemde met 12 en laatstgenoemde met 17 ellen mondingsbreedte — is geheel en al ondiep en ongeschikt tot ankerplaats, zelfs voor kleine inlandsche vaartuigen. Het voorste gedeelte daarentegen, heeft vlak voor de nieuwe negorij Bessi eene diepte van meer dan twaalf ellen, welke diepte naar de opening gestadig toeneemt. Van af Tandjong Alakama tot even voorbij het genoemde gehucht, bestaat de oever uit droogen vasten boschgrond, terwijl een smalle strook mangi-mangi den linker-oever omboordt tot aan Tandjong Oeleaton.

Bij de binnenbaai is dit laatste geheel en al het geval. Onmiddelijk achter die smalle, volstrekt niet moerassige strook, treft men weder vasten grond aan en rijst langs de westzijde eene heuvelreeks op, die de afscheiding vormt tusschen deze baai en die van Sawaai, en waarover een zeer goede landweg loopt van de oude negorij Sawaai tot aan de negorij Bessi. De kolossale massa van het Hatoe Soeboen-gebergte sluit den achtergrond.

Het gemis aan stroomend water wordt vergoed door den vochtrijkdom van den grond, die het delven van putten gemakkelijk en beloonend maakt, zoo als dit uit den door de bevolking van Bessi gegraven put blijkt, die uitmuntend drinkwater oplevert.

Een niet onbelangrijk getal van rivieren en beken stort zich langs deze kust in zee; de belangrijksten daarvan zijn: de Waioeta in de bogt van Sleman; de Tolohi, beoosten Tandjong Alakama; de rivier van Sapolewa, de grootste van allen, bewesten den uithoek van dien naam, de Tolohetela en de Koea, zuidoost van Tandjong Pamali.

Een breed, op vele plaatsen droog vallend rif omboordt de kust; een gemakkelijk met vaartuigen te genaken zandstrand treft men alleen nabij de monding der Waioeta, bezijden de negorij Bessi, en van af de monding der Tolohetela tot aan de Koea-rivier. Zware branding beukt in den west-moesson het strand, met uitzondering nogtans van de baaijen van Sawaai en Salawaai, terwijl gedurende den oost-moesson daarentegen de golven zacht kabbelend aan den oever breken.

Vooral berucht is Tandjong Pamali als een punt, in welks nabijheid reeds menige praauw haren ondergang heeft gevonden.

Van Tandjong Moesiha het strand oostwaarts volgende, ontmoeten wij verschillende negorijen, deels door Mohammedanen, deels door van het gebergte afgekomen Alfoeren bewoond. De eerste dezer nog in hunne geboorte verkeerende gehuchten is Hoerale-Kitjil, daarop volgt Romohlo en hierop Waioeta, alle drie in de bogt van Waioeta gelegen en door Alfoeren bewoond. Verder doorgaande bereikt men de islamsche dorpen Sleman en Passanea in de bogt van Sleman en een klein alfoersch dorpje aan de opening der baai van Sawaai op den steilen top der Tandjong Hatoe-Soeboen liggende. In laatstgenoemde baai lagen weleer de negorijen Hatoeë, Sawaai en Bessi, waarvan eerstgemelde reeds lang, en de beide laatstgenoemden pas kortelings op hooger last naar elders zijn overgebragt geworden. Te Hatoeëlama en Sawaailama wonen nog eenige huisgezinnen en staat in laatstgemeld dorp nog

een steenen kruidmagazijn, als eenigst overblijfsel onzer vroeger daar gestaan hebbende versterking.

Het eenigste thans in de baai aanwezige dorp is Massisoelan, geheel in den uitersten hoek, door Alfoeren bewoond. In de baai van Salawaai vinden wij de nieuwe negorij Bessi en even buiten dezen inham, beoosten Tandjong Alakama de nieuwe negorij Sawaai, beiden met mohammedaansche bewoners. Van dit laatstgemelde dorp tot aan de onder het kanonvuur der versterking te Wahaai liggende islamsche negorijen Hatiling, Hatoeë en Hotti, is de geheele kuststreek onbewoond. Nogtans vindt men steeds aan de monding der Koea een aantal kleine, los opgeslagen hutten, welke tot tijdelijk verblijf strekken voor visschers en sagokloppers.

Er blijft mij thans nog over een woord te spreken over een landweg langs het strand van af Waioeta tot aan Wahaai. Mogt ook voor de toekomst eene gouvernements vestiging te Wahaai blijven bestaan, dan is de daarstelling eener onbelemmerde en spoedige communicatie tusschen dezen post en Amboina stellig eene zaak van zeer veel gewigt.

Met den aanleg van eenen landweg van de Elpapoetibaai naar Waioeta zoude men zeer zeker eene groote schrede in de zaak hebben vooruit gedaan, zonder evenwel een voldoend resultaat te hebben verkregen, voor en aleer ook een landweg zoude geopend zijn tusschen Waioeta en Wahaai. Het kleine trajekt van de eerstgenoemde plaats tot aan het begin van den thans bestaanden landweg naar de bogt van Sawaai zal steeds over zee moeten afgelegd worden, aangezien de rotsachtige gesteldheid van het strand in de bogt van Sleman, den aanleg van eenen weg langs de kust letterlijk onmogelijk maakt.

Op den overkant, benoorden de oude negorij Sawaai aan wal gestapt zijnde, ziet men een vrij goed voetpad

voor zich, dat een paar jaren geleden door de bevolking van dit dorp aangelegd werd; het moest tot aan Wahaai loopen doch is op de hoogte der Koea-rivier in den steek gebleven. Van het landingspunt uit in noordoostelijke strekking onder hoogstammig bosch opgaande, beklimt men een zacht glooijenden heuvel van omtrent 250 voet hoogte, die den kern vormt van het tusschen de baaijen van Sawaai en Salawaai zich uitstrekkende schiereiland.

Na circa een uur gemarcheerd te hebben bereikt men laatstgemelden inham, en wel dat gedeelte ervan, dat bij den inlander bekend staat onder den naam van Teloktauw. Men steekt naar de nieuwe negorij Bessi over, gaat langs den oostkant der baai noordwaarts op tot aan Tandjong Alakama en van daar oostwaarts tot aan het riviertje Tolohi. Dit is nagenoeg 12 el breed en vrij diep; een daaroverheen liggende boomstam verleent toegang tot den overkant.

Het pad, dat van daar af eene oostelijke strekking blijft houden, loopt vervolgens langs den zandigen kustzoom voorbij de nieuwe negorij Sawaai tot aan Teloklimoen, gaat dan een zestig passen landwaarts in en blijft nu steeds evenwijdig aan het strand door middelmatig bosch heen slingeren. De rivier van Sapolewe, die wij voorttrekkende spoedig genaken, kan wegens hare breedte en diepte alleen met schuiten gepasseerd worden, wat ook het geval is met de Aier Tolohotela en de Koea-rivier. De aldaar, het geheele jaar door, aangetroffen wordende huisjes, waarover reeds boven is gesproken, bieden den reiziger gelegenheid aan tot nachtverblijf, na een vrij vermoeijenden marsch van circa zeven uur.

Van af Koea tot aan Wahaai dient de weg wegens de rotsachtige gesteldheid der kust op wat grooter afstand van deze laatste aangelegd te worden, nu iets stijgende, dan weder dalende, waarbij geen rivier van eenige beteekenis te passeren valt.

Omtrent een uur van Wahaai treft men weder een voetpad, dat ons derwaarts leidt.

Het geheele trajekt van af de Koea kan in vier uren tijds worden afgelegd.

Werpen wij voor het laatst een oog op het terrein in kwestie, dan zal men ontwaren, dat met weinig moeite een bruikbare landweg van af de baai van Sawaai tot aan Wahaai zoude kunnen worden in 't leven geroepen, vooral wanneer ook, zoo als het plan is, de alfoersche negorijen Noesaweli en Hoöloe aan het strand zullen zijn gevestigd.

Gemakkelijk zouden beiden den weg open en schoon kunnen houden, terwijl aan de bevolking van Bessi en Sawaai de overvoer zoude kunnen worden toegewezen, over de baai van Sawaai en de te passeren rivier-mondingen.

Amahei, 27 September 1860.

V.

DE ZUIDKUST VAN CERAM,

VAN AF

KAAP LATOE TOT AAN WAI IRA.

(VOLGENS OPGAVEN VAN

P. FOURNIER,

Geëmploijeerde bij de opname van *Ceram*, tijdelijk belast met de opname).

(Zie de Kaart.)

De onderwerpelijke opname is begonnen bij de kaap Latoe, en strekt zich de daarvan opgemaakte kaart uit tot aan de rivier Ira, nabij het dorp Seroeawan, alwaar de kust zich meer bepaaldelijk naar het noordwesten en later naar het noorden begint te draaijen en zoo doende de bogt van Piroe opent, de laatste der drie groote inhammen op de zuidkust van Ceram. Wai Ira ligt omtrent 15 minuten westelijk van kaap Latoe.

Geen diepe insnijding, geen uitstekende kaap, geen groote rivier kenmerken deze kuststreek; op weinige plaatsen na liggen overal meer of minder ver in zee uitgeschovene rotsbanken, die meestal steil in zee afvallen, en vindt men hier en daar op een afstand van 20 Ned. ellen met het lood 115 en 120 à 150 vadem diepte. Op andere plaatsen weder, vooral voor de monding der rivieren en in de kleine bogten, die de kust maakt, liggen op deze rotsbanken ophoopingen van zand, die met afloopend getij droog vallen en ontwaart men hier en daar eene vlakke, zandige kust met kleine en groote stee-

nen als bezaaid, en lokt deze den schipper uit eene proef te nemen om in hare nabijheid, tegen den wind door een kleine kaap beschermd, zijn anker te laten vallen, maar geweldige steenblokken liggen in het 1 à 15 vadem diepe vaarwater en bij de kleinste opkomende bries zal hij slechts met de grootste moeite in het ruime sop kunnen komen en zal er dikwijls niets anders voor hem overschieten dan zijn vaartuig op het strand te laten loopen, ten einde lijf en lading te bergen.

In den oostmoesson is nergens een veilige ankerplaats te vinden en is deze zee, of eigenlijk zeearm, bijna niet te bevaren, aangezien ook de noordkusten der eilanden Saparoea, Haroekoe en Amboina (zijn zuidelijke grens) geene veilige rustpunten opleveren.

In den westmoesson ankeren de inlandsche vaartuigen op het uiteinde der rotsbanken voor de negorijen, bij $^1/_2$ à 2 vadem water (bij ebbe), doch als er eenige bries staat, zoeken zij grootere veiligheid in de laboeans Koö en Eri, of loopen, met den vloed althans, in eene der grootere rivieren, alwaar men ook nu en dan eene vreemde handelspraauw ziet liggen, om er eene geleden avarij te herstellen.

Behalve de oorlogschepen, die somtijds herwaarts komen om de vlag te vertoonen, of eenen der europeesche ambtenaren aftezetten, ziet men nooit een raschip op deze kust, waar het trouwens ook geene lading zou vinden. Zij hebben slechte ankerplaatsen voor de negorijen Latoe en Kamarian, zijnde de afstand te kort, waarop de grond der zee van 1 à 3 tot ver boven de 20 vadem afdaalt; daarentegen is Laboean Nama bij Tihoelali geschikter, mits men de voorzorg gebruike, het zwaaijen van het schip te voorkomen, door b. v. een tros aan den wal vasttemaken. Omtrent in het midden dezer kleine bogt loodt men een tiental vademen op eenen afstand van ongeveer 40 vademen uit den wal.

Voor de tandjongs Sihatotori en Passaro liggen klippen of beter rotsblokken, die ook bij den hoogsten vloed nog eenige ellen boven water uitsteken.

Niet het eenigste gevaar voor vaartuigen aller aard zijn klippen en banken aan de kusten van dezen zeearm. Wanneer in de kentering der moessons de nieuwe wind begint door te komen ontstaan er dwarlwinden en windhoozen, die zoo plotseling en met zulke vaart opkomen, dat alleen een bedaarde stuurman en kloeke matrozen hun kunnen ontgaan. Ik zelf ben, voor eene flaauwe koelte uit het zuidoosten drijvende, door zulk eene, regt van het westen komende, windhoos met eene twee koijangs orembaai gekenterd, die drie malen om zich zelf draaide; liggende ik in de tent te rusten en bestaande het scheepsvolk uit Mohammedanen van Latoe, die, instede van de vals te kappen en stevig door te roeijen, bij het zien opkomen van den wind de riemen lieten vallen en hunne gebeden zoo hard mogelijk begonnen uit te schreeuwen, bij welke gelegenheid de djoeroemoedi zijn roer varen liet en, eenen banspreuk opzeggende, den wind met zijn kapmes trachtte te doorklieven, voor welke koene daad wij allen een gedwongen bad namen.

De monding van de meeste rivieren, die hunne wateren aan deze kust in zee storten, is in den westmoesson met zand digt gestopt en droogen zij van lieverlede uit; want het regenwater wordt schaarscher en het weinige bronwater verdeelt zich in het laagland, of lekt door het mulle zand. Eenige blijven open en leveren ligplaatsen (doks) voor inlandsche vaartuigen op, zoo als reeds boven aangestipt is, mits deze in acht nemen met den vloed er in te loopen.

Deze zijn Wai Ira in het westen; Wai Aka, oostelijk van Kamarian; Wai Lahena bij Tihoelali; Hoento, Tene en Leï. Deze laatste maakt de grensscheiding uit tusschen de

gebieden van Latoe en Roemakai; Wai Lahena tusschen Roemakai en Tihoelali en Wai Sapa bij laboean Eri, tusschen Tihoelali en Kamarian, welks gebied niet strikt gescheiden is van Seroeawan.

De bewoners van Ceram, vooral de Alfoeren, die verder van de kust gehuisvest zijn en meer naar het binnenland dringen, hebben de gewoonte òf in de bedding der rivieren te loopen, òf om haren loop te volgen en, zoo als men mij te Teloeti verhaalde, dat in vroegere tijden (nog voor een jaar of 30) de Alfoeren uit de Elpapoeti-baai de Roeattan-rivier opgingen en de op denzelfden bergpas ontspringende Toen langzaam afdalende volgden, om bij de strandbewoners der Teloeti-baai koppen te halen, — zoo bestaat ook hier eene verbinding over land tusschen de Elpapoeti-baai en de zuidkust. De Alfoeren namelijk, die in de nabijheid der Talla-rivier, ten zuiden van Elpapoeti, gehuisvest zijn, volgen den loop dezer rivier tot aan haren oorsprong op den goenong Pauharo, van waar naar het zuiden de Wai Leï afloopt en den Alfoeren de gelegenheid aanbiedt om al jagende (hunne meest geliefde bezigheid) de kust te genaken en den eenen of anderen aldaar aan het werk zijnden Christen of Mohammedaan van zijn hoofd te berooven; want de laatsten, te Latoe gehuisvest, schijnen wel eens de Wai Leï te overschrijden, om op Roemakaisch grondgebied te stroopen, vooral sago te kloppen. Om die reden ook wagen de inwoners van Roemakai zich zelden over de Wai Tene, een groot uur ver van hun gehucht gelegen, ten zij in troepen en volgens gewoonte gewapend, zoo als trouwens ten tijde mijner werkzaamheden in die streken altijd 15 à 20 man uitrukten en mij langs het strand geleidden, waarbij dan ook het praauwvolk zijne geweren en kapmessen op de meest in 't oog loopende wijze ten toon stelde.

Digt aan de monding der Wai Tene is een klein zout-

water meer, dat bij laag water voor de helft droog loopt. Daar het slechts eenige voeten diep is, groeijen er overal boomen in en vindt men daar, zoo als op vele plaatsen aan het zeestrand, de uit de wortels dier boomen opgeschoten spruiten, die, tot op eene hoogte van $^1/_2$ à 1 voet van den grond verrot zijnde, als zoovele scherpgepunte randjoes regt opstaan en het loopen uiterst moeijelijk maken, ja op sommige plaatsen ten eenemale beletten. In het midden is een diepere waterplas, waar door de rivier haren loop neemt.

Dit meer schijnt een vergaderplaats van krokodillen te zijn; nooit zag ik op eenige andere plek meer dier gedrochten bij elkaâr en nergens bleven zij onverschilliger liggen bij het naderen van menschen; zelfs een kogel, dien ik op een derzelven afschoot, had geene andere uitwerking, dan dat het monster even opstond, eenige stappen deed en daarna weder liggen ging om in zijne gewone stille mijmering te verzinken.

Eenige honderd ellen verder neemt deze rivier eene zijtak op. Ik had deze plaats tot mijn nachtverblijf gekozen; spoedig vlamde er een helder vuur en had ik eene echte bivoeakhut opgeslagen, wat de Roemakaijers uiterst verbaasde, houdende zij het niet voor mogelijk, om in den tijd van een uur een verblijfplaats voor 2 à 3 menschen tegen wind en weêr veilig, daartestellen.

Reeds sedert tien dagen was ik zwervende en mogt het wel toevallig heeten, dat ik in den namiddag, bezig om mijne schetsen te ordenen, deze dateerde en gewaar werd, dat juist die dag de 19de Februarij was. Opspringen, mijn volk bijeen roepen en hun dit vertellen was het werk van een oogenblik en bij een extra oorlam en het knallen van 3 geweerschoten (het kruid was te schaarsch om er 101 te lossen) weêrgalmde het maagdelijk woud van een driewerf herhaald hoerah voor den geliefden heerscher uit de kelen van een twintigtal half wilde menschen, die

eenen europeaan op eene plaats hadden geleid, waar misschien in eeuwen geen blanke meer komen zal.

Eene een voet lange W, in de schors van eenen lingoaboom gesneden, wijst deze plaats aan.

De bedding der Wai Aka is de weg, dien de Alfoeren kiezen, wanneer zij iets vijandelijks tegen Kamarian denken te ondernemen, sluipende zij langs de bergen in het digte bosch tot aan haren bovenloop en dalende zij vervolgens in de rivier af. Op deze wijs hebben zij den aanval in het jaar 1860 van het noordwestelijk gelegen Kairatoe uit beproefd, welke negorij, met eenige daarnaast liggende, door gebrek aan vertrouwen in opstand geraakt was, ten gevolge waarvan eene kleine militaire magt uitgezonden werd tot tuchtiging dezer streken. Thans zijn hun de handen gebonden.

Tegenwoordig ziet men nu en dan de Alfoeren langs dezen weg naar Kamarian komen, om vogels, dammar, casuaris en mauleo, eijeren, dingding enz. tegen kains en andere dingen te verruilen en plagt alsdan de handel nog al druk te zijn voor het fort, zijnde aldaar de koperen knopen der soldaten gangbare munt.

De bergen, die van de kust te zien zijn, behooren tot den zuidelijken afval der groote waterscheiding, die van het westen naar het oosten loopend het eiland in tweeën deelt. De hoogste kruinen verheffen zich tot ongeveer 2000 voet boven de zee. Zij worden nooit door de strandbewoners beklommen; alleen vertelde men mij, dat in het jaar 1857 een dertigtal der inwoners van Roemakai tot op de kruin van den Alanoeam kwamen, zijnde zij in de vervolging begrepen van eenige Alfoeren, die zich in de nabijheid der negorij hadden laten zien en die men veronderstelde met kwade oogmerken te zijn gekomen.

De radja van Roemakai weigerde ten eenemale om mij zonder hooger bevel met zijne hulp en menschen te

ondersteunen, om dezen togt na te doen. Hij was niet zeker of zich daarboven geene wildemannen (orang djahat) ophielden. Hiertegen was niets intebrengen en ik gaf mijn plan op, wel wetende, dat het plaatselijk bestuur dat bevel niet zou uitvaardigen, aangezien een aanval of moord op eenen Europeaan gepleegd een casus belli is.

De negorijen aan deze kust liggende zijn de navolgende:

1. Latoe, onder bestuur van eenen Patih, de laatste negorij ten westen, die onder het bestuur in de Elpapoetibaai staat. Dit dorp is door Mohammedanen bewoond en staat als een eerst dievennest te boek; eenige jaren geleden heerschte er niet alleen nog het strandregt, maar werd een aldaar voor anker liggend handelaar van zijne goederen beroofd en daarna weggejaagd.

In den oostmoesson staat hier eene vreeselijke branding en dringt het water dikwijls tot in de negorij, waar tegen zij eenigermate beschermd is door eenen steenen wal.

De negorij is goed onderhouden, vooral de moskee, die 5 keer daags van de gewone gebeden weergalmt, die met grooten ijver gehouden worden; reden waarom in weerwil der goede hulp van de zijde des ouden patihs mijn werk aldaar slechts langzaam vorderde, hebbende deze Mohammedanen uren noodig, voor hunne morgenwasschingen, gebeden en maaltijd, door welke tijdverdrijven ik den tijd der eb ongebruikt moest laten verstrijken.

De kust voor en in de nabijheid dezer negorij is overal met bintangor-boomen bezet, wier vruchten de inlanders gebruiken om flambouwen te maken, die zij als kaarsen branden. Nog eenige andere boomen geven evenals de bintangor harsige eikelaardige vruchten, die versch in een aarden pot gegloeid worden tot er een zwart, half verbrand, kleverig smeersel van wordt, wat als een dun lint uitgetrokken in eene slangelijn om een stokje gelegd wordt, welke soort van kaars met eene heldere vlam,

sterk dampend brandt. Regt voor het huis van den patih staat een dezer boomen, die, zoo als mij deze verzekerde, jaarlijks eene waarde van 20 à 30 gulden opbrengt. De inwoners van andere dorpen komen namelijk de vruchten hier koopen.

2. Roemakai onder een radja, en

3. Tihoelali onder een orang kaja.

Beide negorijen hebben eene aardige ligging; de eerste aan den voet van een heuvel, de laatste aan de Lahena, een helder riviertje, dat aan zijne monding een meertje vormt; zij zijn echter minder goed onderhouden, dan de onder bijzonder toezigt staande negorijen in de Elpapoetibaai. De inwoners zijn christenen, die weinig in aanraking komen met andere menschen; zij houden er veel pluimvee op na voor hun voedsel en ontginnen groote streken lands tot tuinen. Oostelijk van Roemakai moest ik langer dan een uur over half verbrande, gedeeltelijk nog in vlam staande boomstompen loopen op een vetten lossen grond, waarop hier en daar reeds welig groeiden de gewone door den inlander genuttigd wordende cerealiën, als djagong, katjang, komiri, obi, kladie enz. en tabak; zelfs de radja en de schoolmeester hadden hier hun hutje en werkten met hunne ondergeschikten om het zeerst. Zij onthaalden mij op een dronk versche sagoweer, van welken drank de inlanders hier veel gebruik en ook wel misbruik maken. In 't geheel kwamen mij deze menschen nijveriger en dienstvaardiger voor dan die van vele andere dorpen, als b. v. Kamarian; hebbende ik behalve bovengenoemde levensmiddelen en sago, altijd kippen, roode rijst en overvloed van versche en gedroogde visch bij hen gevonden, en waren de lieden, die mij voor hun gering, door het gouvernement gegeven dagloon, bij mijn werk vergezelden, ijverig en gedienstig, en dankbaar voor een klein geschenk, als een glaasje arak of een handvol tabak.

4. Kamarian onder eenen patih, en

5. Seroeawan onder een orang kaja; beiden bij elkaâr liggende, alleen door een pad gescheiden zooals reeds boven gezegd is, werden deze negorijen in het jaar 1860 door de Alfoeren bedreigd en sedert dien tijd leven de inwoners nog meer dan vroeger in de grootste onverschilligheid. Pluimvee zoekt men er te vergeefs; zelden gaat er iemand er toe over zijn net uittewerpen, en als dit geschiedt, gaat hij met zoo weinig ijver te werk, dat hij weinig of niets vangt, ondanks hij het overschietende, versch of gedroogd, ter plaatse aan de soldaten der bezetting tot goeden prijs zou kunnen verkoopen. Het van gouvernementswege hier, zoo als op vele andere plaatsen van Ceram onderhouden rundvee is zoo verwilderd, dat bijna geen mensch er kan aankomen; het tracht de tuinen der europeesche ingezetenen te vernielen in stede van dezen met zijne melk te verzorgen.

De opbrengst der met weinig zorg onderhouden tuinen wordt onmiddelijk na den oogst verteerd, als hadden zij haast om daarvan af te komen, en de gewonnen tabak, die, zoo als overal op Ceram, van goede kwaliteit is, wordt voor het grootste deel aan de om den tijd des oogsts opkomende handelslieden verruild of verkocht, zoo dat maar weinige menschen na dien tijd nog eenigen voorraad tot eigen gebruik over hebben. Sago gekookt of gebakken, met schelpdieren, zonder zout genuttigd, is dan ook hoofdvoedsel, waarvan nog de gewone toespijs der Alfoeren, dingding van herten en zwijnen, afgaat, zijn deze beesten hier schaarsch en zijn luije en slechte jagers. Alleen de patih en de schoolmeester gaan dagelijks jagen en laten hunne geschoten vogels bij het fort verkoopen.

Het van het gouvernement ontvangen koffijzaad is wel in den grond gelegd, maar de planten staan nog meestal op de bedden, en waar zij reeds uitgeplant zijn, zullen zij wel spoedig uit gebrek aan zorg omkomen, zijnde de tuinen niet schoongehouden, daarin te weinig hout

weggekapt en gedeeltelijk op plaatsen aangelegd, waar het regenwater niet genoeg afloop heeft.

Een groote, van Pillau uit (aan den overkant op het eiland Haroekoe) aangelegde cacaotuin is sedert 2 jaren verlaten en groeijen daarin enkele boomen zonder verzorging welig op.

Te Kamarian staat eene kleine redoute, die men dadelijk herkent als tot de tijdelijke versterking te behooren. Een adjudant-onderofficier kommandeert deze, met 2 drieponders gewapende en een dertigtal soldaten bezette sterkte, die wel meer dient, om de inwoners dezer en der meer westelijk gelegen negorijen terugtehouden wederom openlijk tot het kakeanverbond toetetreden en met de Alfoeren gemeenschappelijke zaak te maken, dan deze te verhinderen eenen aanval op het negorijvolk te doen.

Voorts is ter dier plaatse een zendeling gevestigd, doch schijnt hij niet zeer tevreden te zijn over de uitkomsten van zijne zoo moeijelijke taak, hebbende hij te worstelen niet alleen met de bekende onverschilligheid der bevolking, die vooral op Ceram aan het ongeloofelijke grenst, maar nog meer met de ingewortelde vooroordeelen en de vrees der inwoners van zich nadeel te berokkenen, wanneer zij in onmin met het kakeanverbond raken. Men vindt ook trouwens hier nog huizen, alwaar de huisvader op zijn zolder een bidvertrek met afgoden heeft, waarin men hem nu en dan s' avonds gebeden hoort prevelen, die alles behalve op christelijke psalmen gelijken.

De inwoners van dit gedeelte van Ceram zijn afstammelingen van Ulisiwa (broêr negen), een der broêrs, die bij de groote watervloed (eene gebeurtenis, die in de overleveringen van bijna alle volkstammen voorkomt) volgens de overlevering hier is gebleven, als wanneer Ulilima (broêr vijf) naar het oosten gegaan is en Uliassa (broêr een) naar de ten zuiden liggende eilanden overgestoken is.

Heel west Ceram stamt van Ulisiwa af en onder Ulisiwa of Patasiwa bloeide het zoo beruchte kakeanverbond. Pata beteekent ligchaam, vergadering, korps.

Mij als oningewijde is het onmogelijk iets naders te zeggen over het wezen van dit verbond, zijne bedoelingen, de opname der leden, de kultus enz., daar de leden, die ik ondervraagde, mij zeiden, dat zij, wel is waar, geen eed van geheimhouding gedaan hadden, maar, als zij iets zeiden, van wege der hoofden, die daarvan onmiddelijk kennis hadden, gedood werden; dat zij buitendien bij hunne opname in het verbond zoo van vrees bevangen waren, dat zij van de geheele ceremonie niets 'thuis gebragt hadden, dan het teeken op hun borst.

Het weinige, wat ter mijner kennis gekomen is en dat, verbeterd en vermeerderd is door den heer van Ekris, zendeling te Kamarian, doe ik hier volgen. Deze heer heeft bij zijn veeljarig verblijf in deze streken gelegenheid gehad eenige aanteekeningen te houden, die, welligt eerdaags in een breeder verslag het licht zullen zien. (*)

Het uiterlijk kenteeken der leden is een getatoeëerd zwart kruis op de borst, meestal de linker, ter grootte van 3 á 4 duim, welks vier stralen verlengd zijn door punten, die aan het uiteinde kleiner worden. Enkele hebben er nog versierselen aan; ook heb ik menschen gevonden, die niet alleen op iedere zijde van de borst, maar ook nog op een arm dit teeken droegen.

De Patasiwa is in 3 afdeelingen gesplitst, die wel eens onderling oneens zijn en waarvan de eene weleens bij de andere koppen snelt. Iedere afdeeling staat onder een kapala saniri. De invloed van het gouvernement en des noods eene gewapende magt verhinderen dat deze botsingen zoo wel, als de ongehoorzaamheid van een of ander hoofd in oorlogen ontaarden.

(*) Waarschijnlijk in de 4de of 5de afl. van dit deel. *Red.*

De eerste afdeeling begint in de Elpapoeti-baai bij de Talla-rivier en gaat tot in de baai van Piroe, bevattende tevens den zuidelijken afval van het centraalgebergte; zij heet Talla verbond. De tweede, het Eti verbond genoemd, naar eene rivier in de baai van Piroe, bevat 3 christennegorijen in deze baai, eene alfoersche in 't gebergte en eene alfoersche buiten de bogt aan de westkust gelegen. De afval van het gebergte naar het noorden en de noordkust tot in de nabijheid der bogt van Sawaai, die reeds onder Patalima behoort, maakt de derde uit, Sapalewa genoemd, naar eene rivier bij Noeniali. De rivieren, waarna de namen genomen zijn, zijn de hoofdvergaderplaatsen der afdeelingen.

De kapala saniri der eerste afdeeling, wiens woonplaats ik gelegenheid had te Kaibobo in de Piroe-baai, te zien, droeg een rooden jas, vest en broek, en eene hooge roode muts met 3 in knoopen uitloopende punten, van het model dat de narren op het karnaval te Keulen dragen. Dit tenue is hem door de Engelschen verleend en zou hij het niet graag missen, nog minder den hem in 't jaar 1860 gegeven wapenstok, dien alle inlandsche hoofden dragen. Hij is meestal dronken en herinnert aan een lucifer of duiveltje, dat men gewoon is in de stukken van vagebonderende tooneelspelers of in marionettenspelen te zien verschijnen.

Onder deze kapala saniri's staan kleinere hoofden van mindere graden, als de pohon bandejra, de oedjong bandejra, afdalende tot den maoe-en; welke graden wel eens geërfd worden, maar meestal van de gunst des opperhoofds verkregen worden. De kapitan is de vertrouwde van den kapala saniri.

In het gewone leven wijken de leden van het kakeanverbond niet af van de zeden en gewoonten der andere bewoners van Ceram, alleen onthouden zij zich van zekere ambachten, als zoutzieden, kalkbranden en andere.

Het doel der vereeniging schijnt vooral te zijn onderlinge hulp in sociale en politieke aangelegenheden, de aloude gebruiken staande te houden en zich voor vreemden invloed te vrijwaren, vooral wat hun godsdienst betreft, die bestaat in het aanbidden van afgoden, die geen zinnelijke voorstellingen eener goede of kwade magt zijn, maar een iets, wat men gewoon is met achting en eerbied te naderen, zoo als wij b. v. voor de bouwvallen en gedenkteekenen uit vorige eeuwen eene zekere piëteit hebben. Nog roepen zij de hulp hunner afgestorvenen in, wier zielen, volgens hunne voorstelling in de lucht, in de nabijheid der vroeger door hun bewoonde plaatsen zweven.

Dat dit verbond regtstreeks tegen de bedoelingen van het gouvernement ageert is wel niet aan te nemen, maar het zooeven gezegde toont klaarblijkelijk aan, dat zijne leden nooit opregte vrienden er van kunnen zijn en zij, die christenen geworden zijn, hebben dit zonder overtuiging en waarschijnlijk om sociale redenen gedaan en zijn in den grond van hun hart het verbond toegedaan. Men ziet er trouwens ook velen hunner opentlijk terugtreden en allen met het verbond heulen.

Ten slotte zij nog aangestipt, dat van Seroeawan uit een pad, in noordelijke rigting het bosch inloopend, aan een sterk betreden pad aansluit, dat van het ten noordwesten gelegen Kairatoe uitgaande achter de eerste bergketen loopend over een zestal gehuchten naar Mani in de Elpapoeti-baai voert en zoodoende de gemeenschap niet alleen tusschen de onder Pata Talla behoorende negorijen onderhoudt, maar ook de 3 afdeelingen van het kakeanverbond verbindt, aangezien van Kairatoe en Kaibobo uit paden naar de noordkust van het eiland loopen en 4 der negorijen van de tweede afdeeling te water te bereiken zijn.

VI.

TWEE VOETPADEN

VAN DE

ZUID- NAAR DE NOORDKUST VAN HET EILAND CERAM.

(Zie de Kaart.)

Alvorens tot de beschrijving der beide wegen overtegaan zal het niet ondienstig wezen eenige algemeene aanmerkingen te doen voorafgaan omtrent de grondgesteldheid, vegetatie, enz., van het te doorloopen terrein.

In de eerste plaats dient aangestipt te worden, dat hier volstrekt geen sprake is of kan zijn van eenen behoorlijk getraceerden weg, maar men zich alleen heeft voortestellen een van ouds door den inlander aangenomen voetpad, met menigvuldige bogten grillig langs berg en dal slingerende; nu meer, dan minder duidelijk zigtbaar, hier uren ver in de bedding van deze of gene rivier loopende, daar steil opwaarts over het gebergte heenkronkelende en meestentijds zulke onbeduidende kenmerken dragende, dat alleen het geoefende oog des inboorlings in staat is het spoor te kunnen volgen. Vooral voor een Europeaan levert het beloopen der beide paden groote moeijelijkheden op; ik ten minste reken ze tot de moeijelijkste der door mij gemaakte trajekten gedurende mijn langjarig verblijf in dezen archipel. Van het voetpad van Makariki naar Waioeta, hebben reeds verscheidene ambtenaren en officieren gebruik gemaakt, waarmede meestal drie á vier dagen gemoeid waren; ook de bekende reizigster, Ida Pfeifer, heeft den

togt eenige jaren geleden in drie dagen gedaan en ligt haar verblijf te Makariki nog versch in 't geheugen.

Uithoofde der mij opgedragen geodesische werkzaamheden en de daaruit voortspruitende kleine dagreizen moest ik aan de heenreis zes en aan de terugreis vijf dagen besteden, vergezeld op de heenreis door een twintigtal dragers en op den terugtogt nog door een veertigtal bergalfoeren van Marhoenoe, ter wegneming der, gedurende den marsch, zich menigvuldig voordoende belemmeringen. Aangezien nergens op den geheelen weg leeftogt of onderkomen te vinden is, zoo dient men de noodige vivres mede te nemen, als mede eenige kadjangmatten, tot dekking van een los uit takken en dunne boomstammen opgezet latwerk. Vooral voorziet men zich echter van een veldbed met gordijnen, zonder welk meubel een europeesch reiziger wegens een tal van bijtende en stekende insekten, die in de bosschen huizen en inzonderheid op europeesch bloed verzot zijn de nachtrust niet zal kunnen smaken, zoo zeer noodzakelijk na een vermoeijenden togt.

Water vindt men nagenoeg overal en van de beste kwaliteit. Met uitzondering van eenige boschtuinen nabij het noorder- en zuiderstrand en een paar, hier en daar langs den weg verspreid staande overblijfsels van hutten tot overnachting, ontmoet het oog des reizigers hoegenaamd niets, wat het aanwezen van menschen zou kunnen verraden.

Eenzaam en zwijgend bedekt een onafgebroken woud berg en dal met een somber groen. Herten, wilde varkens en kasuarissen zijn daarvan de voornaamste bewoners; op vele plaatsen, vooral op de drooge plekken in de rivieren Tanah Soené en Pia, ziet men hun voetspoor; de dieren zelf daarentegen krijgt men maar zeldzaam en dan nog toevallig in 't oog. De bruinhalzige jaarvogel (buceros ruficollis) is eveneens overal te vinden: kakatoeas, parkieten, muscicapiden, sijloiádeën en een paar

columbiden voltooijen het getal der gedurende den togt geobserveerde vogels. Rijk aan insekten, vooral aan prachtige lepidopteren, zijn de oevers der rivieren; minder het binnenste van het bosch, waar alleen, evenals in de woudstreken van Sumatra en Java, een groote cicada met haar trompetachtig geluid nu en dan de stilte afbreekt.

Het eiland Ceram wordt op het hieronder te beschrijven gedeelte van eenen bergketen doorsneden, die van 't oosten naar 't westen loopt en vertakkingen noord- en zuidwaarts uitzendt. Op vele plaatsen van ravijnen doorsneden, met scherpgehakkelde kruin en dikwerf naakte, steil afgestorte rotswanden vertoonende, wier glinsterend wit scherp afsteekt bij het sombere groen des wouds, dragen de noordelijke uitloopers de duidelijkste kenmerken derzelfde formatie, die ik ten vorige jare langs de zuid-westkust van Nieuw-Guinea heb kunnen waarnemen; de zuiderlijke vertakkingen daarentegen, zoomede het centraalgeberte zelf, bestaan hoofdzakelijk uit gneis, graauwak en glimmerlei. Het strandgezigt op de noordkust nabij Sawaai en dat op het binnenland van de zuidkust gezien kunnen het kontrast tusschen beide formatiën aanschouwelijk maken. Eene menigte van kleinere zijtakken loopt van die hoofdtakken uit: ze vallen vooral aan de Pia-rivier op de beide kanten en naar de bedding steil af, hebben dikwerf op hunnen rug naauwelijks de breedte van een paar voet en zijn allermoeijelijkst te beklimmen. Meer dan eens leidde het pad over die jukken heen langs eene duizelingwekkende diepte, waarin de minste onvaste stap, of het onder den voet uitglijden van een los stukje aarde of rots den onvoorzigtige kan doen neêrstorten.

Een tal van groote en kleine rivieren stroomen noord- en zuidwaarts van het gebergte af. Dit laatste in zijnen hoofdketen nader langs het noorderstand heenstrijkende, zoo zijn natuurlijk ook de naar derwaarts afvloeijende wateren veel minder belangrijk. De Waioeta en Moesiha

met hare zijtakken, zijn daar de eenigste; die der zuiderhelling behooren nagenoeg allen tot het stroomgebied der Roeattan en Pia: eerstgenoemde behoort tot de grootste rivieren van Ceram. De voornaamste zijtakken die men passeert zijn van de Roeattan de Atau en van de Pia de Soené. De Tanah vereenigt zich met de Makariki en stort zich bij oud Makariki in de Elpapoeti-baai.

Wegens de sterke helling van het terrein hebben allen een zwaar verval; hare beddingen in den beginne breed en door lage oevers ingesloten, worden spoedig naauwer en de oevers hoog, soms steil naar de rivier afvallende. Ze zijn, de benedenloop uitgezonderd, op gevuld met rolsteenen, die hoe meer men het gebergte nadert des te grooter worden en eindelijk in rotsblokken veranderen, waartusschen het water met geweldige vaart schuimend heenbruischt. Bij aanhoudende droogte staat in alle rivieren betrekkelijk weinig water en vallen dan in de beddingen van de Roeattan, Tanah, Atau, Soené en Pia eene massa van met gruis en rolsteenen bedekte banken droog, waartusschen de rivier in kleine armen heen kronkelt. Naauwelijks heeft het echter in 't gebergte zwaar geregend, of het watervlak rijst als het ware in een oogenblik zoodanig, dat daar waar men nog kort te voren een half drooge rivierbedding zag, nu eene rivier bruischt wier golven met onbegrijpelijke vaart voortspoeden. Alle passage houdt dan op en geduldig moet men wachten tot de rivier weder tot haar gewoon peil gedaald is.

Wat de vegetatie aangaat, het geheele terrein is, gelijk hierboven reeds aangestipt werd, met middelmatig bosch begroeid, waartusschen hier meer daar minder kolossale woudboomen uitsteken. Ficus en Dammara soorten, Laurineën, Melastomen, Xijlocarpen, Pandaneën enz. zijn de predominerende plantvormen. Op vele plaatsen is het woud geheel vrij van kreupelhout en struikgewas

en verkrijgt men daardoor een vergezigt tusschen de stammen heen; eene omstandigheid, die mij de vaderlandsche bosschen herinnerde. Calamus, Eleutheriën, Tiliaceën, waaronder langs de steile oevers der bergrivieren nu en dan eene gracieuse Chnoöphora, zoomede in de hoogere streken een soort van hard stekelbladerig rietgras, vormen de hoofdmassa van het struikgewas. Alleen nabij het strand verheffen enkele palmen (Cocos, Sagu, Arecca en Arenga) hunne sierlijke kruinen en in het hoogere gedeelte van den loop der Pia vond ik tot mijne groote verwondering langs den steilen oever verscheidene exemplaren eener Casuarina van gelijken habitus als cas: equisetifolia. Op de bij laagwater in de rivieren droogvallende eilandjes, groeijen struiken en hoog rietgras (Phragmitis). In de hoogere streken eindelijk, waar het altijd uitermate vochtig is, zijn alle boomen en is gedeeltelijk ook de grond met een dik kleed van langdradig mos overdekt, een verschijnsel, waarvan men in de strandbosschen naauwelijks iets kan bespeuren.

Gaan wij thans over tot de beschrijving der beide voetpaden, en beschouwen wij eerst het van ouds bestaande pad, de zoogenaamde Djallaubijasa. De aan de zuidkust in de Elpapoeti-baai liggende negorij Makariki verlatende, passeert men de Kul, een smallen, achter het gehucht loopenden zeearm, trekt vervolgens eene met kreupelhout begroeide vlakte over, langs een smal, over de beekjes Oeroewile en Oeasan-wono leidend voetpad tot aan de Roeattan. Deze rivier doorstroomt in verschillende armen op gewoon peil eene 3 á 400 voet breede bedding, waarvan de aanzienlijkste ook bij den laagsten stand eene breedte van zestig el bereikt. Niettegenstaande haren zwaren stroom kan de rivier bij laag water doorwaad worden; bij hoog water daarentegen is alleen een geoefend zwemmer in staat haar te kunnen passeren. De Roeattan achter den rug hebbende, volgt men een vijf-

tigtal passen de bedding van de 3 el breede en 2 á 3 voet diepe Sanah, die zich vlak naast de Roeattan splitsende, de eene helft harer wateren in die rivier en de andere helft in westelijke strekking in zee stort. Met eene groote bogt door het vlakke land slingerende passeert men haar eenige honderd ellen verder nog tweemaal, als ook den Anohoe haren zijtak. Enkele opene, met Koeskoessoe (Imperato) begroeide, met gruis en rolsteenen overdekte plekken ontwaart men verder gaande langs de regterzijde van het pad; ze nemen hoe meer men de Tanah nadert steeds in grootte toe — gemiddeld 40 á 50 el breed — en vertoonen den onmiskenbaren stempel eener oude rivierbedding, die zich in eene zuidwestelijke strekking naar de Roeattan heenstrekt. Na omtrent twee en een half uur gaans van Makariki bereikt men nu de Tanah-rivier, die uit het noordwesten komende eene kromming maakt naar 't westen en met de rivier Makariki vereenigd zich bij oud-Makariki in de Elpapoeti-baai stort. Hare bedding is 150 à 200 el breed en hare diepte bij gewonen waterstand 1 á 2 voet. Tot aan den voet van het hoogere gebergte, loopt het pad nu gestadig in de rivier en is het allesbehalve gemakkelijk zich, nu in den snelvlietenden stroom, dan op de gladde steenen, staande te houden, en zijn wegens die moeijelijkheden gemiddeld 5 à 6 uren noodig om den voet van het gebergte te bereiken. Met het opnemen onderweg veel tijd verliezende, zoo verdeelde ik daarom ook het trajekt in twee dagmarschen, de eerste van Makariki tot Moeoëroe-Tanah (Moeoëroe beteekent in de volkstaal nachtverblijf) en de tweede van Moeoëroe-Tanah tot Moeoëroe-Loloa, welk laatstgenoemd verblijf men in circa 10 uren tijds van Makariki uitgaande kan bereiken. Bij M. Tanah bedraagt de breedte der bedding 12 en bij M. Loloa 8 el. Verschillende spruiten voeden de Tanah: de Dansalé, Kalauri en Toeni aan den regter- en de Warmalessi aan den linkeroever zijn daarvan de voor-

naamsten. Hare oevers hebben tusschen de vijf à twaalf voet hoogte; voorbij de Toeni, van waar af de grond spoedig reist, verheft zich langs den regteroever een heuvelrug, die met een steilen, omtrent tachtig voeten hoogen wand, uit roode klei bestaande, naar de rivier afloopt. Hier en daar vernaauwen rotsen van gneis en glimmerlei de bedding, die eindelijk geheel besloten raakt tusschen bergruggen, welke nu en dan eene smalle strook vlak land tusschen haren voet en de rivier overlaten. M. Tanah ligt ongeveer 350 en M. Loloa nagenoeg 500 voet boven de oppervlakte der zee.

Van M. Loloa klimt men in den beginne tamelijk geleidelijk, later meer of minder steil op langs den bergrug Hele-helea, ongeveer 2000 voet boven de zee; het terrein is daar golvend en vormt nu en dan smalle jukken, waarover het pad heenslingert. Ter regterzijde hoort men uit de diepte het bruischen der Noea-rivier, eenen belangrijken, van 't noorden naar 't zuiden stroomenden zijtak der Roeattan. Verscheidene zijtakjes der eerstgenoemde rivier doorsnijden ons pad. Den hoogsten top der Hele-helea bereikt hebbende daalt men nagenoeg 800 voet, over 't algemeen vrij steil, af naar de Atau-rivier, overschrijdt haar bij hare vereeniging met eenen zijtak, dien men onder het afdalen ter linkerzijde in de diepte hoort ruischen en nadert zoo het, aan den linkeroever gelegen, derde nachtkwartier M: Atau, na een tamelijk vermoeijenden marsch van zeven uren. De inboorlingen die den geheelen weg van de noord- naar de zuidkust in twee dagen tijds afleggen rusten hier ingelijks.

Bij onze komst troffen wij twee Alfoeren van Marhoenoe aan, zich in de rivier badende, die echter, ons ziende aankomen, de wijk naar het bosch namen en zich ten spijt van alle door mij gedane moeite niet meer lieten zien. Het pad verder volgende gaat men in noordelijke strekking de Atau opwaarts omtrent een uur gaans, tot het

afleggen van welken afstand echter minstens twee uren tijds vereischt worden, niettegenstaande over land gaande de groote bogten der veelvuldig kronkelende rivier worden afgesneden. De Atau, gelijk de Noea tot het stroomgebied der Roeattan behoorende, stroomt tot aan het pas verlaten nachtkwartier in eene zuidelijke en van daar in eene oostelijke rigting; zij heeft bij onze rustplaats eene breedte van 16 en verder opwaarts van 5 tot 10 el, bij eene diepte van 2 en op enkele plaatsen van 5 à 6 voet. Haar stroom is vrij bedaard; ze voert gruis en kleine steenen mede en laat hier en daar slijk en zand achter. De oevers zijn over 't algemeen vlak; de zijtakken welke de rivier links opneemt komen van het centrale kalkgebergte en het is om die reden, dat men in de bedding specimina vindt van de beide vorenvermelde formatiën. Verder gaande verlaat men de rivierbedding en bereikt in eene noordoostelijke strekking omtrent een uur doormarcherende het vierde nachtverblijf M. Watseda, op de helling van den berg Batoeliang gelegen, een tot de hoofdketen behoorenden rug, eerst weinig doch vervolgens vrij steil tot dit nachtverblijf opklimmende ter hoogte van 300 voet. Wij kampeerden op den smallen rug eener berghelling, met de Atau aan de regter- en de Aier Batoeliang aan de linkerzijde van het dal; laatstgenoemde stort zich in de Soenè uit en behoort dus tot het stroomgebied der Pia. Een half uur gaans van het punt verwijderd waar men de Atau verlaat gaat een voetpad links af naar Marhoenoe. De vijfde dagmarsch van M: Watseda tot M, Wailossa is stellig de meest vermoeijende, vooral van de noordkust komende. Gestadig, nu meer dan minder steil klimmende, slingert het pad in eene noordoostelijke rigting over den Batoeliang heen naar den Loemoet, een bergrug van omtrent 2500 voet boven de zee, de hoogste punt van het hoofdgebergte op dit gedeelte van Ceram. Op den Ba-

toeliang, dus genaamd naar verscheidene, tot eene hoogte van 50 en meer voeten oprijzende massas van mergelkalk, passeert men verscheidene in den Batoeliang-rivier uitwaterende beekjes. Eene dezer kalkmassas ter regterzijde van het pad, bevat eenige ondiepe uithollingen waarin de inboorlingen bij gelegenheid schuilen. Een paar stalaktijten hangen van het dekstuk neer. Den top van den Loemoet beklommen hebbende gaat men langs dien rug over golvend terrein in eene noordwestelijke rigting ongeveer 800 el voort en staat nu aan den kant zijner noordelijke helling, die zich in eens en meestal vrij steil naar de Wailossa afstort, in eene diepte van minstens 1900 voet. Op den rug van den Loemoet stond weleer de alfoersche negorij waarvan de bewoners van Makariki hunne herkomst afleiden. Na de steile helling te zijn afgedaald, van wier midden uit men door het geboomte heen de zee aan de noordkust ontwaart, overschrijdt men een tusschen rotswanden stroomend bergwater en bereikt een paar honderd ellen verder de Wailossa-rivier. Deze stroomt hier in eene westelijke rigting, is twaalf el breed, tusschen de 3 en 5 voet diep, heeft een vrij zwaar verval en een met groote steenen opgevulde bedding. Haar passerende leidt het pad noord-oostwaarts over flaauw golvend, echter gestadig afhellend terrein, tot men op een goed half uur afstands andermaal de Wailossa ontmoet, die eene bogt gemaakt hebbende thans eenen noordelijken loop heeft en zich iets verder met de aan de noordkust uitwaterende Oeta-rivier vereenigt; ze heeft hier eenen sterken stroom; de bedding echter is nu met veel minder groote rolsteenen bezaaid, waaronder veel stukken van vuil wit en rood kalkgesteente. Tegen over het punt, vanwaar uit wij de Wailossa voor de tweede maal doorwaadden, ligt op moerassigen grond het vijfde rustpunt, door mij Moeoëroe Wailossa genaamd.

De zesde en laatste dagmarsch eindelijk voert ons eenige

honderd passen door de bedding der Wailossa, waarna men het weinig beteekenende beekje Leiné passeert en vervolgens in eene noordelijke strekking een zwaar moerassig terrein doorworstelt; nu in, dan weer op den linker- of regteroever der Oeta tot aan den voet van eenen circa 400 voet hoogen heuvel, waarop de onder Wahaai behoorende alfoersche negorij Hoerale ligt.

Door een boschtuin heen, waarin katjang (phaseolus) en milo (zea) aangeplant stond, slingert het pad over den voet des heuvels en bereikt men vervolgens, na nog een half uur gaans, het noorderstrand, een paar honderd ellen regts van de monding der Waioeta-rivier. Ter regterzijde van den weg passeert men eenige van 20 tot 50 voet hooge kalkrotsen, gelijk aan die, welke men op den Batoeliang aantreft. Aan den linkeroever, nabij de monding der Oeta, is kortelings een passantenhuis opgerigt geworden, tevens de woning van een inlandsch hoofd.

Naar de rivier heeft men de plaats Waioeta gedoopt.

Gedurende mijn verblijf te Wahaai (waarheen ik mij na volbragte reis had begeven) van verschillende zijden berigten inwinnende nopens de tusschen de noord- en zuidkust bestaande communicatielijnen, vernam ik dat er mogelijkheid bestond, om op eene gemakkelijker wijze naar de Elpapoeti-baai terug te keeren dan dit langs den ouden weg kon geschieden, namelijk door het naar Marhoenoe leidend pad in te slaan en vervolgens den loop der Pia te volgen. Ik nam mij daarom voor — inzonderheid met het oog op de kennis van het binnenland — om langs de Pia huiswaarts te keeren.

Van Waioeta leidt dit nieuwe pad langs het strand naar de pas ontstane alfoersche negorij Omauloe en loopt vervolgens den heuvelrug op naar en door klein of nieuw Hoerale, een filiaal gehucht van bovenvermelde gelijknamige negorij.

Dezen heuvelrug in zuidwestelijke rigting afdalende,

ziet men neêr op de van de rivier Moesiha doorstroomd wordende vallei. De geheele helling was door de Alfoeren van hout gezuiverd en in eenen boschtuin herschapen, waarin de gewone veldvruchten, onordelijk door elkander staande, aangekweekt werden. Den heuvelrug afgedaald zijnde bereikt men de Moesiha, die zich bij de naar haar genoemde kaap in zee uitstort; men volgt haren loop eerst in zuidwestelijke, vervolgens in zuidelijke en dan op nieuw in zuidwestelijke rigting, nu eens in de bedding gaande, dan weder de grootste bogten over land afsnijdende. De rivier heeft hier gemiddeld 5 el breedte bij 1 à 3 voet diepte, zachten stroom en hare bedding is opgevuld met grint. Onder het opwaarts gaan passeert men de aan haren linkeroever uitwaterende beken Oioiha, Halaboe, Massaloea en Kolea, allen van weinig beteekenis en klimt nu in den beginne vrij steil, later geleidelijk op naar het eerste, op de noorderhelling van het centraalgebergte gelegen nachtkwartier, Moeoëroe-Kolea, circa 800 voet hoog, besloten liggende tusschen de Moesiha en de Kolea. De berg is hier zoo smal, dat er geen genoegzame breedte is om twee hutten dwars naast elkaar te kunnen plaatsen.

Van Waioeta tot hier waren wij iets meer dan vijf uren op marsch geweest. Het pad vervolgende, dat strikt genomen kan gerekend worden van hier af op te houden, klimt men gestadig in eene zuidwestelijke rigting op, tot den omtrent 1800 voet hoogen top van het hoofdgebergte Goenoeng Kobbi en zet den marsch van daar uit verder zuidoost- en dan zuidwaarts voort over langzaam afhellend terrein, tot aan het riviertje Marakoeti, dat als een niet noemenswaardig zijtakje der Soené reeds tot het stroomgebied der Pia behoort. Van den kruin van den Kobbi heeft men een beperkt vergezigt over de vallei, waardoor laatstgenoemde rivier stroomt.

In de Marakoeti voortgaande, bereikt men spoedig

de Soené, welke laatste met veelvuldige en groote bogten over een sterk hellend terrein vlietende, zich in eene zuidwestelijke strekking naar de Pia heenspoedt. Gedurende een groot half uur in hare bedding voortplassende komt men aan het tweede door mij gekozen nachtverblijf, Moeoëroe-Soené, aan den linkeroever liggende, na eenen marsch van vijf uren. De rivier is hier 20 el breed, twee à vier voet diep, heeft een zwaar verval en de bedding is met kleine rolsteenen overdekt. Gestadig langs den linkeroever opklimmende zetten wij den togt zuidwestwaarts voort, dalen vervolgens plotseling steil naar de rivier af, eerst in hare bedding en later nu eens langs den linker- dan weder langs den regteroever voortgaande en komen zoo tot het punt, waar de Soené zich met de Pia vereenigt. Deze laatste is daar reeds aanmerkelijk breed, komt van 't westen en stuwt nu hare wateren zuidwaarts af.

Van het laatste nachtkwartier tot aan haar vereenigingspunt neemt de Soené een tal van riviertjes en spruitjes op; de belangrijkste daarvan zijn de Laloesalei, de Sikabatoe en de Aralhoea, allen aan den linkeroever uitwaterende. Groote moeijelijkheden levert het doorloopend terrein op, zoo door de steilte der berghellingen als door den hevigen stroom der rivier.

Hier nam de helft der Alfoeren van Marhoenoe, die mij van af M. Kolea trouw gevolgd waren van mij afscheid; de andere helft bleef mij tot Awaija vergezellen. Na de Pia te hebben doorwaad en eenige duizenden ellen te zijn gevolgd, eerst op den linker- en vervolgens op den regteroever, over tamelijk vlakken grond, passeerden wij den kleinen zijtak Hissie en maakten halt bij het derde nachtkwartier, M. Telenagaga, niet verre van de uitwatering der kleine zijtak van dien naam, na iets meer dan zes uren tijds aan dien togt te hebben besteed.

Van hier eenige duizende passen langs den steilen reg-

teroever heenworstelende nemen wij den vierden dagmarsch aan, den meest vermoeijenden van allen. Want daarbij heeft men de smalle, steil afhellende bergjukken te passeren waarvan voren melding is gemaakt; daarbij treft men de rivier aan in al zijne kracht heenstroomende, en zelfs bij laag water zich met snelle vaart voortspoedende.

Meestal in de bedding zelve plassende heeft men gedurende anderhalf uur daarmede te worstelen alvorens men den voet genaakt der laatste uitloopers van de bergketen en eindelijk de vlakte bereikt, die zich van daar onafgebroken tot aan het zuiderstrand, de Elpapoeti-baai, uitstrekt. Daar, waar de Pia het vlakke land intreedt, verbreedt zich hare bedding van lieverlede tot 300 en meer el en haar steeds volgende komt men na nog drie kwartier uur gaans tot het vierde door mij gekozen rustpunt, M. Pia, na eenen marsch van omtrent negen uren. Het ligt op den linker-rivieroever en is een vaste legerplaats voor op de hertenjagt gaande ingezetenen van Awaija en omliggende negorijen. Van hier af leidt weder een goed voetpad door het bosch over de vlakte heen naar het strand, in eene zuidwestelijke en later in eene zuidelijke strekking. Van dien weg gebruik makende bereikte ik, na iets meer dan twee uren tijds, tot mijne blijdschap behouden het zuiderstrand, omtrent anderhalf uur oostwaarts van Awaija. Onderweg passeert men de Nalie, eenen belangrijken zijtak der Pia, van gelijke grootte en gesteldheid als de Tanah.

Volgens de bij deze opname verkregene resultaten bedraagt de breedte van Ceram op dit gedeelte, regtlijnig: $4^1/_3$ geografische mijl; $5^5/_6$ uur gaans of $17^1/_3$ paal of Eng. mijl.

Op alle bestaande kaarten is de Elpapoeti-baai aan de zuid- en de bogt van Sawaai aan de noordkust aanmerkelijk dieper aangegeven, als dit werkelijk het geval is, waardoor het eiland natuurlijk aan breedte evenveel ver-

liest. Ook op de kaart in den Melvillschen atlas is zulks het geval, hebbende Ceram op de daarin gegevene grootere kaart van dit gedeelte der Molukken eene breedte van $3^1/_4$ geogr. mijl, dus ruim een geogr. mijl te min.

Vergelijkt men de beiden door mij gemaakte trajekten onderling, zoo ontwaart men ligtelijk uit de beschrijving, dat beiden weinig geschiktheid hebben tot het daarstellen eener behoorlijke comunicatieweg dwars over het eiland. Bij beiden toch is men, daargelaten de moeijelijkheden, die de grondgesteldheid oplevert, geheel en al afhankelijk van den meer of minder hoogen stand der rivieren, eene hoogst lastige, met geene mogelijkheid weg te cijferen omstandigheid.

Amboina, 1 Februarij 1860.

VII.

VOETPAD DOOR HET LANDSCHAP MARHOENOE,

VAN DE

ZUID- NAAR DE NOORDKUST VAN CERAM.

(Zie de Kaart).

Van den gouverneur der Moluksche eilanden den last ontvangen hebbende, om dwars over Ceram een weg op te sporen minder vermoeijend en korter dan het thans gebruikt wordende en door mij ten vorige jare in kaart gebragte voetpad, koos ik tot voorwerp van het te bewerkstelligen onderzoek, den meer westwaarts door het landschap Marhoenoe loopenden weg. Ik deed dit met een tweeledig oogmerk, eendeels om een voor mij nieuw terrein te leeren kennen, anderdeels om een bezoek te brengen aan het nog kortelings alom gevreesde en beruchte Marhoenoe, nog nimmer door een Europeesch reiziger betreden.

Eenigzins ongesteld zijnde, begaf ik mij den 21sten Mei desniettemin op reis van het kleine, aan de Elpapoetibaai liggende alfoersche gehucht Warka (Cerams zuidkust), een veertigtal Alfoeren medenemende als dragers mijner bagage, bereikte, wegens mijne steeds aanhoudende ongesteldheid maar kleine dagmarschen kunnende maken, pas op den 25sten daaraanvolgende Marhoenoe en arriveerde drie dagen later te Waioeta, aan de noordkust, van waar ik mij den 30sten dierzelfde maand naar Wahaai inscheepte.

Bij de hier ondervolgende beschrijving van het afgelegd trajekt, kan ik wat de gesteldheid van het terrein aangaat voor zooveel noodig verwijzen naar het voorafgaand

verslag en derhalve al dadelijk tot de schildering van het voetpad zelf overgaan.

Vlak achter de negorij Warka neemt het een begin, snijdt het riviertje Haroefoei en loopt nu eens langs den regter-, dan weder langs den linkeroever der Roeësi over een vlak terrein.

Na omtrent een uur gemarcheerd te hebben bereikt men den voet der eerste heuvelreeks, die, evenwijdig aan het strand loopende, over het algemeen geleidelijk oprijst, tot eene hoogte van circa 300 voet.

Haren rug overschreden hebbende, daalt men even geleidelijk naar een moerassig terrein af en bereikt spoedig de rustplaats Waäne, gelegen aan den vlakken regteroever der Nari, een der belangrijkste zijtakken der Pia-rivier. De drie of vier aldaar los opgeslagen hutten strekken tot tijdelijk verblijf aan hertenjagers uit de omstreken. Tot hiertoe was de hoofdstrekking van den weg noordelijk, en kan de regtlijnige afstand tot aan zee op 6300 Ned. ellen geschat worden. Hij slingert door middelmatig bosch, waarin prachtige bamboe-stoelen, pandaneën en boomvaren de bovenhand hebben.

Na gedurende een kwartier uur de bedding der omtrent 30 el breede Nari westelijk opgaande te hebben gevolgd, klimt men, de rivier verlatende, onmiddelijk noordwaarts op, langs de zachtrijzende helling van den bergrug Saunawono, over een vrij gemakkelijk terrein en bereikt zoo het tweede door mij gekozen nachtkwartier, na gedurende drie uren op marsch te zijn geweest.

Het ligt op de noorderhelling van den met den Saunawono in verband staanden Oearoei, is door een smal van laatstgemelden bergrug afloopend juk gescheiden van het riviertje Oea, eenen anderen zijtak der Pia en ligt regtlijnig omtrent 5600 ellen van het eerste nachtkwartier verwijderd.

Ook hier vond ik eenige afdaken, door Marhoenoesche

jagers opgezet; mijne dragers joegen onderweg een troepje herten op, waarvan er een werd gedood.

Het allengs meer kennelijk gebaande pad volgende daalt men af naar het oostwaarts in de Pia stroomende riviertje Oelatoea. Het bruischt in eene diepe, met loodregte wanden afdalende kloof, die in donkere schaduw gehuld eensklaps den reiziger aangaapt als een schijnbaar onoverkomelijke hinderpaal.

Met veel tijdverlies kwam mijne bagage desniettegenstaande behouden naar beneden en het 2 el breede riviertje overschreden hebbende klommen wij vervolgens weder een paar honderd voeten middelmatig steil op, bereikten vervolgens over een eenigzins hellend terrein dalende de beken Palatolla en Nalapina, beiden eveneens tot het stroomgebied der Pia behoorende. Na nog eenige honderden ellen afgelegd te hebben, stonden wij eindelijk op den regteroever der laatstgenoemde rivier, die hier eene breedte van nagenoeg 45 el heeft en zuidooswaarts stroomt.

Hare bedding was bij onze komst voor meer dan de helft droog en met zand en lapilli overdekt. Afstand van het tweede nachtkwartier ongeveer 10,600 ellen.

Van hier tot aan het riviertje Hinia, ons vierde nachtkwartier, loopt het pad in noordelijke rigting over middelmatig hoog terrein. Ook de westwaarts stroomende Hinia is nog schatpligtig aan de Pia. Haar overschreden hebbende, klimt men gedurende een paar uren geleidelijk op langs de helling van den tot het centrale gebergte behoorenden bergrug Tomaëhe, ter hoogte van ongeveer 2200 voet, eerst in noordoostelijke en vervolgens in noordelijke rigting en bereikt zoo den rug van de centrale bergketen, die bij het overgangspunt een plateau van een duizendtal ellen vormt.

Langs een goed betreden pad afdalende, passeert men verschillende kleine, hunne wateren naar de noordkust stuwende rivieren, onder het lommer van een prachtig boschje van boomvaren.

Uit dit boomvaren boschje tredende, ziet men eensklaps een met hoog gras (allang-allang) begroeiden heuvel voor zich, een op dit gedeelte van Ceram vrij zeldzaam verschijnsel.

Den top daarvan bereikt hebbende, ontrolt zich aan het verbaasde oog een uitgestrekt panorama.

Regt vooruit, in noordelijke strekking, verlengt zich de heuvel tot eenen bergrug van tusschen de vijftig en honderd el breedte, die eveneens met gras begroeid is en naar oost en west tamelijk steil afvalt. Enkele bamboestoelen en hoogstammige boomen rijzen, vooral aan de hellingen, uit dit grasveld op.

Ter regter- en linkerzijde van den aanschouwer verheffen zich hoogere, met bosch begroeide bergruggen, waarin hier en ginds uitgekapte openingen en kale plekken het aanwezen van kleine boschtuinen verraden. Boven den regts heentrekkenden rug ontwaart men de hoogere toppen van het nabij Sawaai liggende gebergte met den Batoe-Sakka als hoogste punt, wiens kruin echter meestal door de zich over dag daarom zamenpakkende wolken aan het oog onttrokken wordt. Tot achtergrond der schoone, door den laatsten voor ons liggenden heuveltop als het ware in tweeën gesplitste schilderij, strekt de geheele oostelijke kustzoom der bogt van Sawaai en het glinsterende vlak der zee. Het boschrijke centraalgebergte, welks sombere wouden wij pas verlaten, loopt achter den rug des aanschouwers langs als een natuurlijke scheidsmuur tusschen de noord- en de zuidkust. Het genot bij het aanschouwen van dit schoone tafereel wordt nog verhoogd door de aangename gewaarwording, die het gezigt van eenen ruimen horizont bij den reiziger verwekt, die dagen achtereen aanhoudend in hoogstammig bosch rondgedwaald heeft, waar het oog overal tegen boomen en rotsen stuit en maar hier en daar een plekje blaauwe lucht uit de boomkruinen merkbaar wordt.

Op het uiteinde van den heuvelrug waarop wij staan,

ligt, in de schaduw van vruchtboomen en kokospalmen verscholen, de grootste der beiden tot Marhoenoe behoorende negorijen, het dorp Pataoelé-toeëté zoo genaamd naar de daarin gevestigde Soa. Het tweede kleinere, meer westwaarts liggende dorp heet Kalatoeëté.

Het door mij onverwacht genomen besluit om nog voor het invallen van den regenmoesson aan de zuid-, de reis naar de noordkust over Marhoenoe te aanvaarden had mij belet den civielen gezaghebber van Wahaai, tot wiens ressort dit landschap behoort, van dit mijn voornemen kennis te geven. Niemand in Marhoenoe, die dus iets van mijne aanstaande komst wist en als eerste blanke, wiens voet op het punt stond dezen grond te betreden, zou ik nopens de ontvangst minder gerust geweest zijn, bijaldien ik niet onderweg een vijftal Marhoenoeërs ontmoet had, waaronder een paar oude kennissen, die mij het vorige jaar op mijne terugreis naar Elpapoeti vergezeld hadden. Deze, na een paar woorden met mijnen gids te hebben gewisseld, spoedden zich vooruit om de mare mijner komst aan hunne dorpsgenooten over te brengen.

Bij mijne komst in de negorij was de radja en een groot gedeelte der bevolking afwezig; ze waren in hunne boschtuinen aan 't werk.

De radja kwam echter spoedig opdagen, geroepen door een herhaald getoet op een Tritonhoorn, die hier te lande, gelijk ook op Nieuw-Guinea, de plaats eener trompet vervangt. Intusschen had ik mij reeds geïnstalleerd in de voorgallerij van zijn huis, terwijl mijne dragers gedeeltelijk in de baileö, gedeeltelijk in een paar leegstaande huizen een verblijf hadden gevonden. De regent, een bejaard man van een sluw uiterlijk, was vergezeld door zijn oudsten zoon, een rijzig, welgemaakt jongeling; beiden namen, na mij de hand ter begroeting te hebben toegereikt, onmiddelijk onbeschroomd plaats tegenover mij en met hulp van mijnen gids was spoedig een druk gesprek tusschen ons aan den gang.

Een klein geschenk, uit snuisterijen bestaande, waaronder vooral eene zwart verlakte, met kopere ornamenten versierde kinderpatroontasch den ouden man het meest beviel, werd eerst door hem van de hand gewezen onder voorwendsel, dat hij niets bezat, wat hij mij tot tegengift kon aanbieden. Toen ik echter hierop te kennen gaf een boog met een paar pijlen te zullen aannemen, werd er onmiddelijk een gehaald en de radja accepteerde nu met graagte mijn geschenk, met uitzondering nogtans eener kleine Nederlandsche vlag, die hij van de hand wees met de verklaring, van een rottingknop eveneens te zullen weigeren, bijaldien deze laatste hem werd toegezonden. Hij vermeende, dat hij door aanneming dier teekenen tevens ook de stilzwijgende verpligting op zich moest nemen, om naar het strand te verhuizen; een last, waaraan noch hij, noch een zijner bala-bala zoude willen voldoen. Overigens erkende hij gouvernements onderdaan te wezen en beloofde in alle overige punten te zullen gehoorzamen. Na een half uur gekeuveld te hebben vroeg de radja verlof om naar zijnen boschtuin te mogen terugkeeren, welk verzoek ik gereedelijk toestond. Thans vrijen tijd hebbende maakte ik daarvan gebruik om de negorij in oogenschouw te nemen.

Ze ligt, zoo als reeds boven is gezegd, op den uitersten top van den bergrug, waarlangs wij den vorigen dag waren gekomen. Het plateau waarop de huizen staan heeft eene breedte van 30 tot 50 en eene lengte van 600 el en is zoo oneffen, dat de vloer van het eene huis dikwerf een tiental voeten hooger ligt dan die van het naaste; vergeefs zoude men naar een effen plekje zoeken van een veertig tal voeten vierkant. Rotsen van graauwak steken overal uit den grond, welke laatste echter voorbeeldig zuiver en vrij van onkruid wordt gehouden. De huizen, ten getale van 50 à 60, door omtrent 600 zielen bewoond, staan met den vloer 6 à 8 voet boven den beganen grond, op stevige, los daarop staande houten stijlen, die hier en daar

met eenig snijwerk zijn versierd. Aan hun boveneinde, vlak onder de vloerbalken zijn groote houten schijven aangebragt, met het doel om aan ratten en muizen den toegang tot het huis te beletten, zoo als ik die schijven in gelijken vorm, op dezelfde wijze en met soortgelijk doel in aanwending zag gebragt aan de huizen der Battaks en der bewoners van het eiland Nias. Het huis zelf is niets anders dan een tien à twintig voet hoog afdak, aan welks ondereinde de vloer is aangebragt; de binnenruimte, morsig en zwart berookt, ontvangt haar licht door de kleine deur aan den voorkant, waartoe een ladder toegang verleent die 's nachts of bij afwezigheid der eigenaren geborgen wordt. Sommige huizen hebben twee verdiepingen, waarvan de bovenste tot bergplaats dient voor rijst, milo, aardvruchten en andere levensmiddelen. Met uitzondering van eenige matten, manden, bamboekokers en een paar potten, zag ik verder geen huis- of kookgereedschap.

Vlak tegenover het huis van den radja staat de baileö, het vergaderingshuis, dat tevens ook tot huisvesting strekt voor doortrekkende vreemdelingen. De beide lange zijden daarvan waren geheel open; aan een der smalle bevond zich een stookplaats, waarop verscheidene jongelieden druk aan 't koken waren. Langs de drie, door de geheele lengte van het gebouw heen loopende zolderbalken hingen, oppervlakkig geteld, een tweehonderdtal gesnelde menschenkoppen, in bundels van vijf en meer bijeen gebonden. De nieuwste daarvan dateerden van vier jaren herwaarts; de onderkaak was meestal los bovenop gebonden, ontbrak echter ook aan velen. Bij het grootste getal dezer schedels, was de hersenpan door een hevigen slag of houw gedeeltelijk verbrijzeld, als een ondubbelzinnig kenmerk der expeditieve wijze, waarop de ongelukkige slagtoffers het leven er bij hadden ingeschoten.

Met het vallen van den avond keerden langzamerhand

de afwezige mannen en vrouwen uit de tuinen huiswaarts en na met hun drieën een krijgsdans (tjakalele) voor mij te hebben uitgevoerd, maakten de jongelieden uit de negorij zich gereed, om ter mijner eere in de baileö een dansfeest te geven, waarbij een groot vuur en een paar flambouwen van dammar tot verlichting strekten.

Een genoegzaam getal van liefhebbers opgekomen zijnde, vatten een tiental dansers elkander bij de hand, een halven cirkel vormende, en draaiden nu arm aan arm langzaam in het rond, onder het zingen van een paar zich gedurig herhalende woorden, waarbij een als voorzanger fungeerde en de anderen bij afwisseling in koor invielen. Een viertal opgeschikte vrouwen akkompagneerde dien helschen zang, door met alle mogelijke krachtsinspanning op eenige pauken (tifa) te slaan. Langzamerhand voegden zich meer en meer personen, waaronder ook kinderen bij de dansers, en werd natuurlijk ook het gejoel erger en erger. Een phantastisch effekt maakte het vacillerende toortslicht op de vlak boven de hoofden der dansers hangende doodshoofden, waarop zich nu en dan een grijnzende trek scheen te vertoonen.

Welstaanshalve bleef ik een uur lang dit leven aankijken en begaf mij daarna ter rust, waarin ik echter weldra door een hevigen aanval van koorts gestoord werd.

Om die reden en tevens ook in aanmerking nemende, dat een langer verblijf in de negorij een goeden indruk op deze woeste bergbewoners zou maken, kwam het mij raadzaam voor om de reis nog een dag uit te stellen.

Mij 's middags van den volgenden dag beter gevoelende, bezigtigde ik ter sluiks een zoogenaamde „tampat pamalie" door een mijner dragers bij toeval ontdekt.

Een net ter hand nemende, quasi om vlinders te vangen, daalde ik de westelijke helling ter zijde van het dorp af, en den bodem der vallei bereikt hebbende vond ik een open plekje, van weinige ellen vierkant, tusschen kreupelhout en hoog geboomte verscholen.

In het midden dezer ruimte was een gladde, langwerpige steen opgerigt van een voet breedte en vier voet lengte, waarvan de top een menschelijk gelaat vertoonde, ruw uitgebijteld. Vier kleine riviersteenen strekten tot eene soort van afperking rondom. Buiten en behalve een klappernotendop en een gebroken Chineesch kommetje lag daartusschen, gedeeltelijk in den grond bedolven, een reeds half verteerde menschelijke schedel en daarvoor eene Tritonschelp, ten eenemale verbleekt en verweerd. Het geheel scheen vroeger onder een afdak gestaan te hebben, waarvan de overblijfselen op den grond verspreid lagen. Na van de plaats eene getrouwe schets te hebben genomen keerde ik langs een ander pad naar het dorp terug, zonder de minste achterdocht te hebben gaande gemaakt. Aangaande het doel van zulk „tampat pamalie" (maon), werd mij later uit goeden bron het navolgende medegedeeld:

Aan iedere negorij, of nu en dan ook aan eene enkele familie, staat het vrij een tampat pamalie (gewijde plaats) in gereedheid te brengen, waarbij alle volwassen mannen der negorij of der familie de behulpzame hand leenen en bij de inwijding tegenwoordig zijn. Deze ceremonie heeft plaats onder het prevelen van gebeden of tooverformulieren, waarbij herhaaldelijk op een schelptrompet getoet wordt, om de zielen van de afgestorvene personen uit het dorp of van de familie te roepen, van welke laatsten men onderstelt, dat zij op het blazen afkomen en den opgerigten steen tot toekomstige verblijfplaats kiezen.

De horen, waarvan men zich bij die gelegenheid bediend heeft, blijft na den afloop der plegtigheid voor altijd op de plaats liggen met bijvoeging eener offerande van pinang, tabak en vruchten.

Het eerst na de oprigting van den steen gesnelde menschenhoofd wordt insgelijks naar den maon gebragt, voor den steen neêrgelegd en de tampat is nu gereed.

Wil de negorij of familie het een of ander van belang ondernemen, b. v. een rooftogt doen, een nieuw hoofd kie-

zen, een baileö bouwen, een huwelijk sluiten enz., zoo begeven zich de oudsten van dagen naar den maon om de zielen der gestorvenen in de te ondernemen zaak te raadplegen, telkens onder aanbieding van offeranden. Deze geven dan, door bij die gelegenheid toevallig plaats hebbende goede of kwade voorteekenen, hunne goed- of afkeuring te kennen.

Hoogst ongaarne wijzen de Alfoeren een „tampat pamalie" aan vreemdelingen aan en het mag wel een bijzonder toeval genoemd worden, dat het mij mogt gelukken zulk eene plaats nader te kunnen onderzoeken.

De heer Salomon Muller geeft in het tweede deel zijner reizen en onderzoekingen in den Indischen Archipel, op pag. 338, 341 en 343 der aanteekeningen, onder de nummers 65, 78 en 106, eenige zeer lezenswaardige berigten betrekkelijk dit onderwerp waarnaar ik kortheidshalve verwijs.

Op het punt staande om Marhoenoe vaarwel te zeggen zij alleen nog aangestipt, dat het tweede dorp Kalatoeëté een dertigtal huizen bevat met circa 400 zielen.

Tot middel van verdediging strekt aan beide dorpen hunne verhevene ligging.

Desniettemin zou echter, naar mijn gevoelen, de verovering door een, onder het bevel van oordeelkundige aanvoerders staanden Europeeschen aanvaller, niet zeer moeijelijk wezen.

Wat de zeden en gewoonten der bewoners aangaat, zoo komen deze nagenoeg overeen met die der strand-Alfoeren, met dit onderscheid nogtans, dat men ze hier in oorspronkelijke vormen terugvindt.

In phijsieke ontwikkeling overtreffen de Marhoenoeërs daarentegen verre al de door mij bezochte stamgenooten; de meesten bereiken eene lengte van zes voet, zijn sierlijk gebouwd en evenwel sterk gespierd. De mannen dragen den Tjidakko in het oogvallend strak om het middel geregen, waardoor dit laatste een bijzonder kleinen omvang verkrijgt, en bovenbuik, zijden en heupen sterk

voortreden; zoodanig ingesnoerd bewegen zij zich desniettemin met het grootste gemak. Met uitzondering van mijn gids verstond geen enkele mijner Elpapoetische dragers het hier gesproken idioom.

Den 27sten Mei 's ochtends vroeg gereed zijnde om den togt naar de noordkust voort te zetten, kwam een groot gedeelte mijner dragers niet opzetten.

Na lang zoeken vond ik de heeren regts en links in de huizen verscholen en min of meer onwillig om mij verder te vergezellen.

Met behulp van mijnen wandelstok, een argument ad rem in soortgelijke gevallen, bragt ik ze eindelijk met moeite bij elkander, waarbij de radja, die in den nacht terug was gekomen onder een vervaarlijk geschreeuw zijne dorpelingen doorhaalde, welke hij veronderstelde met mijne dragers in verstandhouding te wezen. Daar zich op het laatst ook vrouwen met de zaak begonnen te bemoeijen, zoo ontstond eene kleine opschudding en ik gevoelde mij wezenlijk verligt, toen na veel gehaspel de laatste mijner dragers de negorij achter den rug had.

Den berg langs de noordoosterhelling afgaande voerde het tamelijk steile pad ons tusschen eene menigte bromeliën en dioscoreën door en vervolgens over een met hoog gras begroeiden heuvelrug tot aan de rivier Boeboe. Ze stroomt noordwaarts en stort zich nabij Lisabatta in zee; hare met zand en grint overdekte bedding volgende, kan men, bijaldien de rivier niet gezwollen is, van uit laatstgenoemde negorij, Marhoenoe met gemak binnen acht uren tijds bereiken. Op ons overgangspunt heeft de Boeboe eene breedte van nagenoeg 12 el. Verder oostwaarts opgaande passeerden wij een boschtuin en klommen vervolgens door kreupelhout langs eene steile helling over de eerste der beide bergreeksen welke tusschen Marhoenoe en de bogt van Sawaai heentrekken. Den top bereikt hebbende, komt men weder spoedig in hoogstammig bosch passeert de in de Jalla uitloopende kreekjes Noesalatallé,

en Iwalahoeë en bereikt zoo, steeds oostwaarts den loop van het zich in de Sala ontlastende beekje Laja volgende, ons laatste nachtkwartier, op een afstand van 10,350 ellen van Marhoenoe verwijderd.

Op onzen laatsten marschdag eindelijk, den minst vermoeijenden van allen, volgden wij gedurende een kwartuur den loop der Sala en overschreden vervolgens den laatsten bergrug, Papelano genaamd, die met zachte glooijing afvalt en eene hoogte van circa 600 voet boven de zee bereikt.

Den rug gepasseerd hebbende, loopt het pad altijd oostelijk over vlak, met hooge boomen bewassen terrein naar de Waiotté, een kleinen zijtak der Moesiha, welker loop men volgt tot aan hare vereeniging met laatstgenoemde rivier, bij de Alfoeren dezer streek bekend onder den naam van Taliha, en bereikt men het punt waar zich onze weg vereenigt met het in 't afgeloopen jaar door mij voor de terugreis naar de Elpapoeti-baai gekozen pad.

Aangaande het nog overschietende kleine gedeelte van den weg tot Waioeta kan derhalve naar het door mij vroeger ingezonden rapport verwijzen (*). In linea recta bedraagt de afstand van ons laatste nachtkwartier tot Waioeta 10,450 Ned. el.

Beschouwen wij ten slotte de geschiktheid van het terrein tot den aanleg van eenen verbeterden communicatieweg tusschen de noord- en zuidkust, zoo kan ook dit pad niet verkieslijk geacht worden. Wel is waar heeft men minder te worstelen met de zoo lastige rivieren als op de beiden door mij ten vorige jare bereisde wegen, doch zouden echter menigvuldige moeijelijkheden van anderen aard dienen te worden uit den weg geruimd, welke schier onoverkomelijk zijn, buiten en behalve dat de weg aanmerkelijk verlengd zoude moeten worden.

Amahei, 27 September 1860.

(*) Zie het vorig rapport. Pag. 166.

DE DAJAKS VAN SIDIN.

UITTREKSEL UIT EENE REISBESCHRIJVING

VAN DEN

Adsistent-Resident C. KATER,

VAN PONTIANAK NAAR SIDIN,

in April 1865.

Gedurende mijn verblijf te Sidin heb ik mij o. a. onledig gehouden met het maken der navolgende aanteekeningen omtrent de Dajaks van Sidin.

Deze stam woont aan de zamenvloeijing der Sidin- en Pawan-rivieren en maakt met zijne stamgenooten van Terbong de bewoners van de oostelijke streken van Sambas uit.

De Dajaks van Sidin wonen in vier kampongs: Padang en Pawan aan de rivier en Besau en Biebah tegen de helling van den berg Angas, die in eene noord-noordoostelijke rigting, ongeveer twee duizend ellen van de eerstgenoemde kampongs ligt. Zij zijn 150 lawangs sterk en worden bestuurd door een Tomogong Naro, die in de kampong Padang woont, doch het hoofd of liever de woordvoerder van den geheelen stam is. Hij heeft onmiddelijk onder zich een pengara en wordt verder in het bestuur bijgestaan door orang kaja's, waarvan er in de kampong Padang vier en in ieder der overige kampongs een zijn; hun getal schijnt zich naar de sterkte der kampongs te regelen, want Padang alleen heeft 80 lawangs.

De kampongs zijn niet gebouwd, zoo als ik ze elders

gezien heb, in eene lange rij, maar elk huis staat op zich zelve, slechts 1 à 2 ellen van elkander; het geheel vormt een onregelmatig figuur. Men kan van de rivier de huizen niet zien. Alle ongelijk van hoogte, zijn door trapjes en bruggetjes met elkander verbonden; in de kleine kampongs vindt men een en in de grootere twee of meer Ponggo's, bestemd voor de ontvangst van vreemdelingen. De huizen zelf zoowel als de bruggetjes bestaan bijna uitsluitend uit bamboe, dat men in deze streken in overvloed bij geheele bosschen aantreft; van hout wordt weinig gebruik gemaakt en voor omwanding en dakbedekking wordt gebezigd een goede atap, vervaardigd van de oemang.

Rottan, zelfs voor huisselijk gebruik, is hier schaars, maar is de natuur daarin der bevolking te gemoet gekomen, door dat zij haar een overvloed van iedjok (gemoetie) heeft gegeven, dat voor bindwerk wordt gebruikt.

De kleeding en wapens der Dajaks van Sidin zijn zeer eenvoudig, de eenigste weelde die men bij hën opmerkt, bestaat in eenige koperen gongs en wat koperdraad, dat de vrouwen om armen en beenen dragen; sommige dezer dragen ook armbanden, die veel op ivoor gelijken, maar die door Maleijers van Serawak gezaagd zijn uit eene ruwe zeeschulp en hier nog al duur, ƒ 5.— per paar, aan de Dajaks verkocht worden. Geldswaardige tempajan's, tadjou's of blanga's vindt men hier niet.

Misschien zou ik door een langer verblijf een gunstiger indruk van deze Dajaks hebben verkregen, tot nog toe is dezelve ongunstig.

Bij het huis van den Pangeran staat een hok voor het opbergen van dammar, zoo wat het eenige produkt dezer streken; dat hok is met bamboezen pennen omgeven tegen het stelen door de Dajaks.

Toen eenige hunner bij ons om siri kwamen vragen

vroeg ik waarom zij zelf die niet plantten: het antwoord was, omdat het blad ons toch door de Dajaks die niet planten willen ontstolen wordt.

In een door mij gehouden verhoor heb ik ook bemerkt dat de eenvoudige waarheidsliefde, die ik bij andere Dajaks heb opgemerkt hier niet bestaat. Bij het beantwoorden eener vraag is hunne redenering niet, wat is de waarheid, maar wat is in mijn belang of wat is het best dat ik kan antwoorden, en heeft de uitslag bewezen dat zij zoowel den djaksa te Sambas als mij op eene sluwe manier om den tuin geleid hebben. Hunne geheel logenachtige verklaringen kwamen in de hoofdtrekken allen op hetzelfde neder, allen verklaarden iets gezien te hebben, dat zij onmogelijk hadden kunnen zien.

Voor de vrouwen hebben zij zeer weinig achting; de versierselen die zij hunne vrouwen koopen, zeggen zij zelf, dienen om de vrouw in hun oog er beter te doen uitzien; de mannen ruilen soms voor langeren of korteren tijd onderling van vrouwen, waartoe echter ook hare toestemming wordt vereischt.

Vrouwen mogen ook meer dan eenen man hebben, en maken van die bevoegdheid gebruik zonder dat zij daarom minder geacht worden of zonder dat zulks in het geheim geschiedt; in zoodanig geval heeft de eerste man de beschikking over de kinderen.

Komt iemand in eene kampong en hij vindt daar een naamgenoot, dat niets anders dan toeval is — b. v. Oenam komt in eene kampong waar een naamgenoot woont — dan heeft hij het regt om bij dien daar wonenden Oenam in te trekken, die dan verpligt is hem tijdelijk niet alleen zijn huis maar ook zijne vrouw, in den volsten zin des woords, aftestaan.

De jonge dochters hebben volkomen vrijen omgang met mannen; van een huwelijk, als men het zoo wil noemen, is pas sprake als de man een goeden droom heeft

gehad, is die droom niet goed geweest, zoo verlaat hij het meisje zonder tot iets gehouden te zijn.

De vrouwen zien er hier over het algemeen veel minder goed uit dan de Dajaksche vrouwen die ik elders heb gezien; van nog onvolkomene ontwikkeling gaan zij reeds dadelijk tot veroudering over, wat ik beschouw als een gevolg voornamelijk van het zware ligchamelijke werk dat van hen gevorderd wordt in verband tot het min goede voedsel, terwijl verder de onkuische levenswijze en de minachting, waarmede de vrouw behandeld wordt, wel niet tot veredeling en verfraaijing van het schoone geslacht zullen bijdragen.

Ook elders heb ik de Dajaksche mannen en vrouwen naakt zien baden, maar nimmer zoo als hier; zij geven zich ter naauwernood de moeite met de hand hun schaamdeel te bedekken; hebben zij die hand voor iets anders noodig, zij generen zich daarvoor niet; ook voor en na het bad zitten mannen en vrouwen naakt met elkander te praten.

Ik ben anders zeer zacht in mijn oordeel over het schoone geslacht, maar hier kan ik niets anders in der vrouwen voordeel zeggen dan dat zij, in dezen dierlijken toestand (ik vraag de Heeren Veth, Haideland en andere schrijvers over den Dajak verschooning voor dat woord) geboren en opgevoed, moeijelijk anders kunnen zijn.

De handel heeft hier een zonderlinge rigting. Elders is padie of rijst het betaalmiddel en worden andere middelen van betaling daartoe gereduceerd; hier is het anders, tabak, zout, ijzer en het armzalig klein stukje lijnwaad dat ze gebruiken wordt in rijst betaald, koperdraad echter, dat meest bij stellen arm- of voetbanden verkocht wordt, met sampans; zoodat iemand die b. v. een paar koperen armbanden met padie wil betalen eerst moet uitrekenen hoeveel een sampan, geschikt om daarvoor in ruil te wor-

den gegeven, wel aan padie waard zou zijn. De handel wordt uitsluitend met Sambas gedreven.

Alvorens ik tot het begraven bij de Sidin Dajaks overga wil ik nog eene kleine beschrijving geven van hunne kampongs Besau en Biebah. Die kampongs liggen naast of door elkander op een der heuvels van den berg Angas. Die heuvel is minstens 300 voet hoog en het pad derwaarts zoo steil en ongemakkelijk, dat ik er op handen en voeten af moest klimmen. Alleen langs dat pad hebben zij gemeenschap met de buitenwereld; water leiden zij met bamboezen van den berg af.

Er was tijdens mijn verblijf 50 voet beneden de kampongs een straal, voldoende voor de behoefte; het had toen veel en sterk geregend: ik vrees echter dat er bij droogte wel geen water voor reiniging zal overschieten en of zij wel dikwijls langs het zoo evengenoemd pad naar beneden zullen gaan meen ik gerust te mogen betwijfelen.

In de behandeling hunner lijken hebben de Sidin Dajaks dit met meer andere volken gemeen dat zij ze verbranden; in de onderdeelen zijn zij ook al weer achterlijk.

Zoodra men overtuigd is, dat het leven er uit is begint de taak van den in alle kampongs aanwezigen lijkenbrander.

Er wordt een flinke, groote brandstapel gemaakt van droog hout, waarop het in een mat gewikkeld lijk wordt gelegd, hetwelk dan bedekt wordt met levend hout van vruchtboomen. Zoodra het lijk de kampong heeft verlaten hebben alle plegtigheden, werkelijke en geveinsde weeklagten opgehouden; de brander steekt den brandstapel aan en als die goed brandt is er niemand meer die zich met de zaak bemoeit; van bewaren van een gedeelte der asch hebben zij geen begrip. De mannen krijgen een parang, soms eene gong, mede op den brandstapel.

De taal dezer Dajaks heeft weinig overeenkomst met

de verschillende talen die ik in deze residentie gehoord heb. De alhier aanwezige gemagtigde van den sultan van Sambas verstond er bijna niets van. Er worden weinig Maleische woorden bij hen gebruikt. Bij de meeste Dajaks heb ik nog gehoord, dat zij voor kip, hond en meer andere woorden het Javaansche woord manok, assoe, enz. gebruikten; hier echter niet. Het vreemde hunner taal zal eenigzins blijken uit de volgende woorden:

Twee	Woei	Drinken	Sinok
Acht	Mäi	Kip	Siök
Negen	Pli-i	Hond	Katjokung
Tien	Semeng	Hert	Damoi
Eten	Mah		

EEN PAAR RECTIFICATIES.

In het berigt over de *Outlines of a grammar of the Malagasy grammar* van den heer VAN DER TUUK, opgenomen in deel XV, blz. 286 vlgg., van dit tijdschrift, deed ik, op blz. 290, opmerken, dat de meening, door hem aan Prof. ROORDA toegeschreven betrekkelijk de verhouding van 't Kawi tot het hedendaagsch Javaansch, ter plaatse door hem aangehaald (*Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van N. I.*, VIII, 88) niet te vinden was, en opperde 't vermoeden, dat hij blz. 13 van 't zelfde deel bedoeld had, waar hetzelfde gevoelen besproken wordt, zonder evenwel ook daar bepaaldelijk als dat van Prof. Roorda vermeld te zijn.

Naar aanleiding van die opmerking is mij door den heer v. d. T. aangetoond, dat ik de verbetering van het werkelijk foutive citaat veel te ver zocht, en in plaats van blz. 88 slechts moest gelezen worden blz. 86, alwaar de betwiste stelling, zooals zij door hem was aangehaald, in de eigen woorden van prof. Roorda wordt teruggevonden.

Die teregtwijzing was vervat in een' brief van 29 October 1865: eene dagteekening, die ik mij verpligt acht, uitdrukkelijk te vermelden, om nog zooveel doenlijk goed te maken, wat ik den schrijver eerst door mijne vergissing en daarna door vertraging van de hem verschuldigde verbetering misdeed.

De heer v. d. T. voegt daarbij nog de volgende opheldering op sommige punten, die in mijne aankondiging ter sprake kwamen.

„Wat betreft uwe aanmerking, dat ik minder duidelijk

„mij uitdrukte omtrent de aftakking van 't Malagasy,
„nadat de Indische invloed begonnen was, ge hebt vol-
„komen gelijk. Ik had er bij moeten opmerken, dat het
„Malagasy vele woorden heeft, die met een *k* beginnen,
„en niet, zooals het Tobaasch, in plaats van een *k* altijd
„een *h* heeft; en evenzoo dat het vele woorden heeft, be-
„ginnende met een *d*, zoodat *kala* en *dosa* zeer vereenigbaar
„zijn met de Malagasy uitspraak. De regel van klank-
„verschuiving, waaruit de identiteit van Malagasy woor-
„den met eenigzins anders luidende in de zustertalen wordt
„vastgesteld, was dus reeds in werking, toen diergelijke
„Indische woorden opgenomen werden. Had het Mala-
„gasy *kala* niet middelijk maar onmiddelijk uit het Sanskrit
„overgenomen, dan zou het er geen *hala* van gemaakt,
„maar het onveranderd behouden hebben, te meer daar
„het *kala* heeft, dat volgens Johns's Dictionary *een meisje*
„beteekent. Ook *dosa* had het onveranderd gelaten, zoo
„het niet uit een zustertaal ware overgenomen, want het
„heeft een menigte woorden, beginnende met *do*. Gij
„hadt liever zulke woorden als *pandapa* in plaats van
„*mandapa*, en *mangsa* als werkwoord, tot bewijs aange-
„haald gezien, zoo ik ze in 't Malagasy had kunnen vin-
„den; maar hierbij is u ontgaan, dat ik op blz. 19 in
„de noot *tavo* heb aangehaald, en dus een woord, dat
„opweegt tegen *pandapa*. Ik kan ook in diergelijke woor-
„den geen bewijs zien van Indischen invloed door een
„der zustertalen heen — zoo ik namelijk uwe redenering
„als grondslag neem —, daar 't Malagasy dezelfde analo-
„gie volgt met diergelijke substantiven, omdat het 't
„verbale in een *m* en 't nominale in een *f* even goed voelt
„als het Tobaasch (zie de *Outlines* p. 5, in 3).

„Dat ik aan Raffles te veel gezag toeken, had u voorts
„niet kunnen opvallen, zoo ge er aan gedacht hadt, dat
„ik vooral voor Engelschen, thans bijna de eenigste be-
„oefenaars van 't Malagasy, schreef. Met Raffles's werk

„loop ik hoog, daar ik, den tijd in aanmerking nemen-
„de, het in hem een groote verdienste acht, ons brok-
„stukken in originali te hebben medegedeeld van de *Ka-*
„*wi Brata-Yuda*. Ondertusschen doet het mij genoegen,
„dat gij ook hem ter sprake hebt gebragt, daar wij
„daaraan uwe belangrijke mededeeling omtrent zijn mis-
„slag in de Jav. tijdrekenkunde te danken hebben." (*)

„De Sanskritsche woorden, die gij uit von Humboldt's
„werk aanhaalt, waren mij bekend, maar liet ik opzet-
„telijk achterwege, daar ik ze niet in 't vrij uitvoerige
„woordenboek van Johns vermeld vind. Alles, wat ons
„von Humboldt over 't Malagasy mededeelt, is zeer slecht
„gespeld, en soms uit zeer verdachte bronnen ontleend,
„ja zelfs drukfouten worden door hem opgeteekend: zie
„bv. blz. 410 *mangue hinoussi* in plaats van *manginofy* van
„*nofy*, spr. uit *noefi* = Bat. *nipi*. In plaats van *vihi* vind
„ik in Johns *vihina* (spr. uit *wihin*), met de beteekenis
„*testicle*, en in 't Fransche woordenboek *vihiny* (spr. uit
„*wihin*), met de beteekenis *noix*, zoodat ik denken moet
„aan 't Jav. *widjen* (*sesamum*), dat in 't Men. *bidjan* is.
„Dat hier *dj* *h* geworden is, is mij geheel onverklaarbaar.
„Ik geloof, dat men met een weinig huiverigheid in 't
„vergelijken van klankgelijke woorden verder komt dan
„met een gretig tasten naar alles, wat maar op den klank
„af bijgebragt kan worden. Iedere klankwijziging moet
„aan regels onderworpen worden, en waar men dat niet
„doen kan, late men een woord liever rusten."

„Ziedaar, wat ik naar aanleiding van uw *Berigt* meen
„te moeten mededeelen. Ik hoop, dat gij het belangrijk
„genoeg zult vinden, om het eene plaats in het tijdschrift
„van 't Bat. genootschap te bezorgen."

(*) Die misslag was reeds aangewezen in mijn opstel *Over de Jav.-Mohamm. tijdrekening* in het *Tijdschr. voor N. I.*, 1850, dl. I, blz. 324, hetwelk de heer van der Tuuk echter, gelijk hij mij elders mededeelt, niet in de gelegenheid was na te slaan.

Ten slotte wenscht de schrijver nog de volgende correcties (op de *Outlines*) te zien opgenomen.

p. 14, § 7, *for* a suffix *read* a derivative suffix.

p. 16, in II, a. Compare also the Toba *sarungkap* (infix *ar* & *sungkap*, pronounced in Toba *sukkap:* see p. 4, in 2).

p. 20, in a, *read* before the suffix *ena* (§ 9, b) &c.

p. 24, in annotation (1) *for* p. 88 *read* p. 86.

p. 27, in B, 1, for *Jamáni*, *jamaniloka* read *Yamani*, *yamaniloka;* and after „Kawi" add: „but in Sanskrit properly *Yamanilaya.*"

Batavia, Augustus 1866. A. B. COHEN STUART.

GESCHIEDENIS DER SOENDA-LANDEN,

DOOR

J. HAGEMAN, J.Cz.

Sedert de uitgave van het Bataviaasch Tijdschrift „Indisch Archief," 1849 en 1850, waarin de oude historiën, overleveringen en legenden over de Soenda-landen historisch voorgesteld zijn in mijne „Algemeene Geschiedenis van Java," zijn mij vele, vroeger mij minder bekende, landberigten ter hand gekomen, vooral door tusschenkomst van wijlen den heer C. P. C. Steinmetz, die van 1851—55 resident der Preanger-regentschappen was, en die in 1864 als resident van Soerabaija optrad.

Uit de mij bekend gewordene Soendasche landshistoriën is mij meer en meer voorgekomen de juistheid van mijn vroegeren twijfel omtrent verscheidene zaken, die door de Javaansch-Mohammedaansche historiën en overleveringen verkeerdelijk voorgesteld schijnen, ten gevolge van de „stupide inmenging," die na de mohammedaniseering van 't volk, vooral na de opkomst der heerschappijen van uit Bantan en Tjirébon (Cheribon), de historie heeft verminkt.

Ik heb de oude landshistorie der Soenda-landen op nieuw bewerkt; en het blijkt nu genoegzaam, dat het eigenlijk Soenda eene eigene geschiedenis heeft, die van de Javasche gescheiden is. Maar de oudste legenden, over eerste bevolking en de oudste heerschappijen, schijnen van de Javasche, of de Javasche van de Soendasche te zijn ontleend.

De hindoesche en islamsche inmenging is er niet in

te ontkennen; de geslachtslijsten gaan eveneens tot Adam op. De betrekking tusschen het oude Soenda en het oude Soematra, aangeduid door Prof: Lassen, (Dr. A. W. de Klerck, vertaling Ind: Ges.); J. K. J. de Jonge, (Opkomst v. h. Ned. gezag enz. II, 124); ook Friederich, (Bat: Gen: Tijds. I, 44) is mij nog niet duidelijk genoeg gebleken, om de oude Soenda-historie als voltooid te beschouwen.

Die oude „ historie der Soendalanden," van de vroegste tijden (voor zoo verre de gegevens reiken,) tot aan de ontbinding van het laatste Bramani-Boeddha-Siwa rijksbewind, gemeenlijk Padjadjaran genaamd, loopt over ongeveer drie eeuwen. Van vroeger is alles met de Javaansche mythen gemengd, tot op de eerste bevolking van Noessa-araara (javaansch: Noessa-Kendang), van uit Messir en Selan, (Egypte en Ceylon), ook uit Roem (Perzie?).

In 1854 werd gesteld, dat er sedert die volksverhuizingen verloopen waren: 1181 jaren, dat is, tot het Javaansch jaar 1781, zoodat het begin der vermoedelijke landsbevolking in de VII^{de} gewone eeuw zoude hebben plaats gevonden.

De opvolgende heerschappijen op Noessa-araara (Arâh = 't land of eiland der goede verwachting? Oroöro = 't eiland der vlakke streeken?) worden geheeten:

1. Mendang-Kamoelan, tien duizend gezinnen.
2. Goenoeng-Kidool, nieuw gebied.
3. Ngandoeng-idjoe, tien duizend gezinnen.
4. Lodaya, van waar de zetelplaats verlegd werd.
5. Roban, evenzoo met tien duizend gezinnen.
6. Lakbok, vermoedelijk thans zuidelijk Soekapoera.
7. Bodjong-galoeh, Mendang-agoeng-galoe, de laatste vestiging, waar de Soenda-historie begint.

Ik vond twee, eenigszins verschillende historiën omtrent die eerste bevolking en eerste heerschappijen. Reksasa's, Dewata's en Manoesja's spelen er rollen in. Ook

kwamen mij voor zeven verschillende geslachtslijsten, die alle beginnen met Adam, den geïslammiseerden Brahma, en van Sang-hjang wenning en toengal, tot op Radja-Galoe.

Ik noem de oude Soenda-historie de *eerste* periode der geschiedenis. De *tweede* is die tot op de onderwerping aan Europeesch oppergezag; de *derde* is nog niet voorbij.

In de oude historiën, die van Java en Soenda vergeleken, is mij een nog onopgehelderd verschil van ongeveer eene eeuw voorgekomen, voor gebeurtenissen in beide vermeld. Ook komt het meer en meer voor, dat niet de algemeene Babadh's, maar de bijzondere landshistorie van elk deel, Soenda, Java, zuid en noord, oost en west, Blambangan, Madoera, in loco te onderzoeken, bij navraag en vergelijking, de nog onopgehelderde verschillen tot overeenstemming kunnen brengen. Die bijzondere landsgeschiedenis is rijker dan men oppervlakkig zou vermeenen. Zoo vond ik in Blambangan, oost, zuid en noord (Banjoewangi, Poeger, Panaroekan), op Madoera (Soemenap, Pamekasan, Bankalan, Sampang, Arosbaya), in Oost-Java (Passaroewan, Padjarakkan, Loemadjang, Probolinggo, Malang, Kediri, Soerabaija, Grissee), als geschreven en ongeschreven historie en legenden over bestaande, veelvuldig voorkomende overblijfselen der oudheid, zoovele bewijzen en berigten voor eene geheel eigene geschiedenis, als ik die over Soenda vond. En de verzameling van alles, tot een geheel gebragt, heeft volumineuze handschriften over de oude geschiedenis van Soenda, van Blambangan, van Java doen ontstaan, die ik ruim twintig jaren geleden begon, en nog telkens bij voorkomen van nieuwe bescheiden, aanvul.

De eerste algemeene heerschappij, waaruit die over Java en Soenda is voortgekomen, is die van Segalo, Galoeh, Poerwotjarito, Mendang, door mij bepaald op A. J. 798, A. D. 950 ongeveer, in de streek van het tegenwoordige

Banjoemâs of Begaleen, (Ind. Archief, I. 610, 611, II. 298. Geschiedenis van Java, 1852. I. 8, 50, 55.) Voor Soenda zijn mij als tijdstippen voor bepaling in tijd voorgekomen als aannemelijk zeker

A. Hegira 666, A. J. 1178, A. D. 1267, voor den aanval der ooster-Javanen uit Djenggollo op Singapoera, of vóór dien tijd reeds.

Eerste komst van een Mohammedaan in Soenda, vermoedelijk een zoon van Praboe Koeda Lalean, A. J. 1250, A. D. 1337, in Galoe en Tjirébon-larang; Hadji Poerwa.

Nederzetting te Tjirébon-larang van den Arabier Moelana Sapioedin, Noeralah, gewoonlijk genaamd Sjech Ibn Moelana, A. H. 868, A. D. 1465.

Splitsing van het groote rijk van Padjadjaran in west- en oosterdeel, A. J. 1220, A. D. 1309.

Ontbinding van het laatste Padjadjaran; de heerschappij, A. J. 1416 = A. D. 1500, als gemiddelde bepaling; het begin vroeger, ongeveer 1488, het einde ná 1526.

Mijn arbeid, dien ik de geschiedenis der eerste periode noem, behandelt de berigten over het gebied van Galoe Bayong, Bodjong, Mendang-Galoe; die over het oudere Pakoean-Padjadjaran; over het nieuwere Padjadjaran-Soenda; over het latere Padjadjaran-Tandjongbarat of Tandjekbarat. Voorts de verschillende overleveringen over de oorzaken der ontbinding; over de nog voorhandene overblijfselen der oudheid, en de kenteekenen van vroegere eeredienst, beschaving, in alle de landsdeelen, die vermoedelijk vroeger onder het groote rijk van Soenda hebben behoord, van den westhoek af tot Begaleen toe, met de bekend gewordene legenden. Steenen, metalen voorwerpen, inscriptiën, handschriften, grotten, grafsteden, voetindrukken; voorwerpen van behoefte, weelde, eeredienst, wapentuig, en wat historische waarde heeft, zijn de aandacht niet ontgaan.

Maar latere ontdekkingen kunnen aanvulling en verbetering aanbrengen in het geschrevene. Daarom geef ik eerst mijne nasporingen en kritische beschouwingen over de geschiedenis van de *tweede* periode, omdat daardoor veel gewijzigd wordt door nader opgespoorde gegevens. Die gegevens stellen mij in staat om van de Soenda-landen een ruim overzicht te geven, zoo over de eigenlijke Priangan-landen, als over de gebieden van Tjirébon (Cheribon) en Bantan, waarover de van vroeger aangenomen beginselen minder historisch aannemelijk zijn.

VAN DE OPLOSSING DER HEERSCHAPPIJ VAN PADJADJARAN TOT DE HEERSCHAPPIJ VAN MENTARAM.

II^de^ Periode; Eerste Tijdvak.

---

§. 1. De ondergang van het laatste Hindoesche rijksgebied in het westelijk deel van het eiland Java, gezegd Soenda, heeft, historisch, volgens inlandsche bronnen, veel gelijkenis met de gebeurtenissen in oostelijk Java.

Praboe Sili-wangi, oppervorst in Padjadjaran, heeft overeenkomst met Praboe Bro-widjoyo, opperheer in Modjopait.

Bij beiden waren hunne kinderen bewerkers van de onheilen, die tot de omkeering der oude orde van zaken leidde.

Bij beiden waren vrouwen de eerste oorzaken.

Bij beiden waren verraad en ontrouw gevolgen van de aanneming eener nieuwe leer, die de kinderen tegen de ouderen, de broeders tegen broeders opzette.

Bij beiden waren de kinderen de helpers en aanvoerders der benden van de nieuwe sekte.

Bij beiden bleven een deel der kinderen trouw aan de oude leer, en aan hunnen vader en vorst.

Kjai Hjang Santang, gezegd Hadji Hidayat-ollah, heeft overeenkomst in handeling met Radén Patah.

Sêh Mahoelana Sapioedin Tjirébon-girang, en Raden Ragmat, Soenan-Ngampèl, schijnen in de historie, middelijke handelaren gelijk, als priesters.

De legerbenden der Islammers tegen Padjadjaran (Tandjongbarat) worden aangevoerd door een verrader, Dalmdipatti njang Batipo, en weifelen bij den aanval; die tegen Modjopait evenzóó, door Raden Koesen, Dipatti Petjahtondo, even weifelend.

Bij beiden levert enkel verraad de overwinning.

Beide oppervorsten verdwijnen, volgens de sage.

Beiden hebben trouwblijvende mederegeerders of erfopvolgers, en deze hebben eigen zetel en verblijf te Padjadjaran; Praboe Goeroe-Gantangan, wiens verblijf als Naraïndra te Adjong-kidool was, te Modjopait. Raden Goegoer, wiens verblijf was dáár, waar nu de Badjangratoe is.

De verwoesting der hoofdzetelplaats had bij beiden ten gevolge, ontvolking van 't land, vlugt naar de bosschen en bergen, algemeene ontbinding van alle zamenleving.

De Badoewi's in 't westen, de Tengger-bewoners in 't oosten, zijn de nakomelingen der trouwgeblevene vlugtelingen te noemen.

Op de bergen, in de bosschen van westelijk Java wijst men de grafplaatsen aan der vroegere hoofdmannen, wier uiteinde in fabelfloers gehuld is; in oostelijk Java evenzóó.

In westelijk Java ontstaat een nieuwe zetel te Bantan-girang; een priesterdom te Tjirébon-Pakoewati; in oostelijk Java evenzóó, te Bintoro-Demak en te Giri-Grissée.

De zuidelijke streken in het westen en oosten blijven het langst buiten invloed van de nieuwe heerschappijen.

Bantam, de hoofdhandelplaats van Soenda, wordt in 1526 door een priesterhoofdman met zijne volgelingen van elders veroverd; Passaroewan, de voorname wijkplaats

der laatste getrouwen, en Selogo-Soepit-Oerang (Malang) evenzoo in 1542—46.

§. 2. Het tijdstip van de verwoesting der hoofdzetels is in oostelijk Java vroeger, en gesteld op A. J. 1400, dat is A. D. 1483. Voor den ondergang van den hoofdzetel van Padjadjaran is opgegeven, A. J 1405 = 1488, en ook A. Hegira 930, begonnen 10 November 1523. In 1512 kwam de Portugees Henriquez de Lemé te Dayo (Dayéh), de hoofdplaats van Soenda, in 't gebergte om den koning Samiam te bezoeken, en vond er wel honderd duizend menschen wonen. De heerschappij van Soenda bestond toen nog; evenzoo de Dajéh, hoofdzetelplaats.

§. 3. De inlandsche historie zegt, dat, na de begonnen invoering van de nieuwe leer, slechts een deel den Islam aannam, en het grootste deel getrouw bleef aan de leer der vaderen, doch dit deel der bevolking de wijk nam naar het oosten en noorden, en de nieuwe volgelingen van de Arabische leer trouwe aanhangers werden van de apostelen of zendelingen, Kjai Hjang Santang, Sang Loemayan of Loemadjang en pangéran Gagak-Loemayoe. Deze drie hoofdlieden van de nieuwe leer togen zuidwaarts aan, en kwamen aan de rivier, die thans heet „Tji-lautngérèn"; en, aldaar verhindering ondervindende op den verderen togt, rustten zij daar uit, doch stierven alle drie op denzelfden dag van hunne aankomst. (Hist. Ms).

Die rivier, thans de scheiding van de distrikten Negara en Kandangwessi, is daarnaar genaamd, wijl ngeurèn, heurin, ngèren beteekent: verhindering en verandering, in den weg.

§. 4. En door de groote volksbeweging, ontstaan door de invoering van de nieuwe leer, werd Padjadjaran ontvolkt; alle regeringsbewind hield op; want er was geen Nalindro meer, (geen Naraïndra, oppervorst,) over al het land, dat zich uitstrekt van de Tji-pamali in het oosten, tot Tjipamoegas in het westen. Verschrikt en bevreesd

voor de nieuwe leer, die de goden vernielde, vlood de bevolking met hare goden overal heen, en in het binnenland en naar de noorder- en zuider kusten begaven de aanhangers der oude leer zich om voor zich heil te zoeken. „Padjadjaran boerak," werd verstoord, vernield, Poerai, vergruisd, verbroken, broken in pieces; Boerak, to be dispersed (Rigg. 72. 388).

Zóó beschrijft de historie de ontbinding des rijks.

§. 5. Maar een man stond op, en deed zich voor als Nalindro, opperheer, en deed zich als zóódanig erkennen door het overschot der bevolking, in de landen, die beoosten de Tjipamali en bewesten de Tji-sedani zich uitstrekken. Die man noemde zich of werd genaamd: „Gessan Oeloen," beteekenende Gessan: plaats, stede, gelegenheid, en Oeloen: hamba, onderdaan, zoo als de historie zegt. De beteekenis zoude dus zijn: de landsdienaar, de dienaar des lands, plaatsvervanger.

De landstreek tusschen de Tji-pamali (thans rivier van Brebes) en de Tji-sedani (thans rivier van Tangerang) werd genaamd: „Soemedang-larang." En dáár werden nog gevonden door Gessan-Oeloen vier en veertig kendaga-lanté of hoofdmanschappen, met negen duizend menschen, of wel gezinnen.

Dus komt de wederherstelling voor eener nieuwe heerschappij.

Wie die Gessan-Oeloen was, valt nu te onderzoeken.

Een geschreven stam- of geslachtlijst uit Soemedang doet Gessan-oeloen zijn: de zoon van Pangeran-istri (eene vrouw?), die de dochter zou zijn geweest van Soenan-Srindo; deze de zoon van Praboe Goeroe Gantangan, zoon van Praboe Siliwangi. Zoo gaat die geslachtlijst op tot Ratoe Galoe, nog negen geslachten. Maar deze lijst is vermoedelijk later uitgedacht, gemerkt de titels van Soenan, van Pangéran, die Mohammedaansch-Javaansch zijn; en Gessan Oeloen was nog hindoeïst of boeddhist.

Een andere geschrevene korte geslachtlijst noemt „Pangéran Gessan Oeloen" als den eersten en den stamvader der regenten van Soemedang, zonder eenige bijzonderheid daarbij aanteduiden.

Maar eene gedrukte geslachtlijst, voorkomende in deel XI, Tijds. Bat. Gen. bl. 160, zegt over Gessan Oeloen het volgende: Pangéran Gessan Oeloen, zoon van Pangéran Santri, zoon van Pangéran Malikaran, zoon van Pangéran Pandjoenan, zoon van Ratoe Petak, zoon van Soenan Goenong Djati, sjech Ibn Moelana, die de eerste verkondiger van het Islamisme op Java zou zijn geweest.

Deze Préanger of Soemedangsche opgave van 1858 is echter in strijd met de vroegere opgaven uit dezelfde landen, en vermoedelijk van dezelfde personen, zoo als ik die nader uit origineele bronnen zal aanduiden.

De strekking is, om dien gewaanden eersten invoerder van den Islam zes geslachten vóór Gessan Oeloen optevoeren. De gedrukte opgave is vol anachronisme, in vergelijking van de geschrevene landshistoriën.

Die gedrukte opgave zegt voorts omtrent „Pangéran Gessan Oeloen," dat hij Soemedang in leen ontving van den „Soelthan van Cheribon", het volk tot het islamisme bekeerde, huwde met Njai-Mâs-Geding Waroe, die de kleindochter was van Praboe-Siliwangi.

Zooals wij zullen zien uit de geschrevene origineele historie, is ook in deze opgave tegenstrijdigheid blijkbaar, om het land als leen van „een Sultan" te ontvangen en Cheribon als heerschappij te verhoogen, met opvoering van eene eeuw in tijd.

§ 6. De landsgeschiedenis meldt dat Gessan Oeloen, zich als landsheerscher hebbende doen erkennen over Rangka-Soemedang, (thans geheel Indramayoe, Krawang, Pamanoekan, Tjiassem, Batavia), zelf, zoo voor zich als voor zijne onderhoorigen, onderwijs wenschte in de nieuwe leer, wijl hij en zijn volk nog boeddhistisch waren. Bij naspo-

ring of navraag kwam hij te weten, dat er zich juist iemand te Tjirébon-girang had nedergezet; een persoon, die voorgaf van Mekka te zijn gekomen, en die in den Islam wilde onderwijzen; hebbende hij reeds de te Tjirébon-girang wonende menschen gemohammedaniseerd, en men noemde dien priester: „Sêh Mahoelana Sapioedin."

Gessan Oeloen toog naar dien leeraar heen, en nam groot gevolg mede van hoofdlieden, gewapenden en ongewapenden.

Te Tjirébon-girang gekomen, werd Gessan Oeloen en al zijn volk leerling van den priester voor het onderwijs in den Islam. En hij met de zijnen bleven daar drie maanden lang.

Maar in dien tijd werd de vrouw van dien priester op Gessan Oeloen verliefd, en gaf daarvan blijk, zoodat de leerling verlegen werd.

Gessan Oeloen ondervroeg hierover zijne onderhoofdlieden, de hoeloebalangs Ki Sayanghawoe, Ki Terong peyot, Ki Nanganan, of zij die verliefdheid van des priesters vrouw ook opgemerkt hadden, en wat het beste was om hier tegen te doen. Waarop die drie hoofdlieden den raad gaven om die vrouw maar naar Soemedang medetenemen, te ontvoeren.

Inderdaad deed Gessan Oeloen dit. Eensklaps brak hij op van Tjirébon-girang met alle de zijnen, en voerde des priesters vrouw mede met haar eigen vrijen wil.

Maar de priesterleeraar verzamelde ook de zijnen, die proselieten waren, zette Gessan Oeloen achterna, en haalde hem in op zekere plaats, nu „Sindang-djawi" genaamd. De priester had toen twee duizend mannen bij zich, en viel zijn discipel duchtig aan. Men streed twee dagen en twee nachten. Des priesters hoeloebalangs weken het eerst, en werden door die van Gessan Oeloen vervolgd. Maar op zeker punt gekomen, zoude die vervolging zijn gestaakt, omdat een van des priesters volgers uitriep: „hing-

kang bedah daga djawa," of „sindang djawa," 't geen beteekenen zoude, volgens de historie, dat de vervolgers zouden aanhouden, wachten, stilhouden, zooals ook werd gedaan, en waarom die plek sedert den naam ontving van „Daga-djawa" of „Sindang-djawa."

Volgens de taal is Dago afwachten, Sindang halt houden. Of de uitdrukking djawa in 't handschrift beteekent: djawab, antwoord, is van geene historische beteekenis. Gessan Oeloen vervolgde ongestoord zijn weg, en kwam ongehinderd in Soemedang-larang terug, met de ontvoerde vrouw.

§ 7. Doch Gessan Oeloen had wel de overwinning op den priester behaald, maar daarom nog geenszins het rustig bezit van diens ontvoerde vrouw. Dagelijks verweet zij hem, dat hij slechts ten deele tot den Islam overgegaan was, en reeds eene groote overtreding had begaan, door de vrouw van een man tot eigene echtgenoot te nemen; waarom zij dwong, dat de scheiding van en de schadevergoeding aan den man verleend zoude worden (Talak).

Door dit bestendig aanhouden van die vrouw ging Gessan Oeloen er toe over, om met den priester in onderhandeling te komen over den Talak, echtscheiding, en Gessan Oeloen deed door tusschenkomst van een „anakmoerit," leerling, den priester aanbieden, het landbezit, strekkende van Kali Tjiloetong in 't oosten tot Goenong Kromong; welk land dus onder Tjirébon kwam „ter oorzake van den wil eener vrouw." Dat land kwam nu onder beheer van dien priester, en daardoor werd Tjirébon uitgestrekt en groot.

Nadat alzoo de scheiding, of liever de ruiling van eene vrouw voor een stuk land, beslag gekregen en Gessan Oeloen drie maanden en tien dagen idah verleend had, huwde hij die vrouw van den priester (Sech Moehoelana Sapioedien, vermoedelijk de Moelana der Javaansche historiën, of wel diens nazaat).

§ 8. Uit voorgaande origineel-inlandsche historie blijkt het begin, de nederzetting, en de opkomst van Tjirébon en den priester aldaar, het begin voor eene heerschappij, die in de historie van Padjadjaran genaamd wordt Noessa Kalapa, Djakarta, en Rangka Soemedang of Soemedanglarang.

Hoe nu Gessan Oeloen zes geslachten na Sêch Moelana, en van een „Sultan van Cheribon" het land in leen kon ontvangen, is zeker aan „mohammedaansche" historieboekerij te wijten. Eerst na 1681 waren er zoogenaamde „Sultans van Cheribon", en Gessan Oeloen leefde in de vóórgaande eeuw.

De hoofdzaak in geschil is de persoonlijkheid en de tijd van aanwezen van den priester te Tjirébon. Valentijn doet hem reeds in 1406 te Tjirébon komen, en noemt hem sjeich Ibn Moelana of Ben Israël, ook Ibn Israël. Dit zoude zijn honderd jaren voor den ondergang der heerschappij van Padjadjaran. Doch indien het jaartal 1406 het Javaansche moet zijn, dan is de opgave geloofwaardig, als overeenkomstig de Soendasche, Javaansche en Portugesche opgaven. Valentijn laat overigens de vorstjes vrij wat langer regeren dan de landshistorie doet; zóó doet hij met de drie eerste Mentaramsche, die 74, 84 en 81 jaren bestuur telden, volgens Valentijn's zegsman, om dus evenzoo met 1406 voor Mentaram te kunnen beginnen.

Eene landshistorie van vóór Valentijn's tijd, en eindigende in 1710 voor Cheribon, en 1686 voor de Priangan, de landshistorie van Bantan, de Javaansche opgaven, dus Europesche, Mohammedaansche en Inlandsche berigten van vóór Valentijn, duiden dien priester te Tjirébon en zijne herkomst aan als volgt:

Sêh Djoemadil Kobro te Djoeldah (Djeddah), Arabie, had als zoon: Sêh Noeralah bin Israël. (Bantamsche historie). Deze kwam als handelaar van Arabië op Java; doch van eene vaste nederzetting blijkt niet. Zijn zoon

zoude geheeten zijn, Soltan Hoet, (Bant.) of Tjout of Chout, (Cherib. historie), of beter „Tjout bin Noeralah."– Deze zoude de vader zijn geweest van Sêh Matkoero-illah, (Bant.) en deze de vader van Sêh Moelana Makdhoem, de in de Javaansche historie genoemde „Soenan Goenong djati," en vermoedelijk de Soendasche „Mahoelana Sapioedien." Het heeft den schijn als of Valentijn den eersten met den laatsten vereenzelvigde.

Maar er zijn nog meer lezingen over dien eersten priester te Tjirébon. Ik vond hem in eene oude historie aangeduid als volgt:

Sjech Noeralah bin Israël, een Chinees van herkomst, die zich te Cheribon den naam gaf van Maulana, Makdhoem (heer?), Soenan Goenong djati, geboren in A. D. 1440, op Java gekomen A. D. 1465; in Padjadjaran heer geworden ongeveer A. D. 1500; overleden te Tjirébon A. D. 1510.

Zijne geboorteplaats wordt ook opgegeven als: Mastoera in Arabië.

Alle deze nasporingen verschillen min of meer met die door anderen vroeger als juist aangenomen, en ook vroeger door mij aangegeven. (Indisch Archief, II, 1849, 278. Valentijn IV. I. 68 en IV. II. I. (oude uitgave). Crawfurd, III. 320. (Holl. vert.). Raffles I. 132. (2de uitgave). Roorda v. E. III. I. 303. Tijds. N. I. I. II. 280. Mijne Gesch. 1852. I 28. 43). De hier gevolgde landshistorie werd eerst in 1863 door mij uit Limbangan ontvangen, en komt mij voor minder met Mohammedaansche fabelen uit de historie van Tjirébon of Bantan vermengd, en alzoo juister te zijn dan de gewaande geslachtlijsten, die tot Adam opgaan. De bijzondere geschiedenis van Cheribon (Tjirébon) zal nader op den leeraar terugkomen.

§ 9. De landshistorie zegt verder, dat Gessan Oeloen lange jaren heerscher bleef over het volk in die land-

streek, gezegd Soemedang-larang, het noord- en oosterdeel van de Soenda-landen, thans uitmakende de landsdeelen en gewesten van Krawang, Indramayoe en Soemedang.

Gessan Oeloen verwekte bij de ontvoerde en gescheidene vrouw van Tjirébon drie zonen, die in de landshistorie genoemd worden:

1 Pangéran-dipati Koesoema di nata (Rangga Gempol).

2 Pangéran Toemengoeng (Rangga Gedee).

3 Pangéran-aria Soera di wangsa.

De eerste volgde zijn vader Gessan Oeloen, bij diens overlijden na vermoedelijk veeljarige heerschappij, als heerscher in Soemedang-larang op; en dit gebeurde, nadat de heerschappijen van Madjapait en Padjang reeds vernietigd waren (boerak), en de heerschappij van Mentaram reeds gevestigd was. De kleinzoon van Kjai Gedée Pamannahan, de zoon van Senopatti, was toen reeds „Sultan van Mentaram." Kjai Senopatti verkreeg de volle magt (sekti) over geheel het land van Java, en alle menschen onderwierpen zich aan den vorst van Mentaram, ook die, welke vroeger aan het gebied van Madjapait onderworpen waren geweest. Alzoo werd de zoon van Kjai Senopatti Sultan van Mentaram (Hist. S.). Deze aanduiding zal vermoedelijk op later tijd zien, lang na Gessan Oeloen.

§ 10. De gedrukte geslachtlijst (Tijds. Bat. Gen. D. XI, 160) verschilt met deze landshistorie, en doet Gessan Oeloen huwen met eene andere vrouw, om daardoor van Padjadjarans heerscher, Siliwangi, aftestammen. De zoon bij die vrouw wordt genaamd Raden Adipati Rangga Gedée. Een geschreven geslachtlijst van 1855, uit dezelfde bron als de gedrukte, verschilt weder, en noemt Adipati Rangga Gedée, en ook Pangéran Sedho Mentaram als den onmiddelijken opvolger en zoon van Gessan Oeloen. De titel van „Pangéran," heer, door de landshistorie gegeven aan de individu's, schijnt slechts aangenomen bij-

naam, even als het javaansche „Goesti." De gelijkluidende of gelijk afgeleide namen in gebruik zijn „Panggawa," hoofdman in krijgszaken „Pangoeloe," dito in zaken van eeredienst en bestuur, hoofdman in bewind. Pangéran heeft thans eene andere beteekenis als vroeger.

§ 11. De bepaalde aanduiding in de landshistorie over Mentaram, en de opvolgende inmenging van dit rijksgebied in de Soenda-landen, is voor de tijdsbepaling van belang. Volgens mijne nasporing en aanduiding over het begin van Mentaram, (Indisch Archief 1850, III, 12, 18, 19) en over den dood van Senopatti, (Ind. Arch. III, 30) overleed deze Senopatti in het javaansche jaar 1523, of A. H. 1011, dat begonnen is 21 Junij 1602. Ik stelde vroeger zijn dood op 1601; van Goens gaf op 1603 (Tijds. Delftsch Instituut, IV, 357). Op blz. 368, deel IV, Ind. Archief wordt die dood als onzeker gesteld. Ik heb nimmer na 1850 redenen gevonden om aan het door mij aangenomen jaartal 1601 te twijfelen, en stel dat cijfer vast.

§ 12. De dood van Gessan Oeloen moet zijn voorgevallen na 1560; zoo als wij nader uit de landshistorie zullen zien, werd zijn opvolger vasal van den „Sultan van Mentaram." Ofschoon nu die titel van „Sultan" eerst later aangenomen werd, (volgens van Goens, ib. 361), en wel na 1630, zoo is het den historicus van later of den afschrijver wel te vergeven, als hij, naar inlandschen stijl, de titulatuur opvoert. Als wij dus A. 1601 ongeveer moeten stellen voor den dood van Gessan Oeloen, en daarvan de acht en twintig jaren bewind aftrekken, dan zoude het begin van Gessan Oeloen, gevolgelijk het priesterdom van Tjirébon, vallen in omstreeks 1573, hetgeen niet aannemelijk is, wijl Tjirébon van eene eeuw vroeger dagteekent en de eerste Tjirébonsche priestervorst in A. J. 1428 of ongeveer A. D. 1510 zoude zijn overleden.

De voorgewende afstamming in de gedrukte geslachtlijst stelt Gessan Oeloen voor als den afstammeling in den

vijfden graad van dien priestervorst van Tjirébon, die na de verovering van Modjopait, A. J 1400 = A. D. 1483, door de partijhoofden als priestervorst, „Soenan Goenong djati," erkend is, en die ook den laatsten vorst van Padjadjaran, Siliwangi, zoude hebben beöorloogd; 't geen volgens de Soendasche historie in vollen strijd is met de Javaansche historie. En met de kleindochter van Siliwangi zoude Gessan Oeloen zijn gehuwd volgens de gedrukte geslachtlijst, dat wel kwalijk tijdrekenkundig is overeentebrengen. Volgens de aannemelijkste berekeningen, overeenkomstig de landshistoriën, was het uiteinde en het begin van de handelingen dezer twee voorgewende stamvaderen, als volgt:

	Siliwangi.	Moelana.
Geboortejaar	A. D. 1433.	A. D. 1441.
Begin in bewind	„ 1456.	„ 1465.
Einde Modjopait	„ 1483.	„ 1483.
Einde Padjadjaran-oost	„ 1500.	„ 1500.
Dood,	„ ?	„ 1510.
Einde Padjadjaran-west in	„ 1526.	

Als Gessan Oeloen de meer-bed-achterkleinzoon van Moelana ware geweest, en elke generatie op slechts twintig jaren wordt gesteld, dan zouden er sedert 1465 moeten zijn verloopen vijfmaal twintig jaren, en Gessan Oeloen in de tweede helft der XVI^de eeuw moeten hebben geleefd, 't geen voor de historie aannemelijker zoude zijn dan zijn voorgewend huwelijk met de kleindochter van Siliwangi, Njai Mâs Gedeng Waroe. En zoo men deze vrouw als echtgenoot van Gessan Oeloen aannemen wil, dan zoude zij en haar vader ieder ruim eene halve eeuw voor afstamming noodig gehad hebben, of wel die Njai Mâs een kwart eeuw minstens ouder zijn geweest dan haar echtgenoot. Dit zal wel niet als mogelijk beschouwd kunnen worden.

Ik beschouw dus de voorgewende afstamming en het

voorgewende huwelijk van Gessan Oeloen, in de meergenoemde gedrukte geslachtlijst, om eene hooge afkomst te stellen. En uit het vervolg der landshistorie zal kunnen worden opgemaakt, wat als tijdrekening en tijdsbepaling aantenemen is.

Zien wij nu eerst wat van andere, buiten- en binnenlandsche, berigten over Soenda bekend is geworden uit het tijdvak der eerste helft van de XVI^{de} en de laatste helft der XV^{de} eeuw.

§ 13. In de Soenda landshistorie worden genoemd als onderdeelen, vasalschappen van het rijksgebied van Padjadjaran:

Tjirébon-larang. Praboe?
Tjirébon-girang. Praboe Kasmaya.
Sindang-barang. Pandji Wiradjaya.
Soeka-poera. Lemboe Djaya.
Kidang-loemotan. Menah Dermawangi.
Galoe. Nara wingkang, of Larang Tapa.
Astoena-larang. Nara wingkang.
Tadjek-nasing. Adji Narma.
Soemedang-larang. Lemboe Peteng Adji.
Oedjang-moebara. Limar Kentjana.
Adjong-kidool, Zetelplaats. Praboe Gantangan.
Kamoening-gading. Zetelplaats. Praboe Siliwangi.
Pantjakaki. Niti Moeda Adji.
Tandjong-sengoeroe. Lemboe Woelong.
Djakarta-Noessa-kalapa. Pangeran Rangsang Djiwa.
Bantan-girang. Mâs Djondja.
Phoela-sari. Adjar Dhomas.
Oedjong-koelon. Praboe?

De beschouwing dezer onderdeelen komt nader te pas bij de historische nasporing over het ooster- en westerdeel, Tjirébon en Bantan. Zien wij nu wat den Portugezen bekend werd.

§ 14. Kort na de inname van Malaka door de Portu-

gezen, en wel in het jaar 1512, kwam er een heidensche „koning van Zunda, genaamd Samiam, zijne hulde bij „Affonso d' Alboquerque aanbieden. Deze koning Samiam „kwam andermaal te Malaka in 1521, toen Jorge d' „Alboquerque aldaar gezaghebber was. Uit de opgaven „van dezen „Ré do Zunda" vernam Dom Jorge veel van „den handel van Zunda, en wilde daarom een proef ne- „men en zond in 1522 zijn zwager Henriquez de Lemé „met een schip van Malaka naar Zunda, met geschenken „voor den koning Samiam (Sangjang, Para Sangian, „zoon van Tjakra Larang Praboe?), die daar heer van „het land was. De Lemé kwam in de haven van het „land, zijnde die van Bantan, en wierd daar zeer wel „ontvangen. De Lemé bezocht den koning in zijne hofstad, „die genaamd is Dayo en die een weinig in het gebergte „ligt, en waar wel vijftig duizend menschen woonden. „En dewijl de koning Samiam zich aan onze vriendschap „liet gelegen liggen, zoo om hulp te verkrijgen in den „oorlog tegen de Moros (Mohammedanen), waarin hij was „gewikkeld, als om den handel, zoo wierd hij, de koning, „het ten eersten met Henriquez de Lemé eens, dat er na- „mens den koning van Portugal eene sterkte zoude wor- „den gebouwd te Bantan, en dat er zoovele schepen met „peper zouden worden beladen, in ruiling van andere be- „noodigheden, als de Lemé maar begeerde. Zelfs bood de „koning Samiam aan, om, van den dag af dat men de „sterkte zouden beginnen te bouwen, jaarlijks duizend „zakken peper te leveren tegen twee costumados, zijnde „daar te lande de costumado vijf en veertig portugesche „arrateis, of in alles dus drie honderd een en vijftig quin- „talos, en zulks ten geschenke en tot aankweeking der „goede vriendschap met koning Dom Joao van Portugal. „Van deze overeenkomst werd een geschrift opgemaakt „in dubbel, waarvan elke partij één behield. En als ge- „tuigen daarbij waren:

„Van de zijde des konings Samiam van Zunda, de drie „voornaamste staatsdienaren genaamd:

„Mandari Tadam (Mantri, rijksbestierder?),

„Tamungo Sanque de Pate (Tommongong Sang Adipati, „krijgsbevelhebber),

„Bengar, Xabandar, (Shah-bandara, hoofdman van den „handel en zeezaken).

„Van de zijde der Portugezen, de factoor Fernando de „Almeida; de schrijver Francisco Anés, alsmede de hoofd-„mannen Manuel Mendes, Joao Coutinho, Gil Barboza, „Tome Pinto, Sebastian do Rego, Francisco Diaz.

„De Soendasche hoofdlieden wezen de plaats aan voor de „te bouwen sterkte, en de Portugezen kozen de plek, ge-„naamd Calapa, aan den ingang der rivier, als de be-„kwaamste plaats; en dáár werd terstond de Padran ge-„steld volgens de gewoonte der Portugezen bij het in be-„zit nemen van landen". (Het schild van Portugal of een kruis of steen). „Die oprigting geschiedde onder groote „vreugdebetuiging door de bevolking."

§ 15. Ik heb deze origineele opgave van Barros, uit de beschrijving der handelingen van Lopo Vaz de Sampayo, Vasco de Gama, Alboquerque, Sequieira, en da Cunha, reeds vroeger vermeld in deel II, Ind. Archief, blz. 484 vlg., maar meende toen minder waarde te moeten hechten aan deze opgaven. Nader ontdekte inlandsche historiebronnen hebben de waarde verhoogd, wijl meer en meer voorkomt, dat de historie van de invoering des Islams in Soenda, – vooral de eerste beginselen van de priesterdommen van Tjirébon en Bantan, de eerste vestiging van mohammedanen – vol blijkbare bijvoegselen is, tijdens de regering der latere vorstjes verzonnen, om voorname herkomst en grootheid voor te wenden.

De berigten van 1512 tot 1522, en minstens van vóór 1555, door de Portugezen over Soenda ingewonnen, zijn mij voor de historie van te hoog belang voorgekomen,

om die hier niet in 't breede weder te geven. Van de berigtgevers, den oorsprong der berigten, is mij bekend, dat de genoemde „Koning Samiam van Sunda" en Henriquez de Lemé de ooggetuigen waren; te Malaka woonden vele duizenden inboorlingen van Java; de handel op Soenda werd groot, en in 1542—46 waren er verscheidene Portugezen te Bantan wonende. Van den eersten Portugees, die nabij het land van Soenda kwam, Diego Pacheco, die het eiland Soematra omzeilde, en de zeeëngte van Soenda noemde: „estreito de Polimban", is mij niets anders gebleken dan dat hij op zijn togt, 1520, voorzeker het land niet heeft aangedaan; want hij meende dat Polimban (Palembang) op den Java-wal lag; en deze meening vond ik eene halve eeuw later nog.

Ik geef hier eerst de Portugesche beschrijving van Soenda, en zal later de kaart van Lavanha, 1524, overzien.

De Portugezen vernamen en vermeenden, dat Soenda en Java twee eilanden waren, gescheiden door eene smalle zeeëngte, genaamd Chinano, Tjinano (Tjimanok?), die westelijk van Darmaïno (Indramaijoe?), oostelijk van Cherabom (Tjirébon), langs een gebied Margam, en eene stad Matarom strekte. Uit die engte kwamen zware winden, die de boomen binnenwaarts nederbogen. Hiermede wordt de Tjipamali en de landssage bedoeld.

„Naar het westen, daar het land van Zunda aan Somatra „nadert, is een smal vaarwater van zes tot vijf en twintig „miglia breed, en genaamd: Boqueiran da Zunda (Estreito „do Zunda)".

„Op het uitkomen van dien is een eiland, Macar ge„naamd, daar men zegt veel goud te zijn van zeven „quilaten. (Nicolaashoek; – goud à ƒ 1.72 per quillate, „22 grein)".

„De zuidzijde van dit eiland, dat het Koninkrijk van „Zunda uitmaakt, wordt bespoeld door eene onbekende „zee, die men door die kanalen kan bereiken, (Boqueiron

„da Zunda, Chiamo, en Estreito do Balambuam), maar „de sterke stroom belet die kanalen te bevaren."

(N. B. het schip van Magellaan, 1520, zeilde daarom eerst naar Agassum, Grissee; Tom Candish en Drake, 1577, 1588, zeilden van Blambangan die zee in; en van Linschoten, 1592, zegt, dat de Portugezen de zuidkust van Java als vastliggende aan het groote zuidland vermoedden. De kaart van Lavanha, 1524 — 1555 stelt eene parte incognita do Java om de zuid).

„Men zegt, dat voor en aleer de stad van Malakka „werd gesticht, de Boqueiran da Zunda de groote zeeweg „was van oost naar west.

„De inwoners van Zunda beroemen zich op de meer- „dere welvaart in hun land in vergelijking van Jaoa (Java), „en zeggen, dat God die scheiding van de twee landen dus „geschikt heeft door die rivier Chiamo, en door de boomen, „die daarlangs groeijen, wier wortelen en takken binnen- „waarts gekeerd zijn, waarin de inwoners eene mysterie „zien". (Zinspeling op de landslegende der scheiding van Soenda en Java).

„Het eiland Zunda is van binnen bergachtiger dan „Java, en heeft zes aanzienlijke havens, namelijk:

„Chiamo, zijnde de uiterste oostelijke (Tjimanok?).

„Xacatara, ook genaamd Caravam (Djakarta, Karawang, nu Krawang, Tjitaroem).

„Tangaram, (Tangerang, Ontong-djawa?).

„Cheguide, (Mauk? Tanara?).

„Pondang, (Pontang?).

„Bantam, daar groote handel gedreven wordt, zoo van „Java, als van Malakka en Somatra.

„De voornaamste stad van het Koninrijk Zunda is ge- „naamd Dayo (Dajèh, hoofdplaats?), en ligt een weinig „in 't gebergte. Toen Henriquez de Lemé daar was, „(1522), waren er wel vijf tigduizend inwoners en in het „geheele rijk wel honderd duizend strijdbare mannen. Doch

„door den oorlog tegen de Moros (Mohamedanen) is dit ge-
„tal zeer verminderd.

„De stad Banta (Bantan), ligt aan de Boqueiron de Zunda,
„in 't midden van een grooten inham, die omtrent drie
„mijlen breed is van punt tot punt, en die een zuiveren
„grond heeft van omtrent twee vademen water. Daarin
„loopt eene rivier, die de stad in tweeën deelt, om de
„jonken en galeijen te ontvangen; en aan de eene zijde is
„eene sterkte met bolwerken van hout, en voorzien van
„goed geschut.

„Het land zelve is zeer vet; daar valt goud, vleesch,
„allerhande mondkost en tamerinde, die aan de inwo-
„ners tot azijn verstrekt.

„Het volk is niet zeer tot de wapenen, maar daaren-
„tegen zoo veel te meer tot hare afgoderij genegen. Daarom
„zijn er veel tempels. De inwoners haten de Moros op het
„hoogst, en nog zooveel te meer, nadat een zekere Sanque
„de Pate de Dama (Sang Adipati van Demak?) hen on-
„der zijne gehoorzaamheid gebragt had. (Dit doelt op later).

„Men kan alhier vier à vijf duizend menschen voor weinig
„geld als slaven koopen, alzoo het land volkrijk is; en
„volgens hunne wet is het geoorloofd, dat een vader zijne
„kinderen om den minsten nood verkoopen mag.

„De vrouwen zijn redelijk wel gemaakt; die der ede-
„len zijn zeer kuisch, maar die van 't gemeene volk niet.
„Zij hebben kloosters van vrouwen, die eene eeuwige kuisch-
„heid beloofd hebben, meer uit ijdelheid dan uit godsvrucht.
„Als de edellieden hunne dochters niet naar hun zin kun-
„nen uithuwelijken, worden deze in kloosters gebragt. Als
„de getrouwde mannen sterven, zoo moeten de vrouwen
„eershalve mede den dood ondergaan, of wel gaan zij in
„de kloosters.

„Het koningkrijk erft van den vader op den zoon, en
„niet van den oom op den zoon der zuster, zoo als bij de
„Malebaren en andere Indianen.

„De Zundaas zijn groote liefhebbers van kostelijke wapenen, van goud, borduursel, verguldsel op krissen of piekken en ander ijzer geweer.

„De peper is het meest aangelegene der landsvoortbrengselen, en alle jaren worden wel dertig duizend quintalen (22,380 pikols thans), ingezameld.

„Daar zijn maar zes voorname peperhavens in Indië, „als op Malabar, Samatra, Pedir en Pacem (Passé), „Queda, Patané en Zunda.

„De Chinezen haalden vroeger de peper van Malabar. „Maar alom verdrongen en verdreven door onze (Portu„gesche) vlooten, liepen zij buiten om Samatra naar „Zunda, alwaar zij overvloed van peper en allerlei spe„cerijen vonden, uit alle oorden van het oosten hierheen „gebragt door de Javanen." (Jaos).

§ 16. Deze berigten van Europeanen en tijdgenooten en ooggetuigen zijn voor de geschiedenis van westelijk Soenda van groote waarde voor de beoordeeling der landshistorie en overleveringen. Uit die Portugesche berigten blijkt:

Dat Bantan, Soenda, Kalapa in 1522 reeds eene voorname handelsplaats was, meer voornaam geworden door den naijver der Portugezen.

Dat de peper toen het voornaamste handelsartikel reeds was, en Bantam overigens eene stapelplaats was voor specerijen, door Javanen aangevoerd.

Dat het land en de stad nog onder de heerschappij stond van een hindoe-vorst; dat er in Bantam nog hindoe-tempels waren, en de landsvorst eerst toen werd verontrust door de Mohammedaansche beweging.

Dat Dayo, Dajéh, de hoofdstad of voornaamste stad van Soenda, nog floreerde. De naam van Padjadjaran wordt nimmer genoemd; enkel „ Zunda."

Wijders is nog opmerkelijk deze opgave van 350 jaren geleden, over de bevestiging van de vroegere geschiedenis;

de volslagen vervreemding en scheiding van Java en Soenda, der Javanen en Soendaas; de oorsprong en aanduiding van de rivier des verbods, die als kanaal wordt voortgesteld; voorts omtrent het landsbewind, den handel, de havens, vooral die van Bantan; de blankheid en wulpschheid der vrouwen, voor het heden nog van gelijke waarde.

Het kaartje van „ Ilha do Jaoa" van Pero de Lavanha, door Barros gevoegd bij zijne beschrijving van Zunda, geeft de volgende plaatsen aan, op 1524—55, van het oosten af aan, en bewesten de scheiding van „ Sunda" en „ Jaoa."

Darmaino, stad, nabij het kanaal (Indramaijoe?).

Agoade de Sigide (waterplaats; nu Tjiassem).

Caraum, stad op een landshoek (Krawang).

Xacatara, stad nabij Caraum op ééne breedte (Djakarta).

Zenopate, stad nabij Xacatara, (verblijf van den veldheer, Senopatti?).

Tangaram, stad. (Tangerang). Tnsschen beide eene rivierscheiding met Zenopate.

Cheguide, stad, (Tanara?).

Pondang, stad, (Pontang). Tusschen beide eene rivier.

Vervolgens in eene bogt, de groote stad Bantam, en langs de kust, van Caraum af, tal van eilanden, waarvan Ilha Macar 't grootste is.

Langs de westkust worden aangeduid van noord naar zuid, Palimban, stad, in een diepen bogt. Niettemin komt ook op het tegenoverliggend Samatra, op de oostkust, aan eene breede rivier, Palimban, voor. Voorts wordt het geheele westelijk gedeelte van Sunda genaamd Andreguir, vermoedelijk eene verwisseling met Indragiri, ter oostkust van Soematra. Aan die westkust van Sunda worden nog gesteld de namen van:

Issebongen, rivier, hoek.

Issasasukar, rivier, hoek, berg.

Juncula (Oedjong-koelon, westhoek).

Binnenslands, zuid van Cheguide, wordt als voorname

stad gesteld, Daio, het bovengenoemde Dayo. Zonderling, dat nog in 1845 bij van der Aa, in diens woordenboek, voorkomt: „Issesoekar, zuidkust, Bantam," zooals drie eeuwen vroeger beweerd werd.

§ 18. Zoodanig was de oudste bekendheid van Europeanen met Soenda. De verdere handelingen der Portugezen in betrekking tot deze gewesten, en hunne bittere ervaring, die hen voor altijd van eene vestiging deed afzien, geven tevens de historische bewijzen aan voor den vollen invoer der leer van den Islam in westelijk Soenda.

Die Portugesche berigten melden, dat de overeenkomst met den „ heidenschen Koning van Zunda, Samiam," werd medegedeeld en berigt aan den Koning van Portugal, en deze het aanleggen van eene sterkte te Bantan van groot gewigt achtte voor Malakka; waarom de capitano Francisco de Säa als bevelhebber dier aanteleggen sterkte werd benoemd, en eene nieuwe vloot naar Bantan, Soenda, het noodige tot den opbouw en de bezetting zoude overbrengen. Onvoorziene gebeurtenissen hebben echter deze bezetting belet, zoo als uit het volgende blijkt.

De Säa vertrok naar Indië met den nieuwen onderkoning-admirant, Grave van Vidiqueira, Don Vasco de Gama in 1524. Gama overleed te Cochin (Koetsjin), op 25 December 1525, en Don Henriquez de Menezes was zijn opvolger, benoemde de Säa tot bevelhebber van Goa, en stelde de zending naar Soenda uit. Eerst toen Lopo Vaz de Sampayo aan de Regering kwam, werden er voor die zending zes schepen uitgerust, met al het noodige voor de te bouwen sterkte voorzien, en het bevel op nieuw aan Françisco de Säa opgedragen. Die vloot bestond uit twee gallioenen, een gallei, gallioot, caraveel en brigantijn, die echter niet alle voor Java kwamen. Het gallioen, waarop Françisco de Säa bevel voerde, en dat allen voorraad voor de aanteleggen sterkte aan boord had, ging in een storm in de golf van Ceylon te gronde met zestig men-

schen; niettemin kwamen de andere schepen en ook de Säa te Malaka aan in 1527. Daar het scheepsvolk weinig zin had in een togt naar Soenda, en men een togt naar den verdreven Koning der Maleijers op Bintang voorhad, zoo ging de scheepsmagt van Malaka zuidwaards, viel de Maleijers aan, en toen scheiden Françisco de Säa met zijn gallioen, en Duarte Coëlho met zijn brigantijn zich af, en zeilden door naar Soenda, in 't laatst van 1527.

Maar onderweg werden de schepen door storm en onweder overvallen. Duarte Coëlho had voorgesteld het eerst de haven van „ Calapa" (Djakarta) aantedoen, maar hij verdwaalde van de vloot; het schip, „zijn brigantyn liep „tegen de kust, alwaar de Moros, Mohammedanen, die „eenige dagen te voren heeren van het land geworden „waren, al het scheepsvolk in handen kregen en dood „sloegen, omdat die heidensche Koning verlof tot het maken „van eene sterkte gegeven, en zich meester van de stad „gemaakt had, doch weder daaruit verdreven was gewor„den door een Mohamedaansch opperhoofd".

Of dit op Djakarta, dan wel op Bantam betrekking heeft, moet uit het vervolg afgeleid worden. De portugesche historicus geeft over dat Mohammedaansch opperhoofd het volgend berigt:

„Toen Françisco de Säa voor Zunda kwam, vond hij „de stad (Bantan) en het land in de magt van dien Moros, „die als dwingeland het maken van eene sterkte niet wilde „toestaan, en zelfs eenigen van het volk van de Säa om hals „bragt, en daardoor de Säa zoo ontzette, dat hij, zich met „de voornaamsten van de vloot beradende, de uitgestane „onheilen en weinige beschikbare middelen in overweging „nam, en besloot naar Malaka wedertekeeren, en van zijn „wedervaren te berigten aan den onderkoning."

§ 19. Die poging tot nederzetting te Bantan mislukte alzoo, in 1527, en sedert hebben de Portugezen geen vasten voet hoegenaamd in Soenda gehad, alhoewel er

nog pogingen gedaan werden. In 1529 werd voor dat doel, bij Coetsjin, eene vloot van acht schepen uitgerust, waarover Martin Alfonso de Mello Juarte met tien mindere kapiteinen het bevel voerde, en waarop vier honderd krijgslieden waren, om Bantan-Soenda aantevallen. De kwade uitslag van 1527 had echter den naam van Soenda zóó zeer in vreeze gebragt, dat men het doel van den togt voorgaf naar Pegu en Tanasserim, waar veel te plunderen zoude vallen. Maar op de reede van Paliakate lekte het voornemen uit, door het opschrift van den lastbrief voor den togt naar Soenda; er onstond oproer onder 't krijgsvolk; een deel verliep; een ander deel deed zich door hoop op buit tevreden stellen. Maar bij het overzeilen van de golf van Bengalen werden de schepen door storm verstrooid, en de voorgenomen togt naar Soenda mislukte geheel. Deze berigten van Barros komen voor in de Decaden over Sampayo, Sequeira, Jorge de Alboquerque, Vasco de Gama, en zijn dus van tijdgenooten, van ooggetuigen.

§ 20. Uit de portugesche berigten is dus optemaken en historisch bewezen, dat wel de Mohammedaansche woelingen reeds in 1512 in Soenda tot onrust en oorlog leidden, waartegen de landsvorst bij de Portugezen in 1522 hulp inriep, doch dat èn Bantan èn Djakarta eerst in 1527 door Mohammedaansche vrijbuiters werd aangevallen en vermeesterd. Dat de oud-hindoesche heerschappij in Soenda, in 't binnenland, in 1527 nog bestond, zal uit het volgende blijken. De Portugezen vernamen het volgende:

„De moor (mohammedaan), die de stad vermeesterd had, „toen Françisco de Säa voor Zunda kwam, was een ge„ring persoon, genaamd Faletehan, geboortig uit Pacem „(Passè) op Sumatra. Toen men de stad Pacem aan den „dwingeland Geinal ontnam, ten tijde van Jorge d' Al„boquerque, (1521), vertrok deze moor Faletehan met een „schip dat met specerijen naar Mecha (Mekka) ging, al-

„waar hij twee of drie jaren bleef, en zich in dien tijd „in de zaken van de gezindheid van Mohammed liet on- „derwijzen. Toen hij te Pacem wederkeerde, vond hij „daar eene portugesche sterkte onder Don Andreas Hen- „riquez; en alzoo het land te dien tijde, door de nabijheid „der Portugezen, in geen staat was om Mohammeds leer „te ontvangen, zoo ging die moor met een schip naar Ja- „para, waar hij onder den naam van „Caciz de Maho- „met" zich bij den koning indrong, en hem met zijne „toestemming tot Mohammeds leer bekeerde.

„Die koning van Japara was met de nieuwe leer zóó „ingenomen, dat hij zich nu eerst gelukkig gevoelde, en „aan Faletehan zijne zuster tot vrouw gaf. En daar hij, „de moor, veel volks voor zijne gezindheid wenschte over- „tehalen, vroeg hij den koning, zijn zwager, verlof om „naar Bantan in 't eiland Sunda tot dat einde te gaan, „en aldaar, te Bantan, werd hij door een voornaam heer „van 't land ontvangen, die daarop zijne leer aannam, „en verlof gaf voorttegaan met de verkondiging van zij- „ne leer.

„En toen de koning van het land afwezig en in 't ge- „bergte was, en de stad reeds in staat was om zich naar „zijne voornemens te schikken, liet hij dit den koning, „zijn zwager weten, verzoekende zijne hulp in krijgsvolk, „zoo als deze ook daaraan voldeed, zendende hem zijne „vrouw en twee duizend gewapende mannen.

„Ondertusschen merkte de voorname heer van het land, „die Faletehan zoo wel ontvangen had, diens toeleg, en „deed dit den koning van het land weten; maar de moor „gedroeg zich zóódanig, dat hij heer van de stad en van „het land bleef, en toen Françisco de Säa daar aankwam, „was die dwingeland reeds geheel meester en behandelde „de Säa vijandig, zoodat deze onverrigter zake moest „vertrekken".

Uit deze stellige en omstandige opgave van tijdgenoo-

ten moet eene wijziging van de inlandsche opgaven voortkomen. Beschouwen wij het berigt zooals het is, dan heeft het den schijn, of die hadji Faletehan of Fadhoel' allah eerst in Passé als leeraar optrad, daarna te Japara, in 1524 of 25, en alsof te Japara de leer van den profeet nog niet was ingevoerd. De Javasche landshistorie doet reeds vroeger te Demak, Koedoes en oostwaarts op, des profeten leer alom ingevoerd zijn. Zie Ind. Archief II, 1849, 353. Maar er blijkt nog van algemeene landsleer, en wel van sporadische vestigingen. Het is dan aannemelijk, dat die Japarasche bekeering enkel doelt op eene vereering van den als priester en hadji zich voordoenden avonturier. De kennis, die de Portugezen over Japara hadden, kan minder juist zijn geweest, gemerkt de vijandelijkheden sinds 1512 tusschen de Javanen, de hoofdlieden te Japara met Malaka. Ik heb die vijandelijkheden uitvoerig beschreven in het XXIV^{ste} deel der Verh. Bat. Gen., en minder breed in deel II, 1850, Indisch Archief, blz. 383. De portugesche bronnen noemen Pati Oenoes als den voornaamsten hoofdman van Japara, 1513; ook heer van Sindaya (Sedayoe), 1521; „Pato Umez, dezelfde „heer die door Fernando Perez te Malaka verslagen was". (Sequeira). De Bandjermasin-historie duidt, op A. Hegira 929 (A. D. 1521—2), aan een „Solthan Soerioalam van „Demak" (ook Japara). De portugesche landbeschrijver van 1524 geeft op: „seignore Goenos." De ambonsche historie van Redsjali, (Valentijn), zegt: „Kjai Mâs Pangéran;" de Javasche opgaven zijn: „Pangéran of Raden Tranggono," die van A. D. 1495 tot 1542 heerscher van Demak en te Japara was. Zijn gezag zoude tot Bantan gestrekt hebben, volgens Raffles, II, 148, en dit kan betrekkelijk juist geweest zijn.

§ 21. Uit de Portugesche berigten van tijdgenooten kan dus historisch worden vastgesteld, in eenige overeenstemming met de Soendasche landshistorie.

Dat zich in 1524 ongeveer een avonturier van noordelijk Soematra herkomstig, en die te Japara met de dochter van 't landsopperhoofd gehuwd, en dáárdoor naar mohammedaansche wijze uit dien historischen tijd zich van eenige hulp verzekerd had, nabij de handelsstad Bantan, (te Bantan-girang), als leeraar nederzette, en door de handelaren, waaronder voorzeker vele mohammedanen en door de ligtgeloovigheid van den landsheer, zich aanhang bezorgde door proselietenmakerij.

Dat de vermeestering van de handelsstad Bantan plaats vond in 1527, voor het mohammedaansch gezag, door middel van verraad geweld, misleiding van den landsheer, en in afwezigheid van den „koning van Zunda, Samiam," door hulp van gewapende Javanen van Japara, met vermoedelijke medewerking van de reeds aanwezige islammers, en op aansporing van den toenmaligen hoofdman der eeredienst te Demak.

Dat van toen eerst, 1527, westelijk Soenda van lieverlede tot de ontbinding van alle landsorde in beheer en bewind overging, en daarmede de heerschappij van den nieuwen heerscher opkwam, als gebied van Bantan; welke nieuwe heerscher toen voor zich eigen afkomst en verwantschap uitdacht; of wel zijn later de historiën verzonnen, die als echte bronnen over de zóógenaamde vorsten aangenomen zijn.

Zóó schijnen alle de mohammedaansche rijkjes of gebieden te zijn ontstaan, en de zoogenaamde vorstjes te zijn begonnen; — Bandjermasien, Soekadana, Pontianakh, Matan, Passé, Atjin, en op Java: Grisseé, Tjirébon, Bantan, zijn gesticht of beheerscht door avonturiers; deels onder voorwendsel van de leer begonnen, door list voortgezet, door de gedweeheid der bevolking volkomen geworden, door stupide inmenging van verzinselen verbasterd in de historie.

Van uit Passé, noordelijk Soematra, verkeerdelijk soms

Passir geheeten, zijn reeds vroeger zendelingen of apostelen van de leer van Mohammed naar Java gekomen; en de Babadh duid dit eveneens aan voor Grissee, Modjopait, Blambangan, als de historie van Bandjarmasien dit jegens Java doet; en de priester, die zich te Tjirébon nederzette, wordt gezegd ook van daar afkomstig geweest te zijn. (Ind. Arch. II. 273).

§ 22. De Bantansche inlandsche historie duidt aan, als Soendasche legende, dat dat westerdeel van het rijk of gebied van Padjadjaran verdeeld was onder drie opperhoofden, tijdens de leer van den Islam daar ingevoerd werd. De voornaamste dezer hoofdlieden, Mâs Djandja genaamd, was te Bantan Girang gezeteld. De tweede Adjar Dhomas genaamd, was krijgsbevelhebber, en in den westhoek gezeteld, nu Tjiringien. Panimbang, het op de oude kaarten aangeduide Palimban, ook in eene landshistorie van vóór 1710 genaamd Radén Senapatti. De derde wordt genaamd Praboe Sedah, Loerah Poetjoek oemon, Loerah koeming en zoude zetel gehad hebben nabij den tegenwoordigen berg Poelasari, Pandeglang, of op den heuvel P,hoeloe sari (P,hoeloe-sri, P,hoela sari, de verheven bloem?) meer oostwaarts. Deze Praboe Sedah (heer des doods?) wordt dan eens te Padjadjaran, dan eens op den P,hoeloe sari gesteld, maar altijd strijdende tegen en wijkende voor de Mohammedanen.

In hoeverre deze landsoverlevering toetepassen is op de historische zekerheid in 1522, op den „heidenschen vorst Samiam" (Sangiang), die te Dayo (Dajéh) zijn hoofdplaats had, en koning van Bantan-Soenda was, en wiens voorname dienaren de drie waren, die de overeenkomst met de Portugezen sloten, valt bezwaarlijk te beslissen; maar de landshistorie komt in zóóverre overeen met het portugeesch berigt, dat die voorname landsheer, die den mohammedaanschen avonturier wel ontving, zelf de leer van den Islam aannam en zich verschalken liet. Deze

hoofdman zoude door den Mohammedaanschen overweldiger tot Mangkoe boemi of rijksbestierder verheven zijn, dus als magtbezitter zijn gebleven, iets, wat aannemelijk is bij de gewone priesterstaatkunde van die eerste apostelen, ook elders aangenomen middelijk oppergezag.

De Mohammedaansch-Bantamsche overlevering of historische legende is in zoo verre verwant met de Mohammedaansch-Tjirébonsche, dat de priester van Tjirébon de superioriteit van „vader" geniet over den avonturier van Bantan, die „zoon" wordt geheten, en dat beide eene eeuw of meer leeftijd hadden, namelijk volgens eigene opgaven als historie.

§ 23. De Mohamedaansch-Bantansche legende zegt, dat de eerste persoon, die zich als islamsch leeraar te Bantan-Girang nederzette, genaamd was Moelana Hassan Oedin of Baribin, dat hij door den Tjirébonschen priester was uitgezonden, om te Bantan-Girang den Islam te leeraren, en hij door strenge boetedoening als kluizenaar veel aanhangers won; dat hij proselieten maakte door overreding en niet met geweld; dat hij, na aanhang te hebben gekregen, door Kjai Ansantang aangespoord werd het hindoesch gezag te beöorlogen, en de ongeloovigen te verdelgen. Dat Hassan Oedin daarop een togt naar Mekka voorwendde, doch enkel naar Menangkabo op Soematra, Indragiri, Palembang en de Lampongs toog; in die mohammedaansche staten volks verzamelde, daarmede naar Java vertrok; de dochter van het opperhoofd der geloovigen te Demak, Raden Patah, tot vrouw kreeg, en toen met die legermagt van geloovigen den hindoevorst in westelijk Java aanviel, en zich de landsheerschappij bezorgde. (Ind. archief, II. 281, 284).

Deze legende verschilt weinig van de portugesche opgave van tijdgenooten, voor zoo veel de handelingen aangaat. Maar nu hebben de Mohammedaansche verhalers het begin der eerste nederzetting opgevoerd, door aan dien

Hassan Oedin een dubbelen leeftijd toetekennen. Zij geven hem:

— eene geboorte in A. Hegira 859, A. D. 1455.

— voor komst te Bantan, in 887, A. D. 1482—3.

— voor de vermeestering en gebied, in 905, A. D. 1499—1500.

— voor zijn dood, in A. H. 959. A. D. 1551—2.

Deze Hedjra jaarrekening vind ik ook als Javasche telling opgegeven in Moh. landshistoriën en wel voor zijne komst te Bantan A. J. 1405, 1402. (1485—8).

— voor zijn dood, A. J. 1474. (A. D. 1555.) en hij zoude dus honderd en drie Arabische jaren oud geworden zijn.

Het is blijkbaar, in vergelijking met de Portugesche opgave, en in vergelijking met de inlandsche opgaven van elders, dat hier evenzeer opvoering plaats heeft in de Mohammedaansche geslachtslijsten, als dit plaats heeft bij Valentijn, over de opperhoofden van Mentaram en Tjirébon, beiden tot op 1406, — één tot anderhalve eeuw.

§ 24. De historie van Bantan, stad en gebied en heerschers, scheidt zich sedert den invoer van den Islam, en sedert 1513—26, geheel van de algemeene Soendasche af, en vormt een eigen geheel. Over het tijdvak der XVI^de^ eeuw geef ik hier in 't kort nog aan, wat mij van die heerschers bekend werd, uit de origineele, mohammedaansche landshistorie, vergeleken met de opgaven van elders.

De gewezen resident van Bantan, Mr. J. H. Tobias, schrijvende onder de letterteekens B. B. C. in Tijds. N. I. I. I. 39, uit origineele bronnen, geeft omtrent de eerste mohammedaansche heerschers over Bantan op, begin en einde:

1. Moelana Hassan Oedin, overleden A. H. 959. (1551–2.)

2. Moelana Joesof, opvolger, id. A. H. 969. (1561–2.)

De gewezen secretaris van Bantan, uit gelijke bronnen puttende, P. P. Roorda van Eysinga, geeft op (Indië, III. II. 307):

1. Moelana Hassan Oedin, overleden in 1474. (A. D. 1554–5.)

2. Moelana Joesof, opvolger, overleden in 1484. (A. D. 1564–5.)

3. Moelana Mohammad, overleden in 1501. (A. D. 1581).

4. Aboe el Mofachir, die er in A. D. 1596 was.

Deze twee opgaven verschillen eveneens in tijdsopgave met elkaar, en bepaald met de ware Hollandsche opgave in 1596, de Engelsche in 1602, daar de derde heerscher niet in 1581, maar in 1595 of 1591 voor Palembang sneuvelde. Dit zal ons later ter onderzoek voorkomen.

Van de te Soerabaya als ballingen woonachtig zijnde en geleefd hebbende leden der laatste Sultansfamiliën van Bantan, konde ik slechts eene ruwe opgave van de namen der drie eerste heerschers verkrijgen en alle drie worden getiteld: Pangéran, even als bij Valentijn (oude uitgave IV. 216; nieuwe uitgave, III. 495). Jaartallen konde men niet opgeven.

Valentijn laat den priester van Tjirébon in 1406 op Java komen; aan zijn zoon Hassan Oedin Padjadjaran geven en dezen als Pangéran ook in 1406 of 1407 beginnen; en laat dien Pangéran Hassan Oedin honderd en twintig jaren lang leven. Dit is vaste rekening bij grootvader Valentijn om Mentaram, Tjirébon, Bantan, alle met dat jaar 1406 te laten beginnen; en daarom laat hij vader en zoon even oud zijn, en geeft regeringen van meer dan drie kwart eeuw, en leeftijden van eeuwen.

§ 25. Er is nog eene origineele bron bekend geworden, in het Tijdsch v. h. Delftsch Instituut, V, 317, 364, opgave van de Rovere van Breugel, die even als Tobias en Roorda v. E. te Bantan zelve opteekende, maar dertig of veertig jaren vroeger. Daarin wordt den eersten mohammedaanschen heerscher over Bantan ook een zoon van den Tjirébonschen priester geheeten, doch de namen zijn anders, en wel:

1. Assanoedin, Dipati Soeroesoean.

2. Pangéran Passaréan, (dezelfde als bij R. v. E. en V.)

3. Pangéran Seegrandana, (Sedah hing Rana, ibidem.)

De jaartallen zijn ook niet opgegeven, en het komt mij voor, dat de opgave van v. Breugel met die van de Soerabayasche leden, één en dezelfde is, zoomede de opgave in eene oude historie van vóór 1710, thans in Yperen bij een letterkundig genootschap berustende.

§ 26. Voor een vergelijking met oorspronkelijke europesche opgaven over Bantan in de XVI^{de} eeuw, ná 1527, ken ik alleen de reis van Pinto, en eene beschrijving van ongeveer 1580. De ooggetuigenis van Pinto over den toestand te Bantan in 1546 is als volgt. (Fransche uitgaaf, Paris, 1830, III. 92, v.v.)

„Ik scheepte mij te Goa in op de Junca van Pedro de „Faria, die naar Zunda ter koopvaart ging en kwam te „Malaka op denzelfden dag, toen de bevelhebber van het „fort, Ruy Vaz Pereyra Marramaque stierf."

„Van Malaka (Malacca) scheepgaande, kwam ik na ze„ventien dagen reeds in de haven van Banta (Bantan), de „gewone handelsplaats der Portugezen. Daar het artikel „voor onze lading, peper, te dien tijde zeer schaarsch was „door het geheele land, zoo werden wij genoodzaakt den „winter hier door te brengen."

„Twee maanden waren er verloopen met vreedzamen „handel in deze haven, toen de Ré do Damaa (koning van „Demak), de opperheerscher van het geheele eiland Java, „Bali, Madura, Angenia, (Indragiri?) aan Tagaril, koning „van Zunda, die aan hem leenpligtig was, een afgezant „zond, met aanzegging om zich binnen eene halve maand „in persoon naar de stad Japara te begeven, waar krijgstoe„rustingen werden gemaakt om Passeruan aantevallen."

„De zendeling of afgezante van Demak, was eene zes„tigjarige vrouw, genaamd Niay Pombaya; en toen zij „aankwam in de haven van Bantan, ging de koning haar „in persoon van het schip afhalen, en geleidde haar in

„groote statie naar zijn paleis, waar zij bij zijne vrouw „gehuisvest werd; en betrok hij zelf een ander afgele- „gen gebouw."

„De vorsten van het rijk zijn gewoon om gewigtige „staatszaken door vrouwen te laten behandelen, vooral „wanneer de vrede er van afhangt. Zulks vindt plaats niet „alleen jegens leenpligtigen, zoo als hier het geval was, „maar ook jegens vorsten onderling; en die onderhande- „laarsters zijn gemeenlijk bedaagd en bezadigd, en moe- „ten nog andere vereischten bezitten."

— Pinto teekende die vereischten op, vermoedelijk volgens aan hem gedane opgaven; waaruit de voorstelling van gebruiken is op te maken, zoo als heden nog omtrent aangelegenheden van het maatschappelijk leven onder de landszaten toetepassen is.

„Nadat Niay Pombaya hare zending bij den koning „van Zunda volbragt had, vertrok zij uit de stad Bantan, „en de koning maakte zich met spoed gereed, bragt eene „vloot bijeen van dertig Calaluzes en tien Jurupango's, „wel voorzien van levens- en krijgsbenoodigheden. Op „de veertig schepen waren zeven duizend mannen, onge- „rekend de roeijers. Van de zes en veertig Portugezen, „die toen te Bantan waren, gingen er veertig mede, en wel „doordien de koning zijn verlangen daartoe te kennen gaf „en wijl de handel der Portugezen te Bantan zeer begun- „stigd werd, zoodat het mede deelnemen aan den togt „pligt was, moeijelijk te laten.

„De koning van Zunda vertrok uit de haven van Ban- „tan op den vijfden Januarij 1546, en kwam op den ne- „gentienden van die maand voor de stad Japara aan, „waar de krijgstoerustingen gemaakt werden."

Ik heb den togt beschreven in 1849, Ind. Arch. II. 373, tegen Passaroean, zoo als Pinto dien mede maakte en beschreef. Valentijn steekt er den spot mede, omdat hij de rivier, door Pinto Hicanduree genaamd, thans Sidoekari,

niet kende, en wijl V. van de oude oost-Javasche historiën hoegenaamd niets af wist; en ook, wijl zijne vorstenrekening door dien togt in de war kwam.

Na de vermoording van het algemeen opperhoofd in den krijg, werd de „Koning van Zunda" als opperhoofd gekozen.

Volgens opgaven van Pinto was „die Koning van Zunda Tagaril", de schoonbroeder en leenpligtige van den „Pangueyram de Pate, keizer van Java, Koning van Demaa", en waren ook te Japara als leenmannen opgekomen, de „Koning van Panaruca, admiraal der vloot, en Luffons van het eiland Borneo, vermoedelijk van Bandjermasien. (Ind. Arch. IV, 482, Tijds. Bat. Gen. VI. 236).

De togt ving vervolgens aan van Japara op 2 Februarij 1546, en op 11 Februarij kwam de vloot voor de rivier van Hicanduree (Sidoekari). De Koning van Zunda met de zijnen legerde zich aan de landzijde. Er werden metalen stukken-geschut aangebragt, arenden en leeuwen, gegoten door de Achems (Atjinners) en Turken, en volgens de uitvinding van zekeren renegaat, die zich liet noemen „Coda Geinal" (Kodja Djeinal) en die geboortig was van Algarvie in Portugal. De veertig Portugesche vrijwilligers streden in de nabijheid van den „Koning van Zunda." Er waren in het leger ook Turkos, Abyssyners, Achems onder hun „Calis Moulana" (Calif Moelana), een der voornaamste staatsbeambten van den „Pangueyram de Pate." Den negenden Maart 1546 togen de Javaansche benden af, en zeilde de vloot terug naar Demaa, medevoerende in aarde in een schip het ligchaam van den vermoorden „Pangueyram de Pate."

§ 27. Te Japara wedergekeerd, besloten de opperhoofden een anderen „Pangueyram" te kiezen, een algemeenen opperheer, keizer over alle Pate's of hertogen en koningen. Zulk een opperheer in den Archipel wordt genaamd bij de Chinesche en andere historieschrijvers „Baterra

Vendau" (Batara, Pa-ta-la?). Er kwamen acht der voornaamste hoofdlieden ter verkiezing bijeen, maar zij konden zeven dagen lang niet overeenkomen, want elk wilde oppervorst worden. Er ontstonden oproeren, rooverijen en doodslag. De Paté of hertog van „Cherbom, Quay Anseda," die met het gezag in de stad belast was, viel den „Koning van Panaruca" aan in diens woning, omdat deze als admiraal een oproer gestild en de oproerigen ter dood gebragt had; en den volgenden dag viel het volk van Panaruca den Quay Anseda aan en bragt hem om het leven. Geheel het land kwam in oproer. Na eenige dagen rust, kozen de hoofdlieden Paté Sudayo tot opperhoofdman, die „seignore do Surubayaa" was. Daar er vervolgens nog veel verschrikkelijks voorviel, „verzochten „wij Portugezen den koning van Zunda om afscheid, ten „einde ons schip in de haven van Bantan weder op te „zoeken. Dit stond die vorst geredelijk toe, en schonk „de overblijvenden zoowel als voor de erfgenamen der „gesneuvelde Portugezen ruime giften, als van een vrij„gevigen en goedgeäarden vorst. En zoo vertrokken wij „tevreden naar Bantan."

Tot zóóverre de opgaven van Pinto. Men heeft de beschrijving zijner avonturen als twijfelachtig voorgesteld, door de overdrijving van veel. Wanneer wij die overdrijving, door groote getallen en hoogdravende berigten, ter zijde laten en eenvoudig de gebeurtenissen en namen beschouwen, dan komt ons uit dien tijd, Januarij tot April 1546, voor ten opzigte van Soenda:

dat de heerscher over Soenda, en heer te Bantan, „Tagaril" heette, schoonbroeder was van den Pangeran Adipatti van Demak, gezegd Tranggono, en tevens leenpligtig ter zake van de eeredienst, of wel medehoofdman; juist zooals de historie aanduidt van het verbond der mohammedanen tegen Modjopait, 1478—83.

dat die regeringloosheid, waarvan ook de Javaansche

historie omtrent Demak's heerschappij gewaagt, er toe leidde, dat elk mohammedaansch hoofdman zich onttrok aan de algemeene zamenwerking, en zich als eigen landsheer gedroeg, dus ook Bantan zich van de Javasche zaken scheidde.

dat noch in het Portugeesch berigt van 1522, 1527, noch in dat van 1546 iets voorkomt over de voorgewende suprematie of heerschappij van Tjirébon.

De titel van Moelana, door de zoogenaamde eerste vorsten over Bantan gevoerd, ook door den priester te Tjirébon, wordt niet alleen bij Pinto op 1546 aangeduid als staatsdienaar, maar ook in Passé, Noord-Soematra, werd de titel van Maulana aan den opperpriester gegeven, dus aan een dienaar van eeredienst, en niet aan een opperhoofd van den staat als regeerder. (Marsden, Sumatra, 413, op 1519; 415, 1522). Elders was die naam of titel ook gelijk aan die van een priester, als: te Blambangan, Grisseé, Tsjampa.

Uit al het vorenstaande vloeit voort twijfel omtrent de voorgewende vorstelijke hoedanigheid, en omtrent den voorgewenden hoogen ouderdom van den eersten mohammedaanschen heerscher te Bantan.

§ 28. Evenzoo is aan historischen twijfel te onderwerpen het immer bestaan van een „koninkrijk van Jaccatra" of van een „koning Widiak rama," door den klerk Camphuys het eerst genoemd, door vele vroegere schrijvers, met Valentijn aan 't hoofd, overgenomen.

De Soendasche historie, de landslegenden, duiden aan, dat de kustplaats, waar nu Batavia ligt, vroeger de havenplaats van Padjadjaran was, geheeten Noessa Kalapa. Alhoewel het gebied van Rangka Soemedang, dat zich aan Gessan Oeloen onderwierp, aangeduid wordt als strekkende tot aan de Tjidani in 't westen, zoo is er toch verder geen blijk van vestiging in dat westerdeel, van den kant, dien men aan het gebied van Tjirébon toekent.

De landsoverlevering geeft verschillende beginselen aan voor de vestiging dáár, waar de Portugesche berigten van 1527 de haven Xacatara (Djakarta) plaatsen.

Eene oude historie duidt aan, dat zich hier aanvankelijk een persoon nederzette, die herkomstig was van Passé op Soematra, of van Passir op Borneo's oostkust, en die genaamd werd: „kjai-gedeé Angkee", de groote eerwaardige, die vermoedelijk te Angkée begraven ligt. Deze persoon zoude zijn gehuwd met de dochter van Hassan Oedien, Pambayan genaamd, en met dat huwelijk zoude die persoon ontvangen hebben het gezag over het land, waar Noessa Kalapa om de noord, de hoofdplaats van Padjadjaran om de zuid lag; en met dat leenbewind zoude hij den titel hebben verkregen of aangenomen van Pangeran Djaya kerta, en zijne verblijfplaats gevolgelijk genaamd zijn Dja-kartan, Djakarta. De zoon van Djaya kerta en Pambayan zoude geheeten zijn Pangeran Soera kerta, en deze was de in de Hollandsche opgaven genoemde Widiakrama (Wiria krama; Widjaya krama?), koning van Jaccatra, 1610—1619.

Eene andere overlevering wijzigt deze opgave als volgt:

Njai Pambayan, dochter van Hassan Oedien, huwde kjai gedé Angkee van Passé op Soematra.

Beider zoon ontving den titel van Pangéran Djaya kerta, en het gezag over Djakerta, als Pati.

De zoon van dezen heette Pangéran Soerakarta, en was de Widiak rama van Camphuys, Both, Valentijn.

De opgave van Tobias, Tijds. N. I. II. 38, 1838, naar Bantamsche berigten, doet Hassan Oedien door scheh Ebn Moelana aanstellen tot „vorst van Bantam", met grensscheiding van de rivier van Krawang, Tjitaroem, om de oost; en doet hem van eigenlijk Padjadjaran een regentschap vormen, dat tot grens had de rivier van Pontang om de west, de Tjitaroem om de oost, en dat het tegenwoordig Tjiandjor bevatte.

Een andere legende zegt, dat de halfbroeder van Hassan Oedien van Bantan, genaamd Kali-djatan het eerst met het landsgebied van het eigenlijk Padjadjaran, later Djakarta, Jakatra, werd beleend als een regentschap, onderhoorig aan Bantam.

Weder eene andere legende doet een der afvallige hoofden van Padjadjaran, en verrader van zijnen vorst, leenman van Bantan's heerschappij worden voor het landsdeel vorenbedoeld. Deze afvallige wordt genaamd Dalm Raksa Bengala, en die toen den naam van „Pangéran Bagoes Kassim" aannam. Hij ligt begraven dáár, waar nu de buurt is, die nog Kramat (grafstede) heet. Zijn zoon of kleinzoon was de voorgewende „Koning van Jaccatra."

Uit de verdere geschiedenis van Bantan zal meer bewijs te zien zijn, dat de Hollanders in 1610 en later, even als de Portugezen, in elk landshoofdman een „Ré = Koning" gezien hebben. De landstreek, vroeger Noessa Kalapa genaamd, later Soenda Kalapa, heeft immer dien naam behouden bij de uitlandige Indiërs, en thans nog is de naam van Poelau Klapa die voor de aanduiding van Batavia, bij de Indische zeehandelaren. In het werkje van Mr. J. A. van der Chijs, „de Nederlanders te Jakatra, 1860", is overigens de aangelegenheid van Djakarta, 1596—1619, genoegzaam opgehelderd en geloofwaardig voorgesteld, om dat „Koningrijk Jaccatra" als denkbeeldig op te nemen.

§ 29. Zijn de inlandsche en portugesche berigten eenigszins voldoende voor historische aanduiding over het noorder- en westerdeel van Soenda, minder zijn zij dat over het oosterdeel, het zoogenaamd gebied van Tjirébon. De historie van Padjadjaran tijdens Siliwangi, dus in de XV^de^ eeuw, duidt, zoo als boven gezegd is, op de onderhoorigheid, provincie of het landschap Tjirébon, en er wordt gewag gemaakt van Tjirébon-girang, het binnenlandsch of hooger opgelegen land, onder gebied van Praboe Kasmaya; en Tjirébon-larang, waarvan ik de beteekenis als

„verboden" kwalijk aannemen kan als juist. Daar Soemedang-larang ook kustland was, en in oost-Java gevonden wordt Tandés-lérén, waar Mohamedaansche zendelingen aankwamen, zoo mag de aanduiding van larang op „aanleg, kustplaats" zien.

De overlevering geeft aan, dat dit landsdeel tijdens Padjadjarans heerschappij wel bevolkt was, en dat op die bevolking de verpligting lag tot het leveren aan den vorst van trassi, een gestampt mengsel van garnalen of kleine vischjes; dat van daar de naam van Tjirébon, garnalen rivier, is ontstaan. Men wijst als overblijfsel der oudheid nog het uitgehold steenblok en den stamper daarvan te Cheribon aan. (Bat. Tijds. VII. 58).

De mohammedaansche landshistorie wil, dat bij de komst van Sêh Noeralah of Israël of Moelana in de landstreek Pakoe-wati, hij het land digt en woest bosch vond te zijn; dat hij zich op een met djatiboomen begroeiden heuvel als kluizenaar nederzette, van waar hij den naam van „Soenan Goenong-djati" verkregen zou hebben; en dat de plaats Tjirébon zou zijn genaamd, omdat de priester veel van garnalen-water zoude gehouden hebben.

De legenden zijn in deze oorden meermalen „gemohammedaniseerd," en maken van dien Tjirebonschen priester een grootmagtig persoon. De Javaansche mohammedaansche Babadh maakt van hem een hoofdpriester en landsvorst; Europesche opgaven, met Valentijn beginnende, maken van hem een magtig, langlevend, alvermogend priesterkoning, die de vorsten van Galoe en Padjadjaran verwon door overreding; de Soendasche landshistorie geeft enkel aan, wat boven gezegd is, en de portugesche tijdgenooten zwijgen geheel en al van dien priesteropperheer van Tjirébon.

§ 30. In de opgave der koninkrijken langs de noordkust van Java" door Barros op Sampayo, 1524—55, komen wel voor de namen van Paneruca, Agazai (Grissee),

Berodam (Brondong), Tubam, Sadyo, Japara, Damo (Demak), Margam, Matarom (Padjang, midden-Java), maar van „Cheribon" is hoegenaamd geen spraak als heerschappij.

Op het kaartje van Pero de Levanha bij Barros vind ik, aan de oostzijde van de vermeende engte van Chiamo, die Soenda en Java scheidde, en dus op het gebied van eigenlijk Java, de aanduiding van kuststeden, als:

Cherabom, aan een inham op een grooten landsuithoek;

Taggal, zuidoost van 't vorige; beide in de landstreek, die genaamd wordt Margam (?).

Zuidoost van Taggal ligt Dama; verder oost op: Patti; en dan Japara, aan een bogt.

Daar die Portugesche berigten van 1522—27 zwijgen van een gebied van „Cheribon, Tjirébon," van een hoofdman of priester, die zulk een voornaam persoon zoude zijn geweest in de Javaansche geschiedenis zoowel als in de Mohammedaansche historiën van Tjirébon en Bantan; daar in de beschrijving van Java en Soenda, door de tijdgenooten, van die verdeeling van westelijk Java onder een priestervader en zijne drie zoons, die reeds vroeger Soenda gemohammedaniseerd zouden hebben, en vorsten zouden zijn geworden te Cheribon, Djakarta, Bantan, aan de door de Portugezen bekende noordkust gelegen; daar zelfs de avonturier Pinto, die alles vergrootend voorstelt, van een „koning van Zunda," „keizer van Java," „koning van Panaruca" (Panaroekan), van „Quay Anseda, Paté of Ducque van Cherbom" spreekt, welke laatste Gouverneur van de stad Japara was, en die in een tumult vermoord werd, in April 1546; wijl Pinto hoegenaamd niet „koning of Moelana van Cheribon, Cherabom of Cherbom" noemt, schoon hij er alle aanleiding toe had om zijn verhaal op te sieren; wijl hij evenmin van een „koninkrijk van Cherbom," van Xacatara, van verwantschap tusschen den „koning van Zunda" met eenig Soendaasch

opperhoofd spreekt, en hij dien „koning van Zunda" aanduidt als geheeten „Tagaril, zwager van den Keizer van Demak, en diens vasal," zoo rijst er twijfel over de kritische juistheid der mohammedaansche historiën, betrekkelijk de zoogezegde eerste mohammedaansche vorsten-priesters van Tjirébon en Bantan; gevolgelijk twijfel omtrent alles, wat over den historischen persoon van „Sjech Ibn Moelana," en „Hassan Oedien" is verhaald in de Javasche Babads, Tjirébonsche en Batansche geslachtslijsten, en de door Europesche schrijvers overgenomen overleveringen.

Hierbij is nog een negatief bewijs voor dien twijfel te voegen. Barros, die nog al aanhaalt uit de door hem gebezigde opgaven van zeevaarders en krijgslieden, waar het door hem genoemde „infernal doutrine, esta peste," was ingevoerd geworden, en de Portugezen gevolgelijk belet vonden, zwijgt van een „Moulana te Cheraboam „of Tjirébon," alhoewel hij duidelijk opgeeft, „dat onze „ervarene zeeluiden wel weten, welke winden er op deze „kust waaijen den meesten tijd van 't jaar, 't geen zij „uit het nederbuigen der boomtakken kunnen zien, en „zij zeer wel weten, dat de inwoonders het land van „Zunda afscheiden van dat van Java, door de rivier „Chiamo, maar die rivier van Chiamo hen minder bekend „is, waarom zij zeeluiden van Java en Zunda maar één „eiland maken."

Bekendheid met de kust en het land bij de Portugezen kan dus niet worden ontzegd. Het verzwijgen van de voorgewende magtsgrootheid van den priester te Tjirébon is dus opmerkelijk.

Te meer nog is dit verzwijgen voor de historie van belang, als men overweegt, dat er te Malaka zóóvele duizenden Javanen woonachtig waren en kwamen handelen en oorlogen, zoo vóór als na de komst der Portugezen te Malaka; en er in de Portugesche berigten enkel melding is over Japara, Toeban, Sedayoe, Grissee, voor zoo veel

de handelingen der Javanen als aanvallers en medewerkers met de Maleijers en Atjinners tegen Malaka aangaat. Van Cherbom, Cheribon geen woord.

§ 31. De historische persoon, die zich als priester te Tjirébon-girang nedergezet, geleeraard, en vele proselieten voor den Islam gewonnen had, tijdens Gessan Oeloen de verstrooide bevolking van het ontbondene rijk van Padjadjaran onder nieuw beheer bragt, zoo als de Soendasche landhistorie vermeldt, die persoon is kwalijk te vereénzelvigen met den „Mohammedaansch-Javaanschen Soenan Goenong Djati." De Soendasche historie noemt dien priester „Seh Mahoelana Sapioedin," een persoon, die van Mekka gekomen, te Tjirebon-girang zich neergezet had, en volgens het gerucht zeer bedreven (witjaksana), geleerd was in de kennis van den Islam. Dit werd Gessan Oeloen berigt door zijne uitgezondene zendelingen, en nadat reeds lang de geheele heerschappij van Padjadjaran zich had opgelost.

De Soendasche landshistorie noemt geen enkele maal een „Soenan Goenong Djati," en duidt aan, dat de priester te Tjirébon van Gessan Oeloen in geschenk kreeg als schadeloosstelling voor eene vrouw het bezit van een stuk land, dat de oorsprong was van de latere heerschappij van Tjirébon, Cheribon.

§ 32. Die „Soendasche" historie, eerst later door mij opgespoord, verschilt geheel met de „Javaansch-Mohammedaansche," vroeger ook door mij als bron voor de geschiedenis aangenomen. En alhoewel ik mij bij de kritische beschouwing van de geschiedenis van Soenda, wensch te bepalen bij het eigenlijk middendeel, Soenda, en de geschiedenis na de invoering van den Islam zich in drie hoofddeelen splitst, namelijk: ook voor Tjirébon en Bantan, zoo behooren toch de eerste mohammedaansche landsheerschers, gevolgelijk die van Tjirébon, even als die te Bantan, tot de historie van het onderwerpelijke tijdvak.

§ 33. De herkomst en het verschil over den persoon te

Tjirébon heb ik reeds boven, § 8 aangeduid. Van waar vroegere schrijvers het jaartal 1406, 1402, 1415 van daan gehaald hebben, is mij niet gebleken. Ik heb daarom op blz. 278, deel II, Ind. Archief 1849, de opgave van Valentijn, IV. I. 68. IV, II. 1, oude uitgave, als fout, 1406 voor 1460 aangenomen, en vond met leedwezen over de historische voorstelling, nog in een belangrijk historisch werk van 1864, (Opkomst Ned. Gezag, II. 155, 159), de onmogelijke waarheid (van Valentijn en Raffles) terug, dat „de Arabier Sjeikh ibn Moelana, omstreeks 1412 zich in „Cheribon vestigde, zich de hoofden van Galoe Soeka„poera en Limbangan tot aanhangers maakte, van Cheri„bon de Mohammedaansche propagande naar Madura over„ging, opstanden en invallen van de bevolking in het Soen„dasche den koning van Madjapahit bezig hielden, de va„sallen van Padjadjaran zich bij Madjapait zouden hebben „aangesloten, en dat rijk van Padjadjaran dáárdoor fei„telijk werd opgelost; vervolgens door Hassan Oedin, „prediking en twisten een einde aan die heerschappij „zijn gemaakt, terwijl „de Muzulman Sjeikh ibn Moelana „Soesoenan Goenoeng Djati" zich sedert den val van „Padjadjaran als oppervorst over de westelijke helft van „het eiland Java gedroeg; dat hij in 1502 overleed, en „zijn zoon Hassan Oedien hem als vorst opvolgde in Che„ribon en in de gewesten, welke tusschen de rivier Tji„tarong, (Tjitaroem), en het dorp Toegoe nabij Samarang „gelegen zijn, en ten zuiden begrensd worden door de Ken„dang-heuvelen (bergkeeten?). Van dezen Hassan Oe„dien zouden de „vorsten van Cheribon" afgestamd zijn. „Van een anderen zoon, Baradien, zouden de „vorsten van „Bantan „oorsprong hebben gehad, en hun gebied gestrekt „hebben tot aan de Tangerang-rivier, (Tjidani) en over „zuidoostelijk Soematra; terwijl een derden zoon het land „van Soenda Kalappa of Jakatra zou zijn geschonken als „Radja, alles door Sjeikh Moelana." —

§ 34. Deze „mohammedaansche historie" bleef zóólang in aannemelijkheid, als er uit de „Soenda landshistorie" geen twijfel kon rijzen; zoolang men de aannemelijke landshistorie, vergeleken bij de Portugesche berigten en onderling verschillende babads, nog niet kon raadplegen. Maar nu er in de „Soendasche landshistorie" en bij de Portugezen geene melding van zulk een heerscher over geheel Soenda voorkomt, nu moet noodwendig de mohammedaansche vorstengrootheid van den „priester Moelana" of hoe ook genaamd, den „Soenan Goenong Djati," terugzinken tot een gewoon priester- en leeraarschap, van gelijke grootheid als de Soenans elders, Soenan Ngampel, S. Dradjad, S. Bonang, S. Lepen, S. Giri, S. Koedoes en anderen in oost- en midden-Java, S. Kassipradja, S. Dempoewangi in de Soenda-historie. De Javaansche Soesoehoenans, Soesoenans, Soenans zijn alle gewone priesters, die over een tempel en omgeving heerschten, en getiteld werden „de eerwaarde, eerbiedwaardige, Sinoehoen," waarvan de titel afgeleid schijnt te zijn. De Soendasche Soenans zijn slechts vasallen of bestuurders van landsdeelen.

De Souvereine beschikking van den priester te Tjirébon over geheel het Soenda-land, over het nog niet bekende Limbangan, Soekapoera, over Padjadjaran en Bantan is voorzeker een mohamedaansche fictie van later tijd.

Wij zullen bij de behandeling der historie van „Cheribon Soenda" zien, dat dit landschap aan de heerschappij van den sterksten heerscher in Java onderworpen bleef; dat geheel Soenda's middendeel onder Mentaram kwam, en nimmer als heerschappelijk deel onder den priestervorst van Cheribon stond, noch vóór, noch na dien tijd; en wij zagen, dat de voorgewende zoon en deelhebber te Bantan een avonturier van Passé was, die na den vermoedelijken dood van den Soenan Goenoeng Djati te Japara moet zijn aangekomen. Overigens valt het niet bezwarend

buiten aannemelijkheid te stellen, dat Soenan Goenoeng Djati, alias Sjeikh Moelana, of wel ibn Moelana („de zoon van den hoogepriester"), die volgens eenigen in 1502, volgens Javaansche opgave in A. J. 1428 of A. H. 916 overleed, (begonnen April 1510), het gebied schonk aan een zoon na 1527; immers tot 1527 bestond de Hindoesche vorstenheerschappij van Bantan-Soenda, en in 1522 sloot de landsvorst, genaamd Samiam (Para Sangiang, zoon van Praboe Tjakralarang, zoon van Sang jang Mentel en van Njai Baliklayar, vorst van Tandjong Barat-Padjadjaran, na Siliwangi?) met de Portugezen eene overeenkomst, waarvan het document in 1555 aan Barros bekend was, en dat welligt nog te Goa of te Lissabon te vinden is.

§ 35. Ik heb in mijne gedrukte „Geschiedenis van Java" de eerst gevondene „Mohammedaansch-Javaansche" bronnen aangenomen, (Ind. Archief II. 272 v. v. 363 v. v. — Java, Gesch. 1852 I. 41, 29, 52.), maar ik heb het twijfelachtige niet verzwegen (Ind. Arch. II. 281, 459). Daar eene geschiedenis nimmer zóó volmaakt kan zijn geschreven, dat zij niet door latere ontdekkingen kan worden verbeterd, zoo zullen welligt nadere ontdekkingen in de „Soendasche litteratuur" meerdere oude bronnen tot verbetering kunnen doen onstaan, vooral uit het zoo verwarde tijdvak van het midden der XV^{de} tot dat der XVI^{de} eeuw der gewone telling."

§ 36 De betrekkingen van den priester te Tjirébon tot de aangelegenheden, die in de Javaansche Babads historische melding vonden, zijn de volgende:

Bij de zamenspanning der Mohammedaansche hoofdleiders tegen Modjopait, zoude Sech Moelana een geheiligde talisman gezonden hebben (Ind. Arch. II. 230.). Dit zoude dus zijn geweest vóór A. J. 1400 = A. D. 1483.

Na de inname en verwoesting van Modjopait, door de vereenigde mohammedaansche benden, dus na A. J. 1400 = A. D. 1483, zoude de roep der kluizenaars hei-

ligheid van den bij Tjirébon wonenden priester, Sjech Ibn Moelana, ter oore zijn gekomen van den Kjai-gedée van Demak, dat is: van den hoofdman der mohammedanen, Raden Patah, den eersten heerscher over de benden na den val van Modjopait, ook genaamd Adipatti Bentoro, die den vermaarden persoon willende ontmoeten, met veertig wijze, geleerde mannen naar Tjirébon toog, aldaar den priester ontmoette, en naar de leerstukken van den Islam ondervroeg of ondervragen deed. De priester toonde zóó groote bedrevenheid, dat het de verwachting der wijze mannen van Demak te boven ging. Raden Patah, gezegd Kjai-gedée Demak, betuigde toen vreugd over zijne komst en verblijf op Java, ried hem aan de vorsten of hoofdlieden van Galoe en Padjadjaran tot de leer des Islams overtehalen, waartoe de priester Moelana zich van Tjirébon verwijderde en waarin hij door overreding slaagde.

Die priester Moelana toog vervolgens naar Demak, en deed, of liet het volk van Demak vergaderen, als het ware om blijk van gezag en grootheid te geven. Toen verklaarde hij aan de menigte, dat door een hem ingegeven bevel des hemels en den wil van Allah, de Kjai-gedée van Demak verheven werd tot Soeltan, met de arabisch-indische bijtitels: Senopatti djimboen, Ngabdor Ragman, Sayidin Ponotogomo, Panembahan Palembang, dat beteekenen zou of moest: de opperheer en krijgsbevelhebber der geloovigen, de barmhartige dienaar en heer des geloofs, de verheven vorst over Palembang, koning van Demak, grondvester van de leer des Profeets.

Raden Patah, de nieuw verhevene, was over deze titulatuur zóó voldaan en verheugd, dat hij den priester den eernaam gaf van „Makdhoem" of voorganger, en hij hem met groote statie huiswaarts deed vergezellen. En eene maand later toog Raden Patah zelf dáárheen, naar Tjirébon, met een gevolg van tien duizend mannen, lag een tegenbezoek af, en vereerde den priester met den titel van

„Soesoehoenan Goenoeng Djati," den apostel of heiligen of aangebedenen van het met djatiboomen begroeid bergje, de kluizenaarsplek, de plaats van zijn verblijf als leeraar.

En drie maanden later zond Raden Patah, gezegd Sultan Demak, andermaal eenige duizende mannen, met alle de benoodigde materialen, om voor den Soenan Goenoeng Djati eene ommuurde stad te bouwen; en zulks werd gedaan bij den Djatiberg; de stad werd acht honderd vadem lang en breed, de muren werden twee vadem dik en drie vadem hoog gebouwd. En toen die ommuring klaar was, gaf men aan de stad den naam van „Tjirébon," omdat des Soenans geliefde drank Garnalen-water was. Die naam zoude later verbasterd zijn tot Tjéribon, Sjéribon, Cheribon.

Verder zoude Raden Patah, uit kracht van de hem toegekende vermeende heerschappij over al het vroegere gebied van Modjopait, eigenlijk Java, aan den Soenan Goenoeng Djati hebben geschonken al het land, dat nu onder Cheribon behoort, Tjirébon en Galoe, en zulks bij gelegenheid van een wederzijdsch huwelijk, van Raden Patah's dochter met Soenan Goenoeng Djati, of omgekeerd, van des Soenan's dochter met Raden Patah, of wel met eene zuster. Huwelijken spelen in de mohammedaansche Javahistorie breede rollen.

§ 37. Zoo men hierbij vergelijkt de vroegste als historie aangenomen gegevens, (Valentijn II. I. 69; IV. II. 2; IV. I. 71 oude, III. 264, 300, 323, 327, 495 nieuwe uitg.), dan komt het voor, dat die priester van Tjirébon ook volgens de Javaansche opgaven slechts een avonturier was, die door vleijerij en zedelijke overmagt als Arabier jegens Javanen zich belangstelling, voordeel en bewind over eenig landsgebied bezorgde; dus ook van den kant van heerschers over het eigenlijk Java landsgebied verkreeg, waaruit een vorstendom groeide, juist als in oostelijk Java gebeurde met Raden Ragmat Soenan van Ngampél (nu

Soerabaya), met de Soenans van Giri (nu Grisseé), Dradjad en Sendang (nu Sedayoo), Bonang (nu Lassem), Koedoes, en Raden Patah in Bintoro Demak zelf. In de zuider-landsdeelen, nu Banjoemás, Begalén, Mentaram, Pronorogo, komen dergelijke vestigingen van leeraar-gebieders voor, maar de Arabische avonturiers en hun geslacht behielden het langst hun bewind, ook nadat alle priesterdommen door het rijksgebied van Padjang en Mentaram verzwolgen waren.

Er blijft weder een jaartal in beweerd verschil. Valentijn doet den priester van Tjirébon in 1406 op Java komen; in datzelfde jaar ook een huwelijksverbindtenis aangaan met de Kjai gedé Demak; idem den vorst van Padjang medewerken; idem den eersten vorst van Mentaram ontstaan, alles in 1406, of 316 jaren vóór A. D. 1722, jaar der uitgave van zijn werk. Ook de eerste vorst over Bantan, zoon van den priester van Tjirébon, begon in A. D. 1406 of 1407 volgens Valentijn.

§ 38. Bij een lateren schrijver, die, als openbaar benoemd Historiograaf van Nederlandsch-Indië in 1838, gezag kan wenschen, en wiens historische navorsching en hoedanigheid boven billijken twijfel moest zijn, ná de onderzoekingen van Raffles, Crawfurd, Roorda v. E., vind ik het bewijs voor twijfel, in historische tijdrekening. Op blz. 170, I deel, Reis van Dr. W. R. van Hoevell, 1845, een werk vol historische feiten voor plaatselijke aanduiding, vind ik, naar de juistheid der Javaansche bronnen, de inname van Modjopahit in A. J. 1400, dat is: A. D. 1413, gevolgelijk de heerschappij van Demak eerst later; — en op blz. 75 van dat deel sterft de „Sultan van „Cheribon, die zijn rijk verdeelde tusschen twee zonen „Sultan Sepoe en Anom" in 1473; terwijl op blz. 79 Sjech Ibnoe Moelana, Soesoehoenan Goenong Djati, sedert vier eeuwen begraven ligt in de astana. Deze opgaven kunnen als een groot anachronisme aangeduid worden. Het

jaar 1473, het feit, is van twee eeuwen later; het graf, de astana, is van eene halve eeuw later, en de hoofdpersonen en titels zijn als volgens bevinding en opgaven van twee en een halve eeuw later.

Dat een later verhaler in een prachtwerk, (Buddingh), Ned. O. I. I. 136, 137, — „den sjech Ibn Moelana in „het jaar 1403 te Cheribon laat landen en in 1473 laat „sterven", is als navertelling zonder onderzoek van de waarschijnlijkheid te beschouwen. Maar de historie wordt door zulke opgaven fabel; de opgaaf misleiding.

De opgaven van Raffles, (II. 143, 2de uitg.), van Crawfurd (III. 321, 470, Holl. vert.) zijn door mij ter vergelijking met Valentyn aangeduid op blz. 282, Ind. Arch. II. Zij volgden de oude „Javaansche" opgaven, en verschillen met Valentijn, doch wisten nog van geene „Soendasche" bronnen, en verwaarloosden de „Portugesche" opgaven. Wanneer Crawfurd tijdrekenkundig vaststelt, dat het westelijk deel van het eiland Java of de Sunda's tot de Mohammedaansche eeredienst werden bekeerd, in A. D. 1480, door Sjeik Ibn Moelana, een Arabier en zijne familie, (III, bl. 430), dan is deze opgave niet te verwerpen, ofschoon de bron van 't berigt niet aangeduid is. Maar op bl. 431 komt voor, dat de Portugezen te Bantan kwamen in 1511, en dat toen Hassan Oedin koning en regeerder van 't land was; dan moet men weder betreuren de verwrongen onjuiste opgave, in strijd met Europesche bronnen. De historische behandeling door Crawfurd is overigens slechts verhalend en beschouwend; maar zijne beschouwing is niet zuiver historisch, noch altijd waarschijnlijk juist, en hij schrijft anderen na. Zonderling is de verheffing van den persoon des priesters van Cheribon (Tjirébon) ook door geleerde en onderzoek lievende mannen, in wetenschappelijke werken, en in strijd met de historiebronnen. Men maakt van den arabischen priester-avonturier, den behendigen indringer,

een Sultan van Cheribon (Crawfurd, van Hoevell, Buddingh, en tal van reisbeschrijvingen en schoolboeken). Men laat hem op Java komen in 1334, (Crawfurd.) 1420, (Roorda v. E.), 1406, (Val.), na overal rondgereisd te hebben als handelaar, op Sumatra, te Passe, Tjampa, Djohor, Atsjien, en uit Arabie geboortig zijn (Val.), in 1405 aankomen, huwen, een zoon uitzenden naar Bantan, geheel west-Java overheeren (Val., Crawfurd,) uitmuntende grondlegger zijn van drie aanzienlijke staten, en een millioen inboorlingen bekeeren (Cr., Raff., Bant. Moh. hist., R. v. E.). Men laat hem 94 jaren ná zijne aankomst te Tjirébon in 1334, in 1428, sterven, in 1480 de Soenda's bekeeren (Cr.), zelfs wonderen verrigten (R. v. E. uit de hist.), Soekapoera, Limbangan, Galoe, het land van Cheribon veroveren (Cr., R. v. E.), voordat die landsnamen gevoerd werden; Sultans titels schenken aan een zoon, die minstens zeventien jaren ná zijn dood optrad, en in strijd met de eigen landshistorie (Cr.).

§ 39. Deze historische persoon van „Moelana Makdhoem," meer bekend als „Soenan Goenoeng Djati", zoude zijn overleden in het Javaansche jaar 1428 of A. D. 1510. Ik heb dit jaartal als geloofwaardig aangenomen (blz. 365. II. Ind. Arch. 1849. — Gesch. Java I. 116), omdat er mij geene tegenstrijdigheid in voorgekomen is.

§ 40. Volgens oude Cheribonsche opgaven van 1710, was de opvolging in het priestervorstendom opvolgende:

Dipati of Panembahan, ook Hassan, Baribin, en na zijn dood Passaréan genaamd, zoon van Soenan Goenoeng Djati bij eene Javaansche vrouw, sinds 1510.

Volgens Valentijn: Pangeran Tjeribon of Passarean, zoon van Soenan Goenong Djati.

Vervolgens Pangéran-dipati Soeraga, zoon van den vorigen, zoo als ook Valentijn opgeeft.

Daarop Panembahan Ratoe Tjirébon, zoon van den vo-

rigen, die tot A. J. 1437 of A. D. 1554 te Tjirébon het priester-vorstendom beheerde, of wel tot later.

Vervolgens, ná 1554, Panembahan Giri-laya, de eerste van dien naam, zoon van den vorigen, en vermoedelijk de vader der vrouw, waarmede Sultan Ageng van Mentaram gehuwd, en die de moeder was van den lateren Soenan Tegalwangi. Alle die priestervorsten kwamen opvolgende onder de opperheerschappij der voornaamste magthebbers op Java; het priester-vorstendom van Tjirébon kwam onder het rijk van Mentaram, en bleef er onder, factisch en in naam tot 1681 en 1705.

§ 41. De verdere Soendasche landshistoriën en overleveringen sinds 1855 opgespoord, geven eenige verdere inzage in den toestand der Soenda-landen, van ná de ontbinding van het groote rijk van Padjadjaran, tijdens de invoering van de arabische leer, tot op de onderhoorigheid aan Mentaram en aan Bantan.

Crawfurd meent (III. 320), dat midden-Java onder het vroeger oostelijk rijk van Modjopahit stond, en de landshoofden deels vasallen waren; dat Tjirébon en de landschappen daar rondom onder zwakke onafhankelijke vorsten stonden; dat het overige Soenda-land aan Padjadjaran onderhoorig, en de voortgang van den Islam daar zeer snel was, doordien fortuinzoekende handelaren en ridderlijke verbreiders der Arabische leer zich overal vertoonden en door zedelijk overwigt meesters werden. Deze voorstelling is poëtisch, en loopt over minstens eene halve eeuw.

Ik vind vermeld en in de overlevering aangeduid, dat een Soendasch hoofdman, die van Praboe Siliwangi in den vierden graad afstamde, heette Soenan Paroeng Gangsa, wiens zoon, Soenan Wana Perieh of Prîh, vorst was of werd van het oord of landsdeel Telaga, Talaga, thans in 't Cheribonsche, en dat hij door zijnen zoon als zóódanig werd opgevolgd onder of met den naam van Soenan Tjiboeroeang; en alle drie deze Soenans waren nog

van de oude landsleer; want eerst de zoon, Aria Wangsa Goprana werd mohammedaan zoo als de geschreven geslachtlijst, zoowel als eene nader gedrukte (Delftsch Tijds. X, 307, 1863), aanduidt.

Dat Telaga, de tegenwoordige hoofdplaats, voorzeker nog lang een middenpunt voor de uitoefening of aanhang van de oude leer der Javaansche of Soendasche goden was, en dat in de door Crawfurd bedoelde landen die leer alom werd aangehouden, zelfs thans nog niet verloren is, bewijzen de overblijfselen der oudheid, sinds Raffles gevonden in de landschappen Madjalengka, Galoe, Koeningan, Rantja, Dayaloehoer; te Telaga, Kawali, Tjipakoe; alom op de heuvelen en bergen, (Raffles en Crawfurd over Telaga; Batav. Tijds. IV, 155, VI. 84, VII. 50, 380), in de dorpen, bij rivierbronnen. En onder de personen der legenden treft men zoowel de Soenan Goenong Djati aan, als de Soenan Djampang Mangoeng en de Sanghjangs, de oude Padjadjaransche vorsten, Soenan Talaga, vorst te Talaga, die door een zendeling van Soenan Goenoeng Djati, zijn eigen schoonzoon, in de Regering onderkropen werd, zoodat de erven van Soenan Talaga Mangoeng elders een heenkomen zochten.

§ 42. De legende van Talaga wordt historisch vervolgd door de legenden in Tjiandjoer, waarover ik geschrevene en reeds gedrukte berigten heb bij te brengen. De bovengenoemde Aria Wangsa Goprana wordt wel als zoon van Soenan Tjiboeroeang (Tji-boerang) voorgesteld, en als kleinzoon van den vorst van Talaga, den Soenan Mangoeng of Wana Priêh, maar hij wordt gezegd gevestigd te zijn geweest te Segala-hérang of Segara ireng, in het tegenwoordige landschap van Krawang. Deze persoon, de zevende generatie van Praboe Siliwangi, was de eerste, die tot het arabisch geloof overging en de leer der vaderen verliet. Van hem zouden de landshoofdmannen over Tjiandjoer afstammen, zoo ook, die in het latere Limbang-

an. De geschreven geslachtlijst noemt den zoon van Goprana, Aria Wira tanoe datar, van Tjikoendoel, als nog zonder hoofdmanschap; en diens zoon van gelijken naam als den stichter van de negorij en het landsgebied van Tjiandjoer, het westerdeel, het vroegere; en weder diens zoon, den derden van dien naam, met den bijnaam „di Tjondre" en Tjikondang, als den tweeden regent over dat landsdeel, en als den stichter van het tegenwoordige Tjiandjoer, de hoofdplaats.

Deze opgave is uit Tjiandjoer verkregen in 1855; eene opgave uit Limbangan, van 1852, verschilt hiervan enkel, daarin dat aan den eersten Aria Wira tanoe datar de eerste nederzetting van Tjiandjoer wordt toegeschreven, en aan den tweeden den bijnaam wordt toegekend van di Triko-lot-Tjikondang, terwijl ook de derde als de met een Tjondre vermoorde is aangeduid.

De in Tjiandjoer genoemde „Soenan Tjiboerang" wordt in Limbangan genaamd „Tji Boerangrang". De berg Boerangrang wordt reeds in de historie van Siliwangi en van Praboe Goeroe Santangan genoemd.

Over deze landshistorie van het ontstaan van Tjiandjoer, komt in het X^de^ deel van het Delfsch Instituut 1863, in 1866 op Java ontvangen, een verhaal voor, dat van 1851 schijnt te dagteekenen voor het opstel, doch als uit dezelfde bron te zijn geput. De opvolging is:

Aria Wangsa Goprana van Segara iréng, de eerste van zijn geslacht, die de leer van den profeet aannam;

Aria Wira Tanoe datar van Tjikoendoel Madjalaya, en Aria Ioeda Menggala, van Tjiboerang-Telaga, naar Segara iréng, Krawang, metter woon verplaatst; en Aria Wira wordt als tapa, kluizenaar, naar de oude Javahindocleer, voorgesteld. De legende doet den Aria Wira eene ingeving ontvangen, dat hij, om gezag te verkrijgen, zich moet nederzetten in de streek bewesten de rivier Tjitaroem, zoo als hij ook deed, trekkende met zijne

kinderen, zijn broeder, en dertig huisgezinnen of familiën, volgelingen, van de streek Segara-iréng naar Tjiblagong, thans een klein landschap, later meermaal te noemen. Hij wordt ook, naar de oude Javasche historiestijl, als eenigszins nomadisch in leefwijze voorgesteld; want hij zoude van Tjiblagong zijne woonplaats eerst hebben overgebragt naar de zuidzijde van de rivier Tjikoendoel; dáár een verblijf gesticht hebben, genaamd Tjidjagong, dessa en dalem; vervolgens weder een jaar in afzondering, tapa, hebben doorgebragt, in 't gebergte, nu Wayang genaamd, distrikt Trogong, aan den oorsprong der Tjitaroem-rivier, en eindelijk zijn verder verblijf hebben gehouden te Tjidjagoeng.

De legende doet hem bij twee vrouwen onder anderen verwekken de volgende kinderen:

Raden Soerja Kentjana, die zich nederzette bij of aan het tegenwoordige Gedé-gebergte;

Raden Radja mantri, eene dochter, die zich begaf of uitgehuwd werd naar Indang, dat in het Goenoeng Koembang-gebergte in Tjirébon lag. De naam van Goenoeng Koembang komt reeds vroeger voor in de historie van Galoe-Padjadjaran. Thans is die naam toegepast op de heuvelenrei bezuiden Brebes, die den Slamat met den Tjiremai verbindt;

Dalm Anom Nata Menggala, die op de vaderlijke woonplaats bleef wonen, te Tjiblagoeng;

Aria Wira Tanoe Datar, die zich aanvankelijk eerst ophield op het heuveltje Goenoeng Pasir, bewesten de dessa Tjiblagoeng en nu nog Goenoeng Wiratanoe genaamd; en vervolgens zich een verblijf stichtte aan de rivier, Tjiandjoer genaamd, zijnde dat verblijf de tegenwoordige dessa Pemodjannan, westwaarts van het tegenwoordige Tjiandjoer, hoofdplaats. Van hier uit werd onderhoorigheid, volkplanting en verspreiding over het land verkregen, waaruit het regentschap van Tjiandjoer ont-

stond. Hij zoude als bopatti zijn aangesteld geworden door den Sultan of Soesoehoenan Agoeng van Mentaram, dus ná 1613 A. D., ofschoon de stichting van het nieuwe Tjiandjoer, door zijn opvolger zestig jaren later op 1604 gesteld wordt, dat is: ná 1680. Deze eerste Aria Wira Tanoe Datar had den bijnaam van Dalm Trikolot, en bereikte, als bopati van Tjiandjoer, onder het gebied van Mentaram, den ouderdom van 85 jaren.

Deze historie, vergeleken met de legenden van Talaga in Tjirébon-Galoe, doet de locale overlevering zoo maar niet als mythe verwerpelijk zijn.

§. 43. De historie en legenden in Soekapoera, het oostelijk deel van Soenda, doet de afkomst zoowel van Padjadjaran als van Mentaram, vermengd optreden bij de wording van het regentschap, en wel als volgt:

Praboe Siliwangi, vorst van Padjadjaran.

Praboe Rangga mantri, zoon (een der velen).

Praboe Salawati, een zijner zonen.

Praboe Sang adipatti, als voren.

Pangeran dipatti Satjawijangga, als voren.

Dalm Santowan zoon, wiens dochter huwde met pangeran Koesoema adiningrat, zoon van Sinoehoen Panembahan Senopatti Mentaram, alzoo ná de onderwerping der westerlanden. Van vroeger komt de naam van Soekapoera nog niet voor, dat is, van beheer over de landen langs de zuidkust.

§. 44. De opgespoorde historische gegevens tot heden geven geen enkele reden aan, om aantenemen, dat óf van de zijde van Tjirébon, óf van de zijde van Bantan, in de XVI^{de} eeuw, vóór de heerschappij van Mentaram in Soenda, eenige oppermagt bestond over die Soenda-landen; en de mohammedaansche historiën, die deze landen brengen onder dat oppergezag der priesterdommen van Tjirébon of Bantan, worden door de landshistoriën, overleveringen en legenden tot het onaannemelijke gebragt.

§. 45. Uit al het voorgaande is als historisch zeker optemaken:

1°. Eene langzame ontbinding van het laatste Hindoerijksgebied; langzame invoering van de arabische en gedeeltelijke verdwijning van de oude landsleer, het Siwa-Boeddhismus, A. D. 1488 tot ná 1550.

2°. Het ontstaan van een priesterdom te Tjirébon, door de nederzetting van een arabischen avonturier, in de laatste helft der XV^{de} eeuw; de uitbreiding of vestiging van dat priestergebied, door geschenk van de Soendasche zijde, door verruil tegen eene vrouw; door geschenk of toekenning van de Javasche zijde, uit erkenning en door beweerde heiligheid van persoon; en van de Galoe- of zuidzijde door overreding en intrigue.

3°. Het ontstaan van de onderhoorigheid en het gebied van Soemedang, Talaga, Tjiandjoer, Tjiblagong, in midden en in oostelijk en noordelijk Soenda.

4°. Het ontstaan in 1527 van een mohammedaansch rijksgebied in de stad en het noorderlandsdeel van Bantan Soenda, door een avonturier, met hulp van Java.

5°. Het ontstaan van een vasalschap onder Bantansche opperheerschappij, in de streek genaamd Noessa kalapa of Soenda Kalapa, en geheeten Djayakerta, Djakarta.

Van de namen Priangan, Bandong, Bogor, Djampang, Soekapoera, Limbangan, Krawang, Parakanmoentjang, Kendangwessi, is in deze eerste periode nog hoegenaamd geen spraak.

Wordt vervolgd.

RAPPORT

VAN DEN

Adsistent-Resident C. KATER,

AANGAANDE EENE OP DE *BOVEN-KAPOEAS* PLAATS GEHAD HEBBENDE SNELTOGT, ONDERNOMEN DOOR EENE BENDE TAMAN-DAJAKS, IN HET VOORJAAR VAN 1862.

In het laatst van Februarij 1862 werden door eene bende onafhankelijke Taman-Dajaks, aangevoerd door Lombok, in de Soengei Soewei van de zich aldaar tijdelijk bevindende Beketans zes menschen gesneld en vijf gevangen genomen.

Alvorens verder het gebeurde te melden dien ik iets van de Beketans te zeggen.

De Dajaks van Beketan, ook wel, ofschoon minder juist, Makotan of Mankotan genaamd, vormden een zeer wilden stam, die, zonder vaste woonplaats en zonder zich even als andere Dajaks met den rijstbouw aftegeven, in de wildernis benoorden de Kapoeas rondzwierven en van daar uit de Kapoeas-Dajaks dikwijls kwamen verontrusten. Tot zelfs bij de langs de meeren wonende Batang-Loepars werden zij gezien.

Van die Beketans hadden de Tamans, als van de meer beschaafde of liever rijstplantende Dajaks het hoogst wonende, veel te lijden.

Door de in 1860 en 1861 genomen maatregelen, vooral het bezetten der Ambalau-rivier, is zoo wel aan onze als aan de vreemde Batang-Loepars de gelegenheid ont-

nomen om langs de Kapoeas te komen snellen en zijn daardoor de buiten het bereik onzer bescherming rondzwervende Beketans het doelwit der sneltogten van de Serawaksche Batang-Loepars geworden.

De Beketans, tot dus ver slechts sterk door hunne ongenaakbaarheid, konden het in hunne bosschen niet langer uithouden en zochten een veiliger schuilplaats aan de Kapoeas. In de maand November 1861 ontmoette ik eenige Beketans te Poetoes Sibou, die vergunning vroegen zich daar te mogen vestigen, wat hun, mits zich aan onze wetten onderwerpende, werd toegestaan.

Hun getal is successivelijk tot een 50 tal huisgezinnen aangegroeid en, is het hoofd dier uitgewekenen, Gasan, die met de zijnen in de Soengei Soewei bezig was met rotan te snijden, het slagtoffer der vroegere veeten geworden.

De reden dat de Beketans bij voorkeur Poetoes Sibou tot schuilplaats kozen is daarin gelegen dat het tweede hoofd aldaar, Igau, van Beketansche afkomst is, zijnde een der vermoorden, Mohan, zijn volle oom van moederszijde.

Ten einde niet telkens mijn verhaal te moeten afbreken zal ik nog iets omtrent Lombok zeggen en aanteekenen, dat de Soengei Soewei zich op ongeveer 100 geographische mijlen stroomdraad van Pontianak, of drie mijlen boven de Ambalau in de Kapoeas stort en dat de plaats, waar de jongste moorden gepleegd zijn twee dagen roeijens de Soewei opwaarts is gelegen, kunnende men die plaats van Poetoes Sibou over land in een halven dag bereiken.

Lombok is een volbloed Dajak, naar heeft sedert jaren onder de Maleijers verkeerd, is Islam geweest en heeft eenige jaren te Broenai doorgebragt; een volle broeder van Lombok is, nog jong zijnde, door een der Boe-

noetsche mantri's als kind aangenomen, uitgehuwelijkt aan Mas Oentei, eene dochter van den vorigen vorst en heeft nu den titel van Raden Laksamana.

Nu zal ik zonder mij te storen aan den tijd waarop de verschillende gebeurtenissen ter mijner kennis zijn gekomen, een beknopt verhaal doen van het voorgevallene, van de door mij genomen maatregelen en van den uitslag daarvan.

Eenige maanden geleden liep onder de Tamans het gerucht, dat de overkomst der Beketans slechts een voorwendsel was en dat Gasan zich zou hebben uitgelaten, dat, als hij met nog meer zijner stamgenooten alhier vereenigd zou zijn hij alsdan de bevolking van Soewei zou snellen. De Tamans zelf ook nog veeten met de Beketans hebbende, waren al spoedig bereid dat verhaal te gelooven en meenden verpligt te zijn de aan hen vermaagschapte Dajaks van Soewei te helpen. En werd dus besloten dat Lombok met veertig Dajaks naar de Soewei zou gaan om Gasan en de zijnen te vermoorden.

Tegen den middag in de kampong van Soewei, hoofd Toean, aangekomen, deelde Lombok de reden van zijne komst mede. — Gasan was met de zijnen in het bosch, hij kwam des avonds te huis en den volgenden morgen had de moord plaats. — Gedood werden de mannen Gasan, Mohan, Besarak en Besasak, benevens de vrouwen Diri en Ingei; gevankelijk medegevoerd de vrouwen Laran en Ledik, ieder met een kind, benevens een jongen, terwijl vier jongens zijn ontvlugt.

Toen de tijding van het treffen te Taman aankwam, vernam men ook dat Kajan de terugkeerende snellers zou aanvallen en rukte Genkelan nog met zestig Tamans op; de Kajans deden echter niets en werden de gesnelde koppen en de gevangenen veilig te Taman aangebragt, zonder dat de aanvallers eenig letsel leden.

De Beketans zijn in eene hinderlaag gevallen en heb-

ben niet eens den tijd gehad hunne wapens te grijpen.

Nadat een en ander in veiligheid was gebragt, ging Lombok naar Boenoet; hij ging op de aldaar liggende kruisboot aan, vertelde dat hij gesneld had en daarvan ging kennis geven. Bij zijne terugkomst weder de kruisboot aandoende, werd hij door den Djoeragan gearresteerd; zulks had plaats den 19den Maart.

Den 21sten kwam die tijding te Selimbouw. De daar aanwezige vorst van Boenoet verzocht, ook uit naam van den vorst van Selimbouw, Lombok niet naar Sintang te zenden; de kontroleur der boven-Kapoeas schikte dit verzoek met afwijzend advies door en vertrok den 22sten naar de kruisboot om Lombok aftehalen. Op de kruisboot zag het er treurig uit; van de 19 man sterke equipage waren er elf ziek, en van het detachement, sterk 7 koppen, waren slechts de korporaal en 2 man gezond, zoodat slechts 11 valide menschen overbleven. Ook de Djoeragan T. van der Beuken leed van tijd tot tijd aan koorts.

De kontroleur oordeelde, en zulks zeer te regt, dat bij het ontstaan van onlusten, de kruisboot niet sterk genoeg was om voor de Ambalau te blijven, hij ging dus met kruisboot en al naar Selimbouw, verzond van daar Lombok met het geheele detachement, zieken en gezonden, benevens acht zieke opvarenden per bidar naar Sintang, welk een en ander aldaar den 27sten aankwam.

De stoomer was afwezig en kon ik dus niet anders doen dan den kontroleur schrijven dat ik zoo spoedig mogelijk per stoom naar boven zou komen; dat hij inmiddels moest trachten te voorkomen, dat Demang Bring en Igau, hoofden van Kajan, represailles namen; om aan de Tamans evenmin als aan de vorsten van Boenoet en Selimbouw eenige toezegging ter zake te doen maar enkel voor zooveel noodig de beleedigde partij te belooven dat ik hare zaak zou behandelen.

Den 29sten kwam de Gouvernements-stoomer Kapoeas alhier aan en, hoewel de resident verzocht de stoomer dadelijk terug te zenden naar Pontianak, vermeende ik eerst deze zaak te moeten afdoen, ter voorkoming dat de Kajans en Beketans door het nemen van wraak, waarvan zij niet lang zouden zijn aftehouden, de zaak nog ingewikkelder mogten maken. Den volgenden morgen vertrokken wij dus van Sintang, namen den 31sten te Selimbouw den kontroleur der boven-Kapoeas aan boord, den 1sten April te Boenoet den Raden Laksamana en Abas, ook een Islam geworden Taman Dajak, en kwamen den 2den, des voormiddags ten 2 ure, te Poetoes Sibou aan.

Hier was wel de kampong versterkt en een groot deel der mannelijke bevolking van andere kampongs vereenigd, maar vijandelijkheden waren nog niet gepleegd: wij hielden dus hier slechts een klein uur op en stoomden dadelijk door naar Melapi, de hoofd-kampong van Taman.

Hier werden Raden Laksamana en Abas aan wal gezet met de boodschap aan de bevolking van Taman, dat zij niet alleen tegen den uitdrukkelijken wil van het Gouvernement nu weder hadden gesneld, maar zulks zelfs op menschen, die zich als het ware onder onze bescherming hadden gesteld; dat ik geen hunner wilde ontmoeten voor dat aan boord bezorgd zouden zijn de zes gesnelde koppen en de vijf gevangenen, en dat als een en ander den volgenden morgen ten 10 ure niet te Poetoes Sibou aan boord zou zijn bezorgd ik weder terug zou komen om te trachten met geweld een en ander gedaan te krijgen. Daar het schip bij en boven Melapi niet kon ankeren, gingen we nog dadelijk terug naar Poetoes Sibou, waar wij des avonds ten 6 ure weder aankwamen.

Het door mij als het ware gestelde ultimatum is eenig in zijn soort; er zijn voorbeelden dat gevangenen, maar dan nog tegen losgeld zijn teruggegeven, maar eene teruggave van koppen heeft nog nimmer plaats gehad, men

dacht dan ook vrij algemeen, dat de Tamans aan dien eisch niet zouden voldoen, maar zich integendeel het gegeven uitstel zouden ten nutte maken om hunne vrouwen en kinderen, benevens eenige goederen van waarde te verbergen en ons dan aftewachten.

Nu is de last tot teruggave der koppen zeer streng — immers het hoofddoel van bijna al het doen en laten der Dajaks boven is het verkrijgen van koppen — daarenboven waren de betrekkelijke feesten nog niet gevierd, wat de teruggave nog grievender en vernederender maakte, en is mij een voorbeeld bekend, dat voor een oud doodshoofd te vergeefs twee levende menschen zijn geboden.

Ik dacht ook niet dat Taman aan mijn eisch zou voldoen, te meer daar ik hoegenaamd geene toezegging had gegeven om, als aan dien eisch voldaan was, Lombok los te laten of hun iets anders had beloofd. Ik was daarom even verwonderd als verheugd toen reeds den volgenden morgen ten 7 ure de gevangenen en ook de gesnelde hoofden aan boord bezorgd waren: de daarmede gemaakte spoed is onbegrijpelijk. Om bij den verren afstand van Melapi tot Nanga Siöet (vier uren roeijens) tusschen des avonds 5 en des morgens 4 ure, toen zij van Melapi naar Sibou zijn vertrokken, alles bij elkander te krijgen grenst, vooral bij Dajaks, aan het ongeloofelijke. Het in onze handen zijn van Lombok zal daartoe veel hebben bijgedragen.

Ik zal niet trachten het tooneel te beschrijven dat in de kampong plaats had, toen wij daar hunne dood gewaande betrekkingen terugbragten en mededeelden, dat de gesnelde hoofden van boord konden afgehaald worden, maar overgaan tot de mededeeling, dat nu de verdere behandeling der zaak gemakkelijk ging. Op voorstel van de beleedigde partij werd bepaald dat Taman, behalve de teruggave of vergoeding van geroofde of vernielde goederen, aan de Beketans zou betalen drie menschenlevens, hier djauw genaamd, en dat daarna eene plegtige verzoening tusschen

de Tamans ter eenre en de Kajans en Beketans ter andere zou plaats hebben, zullende ik daarna Lombok loslaten.

Nog denzelfden dag, 3 April, gingen de Tamans weder naar boven om de waarde van drie menschenlevens te halen, ieder 1500 gantangs padie of een groote gong, en kwamen des nachts daarmede aan.

In den morgen van den 4den had aan boord de eerste ontmoeting tusschen de Tamans en Beketans plaats; de bovengenoemde menschen werden betaald met een groote tjanang, drie gongs en een geweer, welke goederen door de Beketans werden ontvangen, waarna op de zandbank bij Sibou de verzoening plaats had en zulks nadat nog eenige regelingen omtrent het terrein voor de ladangs en het vellen van timmerhout waren gemaakt.

Liever had ik de verzoening nog een dag uitgesteld om den Dajaks den tijd te geven meer op hun gemak alle zoodanige onderwerpen te bespreken, die aanleiding tot nieuwe geschillen konden geven, maar zoo als ik reeds vroeger gezegd heb, had ik in last de stoomer naar Pontianak te zenden; het hoofdoel der reis was bereikt, voor vijandelijkheden was geen vrees meer, het begane onregt was zooveel mogelijk hersteld en namen wij daarom na de verzoening ten 11 ure 15m. de terugreis aan.

Sintang, 6 April 1862.

LIJST DER NEDERL. LANDVOOGDEN

VAN

TAIJOUAN (FORMOSA)

DOOR

J. P. C. VAN DER MARK.

---

1. Dr. *Marten Sonk*, Bevelhebber van *Zeelandia* en Gouverneur. 1624-1625,
2. *Gerard Frederiksz. de With*, id. id..... 1625-1626,
3. *Pieter Nuijts*, E. R. v. N.-I. en Gouverneur,..... 1627-1629,
4. *Hans Putmans*, Landvoogd,..... 1629-1636,
5. *Johan van den Berg*, R. E. v. N.-I. en Gouverneur,..... November. 1636-1640,
6. *Paulus Traudenius*, Gouverneur, ... 1641-1643,
   (met *Johannes Lamotius*, Sergeant Majoor).
7. *Maximiliaan le Maire*, Gouverneur,..... 1642-1644,
8. *François Caron*, G. R. v. N.-I. en Landvoogd..... 1644-1646,
9. *Pieter Antonisz. Over 't Water*, id..... 1646-1650,
10. *Nicolaas Verburg*, Landvoogd,..... 1650-1653,
    Onder zijn bestuur had, den 7den Sept. 1652, het verraad plaats van den Chinees *Faijet*, ontdekt door *N. Danker*, die hem en zijn aanhang versloeg.
11. *Cornelis Caesar*, Landvoogd in 't laatst van..... 1653-1656,
12. *Frederik Coijett*, id. 1656-1662,
    Coxinga belegert 1 April 1661 *Zeelandia* en bemagtigt het na dappere verdediging door de bezetting; *Antonie Hambroek*, kapitein *Aaldorp Petel* of *Pedel* en *Paulus de Vicq* onderscheiden zich daarbij bijzonder.

AANTEEKENINGEN

OP

EENE REIS DOOR HET WESTELIJK GEDEELTE VAN DE RESIDENTIE

BANTAM,

MET DE HEEREN VAN HASSELT EN MEAUREVERT

IN HET JAAR 1823,

DOOR

J. Th. BIK.

Het was den 16den Maart van het jaar 1823, dat ik mij des avonds om elf uur naar huis begaf van een diné, dat ik te Buitenzorg had bijgewoond, bij den gouverneur-generaal van der Capellen. Ik was naauwelijks beneden aan den trap toen mij op eens in de ooren klonk: Tuan besar pangiel! Ik spoedde mij daarom weêr naar boven, en vond Z. Excellentie in zijn cabinet met zijn vriendelijk doch tevens streng gelaat, dat dezen staatsman kenmerkte. „Wat! hebt gij er tegen om naar Bantam te gaan?" was zijne eerste vraag. „De heer van Hasselt zoude u gaarne bij zich hebben, van Raalten is ziek van daar teruggekomen; hij heeft nu alleen Meaurevert bij zich, en gij weet dat die minder geschiktheid bezit om natuurkundige teekeningen te maken dan gij; doe mij daarom het genoegen, en vervoeg u in het Bantamsche bij dien heer. Ik zal na afloop van die reis om u denken."

Ondershands was mij hiertoe reeds aanzoek gedaan; ik had zulks echter geweigerd, omdat ik gaarne in eene andere betrekking was overgegaan. Ik had nu van 1816 tot

1822 met professor Reinwardt al reizende doorgebragt, en zag er zeer tegen op, om naar de ongezonde stranden van Bantam te gaan. Tegen dit verzoek, hetwelk tevens als eene last kon worden beschouwd, was echter niet veel in te brengen, ook met het oog op mijne toekomst, en de gunst waarop ik daardoor bij den gouverneur-generaal naderhand aanspraak zoude kunnen maken. Ik ging dientengevolge naar Batavia, en den 22sten Maart van daar naar Serang, hoofdplaats van de residentie Bantam; den 23sten bragt de assistent-resident Chevalier mij naar Anjer, alwaar ik de heeren van Hasselt en Meaurevert in gezondheid aantrof.

Anjer is een aardig plaatsje, aan straat Sunda gelegen; het is echter zeer te verwonderen, dat Anjer geen belangrijker plaats is geworden, om reden het in eene gedurige aanraking met de geheele wereld komt. Van alle zeevarende natiën passeren hier dagelijks schepen, en vele leggen er aan om versch water in te nemen. De gevaarlijke reede, vooral in den west-mousson, heeft daartoe waarschijnlijk veel toegebragt, en de meer noordelijke baaijen in de straat zijn altijd voor zeer ongezond gehouden, waardoor nimmer aan de verlegging van ons établissement te Anjer gedacht is. De ligging van dit plekje is zeer lief door de nabijheid van de bergen en het kristal heldere water dat men er vindt, en met eene leiding tot aan zee wordt gebragt. De bevolking, die de voorbij varende schepen van vruchten, groenten enz. voorziet, spreekt een mengelmoes van alle voornaamste talen en ziet het spoedig aan de vlag, of ze Hollandsch, Engelsch, Fransch, Portugeesch of Spaansch moet spreken.

Van Anjer maakten wij een uitstapje naar de Dano, een meer, in het gebergte gelegen, welligt vroeger een krater; het heeft niet veel liefelijks, de oevers zijn te hoog, waardoor het gezigt eenigzins doods is: ook deden wij een reisje naar het eiland Sangieang, (dwars

in den weg) of Geesten-eiland. Wij vonden er spoken noch geesten, maar een zwaar bosch, waarin vele planten, die onze reis derwaarts beloonden, en het herbarium van van Hasselt met een aantal vreemde soorten verrijkten. Wij maakten ook nog eene togt naar de rivier Passir Tenang, op den weg van Anjer naar Tjiringien gelegen; zij ontspruit uit de Dano. Wij voeren dezelve uit zee eenige palen op, doch weldra noodzaakte ons het weinige water in dezelve om terug te keeren.

Den 14den Mei vertrokken wij naar Tjiringien, 27 paal van Anjer, mede aan straat Sunda gelegen. Wij hadden dien geruimen tijd te Anjer zeer aangenaam doorgebragt, en genoten bij den heer van Bazel, havenmeester aldaar, eene gastvrije ontvangst. Tjiringien is niet zoo digt aan zee gelegen als Anjer. De weg daarheen is zeer schoon, en loopt op sommige plaatsen zeer nabij de zee, doch meestal daarvan afgescheiden door fraaije boomen, waaronder de kaijoesaoe, die aan zee zoo weelderig tiert, een der voornaamste is. Links heeft men steeds het gebergte, waarop de vegetatie wel niet zoo sterk is als op het vulkanisch Gedeh-gebergte, in het Buitenzorgsche en de Preanger, dat maar niettemin, zoo nabij de zee, met het daartusschen gelegen bebouwde land, fraaije en eigenaardige gezigten geeft, zooals ik nog nimmer op Java gezien had. Een der grootste kampongs die men passeert, is Pasouwrang, alwaar de bevolking meestal in de vischvangst haar bestaan vindt.

Wij werden te Tjiringien door den assistent-resident de Bruin zeer gastvrij ontvangen, en genoten van ZEdele alle mogelijke hulp.

Tjiringien is eene groote negorij en de woonplaats van den regent van het regentschap; meer zuidelijk vindt men nog eene groote handelplaats, Laboeang, alwaar nog al vele vaartuigen van Batavia en elders komen handelen.

De reede is daar ook veel beter dan te Tjiringien, alwaar een groote zandbank de vaartuigen belet de rivier intevaren. De rivier Tjiringien heeft haren oorsprong uit den berg Pulusaharie. Van daar tot aan Java-Head, of den zuid-westelijken hoek van Java, vindt men geene kampongs meer, en is alles met zwaar bosch overdekt. Ik maakte hier vele teekeningen van visschen en zoöphyten; de groote bank voor de plaats gaf ons daarvan vele nieuwe soorten.

Op 1 Julij vertrokken wij naar Menes en passeerden de groote bazar Kadarokke. Het land is hier goed bebouwd, doch men vindt er die uitgestrekte sawavelden niet, die men in het Buitenzorgsche aantreft. Van Menes, dat een stil, klein plaatsje is, vertrokken wij naar eene kampong aan de helling van den berg Pulusaharie gelegen, Pabonkar genaamd, nagenoeg 2000 voet boven de zee. Wij vonden daar drie ledige huizen; onlangs waren ze verlaten geworden, door een zekeren Bapa Bendoen, en zijne familie, die eenige moorden hadden gepleegd, en daarom door de politie vervolgd werden. Twee dagen na ons verblijf alhier kregen wij de tijding dat hij gevat was, doch bij het in hechtenis nemen het leven had verloren. Ons volk, dat zeer bijgeloovig was, zag des avonds dikwijls de schim van Si-Bendoen, die hun kwam vragen, met welk regt wij zijne huizen bewoonden, en daar de een den ander bevreesd maakte, besloten wij den berg nog wat hooger op te klimmen en aldaar onder hutten ons verblijf te nemen. Wij hadden van daar een overheerlijk gezigt over straat Sunda, de daarin gelegen eilanden, en op den overwal van Sumatra: regt voor ons lag Pulu Panaïtan (Princen-eiland) aan den ingang van de straat; men zegt dat het in vroeger tijd zeer bevolkt was, doch die bevolking door zeeroovers van daar is verdreven. — Van uit ons kampement maakten wij een uitstapje naar den crater. Wij hadden niet verwacht op den top van den berg een zoo

beziens waardig natuurtooneel te vinden. Er bestond geen eigenlijke crater, maar meer dan honderd zwavelgaten, (sulfataras) waaruit een zware dikke rook opging. Het bosch rondom was geheel ingestort, en hier en daar zag men in kleine meertjes het water koken, en de tot kool verbrande boomen den een over den ander liggen even als een knibbelspel. De verbrande boomen, de blaauwe en zwarte rook, die uit de gaten opging, en de goudgeele zwavel daar rond gelegen, maakten een aardig contrast met het weelderige bosch dat aan den noordkant was blijven staan. Het geheel getuigde dat hier eene verschrikkelijke commotie had plaats gevonden, en dat die gebeurtenis niet zeer lang geleden moest zijn.

Op 10 Julij deed ik een uitstapje naar Ceram, over Panaud en Pandeglang, om mijn vriend J. G. Landré te bezoeken, die als secretaris bij de omgaande regtbank aldaar zitting had. Den 28sten was ik terug op Tjiringien, en vertrok van daar over Laboean en Tjimajang naar Paredana, aan de rivier Panimbang gelegen. Tusschen deze plaatsen is het land meestal onbebouwd; men ziet hier en daar slechts eene kleine gaga. De wegen zoude men bij moddergooten kunnen vergelijken. Zij loopen meestal door zwaar bosch, en zijn te veel beschaduwd, om na den regentijd te kunnen droogen. Er zijn hier vele tijgers, waarvan menig arme inlander, die op zijn rijstveld in zijn hutje zit, het slagtoffer is.

De Panimbang is eene breede rivier, die uit zee tot hier en zelfs nog hooger op bevaarbaar is; ze is zeer vischrijk. Het is opmerkelijk dat de zoo schaarsche bevolking zoo armoedig is in het schoone land dat ze bewoont, en dat bijna uit ondoordringbare bosschen bestaat; men zoude die geheele streek in onafzienbare rijstvelden kunnen herscheppen, doch daartoe behoort aanmoediging en hulp van het Europeesch bestuur. Wij zagen hier voor het eerst de Sahadan, zijnde een fraaije, hooge palm,

even als de klapper. De bladen hebben veel gelijkenis met die van de Wokka op Celebes. Ook was hier de Tjilankap, mede eene nieuwe palm, waarvan het hart, als groente gegeten, niet onsmakelijk is.

Den 12den Julij vertrokken wij naar Tjisekat, 18 paal van daar gelegen. Op dezen geheelen togt zagen wij geen enkele kampong, en de weg liep door een zwaar bosch, nog al heuvelachtig. Deze weg was ook zeer slecht, en een wezenlijke modderpoel. Wij passeerden de rivieren Tjilatak, Tjimanahon en Tjiboendar; ze nemen alle hun oorsprong uit het Kandang-gebergte. De monding aan zee van de eerste wordt Saladingen genaamd, de beide anderen vallen in de Tjisekat, die in zee uitloopt. Als men de Tjiboendar over is wordt het land meer bergachtig en de weg veel beter. Tjisekat is eene kleine, armoedige kampong, in het Kandang-gebergte gelegen. Deze Kandang (aaneenschakeling van bergen) is echter afgescheiden van die, welke van het oosten naar het westen door de residentie Bantam loopt en, zoo ik mij niet vergis, een vervolg is van de Goenong Djasinga, in het Buitenzorgsche. Wij vonden in de rivier Tjisekat een visch van hetzelfde geslacht als onze baars, die ook zeer smakelijk was. Den 20sten vertrokken wij naar Tjiboerial, langs een zeer goeden weg tot aan de kampong Tjikatombier, drie paal van Tjisekat gelegen. Acht paal van daar kwamen wij aan de rivier Tjiboerial, district Tjibiliong, afdeeling Tjilankahan. Wij vervolgden onze reis van daar naar Patodja, meestal door zwaar bosch, waarin men hier en daar nog al groote gaga's vond, passeerden de rivier Tjitilok en de kampongs Passir Nanka en Toegoe, en kwamen aan de rivier Patodja.

Het was een schoon gezigt over die rivier na zoolang niets dan bosch te hebben gezien; alhoewel ze niet diep was, was zij breed, met een helder water, dat over klippen stroomde.

Van hier zagen wij de zuidkust van Java, en men

hoorde duidelijk de zware branding van de woelige Zuidzee, die wij voor ons hadden.

Wij hadden het voornemen om van hier naar de westpunt van Java te gaan, alwaar vóór ons nog nimmer Europeanen geweest waren. Patodja was de laatste westelijke kampong, alwaar wij overnachtten; des nachts van den 23sten op den 24sten Julij hadden wij eene zware aardbeving, die ons allen uit den slaap wekte. Des morgens vertrokken wij naar de westpunt, alhier Oedjong Koelang genaamd. Na drie paal te hebben gereden kwamen wij aan het strand, en zagen den grooten Oceaan voor ons. Te Oedjoen Sodon stak het hooge land tot in zee vooruit. Wij moesten het strand dus verlaten, en het was niet zonder veel moeite dat wij onze paarden naar boven kregen, om onzen weg te kunnen vervolgen. Men ziet hier vele boschjes van de Tjilankap, en in het duin, dat tot de westpunt langs zee loopt, vindt men vele schilpadeijeren, welke ons wierden aangewezen door de sleuf in het zand, die de schilpad van zee tot aan het duin had gemaakt en aan welker einde men meestal een nest met eijeren vond; als er geen spoor van de schilpad terug naar zee bestaat, dan is het ook bijna zeker, dat hij door een tijger is overvallen geworden; men ziet van de laasten dan ook vele sporen, en het zoude niet raadzaam zijn, om dezen togt zonder een groot gevolg te ondernemen. Voorbij Oedjong Sodon, liggen twee kleine eilanden, Delki en Tinjiel genaamd. Wij vernachtten bij de kleine rivier Tjikalietan, die ons een goed vischmaal opleverde, welke visschen de inlanders met toeba (eene vergiftige wortel) bedwelmen.

Ik had te Tjiringien eene groote mand (kompek) gekocht, waarin ik bijna kon leggen; ik had daarin een matras en kussen. Het vooreinde had ik in de hoeken opengesneden, zoo dat men dat naar verkiezing kon laten vallen, om de matras geheel te kunnen openrollen. Het deksel,

dat met boombast overkleed was en waardoor geen regen kon, zette ik op twee stukjes bamboe, schuins overeind als een dak. Ik sliep daarin zeer goed, en had zelden een hut noodig, of het moest zeer slecht weêr worden. Tegen den wand van de mand had ik eene kleine lantaarn hangen, waarbij ik des avonds zeer aangenaam kon liggen lezen. De mand stond op vier pootjes van bamboe, zoodat de regen er onder door kon loopen. Ik was door dit gemakkelijke slaaptoestel altijd het eerst gereed, en vier man konden het (als al mijn goed er bij ingepakt was) gemakkelijk dragen.

Den tweeden dag vervolgden wij onzen weg langs het strand tot aan Trelling. Het land is daar weer hoog tot aan zee, en slaat de branding met een verdoovend gedruisch daartegen aan. Wij reden daar gedurende drie paal door een moeras. Meer dalende naar het strand kwamen wij aan de monding van de rivier Tassikloehoer, welke wij met veel inspanning en niet zonder gevaar overkwamen. Van daar liep de weg weer meestal langs het strand, soms bezaaid met groote keisteenen, welke het onze paarden zeer ongemakkelijk maakten. Ongelooflijk veel zijn hier de tijger- en renoscerossporen. Wij vonden ze in de nabijheid van de plaats waar wij overnacht hadden. Wij kampeerden s'nachts aan de rivier Tjiboenar, aan den voet van de Goenong Paijong, welke de zuid-westelijke hoek van Java uitmaakt, en op sommige plaatsen loodregt in zee uitloopt.

Den volgenden dag, den 26sten, beklommen wij hem; hij zal nagenoeg 1000 voet hoog zijn. Men had de weg zoodanig in zigzag gemaakt, dat wij er te paard op konden komen. Het afklimmen ging echter niet zoo gemakkelijk; doch al onze vermoeidheid en al ons leed werd vergeten, toen wij aan den voet nederdaalden, en in het midden stonden van een aantal groote rotsen en klippen, waartusschen de zee al donderend heensloeg.

Het was een frappant gezigt, die bruischende zee tusschen en door die zwarte rotsen te zien slaan, welke gedeeltelijk geheel op zich zelve, met poorten even als triumfbogen, in zee stonden. De inlander zag ze aan, als zoo vele booze geesten, en had voor ieder een naam, als Sangian (geest) koeroengan-aijam, Sangian hidong, Sangian assopan, Sangian masigiet en Sangian sirah, welke laatste de voornaamste is, en waarnaar de plaats genoemd wordt.

Sirah wil in het Sundaneesch zeggen, hoofd, en is dus die klip „hoofdgeest „genaamd.

Wij sloegen ons leger op in de Sangian koeroengan. Deze bestond uit twee rotsblokken, die tegen elkaâr waren gevallen, en een soort van gang uitmaakten. Men had die van de vleermuizen gezuiverd, die hier bij duizenden zijn. Deze grot, die niet zeer diep was, was voor ons een perfect verblijf, de zee spoelde tot aan deszelfs voet, en voor ons hadden wij het gezigt op de Sangian masigiet, welke geheel in zee is gelegen. Hij is van boven een weinig met struik-gewas begroeid, — waarschijnlijk door de vogels aangebragt, want het wemelt hier van witte meeuwen —, en er is een poort in het midden, waardoor de zee uit en in slaat. Die reuzenklippen hebben waarschijnlijk vroeger tot de vaste kust behoord.

De inlanders verhalen, dat hier eertijds eene groote bevolking heeft gewoond, doch deze door de vele tijgers was verdreven naar pulu Panaïtan of Princen-eiland. Wij hadden een ouden man bij ons, die bij het spelen op de ketjapé, (een soort van guitar) liedjes zonder einden zong, op de voormalige bewoners van deze plaats, hunne afkomst van de goden, en hunne verwantschap met de vorsten van Madjapait en Padjadjaran; dat gezang duurde den geheelen nacht, en ons volk zat, of liever lag tot aan den morgen naar hem te luisteren.

Den 30sten waren wij terug te Patodja en vertrokken van daar naar Tjihoeïang en den 4den Augustus naar Soedimanik, 12 paal van daar gelegen, en hoofdplaats van het district Tjibiliong. De weg daarheen is zeer slecht, het geheele land is kalkachtig. Men ziet er kleine meertjes, waarvan het water zoodanig met kalkdeelen is vermengd, dat zich de kalk rond de boomen aan de kanten van het meer heeft gezet. Men vindt in deze kalk vele versteende zeeschulpen en zeedieren.

Wij wilden van hier de rivier Binoeangan, een der grootste van Bantam afvaren, doch moesten door het lage water daarvan afzien. Wij vertrokken daarom den 13den Augustus naar de kampong van dien naam, die aan deszelfs monding is gelegen, en alwaar eene slechte weg, geheel door woest land, van 20 paal lang ons bragt. Zes paal van de kampong komt men aan het strand en wordt de weg beter; hier hielden wij nachtverblijf en vertrokken den volgenden dag naar Tjilangkahan, de hoofdplaats van het regentschap van dien naam.

Deze plaats wordt voor zeer ongezond gehouden. Wij waren er ook naauwelijks eenige dagen, of de heer van Hasselt kreeg eene hevige koorts. Wij hadden afspraak gemaakt, omdat ons de ongezondheid van deze plaats bekend was, om dezelve ingeval van ziekte van een van ons dadelijk te verlaten; wij verlieten dezelve dan ook onmiddelijk, van Hasselt in eene draagstoel, en begaven ons naar de kleine kampong, Tjitando, 12 paal van Tjilangkahan, in een laag kalkgebergte gelegen.

Zulks had een gewenscht gevolg. Den volgenden dag bevond van Hasselt zich reeds veel beter.

Waren wij toen in het gebergte gebleven, en hadden we ons niet terug naar Tjilangkahan begeven, dan was onze reis waarschijnlijk niet zoo noodlottig afgeloopen, en de brave van Hasselt was welligt nog vele jaren

gespaard gebleven voor de wetenschap, waaraan hij, nog zoo jong, reeds tot sieraad strekte; doch helaas! de voorzienigheid wilde het anders, en hij zou, volgens Haar ondoorgrondbaar raadsbesluit de vele natuursonderzoekers volgen, die hunnen vroegen dood in Indië hadden gevonden.

Al onze goederen en naturalia, waren te Tjilangkahan achtergebleven. Wij moesten daarom terug om dezelve in te pakken, en om onze voorgenomen reis naar de kampong Mador te vervolgen, die, 20 paal oost van Tjilangkahan, ook aan de zee gelegen is.

Wij bewerkstelligden zulks in een dag, en vertrokken den 25sten Augustus naar Mador.

De weg loopt eerst 6 paal langs het strand, en dan meer binnenwaarts; men passeert de rivieren Tjipagger, Tjiara en de meer breede Tjimandirie en Tjisiïk. Van daar loopt de weg weer langs zee, tot de groote kampong Mador, welke nagenoeg een paal van het strand is gelegen, doch door eene bergrug daarvan gescheiden is, waardoor die plaats voor de felle zuidewinden beschut wordt, en daardoor voor gezond wierd gehouden. De bevolking van Mador is bijna geheel afkomstig van het in het Buitenzorgsche gelegen land Djassinga; tusschen de grenzen van dat land, hetwelk bijna noord van daar gelegen is en de kampong Mador, is alles woest en onbebouwd; een smal voetpad leidt tot daar; de afstand zal nagenoeg 30 paal zijn. De Demang van Mador is ook afkomstig van het land Djassinga, en verwant met den regent van Buitenzorg. Wij vonden in dien man op onze verdere reis veel hulp. (*)

Naauwelijks waren wij twee dagen hier of van Hasselt werd wederom ongesteld, wat spoedig in een hevige diarrhoea overging. Ons voornemen was om van hier onzen weg oost

(*) Men houde in 't oog, dat deze aanteekeningen in 1823 zijn geschreven. *Red.*

op te vervolgen, tot in de Wijnkoopsbaai en van daar over Soekaboemie naar Buitenzorg terug te keeren. Zulks was eene reis van nagenoeg 60 paal, en tot aan de Wijnkoopsbaai geheel woest land, waardoor naauwelijks een pad liep voor een man te paard, veel minder voor eene draagstoel door 8 man gedragen. Ik gaf dierhalve aan van Hasselt in overdenking, of het niet beter was om terug te keeren. Wij hadden tot Pandeglang, een goeden weg terug, die ons bekend was, onderweg overal hulp, en vonden daar bij het garnizoen een geneesheer. Had van Hasselt mijn goeden raad toen maar opgevolgd! doch hij wilde van zijn reisplan niet afzien, zeggende: wij komen spoedig in een hoog, gezond land, alwaar ik herstellen zal. Wij vervolgden alzoo onze voorgenomen reis door de Preanger-regentschappen naar Buitenzorg.

Toen niets in staat was om hem van zijn voornemen te doen afzien, was het ook maar beter om zoo spoedig mogelijk te vertrekken. De heer Meaurevert, een braaf, stil jong mensch, van Pondischrie in Bengalen, ging over Ceram met de bagage naar Batavia terug, en wij begaven ons, met zoo weinig mogelijk bagage, des middags van den 30sten Augustus naar Sawarna, 12 paal van Mador gelegen, en de laatste Kampong tusschen die plaats en de Wijnkoopsbaai. Hier was de weg reeds moeijelijk door zwaar bosch, langs een zelden begaan smal voetpad. Wij bereikten de kampong nog voor den avond; dezelve is zeer schoon, doch woest, aan de rivier Sawarna gelegen; de geheele rivier loopt een groot einde door kalkholen, welke tusschen de zee en daar gelegen zijn. Ook zijn er daar veel vogelnesten, die aan een chineesch verpacht zijn.

Den 31sten kwamen wij 's namiddags om een uur aan de breede rivier Tjibareno, zijnde de scheiding tusschen de residentie Bantam en de Preanger-regentschappen. De geheele weg tot daar loopt door zwaar bosch, alles onbewoond, en dus hoegenaamd geen kultuur. Hier was het niet mogelijk

verder te gaan, de rivier was zoodanig gezwollen dat er geen mensch over kon. Wij bouwden spoedig eene kleine pondok, om ten minste van Hasselt voor den regen te beschutten, die bij stroomen uit den hemel begon te vallen; de rivier was hier nagenoeg 500 voet breed, de oevers links en regts met een ondoordringbaar bosch begroeid; haar water vloog ons pijlsnel voorbij naar de zee, cc. 10 paal van hier verwijderd. Om 4 uur na den middag hadden wij een vlot van bamboe gereed, om te trachten de overzijde te kunnen bereiken, en met veel inspanning bragten vier inlanders al zwemmende het einde van eene rotting naar den overkant, om langs dezelve met het vlot onze overvaart te bewerkstelligen.

Alhoewel het zeer moeijelijk was, om de bogt van de rotting uit den zwaren stroom op te ligten gelukte zulks toch eindelijk, en wij kregen haar gespannen over de rivier. De arme van Hasselt was zeer ziek! Eenige inlanders gingen de rivier over met het vlot en bragten mijn paard en dat van den Demang naar de overzijde.

Ik liet van Hasselt het gevaar zien, dat in de overvaart alsnog gelegen was; want ingeval de rotting brak, was er voor hem in zijnen zwakken toestand aan geen redding te denken. Hij wilde, en met een kloppend hart begaf ik mij met hem, in eene wollen deken gewikkeld, op het vlot. Wij bereikten gelukkig den overkant; het vlot ging nogmaals terug, en bragt onze kleederen, een zak met rijst en twee flesschen wijn, doch bij het terug keeren om onze andere goederen te halen, brak te rotting; de twee inlanders die op het vlot stonden bereikten ver naar beneden, al zwemmende den oever, doch het vlot zagen wij al kantelende in den zwaren stroom verdwijnen.

God was klaarblijkelijk met ons geweest! Het was reeds donker voor dat wij eenige hutten van wilde pisangbladeren gereed hadden. Wij waren nu in eene andere

residentie en zonder den goeden demang van Mador hadden wij de dragers van de tando niet kunnen doen besluiten om verder te gaan, te meer daar ze wisten, dat er tusschen hier en de Wijnkoopsbaai geen kampong was, om hun te kunnen verwisselen, en omdat het grootste gedeelte van onze koelies, aan den Bantamschen oever was gebleven, en stellig naar zijne kampongs teruggekeerd. Na veel praten, beloofden ze bij ons te blijven tot aan de eerste bewoonde plaats, die in elk geval nog twee goede dagreizen verwijderd was.

Op goed geluk schreef ik dien avond een brief aan Jonkhr. Robbert van der Cappellen, resident van de Preanger, met wien ik zeer bevriend was. Ik maakte hem bekend met de moeijelijke positie waarin ik verkeerde, en verzocht ZEdele om aan de hoofden in de Wijnkoopsbaai order te zenden, om mij zoo veel mogelijk te helpen. Wij waren hier voorzeker nog 60 paal van Tjianjor, en ik waagde het maar dat deze brief zoude teregt komen, waarmede twee menschen nog dienzelfden nacht vertrokken.

Mijn vriend van Hasselt was zeer ziek. Ik had geene drooge kleederen om hem te kunnen verschoonen. Alles was bij den overtogt van de rivier nat geworden of achtergebleven. Ik bragt een slapeloozen nacht bij zijn leger door, en bereidde op zijn verzoek ook nog eenig medicijn voor hem. Hij gevoelde dat hij gevaarlijk ziek was, en gaf mij den raad, om hem maar achter te laten en een goed heenkomen te zoeken. Van Hasselt was mijn vriend geworden; de drie maanden, die wij te zamen hadden doorgebragt, hadden mij hem leeren kennen, als een braaf, opregt mensch en een getrouw vriend, die in denkbeelden geheel met mij sijmpathiseerde en die mij als een broeder ter zijde stond.

De nacht ging treurig voorbij; het voetpad dat wij nu te volgen hadden was bijna digtgegroeid en ieder oogen-

blik moesten wij ophouden om boomen en struiken te doen wegkappen, om onzen weg te kunnen vervolgen. Hij liep in eene zuidoostelijke rigting naar de zee, altijd door zwaar bosch over den berg Tankiel. Wij waren hier op het land Soekaboemie, vroeger het eigendom van den Heer A. de Wilde.

Tegen 4 uur des namiddags kwamen wij aan zee. Niet zonder genoegen zag ik den grooten Oceaan voor mij; ik behoefde nu slechts het strand te volgen, dat geheel open voor mij lag, om de Wijnkoopsbaai te bereiken. Wij kwamen hier op een plaats, Tjimadja genaamd, en passeerden de rivieren Tjibangbang en Tjisollok. Te Tjimadja vonden wij niet ver van het strand eene ledige loods, waarin de inlanders waarschijnlijk vroeger zout hadden gemaakt. Ik achtte het doelmatig om hier te overnachten. Wij waren hier goed bedekt, en het goede weêr liet toe om vuren aan te leggen om ons goed te kunnen droogen. Ik had dan ook het genoegen om van Hasselt van schoon droog goed te kunnen voorzien. Intusschen had ik niets te eten dan rijst, zonder eenige toespijs als het hart van de tjilangkap, die hier in menigte stond, doch dat zeer bitter van smaak was. De toestand van den arme van Hasselt werd hoe langer hoe erger en wij waren nog drie dagreizen van de naaste hulp.

Den 3den September verlieten wij vroeg deze plaats en vervolgden onzen weg langs het strand. Tegen den middag kwam ons de tjamat van Tjimango te gemoet; hij had van onze zendelingen naar Tjianjor vernomen, dat er twee orang Hollanda's op reis naar de Wijnkoopsbaai waren. Niet zonder veel moeite beloofde hij ons volk van Bantam te zullen verwisselen; hij had daartoe natuurlijk geen orders van hooger hand ontvangen, zoo dat wij het hem niet kwalijk konden nemen, dat hij eenigzins traag daartoe was. Zonder onzen goeden demang van Mador

had men ons hier waarschijnlijk voor deserteurs aangezien.

Nadat wij de rivieren Sakawaïana en Tjidanah waren gepasseerd, kwamen wij eindelijk in de kleine kampong Tjiganza, in het midden van de Wijnkoopsbaai gelegen. Hier verwisselden wij zooveel mogelijk ons volk, en namen, niet zonder dankbaar hart, afscheid van onzen braven demang van Mador. Wij bragten het denzelfden dag nog tot Tonjong, alwaar wij bij den demang overnachtten. Men passeert tot hier vele rivieren, als de Tjitapoes, de Tjitarik en de breede Tjimanairie.

Het land rond de Wijnkoopsbaai of Palaboean-ratoe is zeer schoon; het is te bejammeren dat er geen grooter bevolking is, en er dus weinig kultuur bestaat. Men begon zich nu al meer en meer op de koffijteelt toe te leggen. Er is overvloed van water voor rijstvelden, zoodat duizenden van Javanen hier hun bestaan zouden kunnen vinden.

Des nachts ontstond er op de kleine alloen-alloen van Gentong op eens een groot rumoer. Er was tijding van Tjianjor (prenta gedeh) gekomen. Kanjie Tuan resident had order doen geven om ons in alles de behulpzame hand te bieden.

Bij het schemeren van de flambouwen zag ik een aantal hoofden, en in rood gekleede goelan-goelang's van den regent, die slechts wachtende waren om ons verder te begeleiden.

Van Hasselt had hier een rustigen nacht, en met nieuwen moed vertrokken wij in den vroegen ochtend naar Leuwilieuw, bijna geheel door een woest land, met veel glaga en vol tijgers.

Tegen den avond kwamen wij eerst te Leuwilieuw aan, en vonden daar een goed nachtverblijf. Den 5^{den} kwamen wij spoedig op den grooten weg, die van Buitenzorg, of liever van Siessepan, over het land Pondok-gedeh, naar Soekaboemie loopt, en bereikten tegen den middag de

negorij Tjitjoeroek. Ook hier vonden we in de Pasangrahan een goed nachtverblijf. Wij waren toen nog 20 paal van Buitenzorg

Ik was zeer vermoeid, en nog meer naar ziel dan naar ligchaam. Het was dan ook of ik een engel uit den hemel hoorde, toen ik des nachts om een uur op eens de stemmen van doctor Heijl, van Buitenzorg en die van den heer van Raalten herkende, die op last van Zijne Excellentie den G. G. van der Cappellen ons te gemoet kwamen. Er werden natuurlijk dadelijk medicijnen bereid, doch doctor Heijl vond den arme van Hasselt zeer gevaarlijk ziek, en bijna zonder hoop.

's Morgens vertrokken wij van Tjitjoeroek.

In het jaar 1817 hadden wij van hier met Professor Reinwardt den Salak beklommen: toen verlieten wij deze plaats in eene vrolijker gemoedstemming dan nu. Doctor Heijl was onze vriend, en van Raalten niet minder; hij was het, die van Hasselt, uithoofde van ziekte, in het Bantamsche had moeten verlaten; het was de laatste togt dien hij met zijn vriend van Hasselt, met wien hij uit Europa was gekomen, zoude doen!

Tegen 12 uur bereikten wij den grooten weg bij Siessepan en vonden daar het rijtuig van zijne Excellentie den G. G. van der Cappellen, dat ons naar Buitenzorg bragt.

Te huis komende was van Hasselt buiten eenige hoop op herstel. Tegen den avond kwam de gouverneur-generaal hem bezoeken; de ziekte nam hoe langer hoe meer in hevigheid toe, en in den nacht van den 6den September ontsliep de brave van Hasselt tot onzer aller droefheid.

Buitenzorg, September 1823.

IETS

OVER

DEN BRUIDSCHAT

BIJ

EENIGE VOLKEN VAN DEN INDISCHEN ARCHIPEL,

bewerkt naar aanleiding der officiële bescheiden, bij den brief van den 1sten Gouvernements-Sekretaris, van 4 Februarij 1863 No. 312, aan het genootschap aangeboden:

DOOR

A. PRUIJS VAN DER HOEVEN.

Indien in het algemeen gezegd kan worden dat zeden, gewoonten en neigingen van een volk zich vormen naar de toestanden waarin het geplaatst is, en naar de omstandigheden en invloeden die er op werken of het beheerschen, dan zullen ook, zoo geen dwang of willekeur die harmonie verstoort, bij onderscheidene volken en op verschillende tijdstippen, bij gelijke toestanden dezelfde gewoonten worden aangetroffen.

Die overeenstemming bestaat vooral in de eerste perioden van ontwikkeling. De eerste behoeften zijn zoowel bij volken als bij menschen dezelfde; verschil van klimaat en natuur wijzigt die alleen.

Het verlangen naar meer en beter, door het verkeer met anderen opgewekt, en het aanwenden van middelen om dat verlangen te bevredigen, zullen met den toestand ook de zeden en gewoonten doen veranderen.

Een volk dat van de algemeene beweging is uitgesloten, en geen of weinig middelen tot ontwikkeling bezit, wordt door de oorspronkelijke toestanden waarin het geplaatst is beheerscht, en zal nog lang zeden en gewoon-

ten behouden, die anderen geheel vreemd schijnen omdat ze tot een ander tijdvak behooren, en de oppervlakkige waarnemer, die oorzaken en gevolgen niet in hun verband beschouwt, zal die achterlijken toestand alligt toeschrijven aan mindere vatbaarheid voor ontwikkeling. De onjuistheid dezer oordeelvelling valt echter terstond in het oog, zoodra men het onderscheid opmerkt tusschen verschillende staten van Europa; tusschen van het drukke verkeer verwijderde provinciën en die, in hetzelfde land meer in het centrum der beweging gelegen. Hoe zou het met menig volk, dat nu aan de spits der beschaving staat, gesteld zijn, wanneer het tot heden met anderen geen verkeer had gehad en alleen door eigen middelen zich had moeten ontwikkelen? Zeker zouden daar zeden en gewoonten bestaan die er nu als barbaarsch zouden worden uitgekreten.

Alleen die volken, welke nog op een lagen trap van ontwikkeling staande (gelijk b. v. de Indianen van Amerika), te zeer gehecht aan hunne gewoonten en zeden de beschaving schuwen en het verkeer met andere ontvlieden, schijnen voor geen verdere ontwikkeling vatbaar en tot vernietiging gedoemd.

Zoodra de laatste wouden, die nu nog tot schuilplaats dienen aan de steeds terugtrekkende wilden, geveld en in bouw- of weiland herschapen zullen zijn, zal ook de laatste conservatieve roodhuid van het tooneel verdwijnen.

Behalve de ongezellige en wilde aard van een volk dat de aanraking met anderen ontwijkt, kunnen ook bestaande instellingen en gewoonten de kiem in zich dragen van achteruitgang en ontbinding.

Alle gebruiken en instellingen die hun oorsprong ontleenen aan brutaal geweld en dierlijke hartstogten, aan dom fanatisme en despotieke willekeur, moeten het volk dat daaraan gehoorzaamt noodwendig leiden tot stilstand en achteruitgang.

Ook andere gewoonten, die weleer hun ontstaan te danken hadden aan de noodzakelijkheid, kunnen schadelijk werken wanneer de behoefte daaraan niet meer bestaat; een vroeger noodige en nuttige band kan later blijken een hinderlijke te zijn.

Het is dan tijd zich daarvan te ontdoen: maar gelijk de bewoner der Landes het gebruik van stelten zeker overbodig en lastig zou vinden indien zijn drassige vlakten waren droog gemaakt, zoo kan hij er echter niet buiten zoolang die verbetering niet heeft plaats gehad, en menig gebruik bij andere volken, dat ons nu vreemd, kinderachtig en bekrompen toeschijnt, kan echter nuttig zijn, omdat tijdelijke toestanden het noodzakelijk maken.

Hoewel reeds sedert meer dan twee eeuwen de eilanden van den Indischen archipel door Europeanen werden bezocht, kan gezegd worden, dat het verkeer tusschen dezen en de inboorlingen onbeduidend is geweest en altans zelden van dien aard, om in den daar bestaanden toestand belangrijke veranderingen te weeg te brengen: van daar dat de meeste instellingen, zeden en gewoonten, die honderde jaren geleden bestonden, waar ze niet door bemoeijingen van ambtenaren of zendelingen verward of verbasterd werden, nog van kracht zijn.

Bij de volken van dezen archipel, waar de regeringsvorm demokratisch is, staat iedere familie min of meer op zich zelf, de hoofden vertegenwoordigen daar een of meer familiën. Uitvoerende magt bezitten ze niet, tenzij hen die later door het Europeesch bestuur is gegeven of opgedrongen.

Bij die volken zijn de instellingen geheel van huishoudelijken aard; zij regelen de wijze waarop onderlinge overeenkomsten worden aangegaan en geschillen bijgelegd: de behoefte om wederkeerige regten te waarborgen hebben ze doen ontstaan en door de solidaire aansprakelijkheid der familiën onderling worden ze gehandhaafd en in stand gehouden.

De bepalingen, die bij het aangaan of verbreken van een huwelijk moeten worden opgevolgd, maken een voornaam gedeelte dezer instellingen uit. Immers daardoor worden banden tusschen familiën aangeknoopt of ontbonden; de familie neemt in getalsterkte, dus in invloed toe of af; voor het verlies eener nijvere vrouw erlangt ze vergoeding, de aanwinst van een krachtigen arm is voor haar van aanbelang. Wordt de bruidschat betaald dan volgt de vrouw haar man, en hare kinderen en kleinkinderen zullen zijn stam met zooveel zielen vermeerderen: is de man niet bij magte de som te betalen waarvoor hij de vrouw zijner keuze met zich kan nemen, dan moet hij haar volgen en bij hare familie inwonen; zijn kinderen en kleinkinderen zullen tot haar stam behooren.

Bij echtscheiding of overlijden bestaan afzonderlijke bepalingen, naarmate de bruidschat geheel, gedeeltelijk of in het geheel niet is betaald. Naarmate de omstandigheden dit meêbrengen wordt aan partijen eene vergoeding betaald, of gaan de kinderen tot de belanghebbende familie over. Bij het huwelijk met den bruidschat, wordt deze zelden gevorderd en zelfs in de meeste gevallen zou hij niet in zijn geheel aangenomen worden; door het onvoldaan blijven van een gedeelte, dat op Sumatra zeer eigenaardig de *talie koelo* wordt genaamd, blijft de familie der vrouw regten op haar en hare kinderen behouden, het is de koord die de beide gezinnen verbonden houdt.

Dit is het beginsel waarop de huwelijksinstellingen berusten in Benkoelen, Palembang en de Lampongs onder den naam van djoedjoer en semando; in de Battahlanden van toehor; op Timor en Rotti van belis; op Celebes van soenrang bekend en dat, met eenige wijzigingen op Borneo onder de Dajaks, in de Molukkos onder de Alfoeren wordt gevolgd.

Hoewel nu deze instelling dikwerf ten onregte is ge-

noemd verderfelijk en barbaarsch, omdat eene oppervlakkige beschouwing tot de onderstelling had geleid dat die bruidschat was een koopsom, waarvoor de man a contant, of gedeeltelijk op crediet eene vrouw kan magtig worden, zoo valt het niet te ontkennen, dat door het hoog opvoeren der bruidschat vele huwelijken belet worden, daar de mannen weinig genegen zijn om in een soort van dienstbaren staat bij de familie der vrouw overtegaan; terwijl voor de vrouw, waarvoor eenmaal de bruidschat betaald is, de verpligting om na den dood van haren man een zijner nabestaanden te huwen (genti tikar) niet altijd aangenaam is.

Deze en andere bepalingen geven dikwerf aanleiding tot misbruiken, oneenigheden en twisten, en, voor het geval dat na den dood van een der echtgenooten gelden op den bruidschat betrekking hebbende onvoldaan bleven en het huwelijk kinderloos was, ook soms tot pandelingschap. Nergens echter zijn de bepalingen zoo drukkend als op Timor en omliggende eilanden. Daar zijn deze als volgt:

Timorezen.

Een vorst betaalt, huwende met eene vorstendochter, in den regel:

30 dahoen moeti boeboeh, elk waard. . . *f* 25. *f* 750.
1 . . . . . salah . . . . . „ 30.
1 korkorra mas, gewigt 1 thail . . . . . „ 60.
10 of 20 buffels, elk . . . . . *f* 5. *f* 50. of „ 100.
tezamen *f* 890 of *f* 940.

Sterft de vrouw, dan moet de weduwnaar daarvan kennis geven aan de ouders of familiebetrekkingen, onder toezending van 1 thail mas. Dit geschenk wordt door de ouders of aanverwanten beantwoord met 6 of meer varkens tot twaalf toe, en daarentegen moet de weduwnaar betalen: voor het hoofd der overledene 10, voor de oogen 5 of 6, voor de voeten 7 of 8, voor het ijzer om het graf te graven 3 en voor het verjagen der vliegen van het lijk 2 buffels.

De fettors betalen bij een huwelijk naar hunnen stand, hetzelfde.

Bij niet betaling moeten eigenlijk man en kinderen toebehooren aan de familie der vrouw; vermits dit in hoogen stand niet gaat, geeft de belis tot nimmer eindigende moeijelijkheden aanleiding en tot het bewaren van lijken gedurende vele jaren.

De tommokongs en de gemeene man, moeten voor eene vrouw betalen.

20 mas, waarvan:

10 merah, elk ter waarde van	. . f 5	. . . f 50.	en
10 poetih.	„ 0,80	. „ 8.	
1 dahoen moeti salah.		„ 30.	
5 buffels, à f 5 ieder.		„ 25.	
		te zamen f 113.	

Een radja, met eene vrouw zijner kampong trouwende, voldoet hetzelfde en dit is veelal, uit onvermogen om vorstendochters te trouwen, het geval.

Bij overlijden der vrouw worden, even als voren, de deelen des ligchaams betaald, tot een gezamenlijk bedrag van 75 tot 100 buffels.

De begrafenis verslindt trouwens het grootste getal dezer beesten daar de gasten bij zulk eene gelegenheid menigvuldig zijn.

Wordt de belis niet voldaan, dan volgen de man en de kinderen het geslacht der vrouw. Dat volgen bepaalt zich, in den regel, tot het presteren van eenige diensten en het erkennen van het gezag van den radja der vrouw.

Rottinezen.

Belis voor een vorsten huwelijk.

1 kati mâs = 100 buffels, 1 lans, 1 zwaard, 1 geweer; bij overlijden der vrouw:

1 thail mâs voor het hoofd, 1 dukaat voor elk oog, 5 mâs voor de voeten, 1 thail mâs voor het ijzer om het

graf te graven, 1 thail mâs voor het wasschen van het lijk.
Belis voor een gewoon huwelijk:

1 thail mâs, 1 geweer, 1 lans, 1 sabel.

Als de vrouw sterft twee buffels.

Bij niet betaling volgen de kinderen de familie der vrouw met dezelfde gevolgen als bij de Timorezen.

Onder bijzondere omstandigheden, b. v. als eene min gebruikt is, wordt ook voor de melk der overledene betaald; namelijk als de min door de familie gegeven is.

Dit vindt ook plaats bij de opeisching der belis ingeval van scheiding. In zulk een geval tracht de familie het uiterste magtig te worden.

Solorezen.

Bij een vorsten huwelijk worden voor de bruid voldaan drie of vijf olifantstanden, elk ter waarde van *f* 50 of *f* 60.

Voor gewone huwelijken wordt één olifantstand geëischt.

Bij niet voldoening volgen de kinderen de moeder.

Ingeval van overlijden wordt niets geëischt.

Savoenezen.

Ingeval van een vorstelijk huwelijk kost de bruid der voornaamste vorsten: 30 buffels en 2 thail mâs; der mindere vorsten:

10 buffels en 1 thail mâs.

Voor gewone huwelijken is de prijs der vrouw 5 of 6 buffels.

Bij wanbetaling volgen de kinderen de moeder, doch als dochters trouwen, wordt de huwelijksprijs verdeeld tusschen den vader en de familie der overledene moeder.

Alorezen.

Van dit volk is het geheele bedrag der belis nog niet bekend.

Alleen weet men dat een vorst verpligt is, onder anderen, voor zijne bruid te geven 1 moko (soort van ko-

peren kwispeldoor, dat alleen als ruilmiddel of liggend kapitaal wordt gebruikt en waarop bij sterfgeval wordt geslagen) genaamd *mele* of die genaamd *olemalahi*; de laatste ter waarde van 30 gewone moko's of *f* 750 à *f* 900, wordende aan de eerste eene fabelachtige waarde toegekend; de kapiteins moeten voldoen 1 moko-makasar, ter waarde van *f* 100, benevens 4 of 5 gewone moko's, kostende *f* 100 à *f* 150.

De gemeene man moet dezelfde belis voldoen, doch zal wel, in evenredigheid van zijn vermogen, wat minder betalen.

Bij voldoening der belis volgen de kinderen den vader en krijgt de bruid of vrouw hare bruidsgave van hare ouders, bestaande gewoonlijk:

voor eene vorstendochter in eene halsketen van goud, gouden armbanden, eene gong, een paar gouden oorbellen; eene siridoos of moko, een zijden doek en eene geit.

voor eene burgerdochter in vier vademen zijde, eene gouden halsketen, een paar dito oorringen en eene geit.

Blijft de belis achterwege, dan volgen de kinderen de moeder.

Het schijnt echter dat de belis nimmer ten volle wordt aangezuiverd vóór het overlijden der vrouw en dat het resterende eerst na haren dood wordt voldaan.

Op Celebes bedraagt de bruidschat (soenrang) van *f* 178,88 voor de aanzienlijkste vrouwen, tot *f* 16 voor die van minderen stand. In de Wester-afdeeling van Borneo van *f* 100 tot *f* 150 reaal. Hoeveel die op Ceram beloopt is niet bekend. De tohor in de Battahlanden is van *f* 75 tot *f* 30. In de binnenlanden van Palembang, Benkoelen en de Lampongs bedraagt de djoedjoer van *f* 200 tot *f* 40. Deze sommen worden echter op de meeste plaatsen grootendeels in geldswaarde betaald en in de meeste gevallen worden de goederen veel hooger

getaxeerd dan zij waard zijn: alleen zoo er verschil ontstaat wordt de geheele som in geld gevorderd.

Eene bepaling van die adat is, dat weduwen, waarvoor de bruidschat werd betaald, verpligt zijn te huwen met een der nabestaanden van den overleden echtgenoot.

In 1860 werd in eene vergadering met de hoofden van Ankola en Sipirok (Battahlanden) bepaald, dat vrouwen, die gedurende twee jaren in weduwenstaat verkeerd hebben, zonder dat de erfgenamen van haar overleden echtgenoot gebruik gemaakt hebben van hun regt om haar te huwen, zullen kunnen hertrouwen met een man harer keuze, mits deze aan de familie van haar vroegeren echtgenoot de tohor of *f* 30 betale.

In 1859 werd in diezelfde afdeeling aangenomen, dat vrouwen, die door hare echtgenooten gedurende een jaar onverzorgd zijn gelaten, voor de rapat ontbinding van het huwelijk kunnen vragen en een nieuw huwelijk zullen kunnen aangaan; komt de eerste echtgenoot later terug dan moet hij zich tevreden stellen met het ontvangen van *f* 30, hem door den nieuwen man te betalen. Deze maatregel werd genomen in het belang van de vele weduwen, die stelselmatig door de familie harer echtgenooten in ongehuwden staat werden gehouden.

Op verboden omgang en overspel staan zware boeten: het laatste gebeurt zeer zelden; in het eerste geval, zoo dit niet met een huwelijk eindigt en een vrouw de bewijzen van haren misstap met zich draagt, terwijl de man weigert zijne schuld te bekennen, moet de vrouw eene zware boete betalen of gedurende verscheidene jaren bij het hoofd van den stam in dienstbaren staat doorbrengen. Het gebruik brengt mede, dat een jongeling zoodra hij het met een meisje eens is, haar wegvoert en naar het huis zijner ouders of van een zijner betrekkingen brengt.

In de meeste gevallen geschiedt dit met medeweten

van de ouders van het meisje; in ieder geval is de jongeling verpligt een kris of ander voorwerp, benevens eenig geld ten hunnen huize achter te laten, als een bewijs zijner goede bedoelingen; eenige dagen later komen dan eenige betrekkingen van de jonge maagd namens de ouders haar opeischen en voldoening vragen voor de gepleegde overtreding. Aan den ingang der doesson worden ze opgewacht en daar binnen geleid zijnde wordt onder het nuttigen van gebak en vruchten de goedkeuring tot het huwelijk gevraagd, de bruidschat bepaald en de verdere overeenkomsten vastgesteld; daarna worden de gezamenlijke doessonbewoners en het hoofd van de plaats daarmede bekend gemaakt en later het bruiloftsfeest gegeven, waardoor het huwelijk als voltrokken wordt beschouwd.

Het is opmerkelijk dat in sommige streken, zoo als o. a. in het zuidelijk gedeelte van Sumatra, de jonge meisjes zeer streng worden bewaakt, terwijl daarentegen elders, zooals in de Battahlanden, waar overigens dezelfde gebruiken bestaan, juist het tegenovergestelde plaats heeft en de omgang tusschen jongelieden van beider kunne meer dan vrij is.

Veel wijverij komt in de landen, waar deze huwelijksinstellingen van kracht zijn, niet zoo algemeen voor als elders: daarentegen vindt men vele bejaarde vrouwen, die ongehuwd zijn, met de versierselen getooid die het meisje niet voor haar huwelijk aflegt; deze demoiselles zijn gewoonlijk niet de aanvalligste. Tusschen personen uit denzelfden stam mag geen huwelijk plaats hebben.

Dat deze instellingen de huwelijken niet bevorderen is zeker; dat zij echter de hoofdoorzaak zouden zijn van de weinige toename der bevolking mag betwijfeld worden: ziekten en epidemiën, die dikwerf ontstaan door gebrek aan goed en genoegzaam voedsel, gemis aan geneeskundige behandeling, voornamelijk bij bevallingen; het zware

werk in de ladangs, vooral van de vrouwen; het afgezonderd leven in bosschen, zijn zoovele oorzaken, die niet minder schadelijk zijn en die zonder hulp van bestuurswege niet kunnen weggenomen worden.

De rapporten van onderscheidene hoofden van gewestelijk bestuur omtrent de nadeelige werking van eenige bepalingen dezer huwelijksinstellingen, hoofdzakelijk omdat deze de reden zouden zijn van de weinige huwelijken die worden aangegaan en de geringe toename der bevolking hebben de regering er toe geleid het voorschrift te geven „om door raadgeving en overreding, zonder regtstreeksch verbod die gewoonte tegen te gaan of te ver„minderen, wenschende zij dat met omzigtigheid op dien „weg worde voortgegaan."

In de binnenlanden van Palembang werd destijds door den resident de Kock de djoedjoer afgeschaft. Van bestuurswege werd namelijk, na eenige gehouden conferentiën met de hoofden, het verbod uitgevaardigd om ingevolge deze instelling een huwelijk aantegaan. Dat voorbeeld werd later ook in Benkoelen gevolgd. In plaats daarvan zou bij het huwelijk eene geringe som aan de ouders van het meisje betaald worden, onder den naam van mas kawin en blandja dapoer, zooals in gebruik is bij de Maleische bevolking, die de mohammedaansche leer belijdt en niet de adats in de binnenlanden opvolgt, terwijl bovendien eenige bepalingen werden gemaakt op overtredingen ontleend aan die welke op de djoedjoer van toepassing zijn, en anderen daarentegen vervallen werden verklaard.

De bevolking, die hare instellingen kent en haar onderling verband begrijpt, ook met betrekking tot den toestand waarin ze verkeert, kon met deze regeling niet tevreden zijn, daar ze die niet begreep en zeer goed voelde, dat hare adat, zoo verdraaid, geen raison d'être had. Die het bevel opvolgden sloten zich bij de mohammedanen

aan, de anderen ontdoken het en bleven onder een anderen naam de oude adat aanhangen. Hierdoor werd alleen dit gewonnen, dat bij het ontstaan van geschillen over de niet nakoming van bepalingen, wier wettigheid officiëel was ontkend, deze niet voor de rapat of de gezagvoerende ambtenaren konden worden gebragt, maar onderling werden uitgemaakt. Soms werden nu met voorkennis der hoofden de djoedjoervorderingen onder een anderen naam bij de rapat ingediend, dikwijls werden zij oorzaak van twisten en wraakoefeningen, gepleegd door hen die zich op de aloude adat beroepende verongelijkt meenden te zijn.

Een der voorwaarden van orde, rust en veiligheid is algemeene kennis der wet. De burger die zijne wetten kent, begrijpt en daaraan gehoorzaamt, zal zijn eigen regten weten te handhaven en die van anderen leeren eerbiedigen. Die algemeene kennis der vigerende wetten en instellingen vindt men in hooge mate bij de Sumatranen en meer of minder bij de andere volken waarvan hier sprake is. Slechts noode zullen zij zich onderwerpen aan nieuwe wetten die ze niet begrijpen en die met hunne instellingen in strijd zijn, en alleen dan, wanneer deze door de meerderheid van het volk als adat zijn aangenomen, zullen zij die eerbiedigen. Waar door het bestuur de vrijheid niet is onderdrukt, zal dit blijken uit de levendige belangstelling van het publiek bij het behandelen van zaken of het bespreken van regelingen voor de rapat, uit de talrijke opkomst en de vrije discussiën, die door de omstanders gretig aangehoord en onderling besproken en gekritiseerd worden, uit de vrijmoedigheid en zaakkennis waarmeê ieder zijne belangen weet voor te dragen en te verdedigen.

Zulke volken te besturen is niet gemakkelijk, maar dit is zeker, dat wil men vrije ontwikkeling, deze eigen-

genschappen niet onderdrukt maar verstandig onderhouden en geleid moeten worden. Zoo zullen zij, wel verre van een hinderpaal te zijn bij het aanbrengen van verbeteringen in de huishoudelijke instellingen, een zekeren waarborg opleveren, dat deze, eenmaal aangenomen, zonder dwang zullen worden opgevolgd.

De eenige geschikte en redelijke wijze om deze en andere gebruiken en instellingen te doen vervallen, is den weg te openen tot een anderen toestand, waarop betere wetten passen. Meerdere vrijheid, beter verkeer, ontwikkeling van landbouw en nijverheid zijn de middelen die het eerst voor de hand liggen om dien te banen; onderwijs en een goede regtspleging zullen die behooren te verlichten, veilig en bruikbaar te maken.

Het bewijs is genoegzaam geleverd, dat het meerendeel der bewoners van den Indischen archipel de voordeelen der beschaving erkent en die voor zich verlangt; meer en meer wordt dit dan ook geloofd en neemt het aantal der certificaten van onmondigheid en verzoeken om curatele af. Het behoeft niet meer betwijfeld te worden, dat iedere instelling of wet, die van pas zal zijn op betere toestanden, welke door medewerking of niet tegenwerking van bestuurswege ontstaan, gereedelijk zal worden aangenomen. Zoolang echter in den tegenwoordigen stand van zaken geen verandering kan komen, bestaat er gevaar dat door direkte inmenging in de zeden en gewoonten verwarring wordt teweeggebragt en moet de taak der besturende ambtenaren in deze zich bepalen, tot het geven van goede wenken, raadgevingen en voorbeelden aan bevolking en hoofden, en moeten aan dezen vooral niet de middelen ontnomen worden om onderling hunne regten te waarborgen en te handhaven zoolang het bestuur niet hij magte is dit te doen.

Benkoelen, 30 Mei 1866.

genschappen niet onderdrukt maar verstandig onderhouden en geleid moeten worden. Zoo zullen zij, wel verre van een hinderpaal te zijn bij het aanbrengen van verbeteringen in de huishoudelijke instellingen, een zekeren waarborg opleveren, dat deze, eenmaal aangenomen, zonder dwang zullen worden opgevolgd.

De eenige geschikte en redelijke wijze om deze en andere gebruiken en instellingen te doen vervallen, is den weg te openen tot een anderen toestand, waarop betere wetten passen. Meerdere vrijheid, beter verkeer, ontwikkeling van landbouw en nijverheid zijn de middelen die het eerst voor de hand liggen om dien te banen; onderwijs en een goede regtspleging zullen die behooren te verlichten, veilig en bruikbaar te maken.

Het bewijs is genoegzaam geleverd, dat het meerendeel der bewoners van den Indischen archipel de voordeelen der beschaving erkent en die voor zich verlangt; meer en meer wordt dit dan ook geloofd en neemt het aantal der certificaten van onmondigheid en verzoeken om curatele af. Het behoeft niet meer betwijfeld te worden, dat iedere instelling of wet, die van pas zal zijn op betere toestanden, welke door medewerking of niet tegenwerking van bestuurswege ontstaan, gereedelijk zal worden aangenomen. Zoolang echter in den tegenwoordigen stand van zaken geen verandering kan komen, bestaat er gevaar dat door direkte inmenging in de zeden en gewoonten verwarring wordt teweeggebragt en moet de taak der besturende ambtenaren in deze zich bepalen, tot het geven van goede wenken, raadgevingen en voorbeelden aan bevolking en hoofden, en moeten aan dezen vooral niet de middelen ontnomen worden om onderling hunne regten te waarborgen en te handhaven zoolang het bestuur niet hij magte is dit te doen.

Benkoelen, 30 Mei 1866.

IETS OVER HET CERAMSCHE KAKIAN-VERBOND,

DOOR

A. VAN EKRIS. (*)

Over eene geheime vereeniging te schrijven terwijl zij nog bestaat is ver van gemakkelijk. Is men lid daarvan, dan mag men het niet doen en behoort men er niet toe, dan kan men het niet. Toch is er soms alligt het een en ander te zeggen over zulk eene zaak, als het stilzwijgen der ingewijden nu en dan door eene onvoorzigtige vertrouwelijkheid verbroken wordt en men dan van het bekende eenigzins tot het onbekende kan besluiten. Voorts komt door eenstemmigheid van vele getuigen de waarheid aan het licht.

Terwijl ik de pen opvat om eenige beschouwingen en mededeelingen te berde te brengen over het Ceramsche Kakian-verbond, zal men wel doen geene hooge verwachtingen daarvan te koesteren.

Er kan, onder veel meer, gevraagd worden: wat is de oorsprong van het Kakian-verbond? Wat zijn doel, zijn aard, zijne inrigting? Wat zijn voor- en nadeel? Wat zijne toekomst?

Ik sta er niet voor in, op alles bevredigende antwoorden te geven. Misschien zal evenwel het volgende niet geheel onbelangrijk zijn.

(*) Zie Afl. 2, pag. 154, noot. Vergelijk voorts het voorkomende over dit verbond in kolon. jaarboeken 1863, pag. 68; Meded. van wege het Ned. Zendelinggenootschap, Dl. V, bl. 318; Tijdschr. voor N. I. 1845, II, bl. 25. *Red.*

De wording van het Kakian-verbond staat in betrekking met het aanwezen van twee vereenigingen, of partijen in dit gedeelte van den Molukschen archipel. Ik bedoel de Oelisiwa en Oelilima. Immers de leden van het verbond behooren allen tot de eerste partij en zijn met de laatste, naar men zegt, zoo weinig ingenomen, dat het gouvernement nimmer eene zamenspanning van beiden zal te duchten hebben.

De oorsprong dezer beide partijen ligt in het duister.

Volgens sommigen bleven er na een grooten watervloed op Ceram drie broeders met hunne gezinnen over (*). Op den berg Noenoesako scheidden zij van elkander.

De oudste zette zich op West-Ceram neder en zijne nakomelingen heetten Oelisiva. De tweede koos zich Oost-Ceram tot verblijfplaats en uit hem sproten de Oelilima. De afstammelingen van den jongste bevolkten de zuidelijk van Ceram gelegen eilanden en werden Oeliasa of Oeliasi genoemd.

Deze voorstelling van zaken heeft evenwel zijne bezwaren. Haroeko, Saparoea en Noesalaoet worden nog heden met den naam Uliassers bestempeld, maar Ambon wordt daaronder niet begrepen. Bovendien vindt men op die vier eilanden nog de sporen van eene vroegere verdeeling in Oelisiwa en Oelilima, (†) doch van Oeliasa als bijzondere afdeeling bestaat niet het minste blijk.

Mag men Valentijn gelooven, dan zijn deze twee partijen ontstaan door het gezag dat de vorsten van Ternate

---

(*) Deze sage wordt door anderen eenigzins gewijzigd medegedeeld, ik geef ze zoo als ik ze gehoord heb.

(†) Ligt de offersteen (batoe bakar of batoe astana) aan de zeezijde van de baileo (deze staat altijd met een der lange zijden naar de zee) dan zijn de inwoners der negorij Oelisiwa; is hij landwaarts van dit raadhuis geplaatst dan behooren zij tot de Oelilima; ligt hij in het midden, vlak voor het voorfront van het gebouw, dan is de bevolking uit beiden zamengesteld.

en Tidore over Ceram, Ambon en de Uliassers uitoefenden. De Oelilima zijn volgens hem onderhoorigen of cijnsbare bondgenooten van Ternate, terwijl de Oelisiwa in dezelfde betrekking tot Tidore staan. Dit is zijne doorgaande voorstelling. Eene enkele maal zegt hij, dat de Oelisiwa onder Ternate behooren en geeft zelfs de reden voor die bewering op. Hij schijnt dus op dat punt geene volkomen zekerheid gehad te hebben. Bovendien bestaat er weinig grond om Tidore voor het hoofd der Oelisiwa te houden. Deze behooren behalve op de kleinere eilanden alleen op West-Ceram te huis. Tidore had toen meer gezag aan den oosthoek van Ceram, gelijk ook thans in die streek nog hier en daar zijn gezag wordt erkend. Alleen de westzijde van Hoamoal stond voor een tijd onder zijn bestuur, maar kwam weldra onder Ternate. Het laatste daarentegen liet zijne heerschappij over West-Ceram gelden, wat niet zonder hevige tegenkanting geschied zou zijn, indien Tidore daar opperheer ware geweest.

Eindelijk beweren eenigen, dat deze partijen hun ontstaan te danken hebben aan den vorst van „Tarinaten" (Ternate) en den radja van Sahoelaoe. Deze zouden het land onder hunne heerschappij verdeeld hebben, waarbij de Oelisiwa aan Sahoelaoe en de Oelilima aan Ternate ten deel vielen. Deze voorstelling heeft wel iets aannemelijks. De eerste radja van Sahoelaoe was een vreemdeling. Zijn naam beteekent *die uit de verte* of wel *die de zee overgestoken is.* De tot voor eenige jaren voor de radja's van Sahoelaoe gebruikelijke titel *kolano*, waarop de laatste radja nog hoogen prijs stelt, werd ook gevoerd door de heidensche vorsten van Djilolo, Ternate, Tidore en Batjan.

Het behoeft naauwelijks opgemerkt te worden dat volksverhuizingen, zeereizen en nederzettingen hier reeds voor de komst der Europeanen zeer in zwang wa-

ren (*). Die nederzettingen eindigden gewoonlijk daarmede, dat de vreemdelingen wel met de oorspronkelijke bevolking zamensmolten, maar ook beheerschers des lands werden. Ook veroveringszucht bragt het hare toe om de oorspronkelijke bewoners onder het juk te brengen (†). Nu is het niet vreemd, dat toen de Ternatanen nog heidenen waren, zich een bloedverwant van hunnen vorst op Ceram heeft nedergezet, deels langs vreedzamen weg, deels door kracht van wapenen het gezag van Ternate daar heeft gevestigd en uitgebreid en dat eindelijk tusschen beide vorsten eene gebiedsverdeeling heeft plaats gegrepen, waardoor een hunner (de kolano van Sahoelaoe) het hoofd werd van dat gedeelte der bevolking, dat den naam van Oelisiwa verkreeg (§). De Oelisiwa van Ambon en de Uliassers, waarschijnlijk voor een groot deel van Ceram afkomstig, schijnen zich al spoedig door den invloed van het Europeesch bestuur aan zijn gezag te hebben onttrokken.

Tegen deze laatste voorstelling van zaken zijn evenwel twee bedenkingen in te brengen.

(*) Behalve dat men hierover veel in Valentijn vindt, duiden sommige familienamen en namen van negorijen eene afkomst uit den vreemde aan. Zoo heeft men Wakanno (Banda), Tarinaten (Ternate), namen met het aanhechtsel mahoe (Java) Manoehoetoe (aangedreven en gestrand) en namen van negorijen, zoo als: Hoetoemoeri (van achteren geland). Doch welligt is daaruit niet veel op te maken.

(†) Samaran en Roebohongi, achtereenvolgens krijgsoversten van de eerste Islamitische vorsten van Ternate, droegen veel tot de vergrooting van het gebied hunner meesters in deze gewesten bij.

(§) De radja's van Sahoelaoe hadden vroeger eene voor Ceram vrij aanzienlijke magt en stonden somtijds de O. I. Compie. met troepen van honderden bij om de bevolking van Ambon en van de Uliassers te tuchtigen. De bevolking van West-Ceram had tot voor eenige jaren zulk een grooten dunk van den kolano, dat naar hare meening of onweder of aardbeving moest ontstaan als hij aan 't strand kwam, en het salvo dat het Nederlandsch bestuur bij zijne aankomst plagt te lossen, is een bewijs, dat hij ook daarbij nog niet geheel de oude achting verloren had.

De radja van Sahoelaoe behoort tegenwoordig tot de Oelilima, en ook ten tijde van Valentijn werd hij daartoe gerekend. Maar dit wil tegenwoordig op Ceram niets anders zeggen, dan dat hij geen lid van de Kakian is, welke zin er in Valentijns dagen ook wel aan gehecht kon worden. De Kakianisten maken slechts een deel der Oelisiwa uit. De radja van Sahoelaoe had onder zijn thans weinig erkend gezag Oelisiwasche negorijen en niets belet dat zijne voorvaderen voor het ontstaan van het verbond Oelisiwa geweest zijn.

De andere bedenking is, dat hierbij de naam Oeliasa onverklaard blijft, doch deze wordt ook wel *Leiasi* geschreven of uitgesproken.

Misschien is dit de oorspronkelijke benaming, waaruit de andere door verbastering is voortgekomen. *Lei* gebruikelijk in de plaatsnamen *Leitimor* en *Leinitoe* beteekent *voorbij, aan de overzijde van.* De zin van *asi* is mij onbekend. Indien een gedeelte van Ceram zoo mogt geheeten hebben, zou daardoor het woord *Leiasi* verklaard zijn.

De namen *oelisiwa* en *oelilima* komen van *oeli, broeder; siwa, negen; lima, vijf* en kunnen dus broederschap van negenen of van vijven beteekenen. *Oeli* beteekent ook *herhaaldelijk* en dan zou de zin wezen *negenmaal* of *vijfmaal herhaald,* dewijl vroeger de Oelisiwa hunne schatting, hunne boete of hunnen bruidschat steeds bij negenvouden betaalden, gelijk op dezelfde wijze bij de Oelilima het vijfvoud in gebruik was.

De oorsprong der namen is, zegt men de volgende. Radja Sahoelaoe zou als Kakak (oudere broeder of bloedverwant) negen deelen van het overheerde land ontvangen hebben, terwijl zijn adek (jongere broeder of bloedverwant) de vorst van Ternate vijf deelen in bezit kreeg.

Bij de komst der Portugezen hier te lande was het volk reeds in beide partijen verdeeld. Zij schijnen niet altijd met elkaar in de beste verstandhouding geleefd te hebben.

Althans Valentijn vergelijkt hen met de Hoekschen en Kabeljaauwschen. Doch welligt mag men op die uitspraak niet te zeer drukken. Daar evenwel bij de Oelilima de Islam voorheerschend was, gelijk bij de Oelisiwa het heidendom, en de Islam, waar hij niet geheel een doode vorm is, weinig verdraagzaamheid toont, kan dit eene oorzaak van mindere vredelievendheid geweest zijn.

De edele Compagnie was natuurlijk met het bestaan dier factiën niet ingenomen. Wel was het *„verdeel en heersch"* een stelregel harer staatkunde en dus die partijschap op zich zelve haar niet ongevallig, maar de invloed dien Ternate daardoor in deze gewesten had, was haar een doren in het oog. Doch hare pogingen om die factiën te ontbinden, schijnen langen tijd met minder gunstig gevolg bekroond te zijn; altans in de traktaten van Valentijn's tijd komen zij nog als bestaande voor, niet alleen op Ceram, maar ook op de andere eilanden. Thans zijn van hen op Ambon en de Uliassers niet veel meer dan de namen overgebleven. Op Ceram evenwel bestaan zij nog in werkelijkheid.

Hier heeten zij ook *patasiwa* en *patalima*, welligt van *patan, ligchaam, corporatie, vereeniging*. De Patalima zijn voor het grootste gedeelte islamieten en heidenen. Slechts weinigen hunner zijn tot het christendom overgegaan. Tot de plegtigheden om in die vereeniging te worden opgenomen behoort het *papar gigi*, (de tanden vijlen) en het *pakej kajin kadoet* (zich [voor een tijd] in kadoet kleeden). Ook bestaat er, welligt door islamschen invloed, de besnijdenis onder de christenen.

De band van vereeniging, die tusschen de Patalima op Ceram bestaat, schijnt tamelijk los te zijn. Bij hunne landgenooten de Patasiwa is dat anders. Deze vormen namelijk het Ceramsche Kakian-verbond, dat ook wel kakihan of kakehan genoemd wordt.

De beteekenis van dien naam is mij niet bekend. Bij

Valentijn komt hij niet voor. De tijd van het ontstaan der vereeniging is moeijelijk te bepalen. In den tijd van Valentijn, de laatste helft der 17de eeuw, was zij reeds aanwezig. Als men de doorgaande omslagtigheid en naauwkeurigheid van den genoemden schrijver in aanmerking neemt en ziet, dat hij toch den naam van het verbond niet vermeldt, zou men op het vermoeden komen, dat het toen nog niet lang bestaan had.

Het is bekend, dat de vorsten van Tidore en vooral die van Ternate het gezag over Ceram aan de O. I. Compagnie betwist hebben. Het bleef niet bij vertoogen over beider regt op dat land; ook feitelijk zochten de vorsten van Ternate daar hunne heerschappij te doen gelden. Op Ambon en de Uliassers was hun invloed door het gezag der Compagnie zeer afgenomen en de zware schattingen (*), die zij daar aan het volk plagten op te leggen, waren niet meer te innen. (†)

Anders was het op Ceram. Vooral het westelijk gedeelte van dat land en meer bepaald de zuidkust werd door de Ternataansche landvoogden gedurig bestookt en verontrust. Aan het volk werden zware boeten opgelegd (§) en door verbod en bedreiging poogde men het te beletten voor de Compagnie diensten te ver-

---

(*) Zoo werden door den Ternataanschen prins Ali te Hitoe en Soehoe in 1628 nog 2000 rijkdaalders aan goederen geïnd.

(†) In 1637 weigerde men op Hitoe nog verder aan Ternate schatting te betalen, onder voorgeven dat reeds in 1580 de Ternataansche vorst Bab'Ullah aan de bevolking aldaar de tollen had kwijtgescholden en de landvoogd van Diemen wees toen ook de vordering van Ternate dienaangaande af.

(§) In 1643 werd aan westelijk-Ceram en Boano de voor deze streken ongeloofelijk groote boete opgelegd van zeventig duizend rijksdaalders, waarvan de Ternataansche gezanten binnen vijf maanden zes en vijftig duizend acht honderd vijf en zeventig rijksdaalders inden. Hiermede niet tevreden vorderden en verkregen zij op Manipa nog twee duizend rijksdaalders.

rigten (*). Deze had voor Ceram niet veel meer over dan hier en daar een korporaal met eenige kloeke mannen. De Ceramezen moesten dus zich zelven helpen. De bergbewoners hadden veel minder overlast van Ternate (†). Maar door mondelinge overlevering, die bij onbeschaafde volken het langst bewaard wordt, wisten zij dat de afkomst van vorsten en nederzettingen uit die streken aanleiding kon geven tot aanspraken die hunne onafhankelijkheid in gevaar zouden brengen.

Eendragt maakt magt. Geen wonder dat Alfoeren en strandbewoners zich naauwer aan een sloten. Die vereeniging moest des te inniger zijn, omdat zij met een vermogenden, koenen en ondernemenden vijand te doen hadden. Niet alleen traden al de patasiwasche negorijen van Ceram tot het bondgenootschap toe, maar zij constitueerden zich zelfs als een geheim verbond, waarvan alleen de mannen leden waren.

Hoofdzakelijk was dat verbond tegen Ternate gerigt, maar men wilde niet van Ternate ontslagen zijn, om des te beter de compagnie te kunnen dienen. Integendeel werd die vereeniging een middel om allen vreemden invloed tegen te gaan; 't was te doen om vrij te zijn, niet vrij van dezen of genen opperheer uit den vreemde, maar van alle buitenlandsche overheersching. Sommigen waren niet geheel vrij meer, maar zij wilden wat hun aan vrijheid overbleef trachten te bewaren.

Vreemde heerschappij brengt ligt verandering in de zeden en den toestand des volks, al naar het belang van den heerscher dit vordert.

(*) Zoo verklaarden Roemakai, Makariki, Amahei, Souhoekoe en Tamilan in 1637 door den kimelaha van Loehoe belet te zijn den hongitogt mede te doen.

(†) De Ternatanen schijnen er niet in geslaagd te zijn hunne magt in het gebergte te bevestigen. Veeleer traden de radja's van Sahoelaoe en Sohomiit hun als vijanden tegen.

Zoo trachtte Ternate overal den islam in te voeren. Geen volk, vooral wanneer het onbeschaafd is, ziet die verandering gaarne en zoo bragt het verbond het doel mede, om den door ouderdom eerwaardigen stand van zaken en dus ook de heidensche godsdienst te handhaven.

De Kakian is dus eene staatkundige vereeniging. Desniettemin rust zij ook op een godsdienstigen grondslag. Godsdienst en staatkunde toch zijn bij alle onbeschaafde, vooral niet-christelijke volken innig met elkaâr verbonden.

De plegtigheden bij de Kakian in gebruik hebben een godsdienstig karakter, en men noemt haar ook wel de oude godsdienst in tegenstelling met den islam en het christendom. Zonder dat ware zij niet zoo lang in stand gebleven, nadat haar streven voor een groot deel onnoodig was geworden toen Ternate van Ceram afstand deed en de Compagnie er bijna niet naar omzag. Maar al is het verbond van godsdienstigen aard, het is daarom geen godsdienst. Ook christenen en mohammedanen behooren er toe. De onkunde van beiden, hunne gehechtheid aan het oude, hunne gedachteloosheid, die geene tegenstrijdigheden ziet, verklaren voldoende hoe zij leden van het verbond kunnen zijn en blijven. De mohammedaan eet in het bosch varkensvleesch, maar zal er zich in de negorij wel van onthouden. De christen roept op den zolder zijne voorouders aan, maar hij houdt ook de kerk in waarde. Beiden, mohammedanen en christenen lijven gaarne hunne kinderen in het verbond in, maar de eersten zouden zich ergeren, wanneer zij niet besneden, de laatsten als zij niet gedoopt werden (*).

Het gebied van de Kakian omvat westelijk-Ceram, van

(*) De Ceramezen, zoowel christenen als islamieten zijn, strikt genomen voor een groot deel heidenen, wier veelgodendom op een pantheistischen grondslag rust. De naam hindoe, hier voor heiden in gebruik, wijst ook daar op heen.

de Elpapoeti-baai tot Hoamoal en is in drie deelen gesplitst. De negorijen aan de zuidkust van Elpapoeti tot Kaiboboe en de alfoersche negorijen aan de zuiderberghelling maken de afdeeling Tala uit. De bevolking van de noorderberghelling en van het noorderstrand stelt de afdeeling Sapalewa zamen. Zes negorijen aan het westeinde van Ceram, waarvan een in het gebergte, vormen de afdeeling Etti. Deze drie afdeelingen zijn hunne namen verschuldigd aan drie groote rivieren, de Tala die zich in de Elpapoeti-baai ontlast, de Etti die zich bij de negorij van dien naam in zee stort, en de Sapalewa, die bij Noeniali op de noordkust uitwatert. In schaars bewoonde boschrijke landen bieden de rivieren bij gebrek aan wegen een min of meer geschikt pad aan. Daar zijn dus ook de riviermondingen tot groote bijeenkomsten zeer geschikt en daar werden dan ook van ouds en tot nog toe de vergaderingen der Kakian gehouden.

Over ieder dezer afdeelingen staat een hoofd, met den titel kapala saniri (hoofd der raadsvergadering). Ook noemt men deze drie hoofden wel de tiga kapala ajer; zij zitten voor in den raad als die in hunne afdeeling gehouden wordt. Zij beslechten geschillen tusschen verschillende negorijen en waken voor de orde en eensgezindheid. Aan hen is de handhaving der landsgebruiken opgedragen. Hun behoort het regt schattingen te innen, boeten op te leggen en de wederspannigen te tuchtigen. (*) Iedere kapala saniri heeft ter zijner beschikking een kapitan. Deze is belast met het overbrengen zijner bevelen en moet toezien dat zij volvoerd worden. Hij moet zich door inspectiën vergewissen of de mindere hoofden en leden aan hunne verpligtingen voldoen. In het tegenovergestelde geval

---

(*) Bij Valentijn worden de kapala saniri niet vermeld. Het hoofd der afdeeling is bij hem de kapitan. Hierin ligt evenwel geen grond om het eerste ambt voor een instelling van lateren tijd te houden.

legt hij hun boete op. De drie kapitans staan heden nog bekend onder de namen, die zij in Valentijn's tijd hadden. Die van Tala heet Alakoerisi, die van Etti draagt den naam Toepason en die van Sapalewa wordt Manoemeten of Manoemiten genoemd. (*)

Verder heeft men in iedere afdeeling twee dignitarissen met de titels saer oeë, d. i. het ondereind van den vlaggestok en saer hoehoei, d. i. de top van den vlaggestok. Bij de strandbevolking heet de eerste pohon bandera, de laatste hoedjong bandera. De pohon bandera van Tala woont te Watoei, die van Etti te Etti, die van Sapalewa te Nakoela. De hoedjong bandera van Tala heeft zijn verblijf te Kairatoe en die van Eti te Kawa; die van Sapalewa was in 1859 te Boeria. Uitvoerende magt schijnen zij niet te bezitten. Bij eene strafoefening tegen eene negorij moet de kapala saniri hen raadplegen en zonder hunne toestemming mag er geen saniri gehouden worden.

In elke negorij heeft men voorts een ambtenaar met den titel van maoewen of makaseroe. Hij houdt het kakianhuis der negorij in goeden staat en behoort ook voor de baileo te zorgen. Aan de laaste houden, waar het Europeesch bestuur de negorijen inspecteert, ook de regenten de hand. De maoewen moet zorg dragen, dat er ten minste een bepaald contigent van jongelieden van tijd tot tijd in het verbond wordt opgenomen. Hij wijdt hen in het verbond in. Ondekt hij dat er in zijne negorij iemand in strijd handelt met de bepalingen van het verbond, dan moet hij den kapala saniri daarmede bekendmaken, waarna deze hem opdraagt de boete in te vorderen of de straf te voltrekken, die aan den schuldige is opgelegd. Als er

---

(*) De beteekenis der beide eerste namen is mij onbekend. De laatste beteekent *de zwarte vogel*. Aan den kant van Elpapoeti is er nog een kapitan van de afdeeling Tala met name Siwalete en volgens sommigen zijn er zoo ook twee kapitans in de andere afdeelingen. In den regel heb ik slechts van een gehoord.

zaken van het verbond te behandelen zijn, belegt hij den raad: in de negorijen zit hij bij de beraadslagingen voor. Eindelijk is hij de bewaarder van de goederen, die van tijd tot tijd als boete aan de negorij zijn betaald geworden, volgens het vonnis van den kapala saniri of van den grooten raad. In sommige negorijen is meer dan een maoewen.

De masaloö is de bode van den maoewen in de negorij. Als de laatste personen moet inwijden in het verbond wordt hij door den masaloö bijgestaan. Beide geleiden de kandidaten naar het kakianhuis. Vandaar worden zij door de Ceramsche christenen somtijds bij peetouders van den candidaat vergeleken. Voorts vindt men nog in de negorij den kakiai en de maatita. Hunne taak is het bij de kakianfeesten orde te houden en te bedienen. De maatita schijnt daarbij te moeten zorgen dat ieder op zijne behoorlijke plaats zit. Althans zijn titel, die van paatita of patita, op eene rij plaatsen, afkomt wijst daar naar heen.

Bij de gewone leden van het verbond komt verder de ancienniteit in aanmerking. De oude leden zitten bij de maaltijden en beraadslagingen boven de jongere en deze zijn hun in zeker opzigt ondergeschikt, zoodat zij verpligt zijn hun bij die gelegenheden kleine diensten te betoonen, als daar zijn het toebereiden en toereiken van pinang, het brengen van vuur, enz.

Het teeken dat iemand tot het verbond behoort is een kruis, in de landtaal *palon* of *pelen*, in het maleisch tjap genoemd. Het is gewoonlijk op de borst getatoeëerd. Somtijds ziet men op de borst twee kruisen. De regenten hebben dat kruis soms ook wel op den arm. Het tatoeëren wordt meestal door den maoewen verrigt, die daartoe gewoonlijk zekere bladen (dawon majana) langs met roet beslagen vaatwerk wrijft, die dan bevochtigt en uitwringt en eindelijk met het uitgeperste sap de tatoe-

ëernaald bevochtigt; daardoor ontstaan dan vlekken in de huid die niêt meer verdwijnen.

Omtrent de inwijding in het verbond is màar weinig en dat weinige niet eens met zekerheid bekend. Het volgende wordt door Valentijn medegedeeld. „In deze tem„pels [de kakianhuizen] geven de ouders hunne kinderen „eer zij twaalf jaar oud zijn, aan de priesters over om „in de duiveldienst [afgoderij] onderrigt te worden. De „tempel zelf, die diep in het bosch en onder het donkerst „geboomte geplaatst werd, is buitendien zoo donker ge„timmerd en van zoo weinig lichten en kleine venster„kens voorzien dat het onmogelijk is te zien wat daarin „omgaat. De priester, de groote maoewen genaamd, „neemt de kinderen van de ouders maar over, zon„der dat zij iets in den tempel zelf aanschouwen mogen „of kunnen, al zoo er maar één flambouw dag en nacht „buiten dezelve brandt. Pas na de overgave hunner kin„deren hooren de ouders een afgrijselijk gehuil en gejam„mer en zien ook verscheidene pieken, daar 't bloed bij „neer druipt door het dak steken, dat hen kan doen den„ken dat de kinderen vermoord worden, hoewel zij die „nadat zij er drie maanden in geweest zijn, wederom „krijgen. Ieder van deze kinderen krijgt dan een ge„schilderden stok van dun wit riet, waarop eenige beeld„tenissen gebrand zijn en waaraan eenige snoertjes met „koperen Chinesche penningen zich vertoonen . . . . . „Als deze kinderen nu weer te huis gezonden worden kun„nen zij gaan noch spreken en moeten dat als eerstge„borene kinderen weder leeren; ook weten zij niets van „hetgeen zij daar gezien hebben en hetgeen hun bejegend „is te verhalen. Daarna worden zij met eenige geele „verf en met welriekende zalf bestreken en gaan hun „dorp rond zich vertoonen en eenigen gaan gongs, klee„den enz. bedelen om die daarna met den opperpriester „te deelen."

Hetgeen ik daaromtrent vernomen heb wijkt van het bovenvermelde eenigermate af. Daarin wordt geen gewag gemaakt van den leeftijd der kandidaten, van de flambouw bij het kakianhuis, van de bebloede pieken en het gehuil, van den rietstaf en de penningen en eindelijk van het besmeeren en zalven der ingewijden. Het is zeer wel mogelijk, dat dit alles vroeger bestaan heeft of ook dat op verschillende plaatsen de wijze van inwijding niet dezelfde was.

Tegenwoordig vertelt men er het volgende van:

De in te wijden jongelieden behoeven niet juist beneden de twaalf jaren te zijn; (*) — misschien is het wel aan de tegenwerking van het gouvernement te wijten, dat de inwijding tot hoogeren leeftijd is uitgesteld.

De kandidaat wordt door eene opening, in den vorm van een kasuaris of kaaimansbek, in het kakianhuis naar binnen geschoven en dan heet het dat de setan besar hem verslonden heeft. Daar, in digte duisternis, soms wel in een gat in den grond gezeten, verneemt hij door aangebragte spreekbuizen allerlei vreemde geluiden en hoort soms het gekletter van parangs en eenige geweerschoten. Hier blijft hij eenige dagen, terwijl hij voedsel van den maoewen ontvangt. De laatste doet zich daartoe het noodige door de bloedverwanten van den kandidaat leveren en hoewel deze spoedig het kakianhuis verlaat duurt het maanden voor hij in de negorij terugkomt en al dien tijd houdt ook het zenden van levensmiddelen aan.

De bewering dat hij zoo lang uitblijft omdat hij eerst een kop moet snellen is geheel onbewezen; veeleer laat zich vermoeden, dat hij en zijne medekandidaten na hunne inwijding zich naar eenige Alfoersche negorijen begeven en daar feestvieren. Eene andere reden voor die lange afwezigheid is

(*) Zie kol. jaarb. 1863, pag. 74 en volg; de daar voorkomende mededeelingen van kapitein Prang Marcus Kakiaij en den maoewen van Paulohij verschillen veel van het hier medegedeelde. *Red.*

deze. Niet alle kakianhuizen zijn even vermaard. In plaats van naar het kakianhuis der negorij te gaan begeeft men zich liever naar een ander, dat in hooger aanzien staat, zoo als dat van Elpapoeti of een ander in het gebergte.

Waarom de ingewijde zich bij zijne terugkomst zoo hulpeloos aanstelt is moeijelijk te verklaren. Daar onder loopt stellig bedrog, maar geheel opzettelijk gaat het niet toe.

't Is eene zielkundige waarheid, dat het bedrog op verre na niet altijd de moeder van het bijgeloof is, maar zeer dikwijls de dochter. Het schijnt, dat men de intrede in de Kakian wil doen voorkomen als den aanvang van een nieuw leven, eene soort van wedergeboorte en als zoodanig is die vertooning wel geschikt om indruk te maken. Geen wonder dan ook, dat de nieuw ingewijden een belang inboezemen, dat zich bij hunne verwanten in het doen van geschenken uitspreekt, waarbij de maoewen wel zorgt dat het deel van den leeuw hem niet ontgaat.

Wat hierboven over de inwijding gezegd is, heb ik uit de tweede hand en niet onmiddelijk van kakianisten vernomen. Het verschil daarvan met de voorstelling bij Valentijn is gering. Of de inwijding op verschillende plaatsen verschillend is geweest of later veranderingen heeft ondergaan is moeijelijk uit te maken. Het laatste is wel het minst waarschijnlijk. Bij een half beschaafd of onbeschaafd volk zijn de zeden en gebruiken daartoe veel te stationnair. Als men bv. Valentijn over de zeden en gewoonten der Ambonezen uit zijn tijd leest, zou men wanen eene beschrijving van den tegenwoordigen toestand van dit volk voor zich te hebben.

Tot regeling der zaken van het verbond worden er, gelijk boven gezegd is, vergaderingen gehouden.

Bij de groote vergaderingen (saniri besar of saniri tiga ajer) moeten alle dignitarissen en zooveel mogelijk alle le-

den tegenwoordig zijn. De plaatsen daartoe bestemd, zijn behalve de monding der drie hoofdrivieren, in de afdeeling Tala: Waile en Waisarisa, aan de mondingen der rivieren van dien naam gelegen; in de afdeeling Sapalewa: Waimaten, ook naar de daar aanwezige rivier genoemd; eindelijk in de afdeeling Etti: Amarali, in eene bogt, niet ver bewesten de negorij Piroe gelegen. Op al deze plaatsen zijn sagobosschen, waarvan de negorijen die er bij liggen het vruchtgebruik hebben, maar die het eigendom van het verbond zijn en doeson tiga ajer genoemd worden. Zij moeten dienen om het vergaderde volk van levensonderhoud te voorzien. Op deze vergaderingen worden alle geschillen in het hoogste ressort beslist en hare besluiten zijn algemeen geldig.

Bij den geest van geheimhouding die het verbond aankweekt, komt men niet veel te hooren van hetgeen op die vergaderingen omgaat. Wel heeft het gouvernement (mij is onbekend sedert hoe lang) zijne kommissarissen bij de saniri, maar men onderscheidt de *„bitjara di darat"* en de *„bitjara di laut"* (d. i. de beraadslaging in het bosch en aan het strand) en bij de eerste mogen alleen de leden van het verbond tegenwoordig zijn. De verklaring dat de besluiten van beiden geheel eenstemmig zijn mag betwijfeld worden.

Als zonderlinge bepalingen van het verbond verdienen genoemd te worden: het verbod om zout te zieden, kalk te branden en huizen geheel of ten deele op te metselen.

Voor het verbod om zout te bereiden is moeijelijk eene reden op te geven, maar het verbod van kalkbranden en metselen zal wel daarin zijn oorsprong hebben, dat men niet gaarne materialen leverde voor den bouw van Ceramsche redoutes en nog minder wenschte daarbij de behulpzame hand te bieden. (*)

(*) Het verdient opmerking dat, als ik wel onderrigt ben, de Alfoersche negorij Boeria na de laatste expeditie zich bereid verklaarde aan het strand te wonen, mits men er geene sterkte bouwde.

Het metselen van het fundament van een huis wordt evenwel door den kapala saniri der afdeeling vergund tegen betaling van zekere schatting. Het bedrag daarvan regelt zich naar de grootte van het huis en de hoogte van het fundament en den muur. Zij bestaat uit zekere ruwe borden en schotels, veelkleurige sarongs, die om de overeenkomst hunner kleuren met die van de huid van zekere slangen, naar deze kajin petola genoemd worden, eindelijk uit gongs en geweren.

Het minste dat men gewoonlijk voor het metselen van een huis betaald is drie honderd borden, dertig schotels, dertig kajin petola, drie gongs en drie geweren.

Alles is hierin drievoudig omdat aan iedere afdeeling een derde der opgelegde schatting wordt betaald. Ook de wegens zoutzieden en kalkbranden opgelegde boete moet aan de drie kapala saniri betaald worden. Is er evenwel een kop gesneld, dan moet de dader of zijne negorij aan de bevolking waartoe de verslagene behoort boete betalen. Als de eene negorij de andere in den oorlog bijstaat en daarbij manschappen verliest, moet de negorij aan welke zij hulp verleende haar voor dat verlies schatting opbrengen. De waarde van een gesnelden of gesneuvelden persoon wordt op twee of op zijn hoogst op drie geweren gesteld. Een hoogeren eisch te doen zou, vooral aan de Alfoeren, onredelijk voorkomen. Het bewijst wel hoe weinig hier een menschenleven geteld wordt, maar boete voor moord is bij wilde volken niet vreemd en geweren zijn hier zeer veel waard.

Wanneer de opgelegde boete of schatting niet wordt voldaan laat de kapala saniri door zijn kapitan nog eene laatste waarschuwing uitgaan. De laatste trekt met zijn gevolg onder het gezang van *hia, hia, hoë, hoë* de negorij binnen waar de boete betaald moet worden, tot voor het huis van hem die betalen moet. Volgens sommigen dragen de volgelingen van den kapitan bij die gelegenheid een boom

mede, die zij denzelfden nacht voor dat huis planten. Wordt nu nog geweigerd de boete te betalen, dan gelast de kapala saniri den kop van den weêrspannige te snellen. Wanneer iemand door den raad van zijne eigene negorij beboet is, wordt de aanmaning door den maoewen en zijn gevolg verrigt.

Niet altijd wordt aan de eischen die de eene negorij ten opzigte der andere heeft gesteld voldaan, hetzij omdat die eischen niet voor de saniri besar gebragt zijn of niet door deze zijn gewettigd, hetzij omdat de kapala saniri nalatig is in de handhaving harer besluiten of wel dat hem daartoe de magt ontbreekt. In dat geval zoekt de eischende negorij haar regt door van de bevolking, die haar schatting moet betalen, zooveel koppen te snellen als mogelijk is. Daardoor wordt het bedrag der schatting niet verminderd. 't Is alleen een dwangmaatregel en een middel om de zaak op de saniri te brengen.

Om zulke ongeregeldheden te verhinderen is het verboden zich van de eene afdeeling naar de andere te begeven zonder een bewijs van vergunning van den kapala saniri, onder wiens ressort men behoort. Dit bewijs bestaat in een touwtje, dat de kapala saniri hem, die op reis wil gaan, onder het uitspreken eener bezweringsformule, om den pols bindt. Deze is gehouden dit aan den kapala saniri der afdeeling werwaarts hij gaat te vertoonen en de laatste bindt er, ten bewijze dat hij het gezien heeft een touwtje bij.

Het bijgeloof is hierbij een waarborg dat men geen bedrog pleegt.

Veel liever dan dat zou men zonder vergunning en zonder touwtje vertrekken, gelijk dan ook meestal thans gebeurt. De vrees voor den kapala saniri houdt velen minder terug van de reis dan ongunstige voorteekenen die zij op den weg ontmoeten.

Als er b.v. een geel blad vlak voor den reiziger op

den weg valt of als er voor hem uit eene slang dwars daarover kruipt, keert hij terug en vorscht dan door *mawe* (zekere wigchelarij) uit welke tijd voor zijne reis en haar doel gunstiger is.

De vraag omtrent het nut der Kakian ligt thans aan de beurt. Daarvan is blijkbaar zeer weinig te zeggen; te minder omdat hier alleen bedoeld wordt welk voordeel het gouvernement daardoor toegekomen is en in hoever zij bevorderlijk is en geweest is aan de beginselen van het Europeesch bestuur.

Van trouw, eendragt, wederzijdsch hulpbetoon en wat verder door alle vereenigingen wordt aangekweekt is hier geen sprake.

Vooreerst komt hier in aanmerking de vernietiging van het Ternataansch gezag in deze streken. In hoeverre de Kakian hieraan dienstbaar is geweest laat zich niet nauwkeurig bepalen. Zeker is het, dat de nauwe aaneensluiting der bevolking het doordringen van den Ternataanschen invloed belet heeft. De O. I. Compagnie werd op deze wijze van een lastigen en aanmatigenden nabuur ontslagen en ook het volk mag het een geluk rekenen niet onder de magt van een Mohammedaanschen despoot gekomen te zijn.

Duidelijker blijkt het nut der Kakian uit haar anti-islamitisch karakter. 't Is waar, zij telt ook islamiten onder hare leden, maar behalve dat die weinige zijn, rigten deze zich naar hare met den Islam niet bestaanbare gebruiken in plaats dat zij zich naar dezen zouden schikken.

Mohammedaansche veroveraars bragten steeds met het zwaard ook den koran mede. Ook Ternate heeft het zijne toegebragt om den Islam op Ambon, de Uliassers en Oost-Ceram in te voeren. Valentijn deelt het op vele plaatsen van zijn werk over Ambon mede. Maar op West-Ceram heeft die godsdienst geene groote veroveringen kunnen ma-

ken. Dit is een voordeel voor het gouvernement en de bevolking beiden. De Islam brengt, waar zij een doode vorm is, aan het bestuur geen nut aan. Is hij meer dan een zinledig vormenwezen, heerscht de eigenlijke geest die hem bezielt onder zijne aanhangers, dan is hij schadelijk en verderfelijk, een vijand van vrede en rust. Verdraagzaamheid moet men bij den waren mohammedaan niet zoeken. Gelukkig is hij hier zeldzaam. Maar bij het heidendom op Ceram heeft men volstrekt geen fanatisme te duchten en de Kakian heeft christenen, heidenen en mohammedanen tot eene broederschap vereenigd, waarin ieder zijne overtuiging volgen kan als hij de regelen van het verbond maar niet overtreedt. Eindelijk is het nog een voordeel voor het bestuur, wat reeds boven werd aangestipt, dat de Kakian, door zich aftesluiten, alle bondgenootschap met Oost-Ceram onmogelijk maakt. De Oost-Cerammers, Afloeren en strandbewoners zouden bij onlusten op West-Ceram trouwe hulptroepen van het Europeesch bestuur zijn. Tijdens den opstand van 1860 hadden zij meer lust dan gelegenheid om dit te toonen. Daarentegen bestaat er ook geene reden om te betwijfelen dat de Kakianisten in een dergelijk geval ook op Oost-Ceram zeer bruikbaar zouden zijn, doch gelukkig is het daar minder noodig.

Tegenover het nut dat de Kakian deels nog aanbrengt, staan echter verscheidene blijvende nadeelen. Zij zijn van godsdienstigen, maatschappelijken en staatkundigen aard.

De Kakian rust op een heidenschen grondslag. Instandhouding van het heidendom is dus een deel van haar streven. (*) Zoolang de mohammedaan bij de kakianfeesten medeëet, zoolang de christen de roema setan bezoekt, laat men hen wat zij zijn, maar doen zij dit niet dan komen zij in botsing met het verbond.

(*) De maoewen van Piroe klaagde op de saniri van 1857 dat de oude godsdienst achteruit ging.

De instandhouding van het heidendom is geen zegen voor het volk, geen voordeel voor het bestuur. Ook het christendom kan niet bloeijen in den somberen dampkring van het bijgeloof. Het wordt en blijft een veelgodendom, waarin de God der christelijke openbaring een zeer geringe plaats bekleedt. De christenen die tot de Kakian behooren nemen geen deel aan de openbare godsdienstoefening dan met kersmis en nieuwejaar en zij maken van het godsdienstig onderwijs geen gebruik. Liever roepen zij van tijd tot tijd hunne voorouders aan en offeren hun spijzen, wierook en damar.

Al mogt men ook betwijfelen dat alle waarachtige beschaving alleen groeit op den wortel van het christendom, toch zal men erkennen, dat zulk een heidendom als het Ceramsche, gerugsteund door de Kakian een hinderpaal is tegen vooruitgang. Eerbied voor het oude, gehechtheid aan het door de vaderen overgeleverde is niet geheel verwerpelijk, maar zoodra het een redeloos vasthouden aan het eenmaal bestaande wordt is het een ziekelijk verschijnsel.

Alle onbeschaafde volken zijn min of meer met die kwaal behebt, maar hier wordt zij nog bovendien gevoed door de Kakian. Daarenboven is het haar streven zich af te sluiten voor vreemden beschavenden invloed. Met weerzin ziet zij dat er zich vreemdelingen op Ceram neêrzetten. De zedelijkheid wordt niet bevorderd door hare braspartijen en drinkgelagen. De nijverheid lijdt door de ongerijmde verboden van zoutzieden, kalkbranden en metselen. Het eerste is een groot ongerief voor de bevolking, die niet altijd dit artikel koopen kan en dan maar in zeewater kookt.

Misschien zou het volk al had het de vrijheid om kalk te vervaardigen daartoe te lui zijn, zoowel om ze te verkoopen, als om zich daarvan een huis op te metselen. Doch op hooger bevel zou het altijd geschieden en

men zou niet trachten zich zelfs tot eigen groote schade daaraan te onttrekken (*). Daarenboven, al is het ook het meerendeel der bevolking onverschillig hoe of waar zij woont, de regent heeft gaarne een goed gemetseld huis. Doch de schatting, die hij of liever de negorij daarvoor moet betalen is zoo hoog, dat hij het meestal maar liever achterwege laat.—

De Kakian bindt verder de bevolking aan de plaats harer woning. Eerst dan als de baileo der negorij door den vijand verbrand is staat het haar vrij zich elders neder te zetten. Zet zij zich ter wille van het bestuur aan het strand neder en is hare oude negorij niet geheel vernield, dan is de strandnegorij voor haar slechts *selomeit* d. i. *strandzigt*, een soort van buitenverblijf, waar zij van tijd tot tijd den Europeschen ambtenaar opwacht.

Het is nog niet uitgemaakt of de nederzetting van bergbewoners aan het strand voor het bestuur en het volk wenschelijk is, maar zeker is het niet voordeelig altijd vast aan eene plaats te moeten wonen, ook al is die ongezond, minder vruchtbaar, zeer afgelegen en wat dies meer zij.

't Is een goed ding, dat het verbond de koppensnellerij belemmert, maar het organizeert die ook, of liever, zij geschiedt onder toezigt daarvan, al wordt dit ook door de Kakianisten geloochend.

Met die belemmering der koppensnellerij gaat het trouwens ook niet zeer ver. Al zegt men ook, dat de kapala saniri moet en kan weten door wien er hier of daar koppen gesneld worden, hij beweert het tegendeel en niet geheel zonder grond. Ook de saniri kan weinig doen tot ontdekking of belemmering van zulke sluipmoorden. Zij

(*) Toen de strandnegorijen van Ceram onder Haroekoe kalk moesten leveren voor de zendelingswoning te Kamarian, kochten zij die op de Uliassers tegen een veel hoogeren prijs, dan het gouvernement daarvoor betaalt.

brengt veeleer de negorij, in welker nabijheid zij gehouden wordt groote schade aan, omdat de groote menigte Afloeren niet zeer schappelijk huishoudt met het plantsoen der bevolking.

Kon het gouvernement zich geheel van de leiding der Kakian meester maken, dan zou deze minder schade doen; doch dit is om meer dan eene reden onmogelijk.

Thans bestaat er een dubbel bestuur en niemand kan toch twee heeren dienen. De bergbewoners zijn er nog het best aan toe. Zij storen zich weinig aan den kapala saniri en nog minder aan het gouvernement. Maar de strandbevolking is in eene minder aangename verhouding. Behalve naar den regent heeft zij ook naar den maoewen te hooren. Wel kan deze niet regtstreeks iets bevelen wat het verbond niet aangaat, maar zijn invloed op de bevolking is dikwijls zeer groot en niet altijd ten gunste van het bestuur. Soms wordt de regent om die wanverhouding te verhelpen zelf maoewen, maar afgezien daarvan, dat dit meer staatkundig dan christelijk is komt hij zoo doende meer direkt onder den kapala saniri te staan, wat ook weer schadelijk is. De kapala saniri toch is geen trouw dienaar van het gouvernement. Niets geeft regt hem daarvoor te houden. Veel is er dat het tegendeel doet vermoeden.

Knoeijerij, knevelarij, onderdrukking is niet zeldzaam bij het inlandsch bestuur, zelfs waar het gouvernement dit meer regtstreeks kan verhinderen. Hoeveel meer afpersing en willekeur moet er dan niet plaats grijpen bij een bestuur, dat bijna geheel aan het toezigt van het gouvernement onttrokken is.

De kapala saniri zijn zoo niet schadelijk, dan toch tamelijk onnut voor het gouvernement. Hunne erkenning en aanstelling door hetzelve is voor hen begeerlijk, omdat het hunne ijdelheid streelt en hen in het oog van het volk verheft, niet omdat zij er hun voordeel in zien het gouvernement te dienen.

Gevaarlijker evenwel dan de nalatigheid of kwade gezindheid van zulk een kapala saniri is de band zelf, die alle Kakianisten zamenbindt. Onderlinge trouw, wederzijdsche bescherming is op zich zelve prijselijk, maar tegenover het gouvernement is het een en ander misdadig, zoodra het zich kennen doet in opstand en verzet. Alleen krachtige en vooral tijdige tusschenkomst van het bestuur bij een plaatselijk oproer kan beletten dat dit zich verder uitstrekt.

De geheimzinnigheid waarin zich het verbond hult moge in sommige opzigten kinderachtig en nietig zijn, zij is echter oorzaak dat men lang vooruit een opstand kan beramen, zonder dat er iets van uitlekt. Diezelfde geheimzinnigheid lokt de nieuwsgierigen om toetetreden en versterkt alzoo het verbond en boezemt den oningewijden eene onbepaalde vrees in, die de kracht der goedgezinden verlamt en ze dubbelhartig en twijfelmoedig maakt.

Met dat al moet zich geene te vreeselijke gedachten van de Kakian maken. Hare beste dagen zijn voorbij. Wordt zij ook nog als een erfstuk der vaderen in groote waarde gehouden en is het bedenkelijk haar regtstreeks tegentegaan, zij is verouderd, hare magt is niet zoo groot meer, hare bepalingen worden niet altijd gehouden.

Bij het jonge geslacht onder de christenen is de neiging om in het verbond opgenomen te worden zeer afgenomen. Men zal mij welligt tegenwerpen, dat te Kaiboboe, Waisamoe en Hatoesoea in 1862 nog velen tot het verbond zijn toegetreden. Maar de meesten hunner, zoo niet allen zijn personen door welke het schoolonderwijs jammerlijk was verzuimd geworden en die dus ook niet aan het godsdienstig onderrigt hadden deelgenomen. Men behoeft den zedelijken invloed van het laatste niet te hoog aan te slaan, maar als voorzetting der verstandelijke ontwikkeling werkt het reeds zeer gunstig. Er zijne er velen, die zich het heidensche bijgeloof schamen; niet weinigen, die er soms den spot mede drijven. Niet door verboden en straffen,

door goede scholen en ijverige meesters, door bevordering van een goed onderwijs zal de Kakian bij de strandbevolking in miskrediet komen.

Voor de bejaarden en de heidensche berg- en strandbevolking is natuurlijk weinig te doen. Waar echter heidenen en christenen met elkaâr vermengd aan het strand wonen, zoo als te Piroe, Tanoenoe, Etti, Waisamoe en Hatoesoea nam in de laatste jaren het getal der christenen toe, door dat alle kinderen uit zamenwoning van christenen en heidenen geboren gedoopt werden. Wordt nu slechts aan het jongere geslacht de hand gehouden, dan is dit mede een middel om aan de Kakian afbreuk te doen.

't Is wel eens gezegd, dat de Kakian niets anders is dan eene instelling om buiten vrouw en kinderen om te brassen, te zuipen en feest te vieren. Die voorstelling is eenzijdig en daarom onwaar; maar geheel ongegrond is zij niet en in haar ligt een bewijs voor het verval der Kakian. Toen de tempelridders niets meer te doen hadden begonnen zij te banketteren en zoo zal het wel met de Kakian zijn. Als men haar niets te doen geeft zal zij sterven aan uitputting van krachten, en haar niets te doen geven is vooral haar niet regtstreeks tegen te werken.

De band tusschen de Kakianisten moet toch al vrij los zijn als men bedenkt, dat de tjap geen waarborg geeft dat men het hoofd niet zal verliezen. Een der beide personen die in 1861 bij Roemakai gesneld werden behoorde tot de Kakian en evenzoo een der in 1863 vermoorden te Kamarian. De daders waren Alfoeren die tot de Kakian behoorden.

Ook schijnt het ontzag harer overheden bij de strandbewoners aanmerkelijk gedaald te zijn.

In 1863 gebeurde, naar men zegt, het volgende: Toen de kapitan Makoeresi te Latoe kwam om daar bekend te

maken, dat er binnen kort eene saniri zou gehouden worden, legde hij den maoewen boete op, omdat de baileo in een slechten toestand verkeerde. Naauwelijks had de regent van Latoe dit vernomen of hij volgde den kapitan naar Hoewaloi en betaalde hem daar de boete in den vorm van eenige oorvegen. Dat zoo iets straffeloos geschied is, is mede een bewijs voor het diep verval der Kakian.

Het is onmogelijk te bepalen, hoelang zij nog bestaan zal. Veel zal daarbij afhangen van de handelwijze der regering. Welke gedragslijn zij te volgen heeft in bijzonderheden, kunnen vooral kundige ambtenaren bepalen. Zooveel is zeker dat een „laisser aller", gepaard met ijverige en verstandige verbreiding van godsdienst en beschaving het meest zullen uitrigten om den ondergang eener instelling te bewerken, die schadelijk is voor de stoffelijke belangen der bevolking en der regering beiden en, wat meer zegt, de hoogere geestelijke belangen der eerste zal belemmeren, zoolang zij zelfs nog als een doode vorm blijft voortbestaan.

NOTA

BETREFFENDE

HET PARTIKULIER LANDBEZIT OP CELEBES,

DOOR

J. A. BAKKERS.

Beantwoording der vraagpunten, betreffende het grondbezit onder den inlander in het algemeen.

1e. Wordt de grond gemeenschappelijk of individueel bezeten?

Individueel en gemeenschappelijk. Het eerste voor zoover betreft padivelden, tuinen en vischvijvers; het laatste wat betreft bosschen, woeste gronden, weidevelden, bazaars en begraafplaatsen.

2e. Is aan het bezit verbonden het regt om vrijelijk en naar welgevallen over den grond te beschikken?

Neen. De bezitter kan dien wel wegschenken, aan een ander ter bewerking geven en verpanden, maar nimmer verkoopen.

Het verpanden wordt echter in de gouvernements-landen door het bestuur, zooveel mogelijk, tegengegaan.

3e. Hoe wordt grondbezit verkregen?

a. door het ontginnen van den grond.

b. door erfenis, en

c. door bewezen goede diensten aan den vorst of aan het land.

4e. Gaat dit regt bij erfenis over? Zoo ja, hoe is dat erfregt geregeld? Wie erft het grondbezit? De gansche familie of een der leden van dezelve?

Dit regt gaat bij erfenis over en wordt geregeld als volgt:

1e. In het gebied van Makasser door de Sarah, volgens het bepaalde bij den koran.

2e. In de vorstenlanden door de hadat, volgens de bestaande gebruiken.

Gronden afkomstig van de moeder komen ten voordeele van de kinderen die het aandeel van de moeder zijn. Gronden afkomstig van den vader, komen ten voordeele van die kinderen, die het aandeel van den vader zijn.

Gronden welke gedurende het huwelijk verkregen zijn worden na het overlijden der ouders onder de nagelatene kinderen of zoo die er niet zijn, onder de bloedverwanten gelijkmatig verdeeld. De verdeeling van kinderen bestaat op Celebes zoowel bij de vorsten als bij de minderen en slaven.

Is er slechts een padiveld en is er meer dan een erfgenaam dan wordt het veld verkocht en de opbrengst gelijkmatig onder hen verdeeld, en heeft de oudste erfgenaam het voorregt om het veld of den tuin tegen betaling voor de hoogste getaxeerde waarde te behouden. Heeft de overledene geene erfgenamen in het land achtergelaten, dan aanvaardt de vorst of vorstin de erfenis; zij die buiten het land wonen zijn van het erfregt verstoken.

5e. Zoo het gezin of de familie den grond erft, hoe geschiedt dan de bewerking der sawahs, hoe de verdeeling van de produkten?

Wanneer het gezin of de familie den grond erft en zij gezamenlijk de sawahs bewerken, geschiedt de verdeeling van het produkt in gelijke deelen, doch wanneer slechts een hunner de sawahs bewerkt dan geschiedt de verdeeling in drie deelen, als twee deelen voor hem die de sawahs bewerkt heeft en een deel voor hen die daaraan niet gewerkt hebben.

Heeft echter de niet werkende partij de bibiet gege-

ven, dan wordt het produkt in twee gelijke deelen verdeeld, een deel voor den bewerker en het andere deel voor hen die daaraan niet gewerkt maar de bibiet verstrekt hebben.

Het gebeurt ook wel dat één lid der familie een of meer jaren alle de velden bewerkt en er de produktie van geniet, wat dan bij afwisseling van het een op het ander lid overgaat.

6e. Zoo het grondbezit op een lid der familie overgaat, wat is daaromtrent de gewoonte of de regel, nl. ten aanzien van den persoon die het bezit verkrijgen moet?

De gewoonten hieromtrent zijn in de verschillende afdeelingen en vorstenlanden van dit gouvernement zeer verschillend en uiteenloopend.

In het gebied van Makassar en Gowa b.v. geeft de persoon die het bezit van den grond verkrijgt daarvan kennis aan het hoofd, waaronder hij behoort en brengt hem een kleine som gelds, ten teeken dat hij hem kennis van het bezit van den verkregen grond gegeven heeft. Indien hij echter door reklame in het bezit daarvan gekomen is, betaalt hij in de vorstenlanden aan de hadat of andere hoofden, die zijne zaak onderzocht hebben gewoonlijk 12% van de waarde van de gronden in kwestie, onder den naam van tjoeké; wat in de gouvernementslanden door de hoofden wel niet mag maar toch door sommigen ook genoten wordt.

In de noorderdistrikten bestaat daaromtrent het volgende: de nieuwe grondbezitter verklaart of hij al dan niet genegen is de heerendiensten te presteren verbonden aan het regt van grondbezit; zoo ook of hij al dan niet genegen is over den grond te beschikken in strijd met de plaatselijke gebruiken, instellingen en openbare verordeningen, daargesteld door zoodanige magt, welke daartoe de bevoegdheid heeft. Is hij tot een en ander genegen dan wordt hij door zijn hoofd, kosteloos (zooals de

hoofden beweren), in het regt van grondbezit verzekerd. Ditzelfde wordt ook in de zuider-distrikten met kleine wijzigingen opgevolgd. In het gebied van Barroe is die gewoonte weer eenigzins anders. De grondbezitter wordt daar in zijn regt bevestigd, wanneer hij verklaard heeft 's lands gebruiken getrouw te zullen opvolgen en de belasting betaald heeft bekend onder den naam van papatjala, ten bedrage van $^1/_2$, 1, 4, 8, 16, 24 of 40 gulden, naar gelang van de waarde van den in bezit gekregen grond.

Indien de erfgenaam zich niet overeenkomstig 's lands gebruiken gedraagt kunnen de vorst en de hadat de gronden aan een opvolgend erfgenaam doen overgaan, van wien zij de overtuiging hebben dat hij in alle opzigten aan zijne verpligting voldoen zal. Bij gebrek aan zoodanige personen gaat het grondbezit op den vorst, de hadat of op een der hoofden of gunstelingen over.

7e. Hoe wordt het bezit verzekerd of gestaafd? Door schriftelijk bewijs of op andere wijze?

De gronden bij erfenis verkregen worden zoowel in de gouvernements- als in de vorstenlanden met geringe wijzigingen op de volgende wijze verzekerd of gestaafd:

Een persoon eenige gronden verkrijgende, geeft daarvan, onder vermelding der ligging en grenzen, kennis aan het hoofd der kampong waaronder hij behoort. Deze neemt gewoonlijk eenige der oudsten van het volk tot getuigen. Schriftelijke bewijzen worden maar zelden afgegeven.

8e. Wie beslist in geschillen over grondbezit?

In het gebied van Makassar de hoofden, de magistraat of de landraad. In dat van de vorstenlanden de hoofden, de hadat, de verscheidene prinsen of de vorst zelf.

9e. Zijn die geschillen veelvuldig en welke grondslagen volgt het plaatselijk bestuur wanneer zijne tusschenkomst wordt ingeroepen?

Voor zoo ver mij bekend, zijn die geschillen in het gebied van Makasser niet veelvuldig.

Zij komen het meeste voor tegen den tijd dat de sawahs moeten bewerkt worden.

Wanneer de tusschenkomst van het plaatselijk bestuur wordt ingeroepen, dan volgt het de navolgende grondslagen:

Er wordt een naauwkeurig onderzoek naar de herkomst van den grond ingesteld en zoo die niet blijkt moet de reklament zijne regten op die gronden door getuigen of andere bewijzen staven.

Overigens volgt men, zooveel mogelijk, de in dit gewest bestaande inlandsche wetten en gebruiken, waartoe hoofden en priesters worden geraadpleegd; geschillen of reklames over sawahs worden echter bij het bestuur niet meer aangenomen zoodra de vroegere bewerker reeds een aanvang met het bewerken der in kwestie zijnde sawahs gemaakt heeft.

In geschillen over sawahs, die bij gebrek aan getuigen of onaanneembare bewijzen niet kunnen beslist worden, neemt het bestuur die velden tot zich en laat ze door anderen ten voordeele van het gouvernement, in tesang (tegen $^1/_3$ van de produktie) bewerken. Het vorenstaande wordt niet alleen in het gebied van Makassar, maar ook in de overige gouvernements distrikten, waar zich die kwesties meer voordoen, opgevolgd.

Ook in de vorstenlanden van Celebes zijn die geschillen vrij veelvuldig; ze worden daar voor de hoofden en de hadat gebragt, die een onderzoek naar het bestaande geschil instellen, dikwijls, doch niet altijd, getuigen hooren en daarna de zaak afdoen of de uitspraak aan den vorst of de vorstin onderwerpen.

Doch dergelijke onderzoeken en afdoeningen kunnen maar zelden met den naam van onpartijdig en regtvaardig bestempeld worden.

10°. Kan aan eenen grondbezitter om eenige reden het grondbezit ontnomen worden. — Zijn daar voorbeelden van?

Volgens bewering der hoofden, vorsten en landbouwers kan aan een grondbezitter, zoowel in de gouvernements- als in de vorstenlanden om de volgende redenen het grondbezit ontnomen worden.

a. Indien hij zich met geweld tegen het gezag of zijn vorst verzet heeft.

b. Indien hij de gegeven bevelen niet opvolgt.

c. Indien hij tegen eenig plaatselijk verbod gehandeld heeft.

d. Indien hij, hetzij met of zonder voorkennis van het bestuur, met zijn gansch gezin het land verlaat.

e. Indien hij den grond eenige jaren heeft laten braak liggen.

Alle deze bepalingen zijn echter meer voor de vorstendan wel voor de gouvernementslanden van toepassing.

Bestaande voorbeelden heb ik niet kunnen te weten komen.

11e. Kan het grondbezit overgaan door verkoop of schenking of verpanding?

Alleen door verpanding, schenking of overlijden kan het van den eenen grondbezitter op den anderen overgaan, mits de persoon, waarop de gronden overgaan, zich verbindt, om alle de daaraan verbonden heerendiensten volgens 's lands gebruik te verrigten, en hij aan het bestuur van de overgave kennis geeft.

De vele kwesties, welke zich met betrekking tot het verpanden voordoen, hebben de verschillende hoofden van plaatselijke besturen genoopt het verpanden van sawahs, zooveel mogelijk, tegen te gaan; welke verbod echter niet altijd kan worden gehandhaafd.

Men neme hier wel in aanmerking, dat bij de beantwoording van deze vraag, niet bedoeld worden gronden, waarvan de bezitters in het bezit van wettige eigendomsbewijzen zijn, en waarvan door den eigenaar verponding betaald wordt. — Dat de bezitter van zoodanige gronden

ook het regt heeft die te verkoopen, zal wel geen betoog behoeven.

12°. Geschiedt zoodanige overgang tusschen partijen zonder of met voorkennis en toestemming der hoofden?

In de gouvernementslanden geschiedt de overgang bij verpanding doorgaans stilzwijgend tusschen partijen, omdat zulks, zooals vroeger is vermeld, verboden is. Alleen bij schenking, overlijden of in tesang bewerking wordt daarvan aan de hoofden kennis gegeven.

In de vorstenlanden, let men veelal op den persoon, aan wien het grondbezit gegeven wordt. — Zoo deze tot de vorstelijke familie of tot die van de hadat behoort, geschiedt dit met toestemming of voorkennis van den vorst of van de hadat.

Is de nieuwe grondbezitter van minder dan vorstelijke afkomst, dan geschiedt dit met voorkennis en toestemming van de kamponghoofden. Ook heeft het wel stilzwijgend tusschen partijen plaats.

13°. Wordt voor dien overgang iets betaald?

Bij overgang door verpanding, wat, zooals gezegd is, verboden is, wordt in de gouvernementslanden niets betaald: althans niet voor zoo ver mij bekend is.

De overgang bij schenking of erfenis wordt veelal, zooals in het voorgaande antwoord gezegd is ter kennisse van de hoofden gebragt, waarvoor dan *f* 8 als maximum en *f* 4 als minimum betaald wordt.

Wanneer men in de vorstenlanden daarvan aan de hoofden kennis geeft, behoeft men niets te betalen, doch de hoofden laten zich indirekt wel eenige betaling, onder den naam van tjoeke, geven. Indien er een geschil omtrent het grondbezit voor de hadat, de sarat of voor andere hoofden gebragt wordt, moet hij, die de zaak verliest de proceskosten, $12^1/_2$% van de waarde der kwestieuse velden betalen. — Men heeft ook plaatsen, alwaar bij overgang door erfenis of schenking het zoogenaamde papatjalla aan

de hadat of den vorst moet betaald worden, naar evenredigheid van de waarde der gronden.

14e. Kan die overgang geweigerd worden en om welke redenen? Zijn daar voorbeelden van?

De overgang van grondbezit, kan, zooals hoofden en landbouwers beweren, geweigerd worden, wanneer men vermoedt dat de grondbezitter niet geregtigd is wegteschenken of wel, dat de erfverdeeling niet overeenkomstig 's lands wetten en gebruiken heeft plaats gehad.

Zoo ook wanneer de persoon, waarop ze worden overgedragen, zich niet wenscht te onderwerpen aan het verrigten van die diensten, welke het plaatselijk gebruik den bezitters van gronden voorschrijft. Er bestaan echter, voor zoover mij bekend is, weinig of geene voorbeelden dat de overgang geweigerd is.

In de vorstenlanden kan den grondbezitter niet belet worden zijne gronden op een ander te doen overgaan onder de voorwaarden van:

1e. dat die overgang plaats heeft op iemand die in het land te huis behoort.

2e. dat hij daarvan aan de hoofden of hadat heeft kennis gegeven.

3e. dat de persoon, die het landbezit overneemt zich verbindt om de gewoonten en gebruiken van het land te zullen opvolgen.

Een dezer drie voorwaarden niet willende nakomen kan de overgang geweigerd worden.

15e. Wordt er bewijs van verleend of op welke wijze wordt de overgang gestaafd?

Schriftelijke bewijzen worden noch in het gebied van Makassar, Gowa, Noorder-, Zuider- en Ooster-Distrikten, noch in Tanette of Barroe verleend. Men vergenoegt zich met de overgang in tegenwoordigheid van de hoofden, de hadat of getuigen te doen plaats hebben en het gebeurt niet zelden, dat die overgang alleen tusschen partijen wordt afgedaan.

De omstandigheid dat de meeste hoofden niet kunnen schrijven, kan zeker wel als een voorname oorzaak worden aangemerkt, dat er zoo weinig gebruik van het afgeven van schriftelijke bewijzen gemaakt wordt.

Heeft de overgang door tusschenkomst van het Europeesch gezag plaats dan worden daarvan schriftelijke bewijzen afgegeven.

16e. Wat is de gemiddelde waarde bij verkoop?

In het algemeen is, zoowel in de gouvernements- als in de vorstenlanden, aangenomen, dat geene gronden, vooral geen sawahs mogen verkocht worden; buitendien is de waarde van velden zeer verschillend en afhankelijk van hunne ligging. Zoo hebben bijv. lage velden, die gemakkelijk kunnen bewaterd worden, eene hoogere waarde dan hoog liggende velden.

Bij het in pand nemen van velden rekent men in het algemeen de waarde naar de ligging en vermoedelijke produktie der velden; zoodat een veld, waarvan men vermoedt bij een gemiddelden oogst honderd bossen padie (*) te kunnen snijden, nimmer hooger dan voor *f* 60 wordt in pand genomen.

17e. Zijn verpandingen menigvuldig?

Ja, vooral in de vorstenlanden, waar men niet zelden tot zelfs de ornamentsvelden verpandt.

Ook in de gouvernementslanden heeft het verpanden van sawahs dikwijls plaats, maar aangezien dit door het Europeesch bestuur zooveel mogelijk wordt tegengegaan, en daaromtrent geen regt gedaan wordt, zoo neemt dit misbruik van jaar tot jaar af.

18e. Welke regten vloeijen daaruit voort?

In de gouvernementslanden treedt de pandhouder in dezelfde regten, die aan den grondbezitter of pandgever zijn toegekend, en in de vorstenlanden heeft de pandhou-

(*) Van 10 à 12 katties zwaarte.

der zelfs het regt, die weder aan anderen te verpanden, zoodat niet zelden de oorspronkelijke eigenaar of eerste pandhouder onbekend raakt.

19e. Welke waarborg heeft de pandgever om den verpanden grond terug te krijgen?

Geen anderen waarborg dan vertrouwen op de eerlijkheid van den pandnemer en op de medewerking der hoofden en der bevoegde autoriteit om hem bij de uitlossing behulpzaam te zullen zijn. Het is daarom in het belang van den pandgever dat de overeenkomst, zoowel in de gouvernements- als in de vorstenlanden in tegenwoordigheid van hoofden of getuigen plaats heeft.

20e. Hebben dienaangaande vele misbruiken plaats?

In de gouvernementslanden zijn, aangezien de verpanding daar niet zoo algemeen is als in de vorstenlanden, de misbruiken dienaangaande ook niet veelvuldig, en die zich voordoen vinden meestal plaats wanneer de primitieve grondbezitter of inpandnemer komt te overlijden, en de overgang zonder getuigen of het bijzijn van hoofden heeft plaats gehad, en de pandgeving of inpandneming door de erven ontkend wordt, of wel dat er geschil omtrent de overeengekomen som bestaat.

21e. Wenden bij geschil over grondbezit de betrokkenen zich met vertrouwen tot het plaatselijk bestuur?

Zij wenden zich met meer vertrouwen tot het plaatselijk bestuur dan tot hunne eigene hoofden, omdat laatstgemelden voor omkooping en partijdigheid vatbaar zijn, hetgeen den landbezitter veel beter dan het bestuur bekend is. Van daar dan ook, dat de betrokken grondbezitters bij geschillen zich in de meeste gevallen, zelfs zonder voorkennis van hunne hoofden, tot het plaatselijk bestuur wenden.

22e. Wordt door de hoofden in zulke zaken steeds regt gedaan?

Zoowel in de gouvernements- als in de vorstenlanden

laat dit dikwijls veel te wenschen over, maar vooral in laatstgenoemde landen, waar het woord regt bijna niet bekend is, waar men den aangevallene, of den aanvaller in aanmerking neemt, of zich de moeite niet geeft de zaak goed te onderzoeken, en daardoor den waren eigenaar onregt aandoet.

In de gouvernementslanden verkiest men dan ook de tusschenkomst van het Europeesch bestuur boven die der hoofden.

23e. Welke betaling of belooning erlangen zij voor het onderzoek en de uitspraak?

Hoort men hieromtrent de hoofden van de gouvernementslanden, dan beweren zij daarvoor geene betaling of belooning te genieten.

Hoort men daarentegen den geringen man, vooral den landbouwer, dan zal die zeggen, dat de grond waarover het geschil loopt, getaxeerd wordt en zij 30 duiten van de reaal of p. m. 10% van de getaxeerde waarde, onder den naam van tjoeke, betalen moeten, wat ook met de in Gowa, Tanette, Soppeng, Boni en Barroe bestaande gebruiken overeenkomt. In het gebied van Barroe betalen zelfs beide partijen, nl. wanneer de persoon die is aangevallen vrijgesproken wordt of in zijn regt blijft. Men noemt dit papatjalla, ook wel papasabie.

24e. Zijn er gevallen waarin gronden door individuën bezeten tot de gemeente of de kampong terugkeeren? Zoo ja, welke?

Ja, wanneer een grondbezitter zonder erfgenamen na te laten komt te overlijden, of wanneer hij het land verlaat, of wel, dat hij zich aan de eene of andere misdaad schuldig maakt en zich door te ontvlugten aan de op die misdaad gestelde straf tracht te onttrekken.

Zoo zijn bv. alle de in 1814 door de Bonieren achter gelatene velden en gronden, aan de gemeente waaronder ze behoorden teruggekomen.

Evenzoo zijn die van wijlen den leenvorst van Tanette, Matinro Moetiara, gelegen bij de kampong Tala bangie (Segerie); die van den gewezen leenvorst van Tallo, Lamakka Daeng Paranie; die van wijlen den Tomilalang van Boni, Aroe sin rie Matinrossoso en zijne vrouw Aroe Palingorang, gelegen te Boeloe-Boeloe Sossole (Noorder-Distrikten); de velden van Daeng Empo, zwager van Daeng Matona, gewezen regent van Segerie, gelegen in de nabijheid van Baring (Noorder-Distrikten) en die van Daeng Matona zelven aan de gemeente of bevolking teruggekeerd. Ik zoude nog meer voorbeelden kunnen aanhalen om aan te toonen dat gronden die aan individuën hebben toebehoord tot de gemeente of de bevolking zijn teruggekeerd, doch ik vermeen dat de vorenstaande voldoende zullen zijn.

25°. Hoe wordt over die tot de gemeente teruggekeerde gronden beschikt? Wat is dienaangaande de regel?

Vaste regels zijn mij dienaangaande niet bekend. Beschikt het Europeesch gezag over zoodanige gronden (velden) dan worden die onder de bevolking van de gemeente of kampong waartoe zij behooren, naar gelang hunner behoefte, verdeeld of men geeft ze aan personen, die door deze of gene diensten zich eene belooning hebben waardig gemaakt, of wel aan hen, die daartoe aanzoek hebben gedaan en genegen zijn, de daaraan verbonden grondbelasting te betalen en de heerendiensten te verrigten.

Laat men echter de beschikking over zoodanige velden aan de hoofden over, dan kan men zeker zijn, zij die voor eigen rekening, onder den naam van ornamentsvelden laten bewerken, dan wel aan hunne aanverwanten of gunstelingen, maar zelden aan den geringen landbouwer ter bewerking afstaan.

In de vorstenlanden is als algemeene regel aangenomen dat zulke velden ten voordeele van den vorst of de hadat komen en deze daarover de vrije beschikking hebben.

26°. Hoe is het gebruik der gemeentegronden (geene bosschen) geregeld?

Gemeentegronden, zooals die op Java en welligt nog op andere plaatsen worden aangetroffen, bestaan, kan men zeggen, op geheel Celebes, noch in de gouvernements-, noch in de vorstenlanden, met uitzondering van die welke bij vraag 1 als zoodanig zijn aangegeven; zoodat dienaangaande geen vaste regels bekend zijn: ik geloof ook niet dat die bestaan, maar dat ze naar plaatselijke omstandigheden gesteld worden en daardoor van verschillenden aard zijn.

27°. Wat zijn de voorwaarden van dat gebruik?

De voorwaarden van dat gebruik zijn, zooals gezegd is, van verschillenden aard, doch komen in het algemeen hierop neer:

a. dat zij den grond niet braak laten liggen.

b. dat zij de tienden of andere grondbelasting behoorlijk voldoen, en

c. dat zij de gevorderde heerendiensten naar plaatselijk gebruik behoorlijk verrigten, zooals het onderhouden van bruggen, wegen en waterleidingen, het geven van wachtvolk, het onderhouden der regentswoning en meer dergelijke diensten, die van hen als grondbezitters kunnen gevorderd worden. (*)

29°. Berust het grondbezit meerendeels bij de hoofden en hun geslacht of bij de eigenlijke bewoners?

Bij een naauwkeurig onderzoek is bevonden, dat in de meeste afdeelingen het grondbezit bij de hoofden, hun geslacht of hunne gunstelingen berust en in de vorstenlanden bij de vorsten, prinsen, grooten en hoofden, of dat zij althans de bezitters van de beste en meest produktieve velden en tuinen zijn.

29°. Is het voor de laatsten gemakkelijk grondbezit te verwerven?

(*) Dit antwoord komt voor te doelen op individueel bezeten gronden: de vraag, in verband tot vraag 1, op gemeentegronden, woeste gronden, weidevelden, bazaars, enz. *Red.*

In het algemeen ja, zoo zij zich met het ontginnen van woeste gronden, waartoe in de meeste afdeelingen gelegenheid bestaat, willen tevreden stellen, en de middelen hebben om tot die ontginning te kunnen overgaan; doch het laatste ontbreekt hun veelal, zoodat er maar zeer zelden tot het ontginnen van woeste gronden tot sawahs wordt overgegaan.

Dit is eene omstandigheid die de uitbreiding van den landbouw, zoowel in de gouvernements- als in de vorstenlanden zeer in den weg staat.

30e. Wanneer eene vrouw grondbezit aanbrengt, gaat dit bij haar overlijden tot hare familie terug of gaat het over op haren echtgenoot of diens familie of op de kinderen?

Wanneer eene vrouw grondbezit aanbrengt gaat dit bij haar overlijden met achterlating van kinderen over op die welke tot haar aandeel (warisie) behooren. (*)

Is zij kinderloos dan gaat dat bezit op hare familie over. Laat zij geene familie na, dan komen de gronden, zooals bij antwoord 4 is gezegd, in de gouvernementslanden aan de gemeente en in de vorstenlanden aan den vorst, maar kan de man in geen geval de gronden door zijne vrouw aangebragt bij haar overlijden erven, tenzij zij daaromtrent voor haar overlijden eene beschikking genomen heeft, en hare wettige erfgenamen of de vorst daarmede genoegen nemen.

31e. Volgt de niet grondbezittende man gewoonlijk de woonplaats van de grondbezittende vrouw, ook dan wanneer ze in verschillende, ver van elkander verwijderde streken te huis behooren? Hoe is hieromtrent de regel?

Vaste regels bestaan hieromtrent niet, doch gewoonlijk volgt de niet grondbezittende man de woonplaats van de grondbezittende vrouw, vooral wanneer zij in ver van elkander verschillende streken te huis behooren.

(*) Schijnt te beteekenen, dat de eigen kinderen der vrouw van haar erven, niet die van haren man, die de hare niet zijn. *Red.*

De grondbezittende vrouw volgt ook wel de woonplaats van den niet grondbezittenden man, wanneer deze door zijne middelen of bedrijf beter in zijne woonplaats dan in die van de vrouw bestaan kan.

Volgt de grondbezittende vrouw de woonplaats van den niet grondbezittenden man, dan wordt de grond namens of ten behoeve van de bezitters bewerkt, de verpligte grondbelasting betaald, en de daaraan verbonden heerendiensten verrigt, ter voorkoming dat haar het bezit door het bestuur ontnomen worde. Deze regel wordt in het algemeen zoowel in de vorsten- als gouvernementslanden opgevolgd.

32e. Wordt thans nog bezit door eerste ontginning verkregen. Wat zijn de gebruiken die daarbij worden in acht genomen?

Ja, doch zelden om die in sawahs te herscheppen.

De gebruiken daarbij in acht te nemen zijn, dat hij, die woeste gronden tot sawahs, ladangs of tuinen ontginnen wil, daarvan in de gouvernementslanden aan zijne hoofden, en deze aan het bestuur, en in de vorstenlanden aan de hoofden, de hadat of aan de vorsten kennis geeft en zich verbindt om wanneer tegen de ontginning geene bedenking bestaat, na drie jaren de daarop gestelde grondbelasting en heerendiensten te zullen betalen en verrigten.

33e. Is voor ontginning van gemeentegrond voorafgaande vergunning noodig? van wie en op welke voorwaarden?

Zooals reeds bij antwoord 26 gezegd is, bestaan in den waren zin van het woord op Zuid-Celebes geene gemeentegronden dan die, welke bij vraag 1 als zoodanig zijn aangegeven en is voor ontginning van die gronden eveneens de toestemming der hoofden en vooral die der kamponghoofden en regenten noodig en wel op dezelfde voorwaarden als bij antwoord 32 omschreven.

34e. Welk regt verkrijgt een landbouwer op den grond welke hij ontgint of voor het eerst tot sawahs bewerkt op het land aan eenen inlander behoorende?

Dezelfde regten en lasten die aan het bezit van gronden door erfenis, schenking of inpandneming verkregen verbonden zijn.

35e. Wanneer een vermogend inlander, door voeding of geld of buffels te geven of te leenen, gemeentegronden door landbouwers doet ontginnen, welk regt verkrijgen dan de eersten zoowel als de laatsten op den ontgonnen grond?

Deze vraag is mij door hoofden en landbouwers op verschillende wijze beantwoord.

Men zegt dat in de Noorder-Distrikten het regt van grondbezit overgaat op hem, die door buffels of geld te geven of te leenen gronden laat ontginnen. Dat aan den bewerker $^2/_3$ en aan hem, die de grond laat bewerken $^1/_3$ van den oogst toekomt, en ieder van zijn aandeel, na het 3e jaar, van den ontgonnen grond de belasting of het $^1/_{10}$ aan het gouvernement betaalt, ten ware tusschen hen omtrent de verdeeling van het produkt en omtrent de betaling der belasting andere overeenkomsten mogten zijn aangegaan.

Heeft dit geen plaats gehad, dan zou hij, die door voeding of geld of buffels te geven of te leenen, gronden door landbouwers doet bewerken hun dat regt (om ze voortdurend te bewerken) niet willekeurig mogen ontnemen.

Dit wordt echter door anderen die ik daaromtrent gehoord heb tegengesproken, en heeft volgens hunne meening, degeen die voeding of geld of buffels gegeven heeft, het regt om na het 3e jaar, en nadat de oogst en de verdeeling daarvan heeft plaats gehad, den bewerker die velden te ontnemen en aan en ander ter bewerking af te staan of zelf te bewerken, omdat men aanneemt dat de bewerker, door het ontvangen van $^1/_3$ of $^1/_2$ van den oogst voor zijn werk beloond is.

Er bestaat echter zoowel in de gouvernements- als in de vorstenlanden een groot verschil tusschen het geven of

leenen van gelden of buffels. In het eerste geval geniet, zooals zooeven gezegd is, de bewerker slechts $^1/_3$ of hoogstens de helft van den oogst, doch in het laatste geval wordt hij eigenaar of bezitter voor de helft van de ontgonnen gronden, die hem door dengene die het geld of de buffels geleend heeft niet mogen ontnomen worden, mits hij het geleende aan den eigenaar hebbe terugbetaald.

36e. Welke regten of gebruiken bestaan omtrent het laten weiden van buffels op gemeentegronden of op bijzondere gronden?

Ten aanzien van het laten weiden van buffels op gronden aan andere personen in eigendom toebehoorende, bestaan in het algemeen, voor zoo ver mij bekend is, of ik ben kunnen te weten komen, noch in de gouvernementsnoch in de vorstenlanden andere regten of gebruiken dan dat de eigenaar van het vee geen schade aan het plantsoen, wegen, bruggen of waterleidingen toebrenge, in welk geval hij in de gouvernementslanden door het plaatselijk bestuur en in de vorstenlanden door de hoofden en hadat voor de toegebragte schade aansprakelijk gesteld en bovendien in de eerstgenoemden overeenkomstig de algemeene of plaatselijke verordeningen en in de laatstgemelden volgens art. 86 $^t/_m$ 91 van de Rapang beboet wordt.

Het vorenstaande is ook van toepassing wanneer een buffel een anderen buffel doodt of verwondt, indien namelijk de gedoode of gewonde buffel daartoe geene aanleiding gegeven heeft. Wel vindt men eenige plaatsen waarop het verboden is andere buffels dan die van de regenten in de gouvernements- en van de vorsten, prinsen en grooten in de vorstenlanden te laten weiden, doch dit kan niet als een algemeene regel maar wel als eene willekeurige bepaling beschouwd worden.

37e. Welke regelen worden gevolgd in het waterverbruik en de waterloozing voor sawahs?

In het algemeen wordt zoo wel in de vorsten- als in de

gouvernementslanden, wanneer de velden kunstmatig bewaterd worden, de volgende regel gevolgd.

De hoogliggende velden worden het eerst geïnundeerd en deelen daarna hun overtollig water aan de laag gelegen velden mede; de landbouwers verstaan zich hieromtrent met elkander en het gebeurt maar zeer zelden, dat hierover kwesties ontstaan of dat de tusschenkomst van het plaatselijk bestuur noodig is.

Van waterleidingen die niet ten algemeenen nutte zijn aangelegd mag alleen de landbouwer die dezelve heeft helpen totstandbrengen en onderhouden gebruik maken, doch in het algemeen worden, vooral in de gouvernementslanden, weinig waterleidingen aangetroffen.

38°. Gaat het regt op het bezit van den grond verloren, door tijdelijke of permanente verhuizing buiten de kampong of buiten het distrikt van het hoofd des huisgezins of van den bezitter of bezitters der velden?

Neen, zoolang hij zich in de kampong of het distrikt of gebied behoorlijk laat vertegenwoordigen en zijne velden bewerkt, de belasting daarvan betaalt, en de daaraan verbonden heerendiensten verrigt worden, gaat zijn regt op het bezit van die gronden niet verloren.

39°. Wanneer de grondbezitter vlugt wegens misdaad of andere redenen blijven zijne vrouw of kinderen of aanverwanten dan in het bezit der velden? of wat is deswege het gebruik?

In het algemeen is bij de hoofden in de gouvernementslanden, zoowel als bij de vorsten op Celebes aangenomen, dat, wanneer een grondbezitter vlugt, hem dan niet alleen zijne gronden maar alles wat hij bezit, tot zelfs in sommige gevallen zijne vrouw en kinderen ontnomen worden en ten voordeele van den vorst en de hadat komen (*).

(*) De vrouwen en kinderen worden dan slaven, of, zoo de voortvlugtige zich aan eene groote misdaad heeft schuldig gemaakt, om het leven gebragt.

In de gouvernementslanden wordt dit gebruik echter zooveel mogelijk tegengegaan en worden niet zelden de vrouw en de kinderen van den voortvlugtige in het bezit van gronden en goederen gelaten om zoodoende in het onderhoud van haar en hare kinderen te kunnen voorzien. — Is door het plegen van de misdaad aan een of meer personen schade toegebragt, dan wordt gewoonlijk de geleden schade zooveel mogelijk gedekt door hetgeen de gevlugte grondbezitter geeft achtergelaten.

40°. Gaat het bezit verloren door het braak laten liggen der velden? Hoe veel tijd wordt daartoe gevorderd?

In het algemeen is op Zuid-Celebes aangenomen dat aan een grondbezitter, die zijne velden langer dan 3 jaren heeft laten braak liggen, die velden ontnomen worden, doch in de vorstenlanden wordt dit gebruik niet altijd toegepast, maar veelal de persoon aan wien ze toebehooren en de staat der gronden in aanmerking genomen.

41°. Hoe worden gewoonlijk de grenzen tusschen de regentschappen of distrikten, de kampongs en de onderscheidene velden aangeduid? worden daartoe zekere voorwerpen, steenen of boomen of planten, gebezigd?

De grenzen der regentschappen of distrikten en kampongs worden gewoonlijk door rivieren, beekjes, bosschen, alleen staande boomen, groote of tot een hoop bij een gebragte kleine steenen, waterleidingen, moerassen, heuvels, rotsen, bergen, of plaatsen waaraan men bijgeloovige of denkbeeldige namen geeft, dan wel door andere merkwaardige voorwerpen aangeduid. Zijn dergelijke teekenen niet aanwezig, dan gebeurt het niet zelden, dat de regenten en hoofden niet in staat zijn hunne onderlinge grenzen aan te wijzen.

De grenzen der onderscheidene padivelden worden door galangans of ook wel door een der hiervoren genoemde voorwerpen aangeduid.

Bestaat er twijfel tot welk regentschap of kampong zij

behooren, dan worden zij beschouwd tot dat regentschap of die kampong te behooren, waar de eigenaar of bewerker woonachtig is.

Het is dikwijls niet mogelijk de juiste grenzen van de regentschappen, kampongs enz. optegeven. — Dit heeft de plaats gehad hebbende topografische opname in de Ooster-Distrikten en de rijkjes Tanette en Barroe bewezen, waar het niet mogelijk was de onderlinge grenzen der regentschappen, distrikten of kampongs op de kaart aantegeven. — Het gaat dan ook dikwijls met de grootste moeite gepaard om eene bestaande grenskwestie uit den weg te ruimen en tot klaarheid te brengen.

42e. Is de uitgestrektheid der zoogenaamde ornamentsvelden bekend?

Neen, en in de meeste afdeelingen zelfs het getal niet, althans niet met zekerheid.

43e. Bestaat er bezwaar tegen de opmeting dier velden?

Hiertegen bestaat mijns inziens in de gouvernementslanden niet alleen geen bezwaar, maar ik acht het zelfs wenschelijk.

44e. Geven de regenten willekeurig uitbreiding aan die velden?

Zonder met zekerheid te kunnen zeggen, dat de regenten willekeurige uitbreiding aan de ornamentsvelden geven of gegeven hebben, zoo kan men echter wel aannemen, dat dit heeft plaats gehad en daar, waar zij er toe in de gelegenheid zijn nog plaats vindt, omdat zooals bij antwoord 42 is gezegd, de uitgestrektheid niet bekend is, zoodat zij moeijelijk daarin kunnen worden gekontroleerd of tegengegaan, wat wel het geval zoude zijn, wanneer de ornamentsvelden opgemeten waren en de uitgestrektheid ervan bekend was.

45e. Wat zijn de gebruiken omtrent de bewerking der ornamentsvelden?

De gebruiken omtrent het bewerken der ornamentsvel-

den zijn in het algemeen, zoowel in de vorsten- als gouvernementslanden, deze:

a. dat de ornamentsvelden door de gezamenlijke bevolking van het regentschap moeten beploegd en beplant en in de vorstenlanden ook moeten geoogst worden.

b. dat zij die aan dat werk geen deel nemen daarvoor aan den regent of den vorst eene belasting moeten betalen onder den naam van papalisa of kallong tedong van 10 ten honderd, hetzij in natura, hetzij in geld.

c. dat de ornamentsvelden het eerst moeten beploegd en evenzoo beplant worden.

Vóór dat zulks is geschied mag geen landbouwer zijne velden beploegen of beplanten, een gebruik dat in sommige afdeelingen, waar de regenten te laat met het bewerken der ornamentsvelden aanvangen, wel eens ten nadeele van den oogst uitvalt.

Bij het beploegen der ornamentsvelden, ook wel bij het inoogsten van het gewas, wordt veelal door de regenten of vorsten aan de bewerkers een sedekah of feest gegeven. Ook gebeurt het wel dat de regenten of vorsten, welke uitgestrekte ornamentsvelden hebben, ze door de bevolking in tesang, voor $^1/_3$ van den oogst, laten bewerken.

Is de regent of vorst er eenmaal toe overgegaan om de ornamentsvelden in tesang, of op eene andere wijze, te doen bewerken, dan kost het zijn opvolger veel moeite de bevolking er toe te brengen het oude gebruik weder op te volgen; omdat het in tesang bewerken der ornamentsvelden voor de bevolking veel voordeeliger is.

47°. Wat is de oorsprong der ornamentsvelden?

Vele informatiën zijn dienaangaande ingewonnen, die echter tot geen zuiver resultaat geleid hebben. De meeste komen echter hieromtrent met elkander overeen, dat de ornamentsvelden aan vroegere vorsten (de zoogenaamde To-ri olo) hunnen oorsprong te danken hebben, welke velden door hunne opvolgers geërfd zijn, die het bezit daarvan eeren en op hoogen prijs stellen.

Anderen beweren, dat het de eerste velden zijn, die bij den aanvang om sawahs aan te leggen en rijst te planten door de bevolking zijn ontgonnen.

Ik heb ook hoofden en landbouwers aangetroffen die van meening zijn, dat vele van de thans in de gouvernementslanden bestaande ornamentsvelden zijn velden, die in vroegere tijden door de destijds bestaande vorstjes van de landbouwers, om de een of andere staatkundige of willekeurige reden, ontnomen, en als zoodanig als ornaments- of domeinvelden van den vader op den zoon, altans van den eenen opvolger op den anderen zijn overgegaan, en dat een ieder, in verband tot zijne behoeften of hebzucht daaraan eene willekeurige uitbreiding gegeven heeft. Eene bewering, die naar mijne meening wel is aan te nemen en mij het waarschijnlijkst voorkomt, vooral wanneer men daarbij in aanmerking neemt, dat de uitbreiding van ornamentsvelden in de vorsten- en zelfs in de gouvernementslanden tot op den huidigen dag nog plaats heeft. Dit is altans zeker, dat er thans nog weinige of geene van de oorspronkelijke ornamentsvelden zullen te vinden zijn.

47e. Wat zijn de regelen omtrent het regt op, en het gebruik van den grond in of onmiddelijk bij de kampong?

De gronden in en om de kampong gelegen worden door de gezamenlijke bevolking, doch een ieder voor zich zelven bewerkt. Eene verdeeling van die gronden heeft evenmin als van die der sawahs plaats.

Ieder bewerkt eene zoodanige uitgestrektheid als de voorhanden zijnde grond en zijne krachten toelaten.

Heeft hij eenmaal een gedeelte van den grond bewerkt en beplant, dan kan hem dat, zoolang hij zich rustig gedraagt en de verpligte heerendiensten verrigt, niet ontnomen worden.

Verlaat hij de kampong, dan wordt het regt op den zoo wel bebouwden als onbebouwden grond door hem ver-

loren, doch wat hij daarop geplant en gebouwd heeft, zooals huisklapa of andere boomen kan hij aan een ander verkoopen of wegschenken.

Komt hij echter te overlijden dan blijven zijne erven, zoowel in het bezit van den grond als van hetgeen er op geplant en gebouwd is.

Is hij om de eene of andere misdaad of staatkundige reden voortvlugtig, dan komen meestal, en vooral in de vorstenlanden, alle zijne gronden, en wat daarop gebouwd en geplant is ten voordeele van het kampong- of distriktshoofd, en zoo de aanplant bv. van klapa, koffij of vruchtboomen van eenig belang is, ten voordeele van den vorst.

48e. Heeft een kampongbewoner het regt om op dien grond zijn huis te zetten waar of hoe hij wil? Een groot of een klein huis naar welgevallen? om het huis den grond te beplanten? Of heeft elk een aandeel, zoo ja, hoe wordt dit geregeld en wat is het erfregt met betrekking tot huis en erf?

Zooals uit de vorenstaande beantwoording is af te leiden heeft elk bewoner eener kampong, zoolang de uitgestrektheid gronds zulks toelaat, het regt om met voorkennis van het kampong- of distriktshoofd een huis te zetten, waar en hoe hij wil, groot of klein naar welgevallen, en om dat huis te planten wat hij verkiest of het te ompaggeren, wanneer hij er (vooral in de vorstenlanden) maar op let om het huis met geene 5, 6, of 7 rijen palen te bouwen (de zoogenaamde samboeng-laijang in het Makassaarsch en timpaladja in het Boegineesch).

Ook geen twee of meer onder een dak naast elkander staande huizen, als zijnde dat voorregt alleen aan vorsten toegekend.

Men noemt die met 5 rijen palen soradja, met 6 salasa en die met 7 rijen langkana.

49e. Hoe is het gebruik geregeld van hout, bamboe en kreupelbosschen aan de gemeente behoorende?

Daar op Celebes geene bosschen aanwezig zijn, die tot de gemeente behooren, zoo is het gebruik van hout, bamboe of kreupelbosschen niet geregeld.

Indien de bevolking timmerhout of bamboe noodig heeft, dan wendt zij zich tot het hoofd of den regent onder wiens distrikt zoodanig bosch behoort en verzoekt vergunning om daaruit timmerhout of bamboe te mogen kappen.

Indien het benoodigde slechts voor eigen gebruik is, dan wordt haar vergund uit zoodanige bosschen zonder eenige betaling te kappen; doch indien de verzochte vergunning strekt om uit genoemde bosschen hout of bamboe tot verkoop te kappen, dan worden gewoonlijk aan den vorst, den regent of het hoofd regten van het gekapte betaald, dat is, de zoogenaamde soessoeng romang of het boschregt, dat gewoonlijk $^1/_3$, ook wel minder, van de gekapte waarde bedraagt.

50°. Heeft de bevolking van het eene distrikt of van de eene kampong eenig regt op zulke bosschen aan een ander distrikt of aan eene andere kampong toebehoorende? Dan wel bestaat deswege afscheiding?

Er bestaat hieromtrent eene afscheiding.

De bewoners van distrikten of kampongs die geene bosschen bezitten moeten, wanneer zij hout of bamboe, zelfs brandhout, of hout en bamboe voor eigen gebruik, in bosschen aan andere distrikten of kampongs toebehoorende willen aankappen, daartoe vooraf aan het distrikts- of kamponghoofd, waaronder het bosch of de bosschen behooren, vergunning vragen, en in ieder geval het zoogenaamde boschregt betalen.

In de gouvernementslanden is het bedrag van dat regt in het algemeen, zooals hierboven bij antwoord 49 is opgegeven, doch in de vorstenlanden is dit nog al verschillend.

Zoo wordt bv. in Tanette en Barroe 60 duiten betaald

van iedere bijl waarmede het hout is aangekapt, zoodat zij die met 4 bijlen kappen ƒ 2 moeten betalen.

Van de bamboe moeten de kappers er 10 ten 100 afgeven, of de getaxeerde waarde daarvan in geld betalen.

51°. Staan dergelijke bosschen ter vrije beschikking van de bevolking van het distrikt of van de kampong waartoe ze behooren? of wordt voorafgaande vergunning vereischt? zoo ja, van wien en op welke voorwaarden?

Dergelijke bosschen staan niet ter vrije beschikking van de bevolking van het distrikt of van de kampong waartoe zij behooren. Tot het kappen van het benoodigde, zelfs voor eigen gebruik, wordt voorafgaande vergunning vereischt van het hoofd van het distrikt; bij geringe hoeveelheid en voor eigen gebruik zonder betaling en bij aanzienlijke hoeveelheid met betaling van het bij antwoord 49 omschreven boschregt. Alleen de vorsten en grooten hebben in de vorstenlanden daarover de vrije beschikking en vele inlanders van geboorte matigen zich in de gouvernementslanden dat regt aan.

52°. Hoe is het met het regt van beschikking over dergelijke bosschen of boschjes op gronden die individueel worden bezeten?

Op gronden die individueel worden bezeten is het regt van beschikking over dergelijke bosschen geheel overgelaten aan den bezitter. Hij verleent, op daartoe gedaan aanzoek, de vergunning om uit zoodanige bosschen het benoodigde te kappen, tegen betaling van het boschregt, of op zoodanige andere voorwaarden als onderling mogt worden overeengekomen.

53°. Wanneer in de bosschen op gemeente grond materialen worden aangekapt voor gouvernements bouwwerken tegen betaling, wie geniet dan die betaling?

Zooals reeds vroeger is aangehaald bestaan op Celebes geene gemeentegronden dan die bij antwoord 1 als zoodanig zijn aangegeven en dientengevolge zijn er ook geene zoodanige bosschen.

De gelden voor houtwerken, die voor gouvernements bouwwerken worden aangekapt, zegt men dat aan de bevolking, die zich met den aankap en het vervoer belast heeft, worden uitbetaald; doch zoo het bestuur die zorg niet op zich neemt dan kan men zich overtuigd houden dat het geld bij de hoofden blijft en zij die gekapt hebben er geen duit van ontvangen.

Men zorgt dan ook zoo veel mogelijk dat de uitbetaling aan de aankappers en niet aan de hoofden, maar alleen in hunne tegenwoordigheid, gedaan wordt.

54°. Wanneer voor werken van algemeen belang: bruggen, pasangrahans, gezaghebberswoningen, woningen van inlandsche hoofden enz. materialen benoodigd zijn, kunnen die dan gekapt worden op individueel bezeten wordende gronden met of zonder toestemming van den grondbezitter?

Ook deze vraag is mij, evenals die bij antwoord 33 op verschillende wijze toegelicht. Sommigen beweren dat materialen op individueel bezeten gronden aanwezig als het eigendom van den grondbezitter moeten beschouwd worden, en dat in zoodanige bosschen nimmer, onder welk voorwendsel dan ook, houtwerken of andere materialen, dan met voorkennis en toestemming van den eigenaar mogen gekapt worden.

Anderen daarentegen beweren, en onder deze behooren bijna de meeste regenten en hoofden, dat zij voor werken van algemeen belang het regt hebben houtwerken of andere materialen in bosschen aan bijzondere personen in eigendom toebehoorende aan te kappen, ook dan wanneer de eigenaar daartoe zijne toestemming niet verleend heeft.

Die bewering is gegrond op de omstandigheid dat, volgens hun zeggen, een ieder verpligt is het zijne voor het algemeen welzijn bij te dragen. Ofschoon hiervan veel waar en dat gebruik in alle vorstenlanden geldig is, zoo kan het toch mijns inziens moeijelijk met het regt van den eigenaar worden overeengebragt.

In de vorstenlanden is het zelfs geldig wanneer de vorst een huis wil bouwen.

55e. Hoe is het gesteld met het regt der hoofden, der grondbezitters en der bevolking op de vischvijvers?

Eigenaars van vischvijvers kunnen die verkoopen, verpanden, wegschenken: doch moeten, zoowel in de gouvernements- als in de vorstenlanden, een klein gedeelte van hunne vangst, in natura of in geld, bij wijze van homage, aan het hoofd van de negorij of den vorst waaronder de vischvijvers sorteren aanbieden. (*)

Buitendien hebben de hoofden of vorsten het regt, of matigen zich dat althans aan, om van tijd tot tijd in zoodanige vijvers te visschen, en van de distrikten of landen aan zee gelegen zich toe te eigenen alle de visschen, die in zee in de cearosen (vischfuiken) van donderdag avond na zonsondergang tot vrijdag ochtend met het opgaan der zon gevangen worden, ten ware de hoofden of vorsten daaromtrent in schikking mogten getreden zijn.

Het erfregt met betrekking tot de vischvijvers is even als dat der velden en andere gronden.

56e. Op welke wijze beschikt de inlandsche grondbezitter over de padivelden welke hij niet persoonlijk bewerkt?

De inlandsche grondbezitter beschikt over de padivelden welke hij niet persoonlijk bewerkt door dezelve aan anderen ter bewerking in tesang af te staan.

57e. Welke voorwaarden zijn aan die beschikking verbonden?

Geene andere voorwaarde is aan die beschikking verbonden, dan de betaling van de verschuldigde tienden.

Zoodanige voorwaarde is slechts voor één jaar geldig.

58e. Hoe is het hiermede gesteld ten aanzien van andere gronden (geene padivelden zijnde)?

Andere gronden, geene padivelden zijnde, nl. tuinen, wor-

(*) Het verdient echter eer den naam van belasting dan wel van homage.

den bearbeid zonder eenige schatting aan het gouvernement te betalen. De bezitter van zoodanige tuinen ze niet persoonlijk bearbeidende, doet die ook door anderen bewerken, tegen betaling van $^1/_3$ van het produkt.

In de vorstenlanden moeten de bewerkers van tuinen een klein gedeelte, bij wijze van homage (*) afdragen.

59°. Wie betaalt de vertiening van de padivelden, die de inlandsche grondbezitter niet zelf of niet met eigen middelen bewerkt?

De vertiening van padivelden, welke de grondbezitter niet zelf of niet met eigen middelen bewerkt, wordt betaald én door den bewerker én door den grondbezitter, ieder van dat gedeelte, hetwelk hij ingevolge de aangegane overeenkomst van den oogst of het produkt geniet, ten ware dat dienaangaande andere overeenkomsten tusschen grondbezitter en bewerker zijn aangegaan, wat echter zelden het geval is; zelfs wordt de vertiening betaald door de personen (de zoogenaamde pasawala) die de padi komen helpen snijden van dat gedeelte, 25%, hetwelk zij als snijloon genieten. Men vindt dan ook altijd op den vertieningstaat van Bonthain een rubriek waarin de ontvangen sawala-gelden afzonderlijk zijn aangeteekend.

Ook in de vorstenlanden, waar vertiening of andere grondbelasting betaald wordt, is aangenomen, dat die belasting én door den grondbezitter én door den bewerker, ieder van het gedeelte door hem van het produkt genoten, betaald wordt; in het algemeen wordt de grondbezitter en niet de bewerker voor de voldoening verantwoordelijk gesteld, tenzij de eerste niet bekend of niet in de afdeeling, het distrikt of het rijk woonachtig is.

60°. Hoe is in het algemeen de verhouding van den inlandschen landbouwer tegenover den inlandschen grond

---

(*) Dit woord speelt in de vorstenlanden eene groote rol. Het is echter niets minder dan een algemeen belastingstelsel.

bezitter, wiens velden hij in huur, in pacht of in bewerking heeft?

Voor zoo ver mij dit bekend is worden in de gouvernements- of in de vorstenlanden geene velden verpacht of verhuurd, maar alleen ter bewerking in tesang voor $^1/_2$ of $^1/_3$ van het produkt afgestaan.

De verhouding van den inlandschen landbouwer tegenover den inlandschen grondbezitter wordt daardoor, vooral in de vorstenlanden, van een verpligtenden, althans van een afhankelijken aard, want hij, de bewerker, is niet zeker dat hem het volgende jaar weder velden ter bewerking zullen worden afgestaan, en daar hij veelal zelf geene velden heeft, wordt hem dikwijls de gelegenheid ontnomen om op eene behoorlijke wijze in het dagelijksch onderhoud van hem en de zijnen te kunnen voorzien. Die afhankelijkheid geeft ook dikwijls aan den schraapzuchtigen grondbezitter de gelegenheid om met den bewerker eene zoodanige overeenkomst aan te gaan, dat de laatste voor zijn arbeid slecht en de eerste voor het in bewerking geven van zijne velden of tuinen te ruim beloond wordt.

61°. Is zoodanig landbouwer verpligt tot zekere heerendiensten of homages jegens den grondbezitter?

In den regel bestaat in de gouvernementslanden die verpligting niet, ten ware door den grondbezitter vooraf bedongen zij, dat degeen aan wien hij velden of gronden in bewerking afstaat, behalve den afstand van $^1/_2$ of $^1/_3$ van het produkt ook nog zal verpligt zijn een of meer dagen ten voordeele van den grondbezitter andere werkzaamheden te verrigten dan tot het bearbeiden van den afgestanen grond behooren, wat dan den grondbezitter niet kan geweigerd worden, daar dit eene transactie is die tusschen partijen wordt aangegaan en waaraan de bewerker van gronden zich niet dan uit eigen vrijen wil behoeft te onderwerpen. Eenmaal onder die voorwaarde

velden of gronden in bewerking ontvangen hebbende is hij, naar mijne meening, ook verpligt aan die verbindtenis te voldoen. Dergelijke verbindtenissen hebben in de vorstenlanden meest altijd, doch in de gouvernementslanden maar zelden plaats; het gebeurt echter wel, dat een landbouwer vruchtbare of laag gelegene velden van een grondbezitter ter bewerking in tesang ontvangen heeft, en hij, uit vrees van die in een volgend jaar niet ter bewerking te zullen krijgen nog andere diensten dan het bewerken der velden voor den grondbezitter presteert.

62e. Bezigt de inlandsche, niet grondbezittende landbouwer tot bewerking der velden zijne eigene buffels of die van den grondbezitter?

Zoowel in de gouvernements- als in de vorstenlanden bezigt de niet grondbezittende inlander tot het in tesang bewerken der velden, indien hij die heeft zijne eigene buffels, doch zoo hij die niet bezit, die van den grondbezitter. In het eerste geval ontvangt de bewerker gewoonlijk $^2/_3$ van het produkt, in het laatste slechts $^1/_3$.

63e. Wat is de gewone betaling voor het gebruik van buffels.

Men betaalt gewoonlijk voor een werkdag met een span buffels van 25 tot 40 centen. Wordt een span buffels voor den geheelen werktijd tot het ploegen ingehuurd, dan worden daarvoor 100 bossen padi of 50 bossen per buffel aan den eigenaar der buffels uitgekeerd. Is men echter overeengekomen dat de huurwaarde in natura zal betaald worden en de oogst mislukt, dan behoeft de huurder van buffels niets aan den verhuurder te betalen. Behooren de buffels waarmede de grond beploegd is noch aan den grondbezitter noch aan den bewerker, maar heeft de laatste die van een derde moeten huren, dan ontvangt de grondbezitter $^1/_3$ en de bewerker $^2/_3$ van het produkt, en moet van zijn aandeel (nl. de bewerker) voor de gehuurde buffels betalen zooals hiervoren omschreven is. Het boven-

staande, zegt men, is zoowel voor de gouvernements- als voor de vorstenlanden van toepassing.

64e. Bestaan er inlandsche geschriften of oude oorkonden, waarin de aangelegenheden van het grondbezit beschreven zijn?

Ik heb wel eens hooren beweren, dat in sommige landen inlandsche geschriften aangaande het grondbezit zouden aanwezig zijn, doch het is mij tot nog toe niet mogen gelukken die te zien te krijgen, niettegenstaande ik daarna bij vele hoofden en landbouwers in de gouvernementslanden en bij de vorsten en grooten van Goa, Tanette, Barroe, Soppeng, Mario, Bonie, en Loehoe geïnformeerd heb. Geen hunner was in staat mij een zoodanig stuk of iets wat daarmede eenige overeenkomst had te kunnen aantoonen.

Ook Dr. Matthes, die vele inlandsche geschriften bezit, en onder de oogen gehad heeft, heeft mij verzekerd nimmer een zoodanig te hebben gezien, zoodat het bestaan ervan door mij dan ook zeer betwijfeld wordt, en ik vermeen te mogen aannemen, dat het met deze aangelegenheid (vooral in de vorstenlanden) niet beter dan met alle instellingen en gebruiken van bestuur gesteld is, namelijk dat die alleen op overleveringen en willekeurige verordeningen berusten.

CHRONOLOGISCHE LIJST

VAN

GEDENK- EN LEGPENNINGEN, EERETEEKENS, VRIJMETSELAARS-, TOEGANGS-, BEGRAFENIS-, BRANDSPUIT-, BRUILOFTS- EN ANDERE PENNINGEN.

BETREKKING HEBBENDE OP DE

VOORMALIGE EN TEGENWOORDIGE BEZITTINGEN DER NEDERLANDERS

BEOOSTEN DE KAAP DE GOEDE HOOP,

DOOR

J. S. VAN COEVORDEN.

Vervolg van deel XV bladz. 209.

DOORLOOPEND NUMMER.	JAAR.	METAAL.	BEKNOPTE OMSCHRIJVING.	WAAR VERMELD, BESCHREVEN, OF AANWEZIG.	*Aanmerkingen.*
134	1625	g.	Medaille vereerd aan den Commandeur Frederik Houtman, gewezen Gouverneur in de Molukken.	Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië; VIII. 200.	Hangt aan een gouden keten en heeft eene waarde van *f* 600—*f* 900.
135	1626	g.	Medaille vereerd aan Jan Lucasz. Hasselt voor zijne goede gedane diensten.	Als voren VIII 201.	Als voren. Waarde *f* 2400.
136	1641	g.	Triumphpenning, namens Zijne Hoogheid den Prins van Oranje vereerd aan den Koning van Siam.	Als voren VIII 202.	Als voren. Waarde *f* 829-12-13.

DOORLOOPEND NUMMER.	JAAR.	METAAL.	BEKNOPTE OMSCHRIJVING.	WAAR VERMELD, BESCHREVEN, OF AANWEZIG.	*Aanmerkingen.*
137	1645	g.	Medaille vereerd aan den schipper J. de Neckere, wegens betoonde dapperheid bij het verslaan van zeeroovers op de rivier van Combodja.	Als voren VIII 303.	Als voren. Waarde *f* 620—11.
138	1648	g.	Medaille vereerd aan Willebrant Geleinsz. de Jonge, Commandeur der retourvloot.	Als voren VIII 200.	Hangt aan een gouden keten.
139	1655	g.	Medaille vereerd aan E. Pieter Kemp, Commandeur der uitgaande vloot.	Als voren VIII 201.	Als voren. Waarde *f* 800— *f* 1000.
140	1658	g.	Medaille vereerd aan Rijckloff van Goens, Raad extra ordinair van Indië, voor de verovering van Manaar en Jaffapatnam.	Als voren VIII 303.	Hangt aan een gouden keten.
141	1670	g.	Medaille vereerd aan Matheus van den Broek, Raad ordinair van Indië en gewezen Directeur van Bengalen.	Als voren VIII 200.	Als voren. Waarde *f* 1500.
142	1670	g.	Medaille vereerd aan E Cornelis Speelman, Raad ordinair van Indië, tot een erkentenisse van gepresteerde diensten.	Als voren VIII 202.	Als voren. Waarde *f* 1500.
143	1674	g.	Medaille vereerd aan het gewezen opperhoofd van Siam, Nicolaes de Roij.	Als voren VIII 200.	Als voren. Waarde *f* 600.

DOORLOOPEND NUMMER.	JAAR.	METAAL.	BEKNOPTE OMSCHRIJVING.	WAAR VERMELD, BESCHREVEN, OF AANWEZIG.	*Aanmerkingen.*
144	1677	g.	Medaille vereerd aan Ysbrand Godske, Raad extra ordinair van Indië en gewezen Gouverneur van de Kaap de Goede Hoop.	Als voren.	Als voren. Waarde *f* 800.
144a	1702	z.	Medaille voor de Westzijdsche Borger Compagnie te Batavia.	J. Dirks. Essai d'une monographie des medailles et méréaux des corporations armées des Pays Bas. 1550—1800. Leeuwarden, Fevrier 1866.	
145	1754	?	Ter gedachtenis van de vijftigste verjaardag van den Gouverneur-Generaal Jacob Mossel.	Munt- en penning kabinet van J. de Groot te Delft.	
146	1851	z.	Herinnering aan het vijftig jarig bestaan van de Z.·. A.·. Loge la Constante et Fidèle te Samarang.	Munt- en penning kabinet van J. S. van Cocvorden.	Heeft den vorm van een truffel, met gouden steel.
147	Z. J.	Tin	Toegangspenning tot het avondmaal van de vrije Rehobôth gemeente te Meester-Cornelis bij Batavia.	Als voren.	Zie omtrent de stichting dezer gemeente, de Opwekker van Januarij 1866 No. 1, uitgegeven te Batavia bij Bruining en Wijt.
147a	1864	z.	Gegraveerde medaille vereerd aan Sjarif Alie bin Mohamad Al Eidroes, Djaksa bij den Landraad te Sintang, Wester af-	Besluit dd. 5 Nov. 1866 No. 36.	

DOORLOOPEND NUMMER.	JAAR.	METAAL.	BEKNOPTE OMSCHRIJVING.	WAAR VERMELD, BESCHREVEN, OF AANWEZIG.	*Aanmerkingen.*
			deeling van Borneo, ter belooning van bewezen diensten, gedurende de aldaar plaats gehad hebbende onlusten in 1864.		
148	1865	z.	Gegraveerde medaille vereerd aan Samsoedin, voor zijn kloekmoedig gedrag bij de gevangenneming van den roover Mesiroen.	Besluit dd. 6. December 1865 No. 11.	Wordt gedragen aan een oranjelint.
149	1865	g. z. Br.	Prijspenning van de tentoonstelling van Indische vlijt en nijverheid te Batavia.	Java-Bode van den 6den Januarij 1866 No. 2.	
150	1866	z.	Gegraveerde medaille vereerd aan Bombaij, voor zijn loffelijk gedrag bij den verraderlijken aanslag op het leven van het hoofd des bestuurs te Banda.	Besluit dd. 9 Februarij 1866 no. 5.	Wordt gedragen aan een oranjelint.
151	1866	z.	Gegraveerde medaille vereerd aan Thomas Onsent, Djoegoegoe van Siaauw, ter belooning van verschillende diensten, bij het opsporen van zeeroovers bewezen.	Besluit dd. 19 Februarij 1866 No. 12.	
152	1866	g.	Gegraveerde medaille vereerd aan Tan Engoan, oud majoor der Chinezen te Batavia, ter belooning van veeljarige pligtsbetrachting.	Besluit dd. 12 April 1866 No. 33.	Hangt aan een gouden keten.
153	1866	g.	Medaille vereerd aan Toemengoeng Nicode-	Besluit dd. 25 April 1866 No. 38.	Als voren.

DOORLOOPEND NUMMER.	JAAR.	METAAL.	BEKNOPTE OMSCHRIJVING.	WAAR VERMELD, BESCHREVEN, OF AANWEZIG.	*Aanmerkingen.*
			mus Djaija Nagara, voor zijne vele en goede diensten, gedurende den opstand in de Zuider- en Ooster afdeeling van Borneo.		
154	1866	g.	Gegraveerde medaille vereerd aan Pangeran Ario Pringgo Loijo, als een blijk van tevredenheid der Regering.	Besluit dd. 10 Mei 1866 La. R.	Wordt op de borst gedragen en heeft eene waarde van *f* 1000.
155	1866	g.	Gegraveerde medaille vereerd aan Raden Adipattie Ario Noto di Ningrat, Regent van Malang, tot belooning van langdurige trouwe diensten aan den lande bewezen.	Besluit dd. 14 Junij 1866 No. 13.	Hangt aan een gouden keten en heeft eene waarde van *f* 2000.
156	1866	g.	Als voren: vereerd aan Raden Adipattie Ario Prawiro adi Ningrat, Regent van Bezoekie.	Als voren.	Als voren.
157	1866	g.	Gegraveerde medaille vereerd aan Raden Adipattie Poerbo Negoro, Regent van Ambal, tot belooning van langdurige, trouwe en goede diensten aan den lande bewezen.	Besluit dd. 9 Julij 1866 No. 4.	Als voren.
158	1866	g.	Gegraveerde medaille vereerd aan Radin Adipattie Ario Soerio di Ningrat, Regent van Kedirie tot belooning van langdurige trouwe diensten aan den lande bewezen.	Besluit dd. 4 November 1866 No. 17.	

TOPOGRAFISCHE SCHETS

VAN DE

BERG-REGENTSCHAPPEN,

DER

NOORDER-DISTRIKTEN VAN CELEBES.

DOOR

G. J. GERSEN,

(Adsistend-resident).

De bergregentschappen der Noorder-Distrikten zijn zeven in getal, en worden gerangschikt naar hunne grootte en bevolkingssterkte volgenderwijze:

Malawa, Balotjie, Tjamba, Tjinrana, Laboeadja, Beengo en Laija.

Het aantal zielen in ieder dier regentschappen aanwezig is nog niet naauwkeurig optegeven, doch zal het wel niet ver bezijden de waarheid zijn, indien die geschat wordt, voor Malawa op 2200, Balotjie op 2000, Tjamba op 1900, Tjinrana op 1600, Laboeadja op 700, Beengo op 500 en Laija op 105; te zamen 9005 zielen, welke 223 kampongs bewonen, waarvan 48 in Malawa, 52 in Balotjie, 38 in Tjamba, 27 in Tjinrana, 29 in Laboeadja, 20 in Beengo en 9 in Laija.

Deze regentschappen, welke zeer uitgestrekt zijn, beslaan eene oppervlakte van nagenoeg 400 □ palen. Zij grenzen ten N. aan het leenvorstendom Tanette en het achterleen Lamoeroe, ten O. aan het leenvorstendom Bo-

ni, ten Z. aan het koningrijk Goa en het eerste pachtdistrikt, en ten W. aan het 1ste, 2de en 3de pachtdistrikt der afdeeling Noorder-Distrikten.

Het is een zeer bergachtig en over het algemeen woest land.

De meeste regentschappen zijn door vrij hooge bergketens van elkander gescheiden.

Zoo liggen Malawa, Balotjie, Laija en Laboeadja in afzonderlijke valleijen, terwijl Tjamba, Beengo en Tjinrana, gedeeltelijk in dezelfde vallei gelegen zijn.

Hooge alleenstaande bergen, zooals die op Java en Sumatra worden aangetroffen, vindt men er niet, doch daarentegen verscheidene bergen, welke meestal zeer steil oploopen, zich onder allerlei gedaanten voordoen, door ruggen aan elkander zijn verbonden en zoodoende ketens vormen die in allerlei rigting voortloopen en valleijen vormen.

De voornaamste bergen, naar hunne hoogte gerangschikt zijn: de Boeloe-saraoeng, ook wel Piek van Maros genoemd, de Boeong-Langit, de Mandallé, Matjongi, Wawa Batoe, Boeongie, Manak Boleh, Patanoengan enz., die zich naar gissing van drie tot vijf duizend voeten boven de zee verheffen.

Deze bergen zijn meestal zeer rijk aan bronnen; zoowel de kleine als de hoofdvalleijen zijn over derzelver geheele lengte doorsneden van rivieren, terwijl verscheidene kleinere rivieren of beken aan weêrszijden van het gebergte overal waar eene bergscheiding plaats heeft afdalen; welke laatsten vooral zeer geschikt zijn om dienstbaar gemaakt te worden aan den landbouw, door het bevloeijen van de in den regel vrij vruchtbare vlakten.

Overal dan ook, waar de bewoonde valleijen een eenigzins vlakken of zachthellenden bodem hebben, zijn sawahs (natte rijstvelden) aangelegd, welke amfitéatersgewijze tegen de berghellingen oploopende, vooral wanneer ze bevloeid en beplant zijn, zich schoon voordoen.

De voornaamste dezer rivieren zijn: de rivier van Laija of Tjamba, de rivier van Malawa, van Hanjoe, van Boeroeng, van Pissing, de Assoeng Patoe, de Patoenoean Djoekoe en de Galangie.

Met uitzondering van de beide laatsten, welke naar de Westkust vloeijen, stroomen de overige alle naar de Oostkust en maken een onderdeel uit van de vrij groote rivier Walannaé.

De Galangie, die uit het gebergte van Laboeadja ontspringt, loopt eenige palen door die vallei tot aan den voet van het tegenover liggend gebergte, baant zich door gaten en scheuren een weg daaronder door, en komt aan de andere zijde van het gebergte nabij Bantimoeroeng, 1ste pachtdistrikt, weder te voorschijn, waar zij een schoonen waterval vormt.

Door hunne bergachtige gesteldheid doen zich deze regentschappen, vooral van de hellingen of kruinen gezien, schilderachtig voor.

De diepe, zich nu eens verbreedende dan weder versmallende valleijen, doorsneden van sterk stroomende rivieren, welke van eene aanmerkelijke hoogte gezien, zich als zilveren linten voordoen, hier en daar bedekt met sawahvelden en met daar achter of daar tusschen gelegen kampongs, aan weêrszijden omgeven van een wild trotsch gebergte, waarvan de zich onder allerlei vormen voordoende kruinen en afhellingen afwisselend met bosch, allang-allang en gras bedekt zijn, bekoren het oog van den reiziger, en vergoeden de zich gedurig afwisselende fraaije en trotsche gezigten, welke men al voortgaande geniet, eenigzins de groote vermoeijenissen, welke het begaan van de bergpaden dier regentschappen vordert.

De gesteldheid van den bodem is zeer steenachtig.

Overal nagenoeg, zoowel in de valleijen als op de kruinen en afhellingen der bergen, treft men massieve steenlagen aan, welke nu eens, zooals veelal op de kruinen

der bergen het geval is, nagenoeg geheel naakt liggen, en dan weder met eene dikke of dunne aard- en humuslaag bedekt zijn.

Schrijver vond op de jukken van de piek van Maros (Boeloe Saraoeng) lagen van kalkformatie, welke hem toescheen uit eene harde, witte, roodachtig geaderde marmersoort te bestaan.

Ook vond hij in het regentschap Malawa lagen van kool, welke goed zwart van kleur en zeer hard was, en goed wilde branden.

Nog treft men in de nabijheid van de kampong Boea, regentschap Beengo, eenen door de natuur gevormden put aan, welke zoo onpeilbaar diep is, dat wanneer men daarin een steen werpt, men dezen verscheidene seconden lang hoort vallen langs de zijden van den put, tot dat het geluid al zwakker wordende, wegens de verbazende diepte ten laatste niet meer wordt vernomen, zonder dat evenwel de steen den bodem schijnt bereikt te hebben.

Thans nog werkende vulkanen heeft schrijver niet aangetroffen en schijnen er, volgens ingewonnen berigten, dan ook zelden of nooit aardbevingen plaats te hebben.

Voor zooveel bekend is, is de bodem arm aan mineralen.

Alleen ijzerertsen worden hier en daar aangetroffen en schijnt er in de nabijheid van Bantimoeroeng, regentschap Balotjie, eenig goud gevonden te worden.

Men heeft daar in vroeger tijd eene mijn geëxploiteerd, waarvan men nu nog de overblijfselen vindt, doch volgens overlevering van de inlanders moet de goudproduktie niet aanzienlijk genoeg geweest zijn, om de kosten en moeiten te vergoeden.

De bodem, waarin het goud zou worden aangetroffen, bestaat aan de oppervlakte uit roode met kwarts vermengde klei.

In het regentschap Malawa treft men op ongeveer een

paal afstand van de kampong Malempong, een warme bron aan, die toen schrijver haar bezocht eene temperatuur van ongeveer 140° Fahrenheit aangaf.

Deze bron wordt aangetroffen digt bij den bodem van een drie à vier honderd voeten diep ravijn, waardoor de bergstroom Malempong zich eenen weg heeft gebaand, en slechts een el of vijf van dien stroom verwijderd.

Het warme water ontspringt met kracht uit vijf openingen of scheuren in eene leisteenlaag aanwezig, terwijl daarentegen slechts 3 el van daar, in dezelfde laag drie andere openingen worden gevonden waaruit helder koud water van 71° Fahrenheit vloeit.

Aan het water der warme bron, dat volgens zeggen der inlanders bij nacht hooger temperatuur dan bij dag zoude bezitten, wordt evenmin als aan dat der koude bron, eenige genezende eigenschap toegekend.

Ook kwam het schrijver voor, dat in dat water slechts geringe hoeveelheden vaste bestanddeelen konden zijn vervat, daar smaak en kleur van dat der warme bron niet veel van gewoon warm, en dat der koude bron niet van helder koud bronwater verschilde.

Het klimaat is in de Bergregentschappen, welker bewoonde valleijen van 1000 tot ruim 2500 voeten boven het zeevlak liggen, vrij koel, doch over het algemeen niet aangenaam.

De gemiddelde temperatuur te Tjamba en Malawa, ruim 1000 voeten hoog gelegen, komt voor 75° te zijn, te Takalala in de vallei van Laboeadja, ruim 1500 voeten hoog gelegen, 73°, te Wawo Boeloe, 1800 voeten hoog, 72°, en te Boeloe-Boeloe, in de vallei van Boeloe Saraoeng, ruim 2500 voeten boven zee gelegen, 69 à 70° Fahrenheit.

De moessons heerschen in de Bergregentschappen niet zoo regelmatig als in de benedenlanden der Westkust van Zuid-Celebes; waarschijnlijk tengevolge van het verschil van moessons op de West- en Oostkust.

De Westmoesson of regentijd wordt gerekend in te vallen Ult°. November of primo December, en heerscht gedurende de maanden Januarij, Februarij en Maart zeer ontstuimig.

Hevige weste-winden, met zware, dagen lang aanhoudende regens, vergezeld van onweder en eene koude, gure, vochtige luchtgesteldheid hebben gedurende die maanden afwisselend plaats.

Gedurende zulk weêr observeerde schrijver te Tjamba, den thermometer gedurende drie achtereenvolgende dagen niet boven de 69° Fahrenheit.

In April en Mei wordt de weêrsgesteldheid beter, en komen primo Junij de ooste-winden door, die echter alsdan nog veel regen van de Oostkust met zich voeren tot Ult°. Julij of primo Augustus, wanneer de drooge tijd begint.

Van af medio Julij tot Ult°. October heerschen die Oostewinden, alhier *broeboe* genoemd, het hevigst, en gaan van tijd tot tijd in geregelde stormen over, welke door de droogte en hitte welke zij met zich voeren, alles sterk uitdroogen en zelfs binnen 's huis planken en verdere houtwerken doen scheuren.

Deze winden, welke dagen lang, dag en nacht aanhouden, zijn bijzonder onaangenaam, ja zelfs nog onaangenamer dan de beschreven hevige gure weste-winden en bovendien ongezond.

Zij doen de lippen bersten en verwekken koortsen.

De temperatuur is gedurende de maanden dat zij heerschen ook zeer onaangenaam en ongezond wegens het groot verschil daarvan bij dag en nacht.

De thermometer wees gedurende dien tijd te Tjamba, des morgens ten 6 ure binnen 's kamers gewoonlijk van 63 tot 66° en ten 1 ure 's middags van 84 tot 88° Fahrenheit aan, dus een verschil van 21 à 22° in 7 uren tijd.

Schrijver observeerde zelfs een paar malen 's morgens

ten 6 ure, 57° en diezelfde dagen ten 12 ure, 87° Fahrenheit; aldus 30° verschil in 6 uren tijd.

Het is overigens in de Bergregentschappen, waar hoegenaamd geene moerassen worden aangetroffen, niet ongezond.

De meestvoorkomende ziekten, zijn in de Oostmoesson koortsen en in de Westmoesson buik- en rheumatische ziekten.

Malariaziekten, welke in laag gelegen en moerassige tropische landen zoo dikwijls voorkomen, schijnen hier weinig of niet te heerschen.

Wegen, welke dien naam met regt verdienen, worden in de Bergregentschappen nog niet gevonden; maar wel eene menigte voetpaden welke de regentschappen onderling en met de benedenlanden der Oost- en Westkust verbinden.

De voornaamste voetpaden zijn:

a. een voetpad van Tjamba, over Laboeadja, Patiroeang en Samangie naar Maros, lang 27 palen.

b. een dito van Tjamba over Boeroeng, Batoe Happa, Lampesso en Leang-Leang naar Maros, lang 21 palen.

c. een dito van Tjamba over Boea, Kappang en Samangie naar Maros, lang 23 palen.

d. een dito van Tjamba over Boeroeng, Boeloe-Boeloe en Baleangin naar Maros, lang 28 palen.

e. een dito van Tjamba over Palanré, Lampesso en Leang-Leang naar Maros, lang 23 palen.

f. een dito van Tjamba over Laboeadja, Mangessara, Tioe-Tioe en Samangie naar Maros, lang 27 palen.

g. een dito van Tjamba over Kapang, Patiero en Bantimoeroeng naar Maros, 23 palen lang.

h. een dito van Tjamba over Malawa, Lannee en Bantimoeroeng naar Pancadjene, lang 54 palen.

i. een dito van Tjamba over Tjapean Limaija naar Boni en Palakko, waarvan de lengte niet met zekerheid is optegeven.

j. een dito van Tjamba over Tjanie naar Sandjaij, lang ongeveer 44 palen.

k. een dito van Tjamba over Tadjoentjoeng en Lamontjong naar Sandjaij, lang 45 palen.

l. een dito van Laboeadja over Laija naar Sandjaij, ongeveer 41 palen lang; behalve nog eene menigte binnenpaden, welke de verschillende regentschappen onderling verbinden.

Deze paden zijn alle zeer moeijelijk te begaan, zoowel wegens de vele hellingen van 20 tot 40°, ja soms zelfs van 50°, welke daar langs menigvuldig worden aangetroffen, als door de zeer steenachtige gesteldheid van den bodem, die het begaan der meesten voor menschen uiterst moeijelijk en voor paarden ondoenlijk maakt: daarbij loopen die paden, welke overigens het gemakkelijkst te begaan zijn, dikwijls door en over de bedding van rivieren en bergstroomen, die bij regenachtig weder niet zijn overtekomen, waardoor dan ook somtijds de communicatie dagen lang geheel gestremd is, want bruggen of andere middelen van overvaart zijn er nog nergens te vinden. Het is trouwens ook niet gemakkelijk daarin te voorzien, want alleen hangende bruggen zouden de gemeenschap over die bij afwatering bruischende en schuimende bergstroomen ten allen tijde kunnen onderhouden.

Het voetpad, dat van de benedenlanden over Semangie, Patiroeang, Djawa Djawaija, Laboeadja, Tjamba, Tadjoentjoeng en Lamontjong (Boni) naar Sandjaij voert, en alzoo de Oostkust met de Westkust van Zuid-Celebes verbindt en 72 palen lang is, is bij goed weêr het gemakkelijkst van al de overige paden te begaan en door lastpaarden te bezigen; doch bij regenachtig weder daarentegen niet te gebuiken, om reden het verscheidene vrij groote en eene menigte kleine rivieren passeert, en onder anderen over ongeveer twee palen lengte, door en over de bedding van eene 10 à 12 el breede, geheel

met groote en kleine rolsteenen gevulden bergstroom loopt.

De hoogten die men daar langs te passeren heeft, zijn niet zoo steil als met de andere paden het geval is, doch gaat men meer geleidelijk onder hellingen van 10 à 15° het gebergte op, en is Patiroeang, naar gissing, 2500 voeten boven de zee, 16 palen van Maros en 11 palen van Tjamba gelegen, het hoogste daar langs te passeren punt, van waar men een fraai uitzigt heeft op de vallei van Laboeadja, de vlakte van Maros, op de zee en op Spermondes-eilanden.

De overige naar de vlakte van Maros leidende paden zijn wel is waar minder afhankelijk van de weêrsgesteldheid en eenige daarvan ook korter, maar die korte paden zijn over het algemeen voor menschen moeijelijk en voor paarden in het geheel niet bruikbaar.

Men treft daar langs hellingen aan van 45 à 50° en loopen die paden verscheidene malen over en langs glibberige rotsmassa's en langs duizelingwekkende afgronden, waar het uitglijden van den voetganger hem onherstelbaar zou doen verloren gaan.

Ook moet men langs die voetpaden over het algemeen meer klimmen en dalen, daar de hoogste langs die paden te passeren punten van 3000 tot 3500 voeten boven de zee liggen, dat is 1000 voeten hooger dan de pas over Patiroeang.

Daar de Bergregentschappen langs de geheele westzijde als het ware zijn omgeven van eenen hoogen, meestal loodregten rotsmuur, waarin slechts eenige zeer naauwe openingen of poorten zijn, die daartoe toegang verleenen, zijn zij van de westzijde moeijelijk te naderen en zijn die bergpassen met zeer weinig middelen tegen eene groote overmagt te verdedigen, waardoor ze, met opzigt tot de verdediging van het land, eene groote strategische waarde hebben.

De bodem is over het algemeen zeer steenachtig, doch overigens daar waar de steenmassa's door eene genoegzaam dikke aard- en humuslaag bedekt zijn over het algemeen vrij vruchtbaar.

Vooral is dit het geval met de valleijen en het beneden gedeelte der berghellingen.

De grond bestaat in de hooge streken grootendeels uit bruinroode klei, en in den bodem der valleijen uit gewone, zwarte en grijze teelaarde.

De bergen zijn gedeeltelijk met bosschen bedekt en gedeeltelijk met allang-allang en gras begroeid, welk laatste zeer geschikt is tot voeder voor paarden, karbouwen en ander vee.

De bosschen leveren verscheidene soorten van deugdzaam, voor den huisbouw zeer geschikt hout op, als: Bitté, Keri, Tjampaga, Katondong, Djatie, Bettahan, Bakong, enz.

Boschprodukten, zooals damar, gutta pertja en balam, keminjan en fijne rottingsoorten, zijn nog niet in de bosschen gevonden. Zij leveren alleen rotting van inférieure soort en wat honig en was op.

In de bosschen en grasrijke streken worden veel herten en apen (de gewone Celebesche soorten) gevonden, en wordt in de hoogste, ongenaakbaarste bergstreken van de regentschappen Tjinrana en Laija de anoeang (het kerbouwhert) schaars aangetroffen.

Groote verscheurende dieren worden er evenmin als op geheel Celebes gevonden; maar daarentegen, tot grooten overlast van de bevolking, eene overgroote menigte wilde varkens, die veel schade aan de tuinen toebrengen, en zich niet door sterke paggers of omheiningen laten afschrikken daarin te dringen.

Ruime verscheidenheid van vogelsoorten wordt in de Bergregentschappen ook niet gevonden.

Aijam Aijaman, boschkippen, plato's, bantinotto's, kraai-

jen, kakatoea's met gele kuiven, kondo's, groote en kleine duivensoorten, als: pergems, poenes, terkoekoes en titirans maken de hoofdsoorten uit en zijn daar nog al vrij goed vertegenwoordigd.

De rivieren bevatten weinig of geen visch, wat wel hoofdzakelijk zal moeten worden toegeschreven aan de steenachtige bedding daarvan en den sterken stroom daarin, als ook aan het gebruikelijk bedwelmen of vergiftigen der visschen, door het inwerpen van fijngestampte bladen en vruchten van de kamanré, waardoor de visschen zoo goed als uitgeroeid worden.

Sawah- en andere slangensoorten, waaronder de zeer vergiftige oelar lotong, wiens beet den dood bij menschen en dieren veroorzaakt, worden hier en daar, doch niet menigvuldig aangetroffen.

De landbouw staat nog op vrij lagen trap van ontwikkeling.

De eenige gereedschappen die de Boeginees daartoe bezigt zijn: de gewone Javasche sawahploeg, de ronde en de getande egge, de patjol, de Chinesche bijl, de spade en de parang.

De sawahs worden met zorg bewerkt, de grond wordt vrij goed omgeploegd, de dijkjes goed onderhouden en de velden daarna geheel vrij van onkruid gehouden.

De tipars of drooge rijstvelden worden óf tegen de hellingen der bergen, door omkapping en verbranding daarna van het daarop groeijende hout, óf op de niet te irrigeren, in de vlakte gelegen gronden aangelegd, wordende laatstgenoemde, waarop gewoonlijk slechts allang-allang of gras groeit, in den regel met de patjol omgewerkt.

Van het bemesten van gronden, heeft men weinig of geen begrip en worden dan ook de dierlijke en végétale meststoffen onbenut gelaten.

Wanneer een ontgonnen akker, na eenige jaren te zijn

bebouwd, uitgeput raakt, verlaat men dien om weder een nieuwen te ontginnen.

Op de natte en drooge rijstvelden worden vrij goede padisoorten verbouwd.

Zij zijn voor **Sawah's.**

a.	Asé Hoelen,	geeft zeer witte	rijst.
b.	" Lapan	" " "	idem.
c.	" Panasa	" " "	idem.
d.	" Ponno	" " "	idem.
e.	" Tjaniera	" " "	idem.
f.	" Oenroeng	" " "	idem.
g.	" Banda	geeft inférieure	rijst.
h.	" Mainering	" "	idem.
i.	" Djampoe	" "	idem.
j.	" Daësie	" "	idem.
k.	" Bakka	" "	idem.
l.	" Taba	geeft roode	rijst.
m.	" Tosjinrana	" "	idem.
n.	" HoeE	" "	idem.

Ketansoorten.

o.	Asé poeloe lotong,	geeft zwarte	ketan.
p.	Dadankoenjie	" witte	idem.
q.	Asé Pasere	" "	idem.
r.	" Bonbon	" "	idem.
s.	" Toa	" "	idem.
t.	" Dehata	" "	idem.
u.	" Toradja	" "	idem.
v.	" Mamering	" "	idem.
w.	" Laka	" "	idem.

Tiparsoorten.

a.	Asé Djonbé,	geeft witte	rijst.
b.	" Anrepie	" "	idem.
c.	" Apé	" "	idem.

Ketansoorten.

d. Asé poeloe Aséllie geeft witte rijst.
e. " " Manra " " idem.
f. " " Lapan " " idem.
g. " " Tennge " roode idem.

In de tuinen wordt verbouwd veel djagong, tabak, obies, een weinig gierst, laboes, suikerriet, indigo, katoen (kapas kosta), katjang en andere aard- en veldvruchten.

De grond eigent zich, zoowel wegens klimaat als gesteldheid van den bodem nog al tot de koffijkultuur, welke heester dan ook nog al vrij veel om en nabij nagenoeg iedere kampong wordt aangeplant.

Men plant echter te digt, en sluit daarenboven nog alle licht en lucht nagenoeg af door eene menigte schaduwboomen (waartoe gewoonlijk de roode en witte toerieboom wordt gebezigd), waardoor alleen de kruinen der heesters vruchten kunnen voortbrengen.

De koffij is overigens over het algemeen, wanneer ze goed rijp geplukt wordt — wat echter, om spoedig geld te krijgen niet altijd het geval is — van zeer goede kwaliteit, en gold in 1864 op de passers van *f* 25 tot *f* 28 per pikol, welke te Makassar voor *f* 38 à 39 verkocht werd.

Ook vindt men er overal, zoowel nabij de kampongs als tegen de hellingen van de bergen, eene groote menigte kemirieboomen, die zeer weelderig in eenen steenachtigen bodem schijnen te groeijen; ten minste schrijver zag die boomen het meest ontwikkeld groeijen in nagenoeg geheel uit kalkformatie bestaanden bodem en stonden zelfs eenige daarvan nagenoeg geheel daarop, met de wortels in de spleten der groote steenklompen gewrongen.

Deze boom is ook een voorname bron van bestaan voor de bevolking, daar zij niet alleen de menigte pitten welke die geeft, tot eigen gebruik bezigt, maar het grootste gedeelte daarvan tegen goeden prijs uitvoert naar de vlakte van Maros, waar zij, na fijn gestampt te zijn

en vermengd met wat katoen of kapok, rondom dunne bamboesjes worden gekneed, om daarna bij wijze van kaarsen te worden gebrand en alsdan een helder licht doch zeer veel walm geven.

Men kan ook, door persing, uit die pitten eene goede heldere olie slaan, die als lamp- en, wegens hare opdroogende hoedanigheid, vooral als verwolie te bezigen is.

Nog vindt men overal overvloedig de areng of naoe, in het Boegineesch inroe genoemd, en in sommige streken de talapalm, waaruit de bekende palmwijn (toeak), getapt wordt, die versch en gegist als drank gedronken, en ook versch tot suiker wordt gekookt, die tegen matigen prijs naar de benedenlanden wordt uitgevoerd.

Behalve genoemde palmsoorten vindt men er de pinang in menigte, en in mindere hoeveelheid de rembia of sagopalm, terwijl de manga, de djerok, de nangka, soekoen en kloeiboomen veel aangeplant worden.

De veeteelt in de Bergregentschappen is nog al aanzienlijk.

Men vindt er veel kerbouwen, doch meestal witte, waarvoor in den regel vrij goed gezorgd wordt, en waarvoor overal voedsel in overvloed aanwezig is.

Zij worden dienstbaar gemaakt aan landbouw en verbruik, terwijl van de melk weinig of geen partij wordt getrokken.

Paarden worden er ook vrij veel gefokt, waartoe deze streken dan ook bijzonder geschikt zijn, daar er overvloed van voedsel voor die dieren is, en de in de bergen veel voorkomende uitgestrekte vlakten of hellingen, welke nagenoeg aan alle kanten door steile wanden zijn omgeven, bijzonder tot het houden van stoeterijen geschikt zijn.

In die vlakten of afhellingen worden de paarden losgelaten, en daarna de openingen of beklimbare uitgangen door paggers afgesloten.

kassaren) een zeer prikkelbaar gestel, gaan ligt tot uitersten over en gebruiken dan ligt hunne wapens om zich zelven regt te verschaffen of zich te wreken, wat vooral het geval is ter zake hunner vrouwen of dochters.

Zij zijn in den regel, vooral de grooten, zeer verslaafd aan het gebruik van opium, van gegiste saguweer en andere sterke dranken, en aan het dobbelspel; terwijl zij ook liefhebbers van het houden van hanengevechten met de daaraan verbonden weddingschappen zijn.

Daarentegen zijn zij over het algemeen nog al werkzaam, gastvrij en hulpvaardig.

Zij belijden de mohammedaansche godsdienst, doch over het algemeen niet veel meer dan in naam: wel worden al de vormen dier eeredienst, als bij huwelijk, geboorte, besnijdenis, overlijden enz. opgevolgd, en zijn er in elk regentschap eenige geestelijken en gewoonlijk eene kleine, slecht onderhouden messigit of langar aanwezig, maar die worden weinig bezocht en in huis worden zelden godsdienstoefeningen gehouden.

Het betalen van den bruidschat (soenrang) bij een huwelijk, is hier even als in de meeste oostersche landen gebruikelijk, en variëert, naar gelang van den stand en de gegoedheid van de ouders of familieden der bruid, bij vrijen van 10 tot 88 réalen, dat is van *f* 20 tot *f* 176. (*)

Wanneer laatstgemelde bruidschat — alleen bij grooten in gebruik — betaald wordt, gaat zulks gewoonlijk nog gepaard met een geschenk van zes tot acht slaven of slavinnen en van eenige paarden of kerbouwen.

Voor eene slavin, wanneer deze met goedvinden van haar meester of hare meesteres met een vrij man in het huwelijk treedt, moet 44 réalen, *f* 88 bruidschat, of liever

---

(*) Zie over dit onderwerp: A. Pruijs van der Hoeven, pag. 277 van dit deel; deze stelt *f* 178,88 als bruidschat voor de aanzienlijkste vrouwen op Celebes, pag 284. *Red.*

gezegd losgeld betaald worden, waardoor zij alsdan vrij wordt.

Slaven en slavinnen kunnen ook met toestemming hunner meesters of meesteressen met vrijen huwen met betaling van de halve soenrang, maar dan blijft de man of vrouw slaaf en worden de kinderen, zoo die er zijn, verdeeld, namelijk de helft volgt den vader of de moeder die vrij is en zijn dan ook vrij, en de andere helft volgt den vader of de moeder die slaaf is en worden ook slaaf.

Bij geval er slechts een kind is, en zoo voorts met oneven getallen, volgt dat kind de moeder, hetzij die eene slavin dan wel eene vrije vrouw is.

Indien echter door een vrij man in het geheel geene soenrang betaald wordt, dan worden al de te verwekken kinderen slaven, terwijl wanneer een slaaf met eene vrije vrouw huwt, de alsdan uit dat huwelijk geboren wordende kinderen onder beiden worden verdeeld, op de wijze als voren vermeld.

Op deze regels kunnen echter uitzonderingen gemaakt worden door partijen, namelijk door overeenkomsten voor het huwelijk onderling aangegaan.

In de Bergregentschappen is eene menigte zoogenaamde poesaka slaven, dat is slaven, door erfenis verkregen, aanwezig.

Nagenoeg iedere aanzienlijke familie bezit een aantal van die slaven, ja zelfs zou, volgens ingewonnen berigten, in de Bergregentschappen ruim een vijfde gedeelte der bevolking in slavernij verkeeren.

De naam klinkt echter harder dan die in de daad is; wel is waar missen deze menschen hunne onbeperkte vrijheid, het kostbaarste van alle bezittingen, maar in den regel is hun lot niet zoo ondragelijk als men wel uit den naam zou afleiden.

De meeste hunner hebben in het redelijke vrijheid te gaan en te verblijven waar zij willen en voor zich zelven

te arbeiden; alleen wanneer hunne meesters of hunne meesteressen uitgaan, feesten willen vieren of bij andere plegtige gelegenheden worden zij opgeroepen om bezigheden te verrigten of als gevolg staatsie bijtezetten, waarvan de Boeginees en Makassaar groote minnaars zijn,— wordende in den regel de persoon geschat naar het grooter of kleiner aantal slaven dat hem of haar volgt.

Zij die dagelijks in huis diensten verrigten, worden meestal meer als familieleden dan als slaven behandeld, en gaan de werkzaamheden die zij aldaar verrigten over het geheel hunne krachten niet te boven. Dit is ook in belang van de meesters, want in het tegenovergestelde geval gaan de slaven er al spoedig toe over, hunne meesters te ontloopen naar Boni en andere grenslanden, waartoe zij immer gelegenheid hebben.

Sommige hunner, die het vertrouwen van hunne meesters genieten, bezitten niet alleen vele paarden, kerbouwen en andere goederen, maar zelfs slaven en slavinnen; hebbende de meester echter immer het regt om alles wat zijne slaven bezitten, even als hen zelven, als zijn direct eigendom te beschouwen en daarvan zooals hij verkiest gebruik te maken; waarom zij zich ook nimmer zonder zijn goedvinden kunnen vrijkoopen.

Door deze gebruiken, tot de slavernij betrekkelijk, is het niet te voorzien, dat het aantal slaven zal verminderen, maar moet dat integendeel jaarlijks vermeerderen, vooral indien de vrijen zonder betaling van soenrang met slavinnen huwen, wat wegens gebrek aan geld om deze te betalen, nog al dikwijls plaats zal hebben.

Een groot gedeelte dier slaven, zou strikt genomen slechts pandelingen zijn, want de slavernij schijnt bij velen ontstaan te zijn, doordat hunne voorouders zich voor eene geringe som verpand hebben, welke onafbetaald gebleven op hunne kinderen en kindskinderen is overgegaan, die daardoor van lieverlede niet meer als pandelingen maar als slaven zijn beschouwd geworden.

Nog vindt men in eenige regentschappen zoogenaamde ornamentsslaven.

Dit zijn slaven, welke door vroegere regenten (wanneer is onbekend, doch moet zulks reeds zeer lang geleden zijn), tot slaven zijn gemaakt, wegens overtreding van een of ander verbod of het plegen van een of ander misdrijf. Zoo zouden volgens overlevering de ornamentsslaven in het regentschap Tjamba, thans nagenoeg 100 zielen bedragende, ontstaan zijn doordat in lang verleden tijden één huisgezin door den toen regerenden regent tot ornamentsslaven is gemaakt, om reden de vader daarvan zich schuldig had gemaakt aan het afbranden van een allang-allang veld, waarvan de daarop groeijende allang-allang bestemd was tot het maken van petonko's (atappen) voor dekking van de regentswoning.

Deze slaven zijn eigenlijk alleen dienstig om het bestuur van het regentschap luister bijtezetten.

Zij dragen de ornamenten, wanneer die van de eene plaats naar de andere vervoerd of bij plegtige gelegenheden worden rondgedragen, en volgen den besturenden regent wanneer deze uitgaat, bearbeiden de ornamentspadivelden (*) en presteren andere huisdiensten indien de regent zulks verlangt.

De bovengenoemde bepalingen betrekkelijk het huwelijk van slaven onderling, van slaven met vrije inlanders en omgekeerd en de verdeeling van de kinderen zijn ook op deze soort van slaven toepasselijk.

De zedelijkheid is even als de zindelijkheid bij de bevolking dezer regentschappen over het algemeen niet zeer groot.

De Boeginesche vrouw vertoont zich gaarne in het pu-

(*) Zie pag. 336 van dit deel. — Volgens het daar voorkomende worden op Celebes de ornamentsvelden door de gezamelijke bevolking van het regentschap bewerkt *Red.*

bliek en is in den regel in het geheel niet beschroomd, en ware het niet dat velen werden afgeschrikt door de wraakzucht den Boegineés in vele opzigten eigen, en door de vrij strenge straffen, waarmede de hadat overspel en andere overtredingen der zedelijkheid bedreigt, dan zou de onzedelijkheid onder hen, vooral onder de grooten nog al aanmerkelijk zijn.

Schrijver meent zulks ook al grootendeels te moeten toeschrijven aan gebrek aan godsdienstig en zedelijk onderwijs, als ook aan de vele in slavernij verkeerende vrouwen, die in den regel niet kunnende huwen, alligt tot onzedelijke gedragingen overgaan, en aan de verpligte betaling van de soenrang, waardoor menig jongman en jonge dochter ongehuwd blijven of althans eerst op meer gevorderden leeftijd huwen kunnen.

Ook nog om reden, vooral bij de grooten, vele meisjes ongehuwd blijven, daar deze in den regel hunne dochters niet willen laten huwen met personen tot eene mindere klasse behoorende.

Het onderwijs staat nog op zeer lagen trap, en zal het daaraan dan ook al veel zijn toeteschrijven, dat de bevolking nog zoo onbeschaafd en ruw, en zoo weinig zedelijk ontwikkeld is.

Het onderwijs bepaalt zich hoofdzakelijk alleen tot het leeren opdreunen van eenige verzen en soera's uit den koran, welker inhoud meester noch leerling verstaan of begrijpen; en in het leeren van het Boegineesch of Makassaarsch letterschrift.

Dit weinige onderwijs wordt dan nog uitsluitend door geestelijken gegeven tegen betaling van eene kleine som in geld of eenige geschenken.

Men treft dan ook zelden of nooit iemand uit den geringen stand aan, die zijne taal kan schrijven, alleen kunnen sommige inlandsche grooten dit, doch verder strekt zich dan ook hunne kennis niet uit.

De bevolking woont liefst in kleine kampongs, uit twee tot hoogstens tien à twaalf huizen bestaande, welke meestal in de valleijen, aan de oevers van rivieren of beken, en tegen berghellingen gelegen zijn.

Zij zijn allen, zonder de minste orde of regelmaat aangelegd, liggen geheel open, zijn vuil en met allerlei onkruid bedekt, waartusschen hier en daar koffij- en andere vruchtboomen en bamboestoelen groeijen, en zijn, doordat al het vuil uit de huizen daarvoor, daaronder, of in de nabijheid wordt weggeworpen, en om reden de kerbouwen en paarden door de kampongs los rondloopen, en dat vee vooral in den regentijd meestal voor of onder de huizen wordt gestald, ware modderpoelen.

Al de huizen zijn op palen gebouwd en staan van vier tot twintig voeten boven den beganen grond, welk laatste vooral het geval is met de huizen der regenten en andere grooten.

Zij zijn nagenoeg allen van goed deugdzaam hout, dat op het gebergte vrij veel voorkomt, en van bamboe vervaardigd, en met atappen van allang-allang of roembiabladen gedekt.

De palen worden ruim zes voeten diep in den grond gezet en kunnen daardoor de hoog uit den grond staande huizen weêrstand bieden aan de hevige Weste- en Oostewinden die hier dikwijls heerschen.

Ook de inrigting is in alle Boeginesche huizen nagenoeg dezelfde.

Zij staan in den regel met het front naar het Oosten of Westen gekeerd; zijn van twintig tot zestig voeten lang en van zestien tot veertig voeten breed en allen, zonder uitzondering, binnen 's huis hoogstens zes voeten hoog, zoodat men daarin soms niet regt op kan gaan zonder gevaar van het hoofd tegen de zolderbalken te stooten.

De trap die toegang tot het huis geeft, is regt voor het front van het huis geplaatst en verschillend naar

gelang van den stand des eigenaars ingerigt, zoodat men reeds daaraan kan zien of het huis door inlandsche grooten dan wel door menschen uit den minderen stand bewoond wordt, daar alleen de eersten daartoe mogen bezigen eene Sapana, zijnde een zeer schuins (onder eene helling van 10° tot 15°) liggende trap, van bamboe of van hout vervaardigd, waarvan bij de laatstgenoemden de smalle, losliggende treden zeer digt bij elkander liggen, en deze derhalve voor daaraan niet gewone personen zeer moeijelijk te beklimmen is, en door het losliggen der treden in de voegen een ratelend geluid geeft, waardoor men binnen 's huis kan hooren als iemand den trap opgaat.

Is men den trap opgegaan dan heeft men regts van zich het ruimste vertrek, dat dient tot gewoon verblijf voor de bewoners, en waar zij ook bezoeken ontvangen.

Aan het achtergedeelte daarvan geeft eene opening toegang tot een ander kleiner vertrek, dat gewoonlijk door het hoofd van het huisgezin en diens vrouw als slaapvertrek wordt gebezigd.

Daarachter geeft eene opening weder toegang tot een of meer andere vertrekken, waarvan de vloer in den regel iets hooger ligt en derhalve die verdieping nog lager is, zoodat men daarin niet regt op kan gaan.

Deze vertrekken dienen gewoonlijk tot huisvesting van de gehuwde dochters en de familieleden van het huisgezin, terwijl de slaven en slavinnen zich gewoonlijk ophouden in de zijgallerij, die zich aan de regterzijde van het huis bevindt, en waarin ook de stookplaats wordt aangetroffen, indien deze namelijk niet in het achtergedeelte van het huis is geplaatst, wat ook wel eens het geval is.

De zolder eindelijk dient tot slaapplaats en gewoon verblijf van de huwbare dochters, en tevens tot bergplaats van de voorradige padi en eenig huisraad.

De bevolking bestaat geheel van den landbouw. Industrieële inrigtingen treft men nergens aan.

Slechts hier en daar treft men een smid aan, wiens kunde in het vak zich echter niet verder uitstrekt dan tot het maken van wat kapmessen en ander grof werk noodig is.

Van de geneeskunde hebben zij weinig of geen begrip. Tegen buikziekte bezigen zij eenige inlandsche kruiden, doch bestaat overigens de geheele geneeskunde hoofdzakelijk alleen in het aanwenden van allerlei op bijgeloof gebaseerde middelen.

De vrouwen weven tot eigen gebruik sarongs, echter meestal van Europeesch garen dat door handelaren van Makassar wordt ingevoerd.

Het spinnen van garen, doch niet zoo fijn als het Europesche, is hier ook bekend, doch wegens de schaarschte van ruw katoen, is zulks niet algemeen gebruikelijk en schijnt men liever het gesponnen garen te koopen.

De artikelen van landbouw en veeteelt die uitgevoerd worden, en aldus naast de rijst het hoofdbestaan der bevolking uitmaken, zijn: koffij, areng suiker, kemirienoten, tabak, djagong, siribladen, rotting, was en honig, paarden en kerbouwen.

Even als nagenoeg overal op Celebes vindt men ook in de Bergregentschappen, op de hoofdplaats van ieder regentschap passers, die geregeld om de vijf dagen gehouden en in den regel vrij goed bezocht worden.

Al wat het land opbrengt, alsmede al wat de bevolking aan invoerartikelen noodig heeft, ziet men daar in den regel ten verkoop uitgestald, en bevordert die inrigting ontegenzeggelijk het gemeen verkeer aanmerkelijk.

Alhoewel de bevolking dezer regentschappen reeds sedert geruimen tijd regtens tot gouvernements onderdanen behoorde was zij zulks echter slechts in naam, doch waren inderdaad de regenten zooveel als onafhankelijke vorstjes, die naar willekeur over de bevolking regeerden, haar knevelden of zulks door hunne familieleden of

andere inlandsche grooten lieten doen. Daaraan vermeent schrijver het dan ook te moeten toeschrijven, dat tegenwoordig de welvaart onder de geringe volksklasse niet groot is; doch is hij van gevoelen, dat door de onlangs plaats gehad hebbende invoering van een geregeld Europeesch bestuur, en door het verbeteren der wegen, het graven van waterleidingen tot irrigatie van nieuw aanteleggen padivelden, het aanleggen van geregelde koffijtuinen enz. de welvaart in de Bergregentschappen spoedig zal toenemen, daar die, in den regel vruchtbare en schoone regentschappen, ook met het oog op de daarin aanwezige hulpbronnen, voor groote ontwikkeling vatbaar zijn.

Tjamba, 15 December 1864.

EENE VRAAG.

Wat beduidt de naam der residentie Bagelen?

Omtrent deze vraag staat een opstel in het tijdschrift voor Ned.-Indië, 8e jaargang d. III, pag. 173—180, van den heer A. van de Poel. Deze heer geeft o. a. op, dat de naam zou gezegd worden te komen van „kepegellen", dat in 't Javaansch beteekent „pijnlijk gevoel of vermoeijenis van leden." Iets lager zegt ZEd., dat in het dorp Bagelen zelve een groote kegelvormige steen wordt gevonden, waarop eene kolom enz. gestaan heeft. Naar de teekening, die daarbij gaat te oordeelen houd ik dien steen voor een linggam, en denk daarom onwillekeurig aan het kawiwoord „pagĕlèn" (ꦥꦒꦼꦭꦺꦤ꧀) = penis.

Het komt mij niet onmogelijk voor, dat de linggam dien naam heeft gekregen, daarop de kampong, waarbij hij staat, en eindelijk de geheele residentie. De sage, die de heer van de Poel mededeelt, komt mij voor te zijn gemaakt après coup, zooals dit maar al te dikwerf gebeurt om den naam van de een of andere plaats of persoon te kunnen verklaren; (*) waarbij men niet schroomt de verbeelding den meest mogelijken dwang aan te doen. Bien fol qui s'y fie! 't Gaat er mêe als met een mislukten roman, waaraan met alle geweld een einde moet gemaakt worden.

(*) Zoo leidt men in strijd met de taalregels Soenda af van „Toenda, ophouden" en maakt er een heel geschiedkundig sprookje bij, en dergelijke meer. Vreemd is het, dat het woord Soenda niet te verklaren is. In de mss. van Tjiboeroeg komt het twee malen voor, doch durf ik omtrent de beteekenis nog geene meening te uiten.

Het vorenstaande onderwierp ik aan het oordeel van den heer Cohen Stuart, die de goedheid had mij een extrakt toe te zenden uit een zijner brieven, van 23 December 1849.

Mijne veronderstelling wordt er te waarschijnlijker door, zooals hieronder zal kunnen blijken. Het extrakt luidt: „voor hen, die elken schijn van minachting voor dergelijke vertelsels als ketterij beschouwen, en er dikwijls nog meer geschiedkundige waarde aan hechten dan de javaan zelf die ze opdischt, neem ik uit een Javaansch geschrift (*Lampahan Bandoeng*) de volgende regels in getrouwe vertaling over, welke, onder andere fraaije etymologiën, ook eene nieuwe afleiding van den naam in questie geven."

„*Bandoeng* treedt voorwaarts, en bestrijdt *Praboe Bôkô*. „Zij slaan en stooten elkander, en wringen zich worstelend „in een (*koewĕl*), waaruit de naam ontstond van de desa „*Koewĕl*. Door afmatting slaperig (*arip*, *karipan*) gewor„den, gaven zij aldus den naam aan de desa *Karipan*. „Vervolgens drongen zij zuidwaarts, werpende alles ter „aarde, wat hen stuitte, en doende 't zand (*Wĕdhi*) van „weêrskanten opstuiven, hetgeen den naam gaf aan de „desa *Wĕdhi*. Nog verder zuidwaarts dringende, bragten „zij regts en links van den *Kraton* van *Prambanan* het „volk in opschudding, door hun' strijd. *Bôkô* werd (door „zijn' vijand) in den grond gedrukt, zoodat op eens de „aarde inzakte, en een' doorgang opende tot in de zuidzee „toe: van daar de *Telógô Pawinian*. Zoodra hij uit de aarde „weder opkwam, greep hem zijn vijand hij 't haar, woelde „'t om zijne handen heen, en rukte het uit, waarop het, „noordwaarts weggeworpen, den naam gaf aan de desa „*Rémô* (*haar*). Hij stiet hem de oogen (*môtô*) uit, en wierp „ze van zich naar 't zuidwesten: vandaar de desa *Ma„tahok*. Hij trok hem 't *membrum virile* van 't lijf, en wierp „het westwaarts: vandaar de desa *Pagĕlèn* [van *gĕli* of „*gĕlèn*, *testiculi*]. Het hoofd smakte hij tegen den grond,

„en daaruit ontstond de berg *Gamping*, terwijl de romp „verdween."

„Inderdaad is ook de schrijfwijze *Pagĕlèn* (ꦥꦒꦼꦭꦺꦤ꧀) bij de Javanen in gebruik, en wordt door hen voor de ware gehouden; maar dewijl zij zelven ook wel *Bagĕlèn* (ꦧꦒꦼꦭꦺꦤ꧀) schrijven, schijnt het niet noodig den bij ons gebruikelijken vorm van dezen naam te verwerpen." (*)

(*) Vgl. het Jav. Woordenboek van Gericke en Roorda, v. ꦒꦼꦭꦺꦤ꧀ „1° Kw. het mannelijk lid; 2° ꦧꦒꦼꦭꦺꦤ꧀ of ꦏꦧꦒꦼꦭꦺꦤ꧀ naam van een distrikt op Java." K. F. HOLLE.

LIJST

VAN

EENIGE IN 'T MALEISCH GEBRUIKELIJKE

WOORDEN VAN SANSKRIT-OORSPRONG,

waarvan die afstamming in de maleische woordenboeken van ROORDA VAN EIJSINGA (1825), ELOUT (MARSDEN, 1825), ROORDA VAN EIJSINGA (Manuscript, 1847), CRAWFURD (1852) en PIJNAPPEL (1863) niet aangetoond is. (*)

DOOR

H. VON DE WALL.

أتا **Ata-2** — *Skr.* atha, partikel van inleiding en aanvulling: en; nu; toen; daarna — adv., langzamerhand; van lieverlede; ten lange laatste; eindelijk. — z. حتّى ḥattā.

آجي (آجي) **Ādji** (Cr.) — *Skr.* adhītē, van buiten leeren; lezen; studeeren; van buiten zeggen — nom. verbi. — intr., het leeren lezen, hardop en half zingende (in gesproken zang) van godsdienstige boeken, inz. den koran; het leeren, inz. de godsdienst; het school gaan. — tr., het lezen, hardop en half zingende, van godsdienstige boeken; het beoefenen.

(*) (Daaronder bevinden zich twaalf woorden, die wel bij *Crawfurd* gevonden worden, doch hier opgenomen zijn, omdat Cr. den Sanskritschen oorsprong in zijn woordenboek alleen door (S.) aanduidt, zonder het Sanskrit — woord zelven op te geven. — Die woorden zijn door (Cr.) onderscheiden).

أَدِرَاج **Adirādja** en, bij verkorting, دِرَاج dirādja [zelden]. — *Skr.* adhirādja, zamenstelling van *adhi*, boven; er boven, en *radja*, koning; vorst, dus: vorst boven andere vorsten — Subst., opperste vorst; regeerend vorst; opperheer. — Pantja rādja (ڤَنْچ راج) dirādja, lijkbaar van een regeerend vorst.

أَرْچ **Artja**, — *Skr.* artja, vereering; beeld; standbeeld — subst., beelden uit den ouden tijd; oudheden.

آلَغ **Ālang** — *Skr.* ālang, niet klein (Böhtl. u. Roth.), dus: groot (Wils.) — interj. van verwondering: dat is uitermate! — آلَغكَه ālangkah, hetzelfde, vragender wijs: is dat wel uitermate?! — Ālangkah bāgoesnja, is het schoone daarvan wel uitermate?! hoe schoon is dat?!

أَمَس **Emas** en مَس **Mas** — *Skr.* hēma — subst., goud.

آن (آنو) **Ānoe** — *Skr.* anoe, mensch; iemand vreemds — subst., ter aanduiding van iets, dat men niet wil of kan noemen; zeker iets; zeker iemand (N. N.). — Kan soms vertaald worden door: wat wilde ik ook zeggen? wat ik zeggen wilde.

إِين (اينو) **Īnoe** — *Skr.* ina, de zon; heer; koning — subst., koning; vorst; prins.

بَالَى **Bālai** (Cr.) — *Skr.* walaja, afgesloten plaats — subst., open gebouw, waar de vorst in 't openbaar verschijnt.

بَتَق **Bettak** en بَتَا **Betta**[5] — *Skr.* bata, sterk zijn; in staat zijn — adj., afgehard; bestand.

بَتَه **Bettah** — *Skr.*, het vorige — adj., van eene ziekte

hersteld; aan de betere hand; weder gezond; sterk genoeg; in staat.

بَرْمَ **Berma** — *Skr.* bharmma, goud; de navel — Subst.; woord, dat in titels gebruikt wordt, bv. barma sakti (سَقْتِي).

بَرْهَمَا **Berahmā** en بَرْهَمَا **Berhamā** (Cr.)— *Skr.* brahmā — naam van het hoogste wezen des Hindoe's, den eersten persoon van het hindoesch godendrietal (trias), de scheppende godheid.

بُوْگَ **Bōga**—*Skr.* bhōga—subst., vermaak; verlustiging.— Alleen in سَمْڤَانَ ڤَرْگَم بُوْگَ sempāna pergam bōga, draagstoel in den vorm eener pergam — duif, ter verlustiging.

بِيتِ (بيتي) **Bīti** — *Skr.* witti, onderscheidend kenmerk; kennis — subst., bewijs in eene regtzaak. — Tanda (تَنْدَ) bīti, kenteeken van het bewijs; corpus delicti.

بِيجَ **Bēdja** en سِيبِيجَ **Sebēdja**—*Skr.* wīdja, oorsprong; bewaarplaats, waarheid — subst., woord in sommige titels, bv. bēdja wangsa (وَڠْسَ).

تَتَاڤ (تتاڤي) **Tetapi** (Cr.) — *Skr.* tathāpi—adv., maar; toch; evenwel; echter. — Pijnappel leidt het woord van تَتَّڤ tettap af, dat een' zeer goeden zin geeft.

تَهَانَ **Tahāna** — *Skr.* tāna, uitgestrektheid — subst., grootheid; heerlijkheid.

جُوِيتَ **Djoewīta** — welligt van *Skr.* djiwa, bekoren; verrukken — adj., van eene vrouw; behoorlijk, bv. emas

djoewīta; rāna (رَان) of ratna (رَاتْن) djoewīta.

چِرَان **Tjerāna** — *Skr.* tjarana, voet — subst., schotel of bak met voeten, dienende voorn. ter berging van alle benoodigheiden voor de sirch.

چِلَاکَ **Tjelāka** — *Skr.* tjōlaka, slecht; boos; verderfelijk — adj., slecht; boos; verderfelijk; onheil brengend; ongelukkig; rampzalig. — subst., het slechte enz., als hoedanigheid; het slecht enz. zijn; slechtheid; boosheid; verderfelijkheid; ongeluk.

چَنْدَوِی **Tjandawai** — welligt van *Skr.* tjandaka, bevallig; genoegen inboezemend — nom. verbi. intr., het zijn pleizier nemen; het zich zinnelijk vermaken [inz. met de andere kunne].

حَتَّی **Hattā** — eene verwisseling van het ar. met het *Skr.* atha, dat eene partikel van inleiding en aanvulling is: en; nu; toen; daarna —. Het is in dat opzigt hetzelfde als مَکَ maka, dat er veelal ook pleonastisch onmiddelijk op volgt. — Soms heeft het de beteekenis van سَتَلَهْ setelah, nadat, waarmede het dan weder een' zeer gewilden pleonasmus vormt.

دُوکَهْ (دوکوه) **Dōkoh** — willigt van *Skr.* kataka, bracelet — subst., halvemaanvormige plaatjes van goud of zilver, die, het eene boven het andere, aan eene snoer of ketting, die om den hals gaat, op de borst gedragen worden.

رَاکِ (راگي) **Rāgi** — welligt van *Skr.* rāgī, soort van graan — subst., gest, inz. van eenig graan gemaakte.

رِینَ **Rīna** (Cr.), wijziging van دِینَ dīna — *Skr.* dina,

dag — subst., het aanbreken van den dag; het krieken van den dag.

سَرِيوَ (سريوا) **Seriwa** — zamenstelling van سَرِي serī (*Skr.* śrī) glans; luister, en *Skr.* wa, de arm — subst., een woord in den titel van den bendahāra van het voormalig rijk Djōhor, die voluit is: dāto' bendahāra serīwa rādja.

سَنْسَكَرْتَ **Sangsekerta** — *Skr.* sangskreta — subst., de heilige taal der Hindoe's; het sanskrit.

سَكَرْبَ **Segarba** — *Skr.* sagarbha, broeder van denzelfden vader en dezelfe moeder — adj., van denzelfden vader en dezelfde moeder. — subst., iemand van enz.

سوسْتِ (سوستي) **Soewasti** — *Skr.* swasti, a particle of benediction; an anspicious particle; a term of sanction or approbation (so be it; amen) (Wils.) — subst., zegen; zegening. — Men vindt dit woord door onkunde tot سَوْسَانِ (سوسانى) sausāni, of سَوْسَانِ (سوسانى) saoësāni, dat geene beteekenis heeft, verbasterd, bv. in den Serī Rāma.

سَهَايَ **Sahāja** — *Skr.* sahāja, makker; volgeling; aanhanger — subst., slaaf. — Wordt ook gebruikt als pron. pers. 1. sing., ik.— سهاي تُوَنْ اِيَتْ sahāja toewan ītoe of, bij zamentrekking, سهاي تُوَنْتُ sahāja toewantoe, die slaaf van mijnheer. Deze uitdrukking gebruikte men in het voormalig rijk Djōhor tegenover alle personen van vorstelijke afkomst, van af den bendahāra afwaarts, ter aanduiding van een'

derden persoon, aan wien men zelf geen' eerbied verschuldigd was.

سيمه **Sēmah** — *Skr.* hōma, brandoffer — subst., bezweringsoffer; zoenoffer.

ڤربان **Perbāna** en ڤربانِ (ڤرباني) **Perbāni** (Cr.) — zmst. van *Skr.* pra, voor, en wāna, hooge zee; hoog tij — subst., het getij, dat hoog tij voor afgaat, d. i. dood tij; kwartiertij. — Het is hetzelfde als بالق ككت bālik kekkat of قاسڠ ڬندة pāsang gondah. — Boëlan (بولن) perbāni, kwartiermaan.

ڤربهاس **Perbāhasa** — *Skr.* paribhāsjā, kunstterm — subst., spreekwijze; spreekwoord.

ڤروس **Peroēsa** — *Skr.* paroesja, grof; onvriendelijk — nom. verbi trans., het hard tot iets aanzetten; het hard aansporen; het aanhoudend om iest lastig vallen; het dwingen in dien zin.

ڤروير **Perwīra** (Cr.) (in ḥikājats en poëzij) — *Skr.* prāwīra — subst., held; krijgsman. — z. ويرَ wīra.

ڤساوت **Pesāwat** — welligt eene zamenstelling der *Skr.* woorden pāsa, ketting; band; touw, waaraan tamme beesten vastgebanden worden; net of strik, om vogels, herten, enz. te vangen, en wata, koord, touw; band — subst., ketting; band; touw; strik; veer [van een mechaniek, of op eenige wijze mechanisch werkzaam]; hoofdspier in de mannelijke roede; de mannelijke roede zelve; pees in dien zin.

ڤڠكه **Poengkah** — welligt van *Skr.* poengga, hoop — subst., groot stuk van iets; brok.

ڤُونَهْ **Poēnah** — *Skr.* p ō e n a h, verloren; vernield—adj., op (niet meer voorhanden); verkwist; doorgebragt.

كَچِلْ **Ketjil,** كَچِقْ **Ketjik** كَچِيْ **Ketji'** en, weinig gebruikelijk, كَچِتْ **Ketjit** — *Skr.* k i n t j i t, een weinigje — adj., klein, ook in de beteekenis van jong; gering; onaanzienlijk.

كَرَتْ **Kerat** — *Skr.* k r e t, snijden; afsnijden — nom. verbi. trans., het afsnijden; het doorsnijden; het afzagen; het doorzagen; bij het kaartspel: het afnemen.— subst., afgesneden of afgezaagd stuk; snede; gedeelte.

كَرْجَ **Kerdja** (Cr.) — *Skr.* k r e t j ā, handeling; daad (Pijnappel leidt het af van k ā r j a, te doen (faciendus)— subst., handeling; daad; bedrijf; werk; arbied; bezigheid; feestviering; onthaal van gasten; partij.— nom. verbi — intr., het werken; het arbieden; het bezig zijn; het feestvieren. — tr., het werken; het arbeiden aan iets (dir. obj.); het bedrijven; het bezig zijn met iets (dir. obj.); het maken; het doen; het uitvoeren; het teweegbrengen; het in het werk stellen.

كَرَنْجَغْ **Kerandjang** — *Skr.* k a r a ṅ d a, mand — subst., groote mand; pakmand.

كَرَنْدَ **Keranda** — *Skr.*, het vorige— subst., doodkist.

كَفْسْتَ **Kapistā** (Niemann) — *Skr.* p ā p i s j t h a — adj., slecht; goddeloos; ondeugend.

كَلَمْ **Kelam** (Cr.) — *Skr.* k ā l a n g, zwart; donker van kleur; donkerblaauw — adj., donker; duister.— subst., het donker enz. zijn; donkerheid; duisterheid; donkere

maan; tijd van 3e tot 1e kwartier, voor de visch-vangst met netten.

كَلُودَنْ **Kelōdan**, subst., alleen in كلودن ڤانه p ā n a h k e l ō d a n, verschietende ster.— Welligt is het eene wijziging van het *Skr.* k l ē d a n, maan, dat een' zeer goeden zin geeft: pijl der maan.

كُوتَ **Kōta** — *Skr.* k ō t i, verhevenheid — subst., kruin van het hoofd.

كُوفِ (كوڤي) **Kōepi** — *Skr.* k ō ē p i, flesch, om het even van welke substantie — subst., bus, ter bewaring van het een of ander, bv. thee, buskruit en dergelijke.

كُولِ (كولي) **Kōeli** — *Skr.* k o e l i, hand — subst., wie tegen loon handenarbeid, inz. zwaren, verrigt; sjouwer; kruijer; lastdrager: daglooner: soms ook wel: dagloon, bv. m ā k a n (ماكن) k ō ē l i, op dagloon werken.

گَاگَكْ **Gāgak** en گَاگَاءْ **Gāgaʾ** — *Skr.* k ā k a — subst., kraai.

گَايَ **Gāja** — *Skr.* k ā j a, gesteldheid — subst., manieren, inz. gedwongene, aangenomene, gemaakte; aangenomen toon bij het lezen, het reciteeren, het uitspreken eener redevoering of het zingen; rhythmus; melodie; van het schrift van iemand: loop (wijze).— In alle beteekenissen van g ā j a ligt het denkbeeld eener voortgaande beweging. — مڠڬيايكن m e n g g á j ā k e n, van iets dat gelezen, gereciteerd, uitgesproken, of gezongen wordt: voordragen met een' aangenomen toon.

گَرْگَاجِ (گرگاجي) **Gergādji** — *Skr.* k r a k a t j a, zaag — subst., zaag. — nom. verbi tr., het zagen.

كَبَارَ **Gehāra** — *Skr.* gaura, zuiver; rein — adj., van zuiver vorstelijk bloed; uit twee vorstelijke ouders gesproten.

لَابُهْ (لابوء) **Lāboh** — *Skr.* laba, nederhangen van iets — adj. lang afhangend, bv. een kleed, eene gordijn; nederhangend; gevallen in dien zin. — nom. verbi — tr., het laten vallen, bv. eene gordijn, het anker; het nederlaten; het iemand aan een touw in het water nederlaten, om hem te verdrinken. — intr. ankeren; het ten anker komen.

لَاتَ **Lāta** — *Skr.* latta, slechte kerel, schoft; ellendeling — adj., slecht; laag; gemeen; ellendig: veracht.

لَاتَهْ **Lātah** — *Skr.* lāta, kindsch — adj., kindsch; behebd met eene bekende ziekelijke zenuwachtige aandoening.

لَمبَتْ **Lambat** (Cr.) — *Skr.* lamba, lang; uitgebreid — adj., lang van duur; veel tijd noodig hebbend; langzaam in dien zin; laat.

لُوكَمْ **Lōgam** — *Skr.* lōha, — subst., metaal.

لِينَمْ **Līnang** — *Skr.* līnang, gesmolten: ontbouden — nom. verbi intr., het in den vorm van droppels glinsteren, zoo als bv. olie op het water, tranen in de oogen.

مَانَهْ **Mānah** — *Skr.* mana, achten; vereeren — adj., achtenswaardig; vereerenswaardig; in waarde te houden. — subst., wat achtenswaardig inz. is; erfstuk: reliquië.

مُتِيَار **Moetijāra** — *Skr.* moektāgāra, de parel-oester — subst., parel.

مَنْس **Mangsa** — *Skr.* māngsa, vleesch — subst., vleeschspijs; spijs.

مَلَاک **Malāka** — *Skr.* mālaka — naam van een' boom, waarnaar de stad Malāka genoemd is.

مَنْدَر (مندرا) **Mendera** — *Skr.* mandara, langzaam — adj., langzaam in gang en bewegingen, dat bij de mal. vrouwen als eene bevalligheid beschouwd wordt. — Mānis (مَانِس) mendera, liefelijk en langzaam.

نَار **Nāra** (Cr.) — *Skr.* nara, — subst., man. — Alleen in titels, bv. nāra wangsa (وَنْس); nāra adirādja (أَدِرَاج) of diradja (دِرَاج); nāra pāti (فَاتِي) (*Skr.* narapati), heer der mannen, d. i. koning.

نِيلَكَنْد **Nīlakanda** (Cr.) — *Skr.* nīlakānta, zamenstelling van nīla, blaauw, en kānta, edelgesteente — subst., soort van saffier.

وِلْمَان **Wilmāna** en وَلْمَان **Walmāna** — *Skr.* wimāna, godenwagen — naam van een' fabelachtigen vogel, die als rijbeest dient, om er op door de lucht te vliegen.

وِيرَ **Wīra** (in ḥikājats en poëzij) — *Skr.* wira — adj., uitmuntend; heldhaftig. — subst., uitmuntende enz.; held; kampvechter; het uitmuntend enz. zijn; uitmuntendheid; heldhaftigheid. — z. پَرْوِيرَ perwīra. —

ويراون **Wīrāwan**, adj., uitmuntend, heldhaftig.— Dit is, even als بڠسāون bangsāwan en تمڤāون tempāwan, een woord, dat de Maleijers, de kracht van het sanskrit—suffix wan (wat) wel begrepen hebbendde, eigener autoriteit gevormd hebben, zonder zich er om te bekommeren, wat die vorm in het sanskrit zelven beteekent. In die taal, namelijk, is wīrawān: een' held hebbend.

ويلس **Wīlis** — wilāsa, bevalligheid; sierlijkheid — adj., bevallig; sierlijk. — Van de wenkbraauwen bv. zegt men: melentoek (ملنتق) wīlis, een' sierlijken boog maken.

هنتو (هنتو) **Hantoe** — *Skr.* hantoe, de dood— subst., spook; booze geest.

هوم **Hōema** — *Skr.* oema stad — subst., tijdelijk bebouwde drooge grond, met woning.

RIOUW, *October* 1866.

AANTEEKENINGEN

GEHOUDEN OP

EENE REIS NAAR DOREI,

(NOORD-OOSTKUST VAN GUINEË),

in de maanden Junij, Julij, Augustus en September 1863,

DOOR

Jhr. W. C. F. GOLDMAN,

Kontroleur 1ste kl., belast met eene zending naar Nieuw-Guinee.

(Vervolg van deel XV, bladz. 556).

Evenals andere natiën verdeelen ook de Papoes het etmaal in dag (isna) en nacht (rob).

Evenals wij hebben zij bijzondere benamingen voor de verschillende tijdperken van den nacht en den dag als:

Ochtend (Arapricon).
Avond (Mandira).
Middag (Arkok).
Middernacht (Tandoerop).

De verdeeling van zeven dagen in de week is hun geheel vreemd.

Geheel anders is dit met de maandverdeeling. Eenig zigtbaar teeken aan den hemel dient bij hen tot bazis.

Maan wordt paik genoemd en met dien naam bestempelen zij ook de maand, die zij verdeelen in:

Nieuwe maan (paik baleo),
Eerste kwartier of halve maan (paik roewar),
Afnemende maan (paik pejif) en
Oude maan (paik imar).

Behalve de benaming van paik, hebben zij voor maan ook nog de namen ukaki en roweona, die echter bij de maandverdeeling met gebezigd worden.

Ook eene jaarverdeeling is bij hen bekend.

De slang (manggoeannija) dient tot rigtsnoer voor die verdeeling.

Wanneer deze wederom in het noorden aan de kimmen verschijnt, weten zij dat op nieuw een jaar verloopen is.

Het jaar wordt door hen verdeeld in twee onderafdeelingen, als: vambarck (westmousson) en vamoeriene (oostmousson).

Ook noemen zij die jaargetijden kortweg jampassie; en wil men weten van welken mousson er sprake is, zoo worden daar achter gevoegd de woorden ibrin of wakiba; zoodat de stille tijd met jampassie ibrin en de tijd van hooge zee met jampassie wakiba wordt aangeduid.

Het jaar wordt voorts verdeeld in maanden, als:

I. Rowaamsi of Wawaamsi, d. i. de hand van de slang (het sterrenbeeld).

II. Rewoeri of Rowamija (het hoofd).

III. Wepoersi (de knie).

IV. Poerarie (de staart).

V. Maandi (sterfte- of vogelenmaand)

VI. Vambabis (koortsmaand).

VII. Remoerie of Roemoerie.

VIII. Sarmoerie (naam van het zevengesternte).

IX. Pokori (tellen of rekenen)

X. Karoempi.

XI. Jaroi.

XII. Swabie.

Hiervoren is reeds aangetoond, dat de bevolking eenige kennis van sterren bezit en op verscheidene daarvan achtslaat.

Buiten de berekeningen, die op de manggoeannija en

op het zevengesternte gebaseerd zijn, is het rijzen van die sterrengroep bij haar een onfeilbaar teeken van onstuimig weder.

Verder onderscheidt zij de Venus, morgenster, van Venus, avondster en noemt zij de eerste samfari en de tweede makbeendie.

Samfari of sampari is zamengesteld uit de woorden samfar of sampar en i.

Het eerste woord is de naam van een armring, van witte schulpen vervaardigd, terwijl de letter i in de landstaal een aanwijzend voornw. is, doch ook voor den derden persoon enkelvoud gebezigd wordt, zoodat de beteekenis van sampari wel zal zijn „ziet uit als" of „lijkt op een witten armring."

Makbeendi beteekent varkenster.

Mak is in het Rhoonsch Papoesch ster, terwijl de Meforen voor ster attaroewa gebruiken.

Been of bejen beteekent een varken; di schijnt dikwijls met i verwisseld te worden, onder dezelfde beteekenis; waardoor het wordt: hij of die- dan wel, de ster van- het varken, of, dat is de varkenster.

Eene andere sterrengroep noemt zij maksra; mak (ster) sra (klapper).

Zij geeft aan dat sterrenbeeld dien naam, omdat het veel gelijkenis heeft met het blad van den klapperboom.

De zon heeft den naam van ori, terwijl de maan, zooals gezegd is, den naam van paik draagt.

Van het opkomen en verdwijnen van beiden hebben zij geen begrip.

Dikwerf toch werd de vraag gedaan, of de maan niet dagelijks verwisselde en waar de zon des nachts bleef.

De maan influenceert op haar bijgeloof. Wanneer eenige leden der bevolking elders heengetogen zijn, komen de achtergeblevee leden, mannen en vrouwen, ongeveer bij nieuwe maan bijeen, en zwaaijen zij, onder

ijsselijk geschreeuw en gegil, met doeken, als om strijd wie het eerst de opkomst der maan zal aanschouwen.

Hij of zij die de maan het eerst ziet, draagt de volkomen overtuiging in zich, dat zijn of haar afwezige bloedverwant tegelijktijdig met hem of haar de maan het eerst heeft gezien.

Dit wordt zoo lang bij elke nieuwe maan volgehouden totdat de afwezigen zijn teruggekeerd.

Aan zons- en maansverduisteringen geven zij de benaming van weswar, doch het is niet bekend of zij die immer ontdekt hebben, aldus nog minder, of zij daaraan eenig bijgeloof verbinden.

Gelijk men zulks verwachten kan van stammen die op zulk een lagen trap van beschaving staan, zijn de Papoes zeer gehecht aan bijgeloovige voorteekens en tooverkunstjes, en speelt de wigchelarij een hoofdrol in al hunne ondernemingen.

Zijn zij bijv. van plan om eene reis naar Tidore te doen, of om eene onderneming op touw te zetten, zoo worden de medereizigers door middel van tooverij gekozen.

Heeft men het benoodigd aantal bij een, dan wordt het noodige voor de reis gereed gemaakt.

Den dag voor dien voor het vertrek bepaald rusten de reizigers over dag uit, doch staan tegen den avond met de meest mogelijke stilte en oplettendheid op, ten einde in den nacht te waken.

Valt er op dusdanigen nacht een tak van een boom, moet iemand niezen, regent het of schreeuwt de kakatoe, dan zijn deze alle ongunstige voorteekenen.

Men verkrijgt daardoor de overtuiging, dat een of meer mannen op reis sterven zullen, weshalve die wordt uitgesteld.

Door middel van tooverij komt men te weten, wie degenen zijn, wien die ongunstige teekens gelden, wes-

halve zoodanige personen onmiddellijk van den togt worden uitgesloten.

Men bepaalt alsdan een anderen dag tot de uitvoering van dien togt en is alles gunstig, zoo wordt de reis dadelijk aanvaard.

Een andere soort van waarzeggerij bestaat daarin, dat men betel met kalk kauwt totdat het speeksel zeer rood is.

De waarzegger wrijft zich daarop de hand met kalk, en spuwt dat speeksel op die hand, daarbij iets onverstaanbaars tusschen de tanden prevelende.

De verschillende vormen die het speeksel op de palm van de hand aanneemt, stellen den waarzegger in staat om te beoordeelen of de onderneming al dan niet zal slagen en of voor- of tegenspoed daarvan kan verwacht worden.

Eene andere manier om dat te voorspellen is deze, dat men beide handen tegen elkâar wrijft, daarna de zaamgeklemde handen in den mond brengt, in de holte, tusschen de beide handpalmen gevormd, blaast, de handen wederom uitstrekt en met de uitgestrekte regterhand den linkerarm meet tot aan den regterschouder, alwaar men, den duim op die plaats latende rusten, met de andere vingers den mond aanraakt, tegen de vingers blaast en op dezelfde wijze wederom terug meet, zoodat de punten van de vingers der regterhand weder op die van de linkerhand te regt komen.

Lukt dit kunststukje, dan is de zaak beslist en heeft men het volledig bewijs dat men gelukkig zal terugkeeren.

In zijn bijgeloof denkt de Papoe zich te kunnen vrijwaren voor krankheid, booze geesten, ja zelfs voor den dood, waartoe hem zijn talisman (aibemon) dienstig is. Hij draagt dezen, een klein stuk hout, waarop men eenige figuren heeft uitgesneden, aan een dun touwtje om den hals, achter in den nek.

Niet altijd tooit hij zich daarmede op; slechts bij verre reizen of rooftogten dient dit tooverhout hem tot sauvegarde, nadat het tevoren is ingewijd geworden.

Bij die inwijding spreekt de eigenaar tot zijn talisman, hem daarna met speeksel van siri, pinang enz. besmerende.

Zoodra de reiziger zich met het ingewijdde stukje hout het voorhoofd, den hals en de armen bestreken heeft wordt hij onkwetsbaar.

Wordt hij gekwetst, zoo heeft hij niets anders te doen dan eenig schrapsel van dien talisman te nuttigen, om spoedig genezen te zijn en den dood te ontkomen.

Een ander stukje hout, mede een wonderlijk heelmiddel, wordt om de knie gedragen en onderhoudt bij voortduring de gezondheid van den drager.

De in de middeleeuwen in Europa gebruikelijke folterinstrumenten zijn hun niet onbekend. Even als onze voorouders, weet hij daarmede achter eenige hem ongevallige daad te komen.

Heeft bijv. eene gehuwde vrouw aan een jongman wat betel, pinang of kalk uitgereikt, zoo wekt zulks de jaloesie van haren man op. Hij verpligt haar tot het inroepen van een Godsoordeel over hare schuld of onschuld.

Eerst moet zij bij den hemel (nanggie) zweren dat zij onschuldig is; daarna is zij verpligt met de handen een voorwerp uit kokend water te halen. Bekomt zij bij die verrigting eene brandwonde, zoo wordt het schuldig over haar uitgesproken.

Eene andere proef is deze, dat men eene van hare handen met een linnen lap omwikkelt, en daarop gesmolten lood giet. Beschadigt dit lood door den lap heen de hand, dan is dit een ontegenzeggelijk bewijs dat zij eene echtbreekster is. Dikwerf kan deze proef haar het leven kosten.

Waar het woord Papoewa van afstamt is niet met zekerheid medetedeelen.

Eenigen leiden het af van het maleische woord papoewa, dat wollig, kroesharig beteekent. Anderen van datzelfde woord uit de Manillareesche taal, dat donkerbruin aanduidt.

De Papoes bezigen in hunne taal het woord papoewa, met de beteekenis van „allerlei kleinigheden."

Zoo de bevolking in het algemeen Papoes wordt genoemd, zoo schijnen de zeevarende Papoes dien naam toch het eerst te hebben gekregen; vermoedelijk door de Maleijers, met wie zij het eerst in aanraking kwamen. Dit woord is een eernaam voor den kustbewoner.

Voor zoover bekend is, wordt Nieuw-Guineë en omliggende eilanden slechts door kroesharige, van bruin tot in het roodzwart overgaande Papoes bewoond.

Eenigen zijn niet bruiner van kleur dan de Maleijers, doch de meesten zijn donkerder en voornamenlijk is dit het geval met de Nieuw-Hollanders of Australiërs.

De haargroei is overal dezelfde, bij allen gekruld, en komt dit haar steeds in afzonderlijke krullen voor.

De door de bevolking gebezigde bamboezen kam, slechts van drie tot vier tanden voorzien, is dienstig om door uitzetting aan den haarbos een grooteren omvang te geven.

Sommigen binden het haar om de kruin van het hoofd te zamen, anderen dragen het in afzonderlijke bossen op het achterhoofd. In den regel is het haar zwart, bij velen is het bruin en bij eenigen donkerrood.

Men vindt onder de stammen hier dezelfde ziekelijke verschijnselen, die men onder de Negers en Maleijers aantreft en bestempeld worden met de namen van Albinos en Kakkerlakken.

Deze zijn zeer gezond, doch kunnen het heldere daglicht niet verdragen.

De ligchaamsbouw van den kustbewoner, Mefoor, is

goed geëvenredigd, middelmatig groot en steeds beneden de vijf voeten.

De binnenlandsche bewoner is ranker en ligter op de voeten.

Overigens worden de Papoes verdeeld in zeeroovers, strandbewoners en landbouwers.

De vaartuigen, door de zeevarende Papoes gebezigd, zijn goed van bouw, ongeveer 30 tot 45 voeten lang en uit een boomstam vervaardigd, die tot dat einde uitgehold wordt door middel van uithouwen en uitbranden, terwijl aan die vaartuigen steeds vlerken worden bevestigd.

De voorsteven van een groot vaartuig, die uit uitmuntend snijwerk bestaat, waarin de Papoes zeer bedreven zijn, wordt gewoonlijk versierd met kasuarisvêeren en gemoetoevezels, terwijl hij soms mede met onderscheidene kleuren wordt beschilderd.

De vlerkendragers, die dwars over de prauwen liggen, heeten ajas en de vlerken zelve adi.

Eene soort van kleine prauw, met slechts eene vlerk heet wawaaij, terwijl de groote vaartuigen pambalaeries worden genoemd.

Bij groote prauwen worden de zijwanden nog met planken verhoogd, die zij met houten nagels aan elkâar verbinden.

De zeilen rusten op een drievoetigen mast. Dezen mast noemen zij pedaren, de zeilen skroein, de roerriemen borie, en het roer fara.

Op zeetogten wordt niets anders medegenomen dan gebakken sago (bariam); water (waar), in bamboezen kokers; papeda (soei) en pataten (tarkia).

De Papoes zijn zeer geoefende zeelieden. Dit geldt echter alleen de strandbewoners, omdat de binnenlandsche stammen zich nimmer op zee wagen.

De op Dorei en Mansinama wonende bevolkingen gaan meest naar Ambarbakkie en Tidore tot het inkoopen

van tabak en rijst en tot het halen van slaven. Dieper de baai in komen zij niet, tenzij ergens in die streken wraak moet worden geoefend.

De zeerooverij wordt door de eilanders van de groote baai gedreven. De Mefooren hebben vroeger ook wel eens deel aan den zeeroof gehad, doch dien steeds in praktijk gebragt op de westelijk van Nieuw-Guineë gelegen eilanden van den Molukschen archipel. Altans hoort men hen nog wel eens spreken van Boeroe en andere daar gelegen eilanden, waar zij vooral veel vrouwen geroofd hebben. Deze vrouwen zijn echter bijna alle gestorven, omdat zij zich met de levenswijze der Papoes niet hebben kunnen vereenigen.

Zooals voren gezegd is, bewonen de Karoners het binnenland, zoo wat op de hoogte van de Kaap de goede hoop. Deze zijn een wild en woest volk en de eigenlijke menscheneters.

Hunne taal heeft veel overeenkomst met die van de daaraan grenzende Ambarbakken, die evenzeer de bergen bewonen, in eene rigting van west naar oost en ongeveer 10 tot 15 geogr. mijlen ver. Deze zijn echter zeer zacht van aard, planten veel tabak en rijst en moeten veel doorstaan van de gewelddadigheden en rooverijen van de Mefoorsche stammen.

Beoosten dezelve bewonen de Arfoeren de bergvlakten. Het gebergte loopt van hier zuid-oostelijk naar de baai.

Aan de Arfoeren grenzen de Arfakkers, tot op dat gedeelte waar Nieuw-Guineë het smalste is, aldus tot aan de engte bij de Maccluer golf. De stammen die dat gedeelte bewonen zijn ruw en onbeschrijfelijk woest van aard en staan in verbinding met de Waropeners, de geduchtste zeeroovers van de baai, die den inham bewonen, ingesloten tusschen de kapen Boompjes. De Arfoe-

ren en Arfakkers hebben verschillende talen, terwijl zelfs de westelijk wonende Arfakkers met de oostelijke in taal geheel verschillen.

De zeevarende stammen, die van af de Kaap de Goede Hoop tot in de groote baai de kusten en eilanden bewonen, zijn de meergenoemde Mefooren en Swandiwoers.

De Mefooren bewonen de kust van af Ambarbakkie tot Dorei in kleine gehuchten, en de eilanden Mefoor, Beak, Ambarpon, Kroeidoe en een groot gedeelte van Jobie.

De Swandiwoers bewonen de eilanden Ron, Roswar, Sabanggor, Moor, het andere gedeelte van Jobie en de kust ten westen van de groote Geelvinksbaai, alwaar zij verscheidene negorijen hebben als: Wandessen, Wandanmiën, Tauër, Oemar, Tandia en Desser.

De bevolkingen van beide laatsten zijn zeevaarders en tevens landbouwers.

Zooals gezegd is, bewonen de Waropeners de baai door de kapen Boompjes gevormd. De landtong, die de zuidelijkste kaap vormt, staat niet in gemeenschap met den vasten wal, zooals op alle kaarten aangeteekend staat, doch wordt daarvan afgescheiden door een smal vaarwater, dat nogtans doortogt aan schepen kan verleenen; hoewel daarbij de grootste voorzigtigheid moet worden in acht genomen, wegens de menigvuldige riffen, die de baai bezetten en haar zeer onveilig maken.

De Rhoners zijn een gemengden stam van den Swandiwoerschen met den Mefoorschen, doch worden gerekend tot den eersten te behooren.

De taal is op die verschillende eilanden dezelfde, doch is overal eenigzins gemodificërd.

Zijn de Mefooren reeds befaamd wegens hunne slechte hoedanigheden, zoo zijn de Swandiwoers dit nog in veel

hoogeren graad. Deze hebben geene andere bezigheden dan rooven, moorden en plunderen, zoodra zich de gelegenheid daartoe opdoet.

Het onderscheid tusschen al die stammen vindt men in de taal, die tusschen den landbouwer en den zeevarende aanmerkelijk verschilt; terwijl de kleeding mede een onderscheid daarstelt tusschen den Mefoorschen en den Swandiwoerschen stam, daar de eerste een tjidako van boomschors en de andere een van het hart van den pinangboom bezigt.

De Mefoorsche taal, waarvan men zich ook te Dorei en te Mansinama bedient, behoort tot den Polynesischen taalstam. Zij is zeer arm in woorden en wijkt in de etymologie en syntaxis nog al veel af van het Maleisch.

Oorspronkelijke Papoesche woorden, die ook in de Maleische of Makassaarsche taal voorkomen, bestaan er niet, buiten enkele letters, die men in het Mefoorsch gelijk in het Makassaarsch voor voornaamwoorden bezigt.

Zoo is bijv. in het Mefoorsch mnaf (hooren) en imnaf (hij hoort). In het Makassaarsch, battoe (komen) en battoei (hij komt).

Ook het pers. voornw. noe heeft de Mefoorsche met de Makassaarsche taal gemeen; met die afwijking, dat de Mefoor het alleen voor den tweeden persoon meervoud en de Makassaar voor enkelvoud en meervoud bezigt; zoo is in 't Mefoorsch: noemnaf (gijlieden hoort), en in het Makassaarsch noelangeri (gij of gijlieden hoort).

Daar de bevolking tot nog toe niet door proselijtenmakers tot het mohammedanisme is overgehaald, zoo zijn er ook nog geene Maleische of Arabische benamingen ingevoerd geworden voor godsdienstige uitdrukkingen, als: God, engel, heilig, enz.

Letterschrift is der bevolking geheel onbekend, ofschoon zij voor het woord lezen, wassa, en voor schrijven,

faas bezigt; vermoedelijk zijn deze woorden van de Tidoresche taal afkomstig.

De betrekking tusschen den strand- en den bergbewoner is nagenoeg dezelfde, als tusschen de strandbevolkingen onderling.

Het gebeurt wel eens, dat deze of gene partij de verleiding niet kan wêerstaan, om van eene goede gelegenheid om buit te maken te profiteren en de andere partij door menschenroof of moord afbreuk te doen; doch eene bloedige wraakneming is daarvan altijd het gevolg.

Over 't algemeen zijn de bergbewoners oneindig wreeder dan de strandbevolkingen; wanneer laatstgenoemden zich bevredigd gevoelen door het hoofd van den vermoorden van het ligchaam te scheiden en dat medetevoeren, zal de Arfakker het ligchaam bovendien nog in kleine deelen kappen en die deeltjes bezigen voor zijne spelen, terwijl de Karoners het vleesch nuttigen.

Kort geleden nog heeft men den Doreschen bewoner de beschuldiging kunnen nawerpen, zich even wreed en even onmenschelijk te hebben gedragen, als de slechtste Arfakker of Karoner, ik bedoel door het in stukken houwen der ligchamen van zes vermoordde Arfaksche personen.

Het fraaiste van de daad was, dat, na afloop van den moord, een der moordenaars zich bij den zendeling Jaesrich vervoegde, hem mededeelende, dat hij den meesten moed had betoond in het snellen der medegevoerde hoofden; waarop door dien zendeling werd geantwoord, dat eerdaags een stoomschip zou komen, om hem voor zijne dapperheid te beloonen.

De man glimlachte over die reeds zoo dikwerf herhaalde en, naar zijne meening, ijdele bedreiging, doch was niettemin bij mijne komst te Dorei uit de negorij verdwenen, altans liet hij zich geen enkele maal bij mij zien.

De strandbevolkingen kunnen op weinig nijverheid bogen en zijn hunne voortbrengselen ook uiterst gering.

Nogtans kan men iets onder haar vinden. De kleedingstukken die zij thans van lieverlede dragen, en die door hare handen bewerkt zijn, zijn zeer eenvoudig. Ze worden vervaardigd van een boom, die door haar marbin, arbijen en insejek wordt genoemd, wordende de schil daarvan afgenomen en in water gedompeld.

Week geworden, haalt men die schillen wederom uit het water en doet die eene bewerking ondergaan, door daarop met een houten hamer te kloppen, waarna zij zacht geworden om de heupen gedragen worden.

Houten lepels, truweels, houten bakjes maken zij zelve, en ook is het pottenbakkers ambacht hun niet onbekend, terwijl zij vrij bedreven zijn in het ijzersmeden.

Ofschoon de kennis van dit ambacht van te jongen datum is en hunne gereedschappen zeer eenvoudig zijn, maken zij niettemin punten voor lansen (vemgan) hakmessen (soember) en andere messen van verschillende grootte en gedaante.

Aan de bijlen de ooren niet kunnende bewerken, geven zij daaraan een ander figuur, door de snêe puntig naar boven te doen loopen en de punt in den steel te kloppen.

Het menigvuldig gebruik bevestigt het ijzer vaster aan den greep.

Hunne gereedschappen zijn blaasbalgen, aambeelden, mokers, hamers, tangen en boren, en ook een scherp stuk ijzer, dat aan een houten greep wordt bevestigd om het gloeijend gemaakte ijzer te kunnen snijden.

De blaasbalgen zijn twee uitgeholde boomstammen, ieder ongeveer 5 voet lang en $1^1/_2$ in omtrek; beiden parallel op een rond blok hout rustende, waarin men twee windgangen gemaakt heeft. In de openingen aan het benedeneind worden kleine buizen van bamboe aangebragt, waarvan de andere einden in de opening van eenen uitgeholden koraalsteen worden gesteld, die gemeenschap met het vuur heeft.

In de cylinders bezigt men hetzelfde model van zuigers, als gewoonlijk bij de scheepspompen in gebruik is.

Evenzoo zijn de Papoes zeer bedreven in het vervaardigen van matwerken, als kakojas, tatoemboes, enz.

Buiten de snijwerken, waarmede de vaartuigen worden versierd, bootsen zij ook menschen, vogelen en dieren na, die, hoewel fijn bewerkt, echter meestal ongeproportionneerd voor den dag komen.

Evenals zij volleerde zeelieden zijn, even zoo zijn hunne vaartuigen uitmuntend tezamengesteld; sommigen met een draagvermogen van 40 tot 60 mannen, en toch worden die slechts met kapmessen en bijlen bewerkt en zonder een enkelen spijker in elkaar gezet.

Zij zijn in den volsten zin van het woord geoefende duikers en duiken soms tot op eene diepte van 60 voeten, om eenig voorwerp naar boven te brengen.

Van de zoogenaamde boree of toeboh, om de visschen te bedwelmen, maken zij veelvuldig gebruik.

Meest worden echter de visschen verkregen met de werpspies en met pijl en boog.

Het kwam mij voor, dat zij zich weinig erneren met de vischvangst met lijnen.

Zoo als ik vroeger, in verband tot mijn bezoek te Mansinama, reeds mededeelde, zijn de woningen op beide plaatsen, Dorei en Mansinama in ellendigen toestand. Bij den lagen trap van beschaving, waaronder zij gebukt gaan, kan men van de inboorlingen voorzeker ook geene betere woningen vergen.

Te Dorei zijn bijna geene huizen meer.

Toen een groot gedeelte der bevolking in 1860, tijdens de pokkenepidemie, de vlugt nam, werden de meeste huizen verlaten, zoodat zij sints ingestort zijn. De vlugtenden hebben hunne schreden meestal verder de kust op naar Ambarbakkie gerigt en aldaar nieuwe woningen gebouwd.

Behalve het zoogenaamde Roemceram, door eenige schrijvers reeds beschreven, gelijken de huizen allen op elkâar en zijn zij met het front naar zee gekeerd.

De lengte dier huizen bedraagt gemiddeld 40 tot 70, de breedte 20 tot 25, en de hoogte 10 tot 15 voeten; terwijl zij op palen, boven het pijl van den hoogsten waterstand zijn opgetrokken en door middel van eene brug, van dunne boomstammen tezamengesteld, met het strand in verbinding gebragt zijn.

De inwendige verdeeling van een Papoesch woonhuis is reeds veelmalen door reizigers beschreven geworden, zoodat ik daarover niet verder zal spreken, als zijnde die details reeds volkomen bekend.

De huizen der Arfakkers in de binnenlanden zijn mede op palen gebouwd, doch van hoogere en ligtere bouworde; ook zijn zij slechts berekend voor een huisgezin.

Het huisraad van een strandbewoner is zeer eenvoudig. Een mat, een hoofdkussen, (afiaknori) en een tatoemboe is al wat hij bezit. In deze laatste bewaart hij zijne ingeruilde artikelen. Zijn drinkwater nuttigt hij uit de schil van eene klappernoot.

Zijne kleeding is de zoogenaamde *maar*, die ter lengte van 5 tot 7 en ter breedte van 1 tot $1^1/_2$ voet, om de heupen geslagen wordt.

Eenmaal om de lenden gewikkeld haalt hij die tusschen de beenen door en laat hij van voren eene breede strook daarvan afhangen.

Eenigen dragen touwen om hun middel, waarmede de *maars* vastgemaakt worden.

Deze touwen worden ook van de bast van den arbinboom vervaardigd.

Sommige vrouwen zag ik sarongs dragen. De ligchaamsversierselen zijn menigvuldig. Koralen, schulpen, koperen en zilveren armbanden, vêeren, bloemen, houten blokjes, zijn geliefkoosde artikelen voor ligchaamsdragt.

De dagelijks gedragen wordende armbanden zijn meest van schulpen (samfar), van koper (syara), of van zilver gemaakt.

Zij dragen de koperen, zilveren en schulpen armbanden bijna altijd aan den benedenarm, hoewel enkelen die ook aan den bovenarm plaatsen.

Ook vindt men aan de enkels van eenigen, ringen, uit eenige aan elkâar geregen kleine schulpjes zamengesteld.

Om den hals dragen zij bij voorkeur eene kleine soort van koralen (esroen), terwijl eenigen ook schouderbanden bezigen.

Ook om het hoofdhaar weten zij eene snoer van koralen te bevestigen, die aan de linkerzijde van het aangezigt naar beneden hangt.

Deze dragt en ook van rottan gemaakte armringen zijn teekens van rouw.

Een rottanring om den hals geeft te kennen, dat vader of moeder overleden is, terwijl een zoodanige ring om den bovenarm, het afsterven van broeder of zuster beduidt.

Kort afgesneden haar is mede een teeken van rouw.

Onder de Papoesche stammen vindt men vele getatoeëerde personen onder beide geslachten.

Het tatoeëren noemt men kopako, wat beteekent: „wij nagelen of steken". Eigenlijk zou het moeten wezen, pako, maar men vindt in hunne taal nimmer een werkwoord, zonder pers. voornaamwoord.

Het doorboren der oorlellen geschiedt op allerhanden leeftijd. Alleen bij de meisjes worden de gaten zeer groot gemaakt.

Het afsnijden der randen van de ooren is bij hen ook in gebruik.

Ik zag ten huize van den Heer Jaesrich een jong meisje van het Mapian-eiland, noord-oostelijk van Dorei gelegen, wier ooren niet alleen doorboord, maar waarvan de oor-

lellen ook van boven naar beneden doorgesneden waren.

Aan deze afgesneden gedeelten worden ringetjes van karet bevestigd, zoodat door het gewigt daarvan de afgesneden oorlellen halve cirkels om de wangen beschrijven.

Op feestdagen of bij festiviteiten zijn de Papoes volstrekt niet anders gekleed dan gewoonlijk.

Wel ziet men hen enkele malen bij feestelijke aangelegenheden kakatoe-veeren (manboer) dragen, die dan aan de kammen (assis) hangen.

Eene andere dragt is een geel blad van zekeren boom; hij die dat draagt, toont daarmede, dat hij de coïtus bij eene vrouw reeds voltrokken heeft, of wel, dat hij eene virgo van hare virginiteit beroofd heeft.

Huisdieren komen onder hen weinig voor. Een klein ras van honden (naf) vindt men in overvloed, doch zij zijn niet oorspronkelijk, maar van elders aangevoerd en voortgeteeld.

Ook vindt men hier eenige katten (nau), doch kippen (mangkoko), hoogst zeldzaam. Ik heb reden te gelooven, dat de schepelingen bij ons aan boord, gedurende ons verblijf te Dorei kippen hebben ingekocht, die van den heer Jaesrich gestolen werden.

Buiten de pisang en eenige andere in 't wild groeijende vruchtsoorten, als nangka en jamboe, vindt men alhier geene andere soort van vruchten. De papaijas (asaroa) komen hier veel voor, doch zijn van Ternate overgebragt en op de erven der zendelingen voortgeplant.

Pijl en boog speelt onder deze stammen de hoofdrol.

De pijl (iko) wordt tot verdedingswapen gebezigd en is meestal voorzien van eene harde punt van ijzerhout of van been.

Eene andere soort, pisan, is van weerhaken voorzien, om daarmede visschen te vangen; ook bezigen zij daar-

toe eene soort van werpspiessen, meest van puntig gemaakte bamboes (menaf) gemaakt.

Een andere werpspies bestaat uit een 10 tot 15 voeten lange bamboe en is voorzien van weerhaken even als de pisan.

Het vergiftigen van al deze wapenen is bij de Papoes niet bekend.

Onder de ijzeren wapenen vindt men de soember (hakmessen), oenigang (bijlen) en pamaras (boslemmermessen).

Runderen en schapen worden door de bevolkingen niet geteeld, wel door de zendelingen.

Ik zag te Mansinama 26 koeijen en 28 schapen, die aan de zendelingen toebehoorden en allerprachtigst waren.

Onder de boschdieren rekent men het wilde varken, dat hier in menigte voorhanden is en roemaen wordt genoemd.

Het mannelijke noemt men roemaen en het wijfje roesna.

Verder de kangeroe (podem), de buidelrat (krau) en de boschrat (rowefroor bêba).

Deze ratten zijn soms zoo groot als katten en houden zich alleen in de bosschen op.

Ook heeft men hier muizen die rowefroor heeten.

Aan vogelsoorten is Nieuw-Guineë uiterst rijk en van de prachtigste ter wereld, terwijl de paradijsvogels aldaar te huis behooren.

Sommige soorten, die wij magtig werden, komen in de ornithologie zeker nog weinig voor.

Reptilen en insekten bezit dit land in overvloed, terwijl de slangen alhier van de grootste soorten voorkomen. Ook de reuzenslang moet hier te vinden zijn.

Adders ziet men hier zeer dikwijls en van eene kwaadaardige soort.

De slang wordt in 't algemeen ikak genoemd, geheel verschillend van het sterrenbeeld manggoeannija.

Visschen zijn hier talrijk en van zeer fraaije soorten; de walvisch komt dikwerf de baai binnen.

Het verkeer in huis onder deze stammen is dat, wat men bij een heidensch volk verwachten moet.

De man kiest zich eene vrouw, niet omdat hij zoo bijzonder daarop gesteld is, maar omdat het eenmaal de gewoonte is dat man en vrouw te zamen leven. De hoofdzaak is dat hij zijne hartstogten kan bevredigen en daarmede is het uit.

De voldoening zijner driften en zinnelijke begeerten is zijn hoogste geluk in het huwelijksleven, en voldoet eene vrouw niet genoegzaam daaraan, zoo kiest hij zich eene tweede vrouw.

Met het verkeer tusschen familiën in een dorp en de bewoners van verschillende dorpen onderling gaat het redelijk wel.

Er ontstaat wel enkele malen twist door het nuttigen van saguweer uit den klapperboom getrokken, doch dit bepaalt zich meest tot scheldwoorden, die zij elkâar nog al redelijk wel kunnen toevoegen.

Het gebeurt wel eens dat vader en zoon in huis twist krijgen; dan beslist de arm van den sterkere, en is het dan ook niet zeldzaam dat de vader van den zoon zulk een pak slagen krijgt, dat eerstgenoemde gedurende verscheidene weken bedlegerig wordt of wel dagen aan een zijn gekneusden arm of zijn verwond hoofd in een doek moet dragen.

Overigens zijn zij nog al behulpzaam en helpen elkâar gaarne uit den nood.

Zij hebben niet gaarne veel kinderen en weten dit te voorkomen, doch zien ook niet gaarne dat zij geheel daarvan verstoken blijven.

De vader heeft zeer veel liefde voor zijn jeugdig kroost, terwijl de moeder zich met de opvoeding belast tot in

het zesde levensjaar van het kind, als wanneer het reeds zeetogten met den vader maken moet.

De Papoes leggen zich ten acht ure des avonds te slapen neder en zijn met het krieken van den dag op.

Feesten worden echter het liefst in den nacht gehouden en dan duren zij ook den ganschen nacht voort.

Ik heb hiervoren reeds gemeld, dat men op 4 September een begin maakte met het lossen der steenkolen.

Er kwam in het begin zeer veel volk op de been, doch op den tweeden dag verminderde dat reeds, zoodat van 40 tot 50 mannen voor den arbeid overbleven en dit ging nog zoo ongeregeld voort, dat men moeijelijk daarover contrôle kon houden, terwijl zij zich volstrekt niet aan vermaningen stoorden maar net deden wat zij verkozen. Dan een paar uren werken, dan in even zooveel tijd eenige cigaren rooken, dan eens zoo lang zij waren op den grond liggen en dan wederom eenige artikelen rondventen, ziedaar hunne wijze van werken.

Daar beide bevolkingen, van Mansinama en Dorei, door hunne veete met de Arfakkers en Arfoeren geene levensmiddelen meer konden bekomen en in het grootste gebrek verkeerden verstrekte ik aan de werklieden dagelijks gebakken sago.

Op 5 September loste men weinig steenkolen en kwamen de werklieden reeds in den ochtend mij verlof verzoeken om voorshands het werk te mogen staken en elders voedsel te gaan halen.

Begrijpende dat zulks geschiedde om van verder werken bevrijd te wezen, zoo gaf ik te kennen, dat ik niet alleen hun maar ook hunne gezinnen sago zou verstrekken, waartoe ik dadelijk overging.

Op 6 September, zondag, kwamen de heeren Geissler en Claessens te Dorei over om kerk te houden, en werd de arbeid voor dien dag gestaakt.

Ik woonde op dien dag de godsdienstoefeningen bij.

De papoesche preek werd door den heer Geissler gehouden, terwijl de heer Jaesrich de gezangen met het orgel begeleidde.

Ik vond dat de Papoes zich vrij wel hielden en oogenschijnlijk met aandacht naar de woorden van den prediker luisterden. Of zij er veel van begrepen betwijfel ik.

De heer Jaesrich ontving op den ochtend van den 7den een brief van den heer Geissler, waarin ook de volgende zinsnede voorkwam:

„Dezen morgen kwam Moratie mij vertellen dat de Arfakkers komen; binnen 5 dagen moeten zij hier op Dorei zijn; op Aroi zijn zij gezien, de prauwen van daar zijn teruggekomen; het zijn 200 man, morgen mogelijk 300 en overmorgen 500".

Dit was een ontmoedigend berigt voor de bevolking, vooral ten opzigte van den arbeid dien zij verrigten moest.

Ook voor ons was die tijding alles behalve aangenaam, omdat wij den vijand alleen zouden moeten staan, daar wij volstrekt niet konden rekenen op de bevolking, die, wanneer het er op aankwam, zich dadelijk in hare prauwtjes, die steeds dag en nacht voor hare woningen gereed lagen, zou redden.

In den avond van 8 September hoorden wij een verschrikkelijk rumoer en geblaas op de tritonschelp in de negorijen Rohdi en Lonfabie, terwijl de matrozen van het schip, die toevallig met de sloep aan wal waren, de vlugt namen en bij ons kwamen, ons berigtende, dat in het dorp mannen, vrouwen en kinderen reeds in de prauwen waren en alles in beweging was.

Toen dit gebeurde was ik alleen te Dorei achtergebleven, daar de heeren Jaesrich en van Hasselt zich te Mansinama bevonden.

Kort daarop kwam men ons berigten, dat de vijand reeds tegen het dorp Rohdi ageerde, zoodat de bevolking van daar reeds de vlugt had genomen.

Er was aldus geen tijd te verliezen, want de afstand tusschen Rohdi en Lonfabie was ter nauwernood een kwart paal.

Ik verdeelde al de gewapende bedienden aan de beide openingen van den gang der woning, waarin de groote binnenkamer uitkwam, terwijl al de geweren met grove hagel geladen werden.

De dames hadden zich intusschen bezig gehouden met het in gereedheid zetten der ammunitie, doch daar zij moeijelijk aan de kansen van eenen aanval konden worden blootgesteld, werden zij in de binnenkamers opgesloten.

Het huis behoorlijk tegen elken onverhoedschen aanval gedekt hebbende, begaf ik mij met eenige gewapende volgelingen naar het strand, ten einde den supercargo van boord en zijne matrozen, die allen van angst bibberden en ongewapend waren, in de sloep te geleiden.

Aan het strand vond ik beide bevolkingen van Rohdi en Lonfabie vereenigd en gereed tot het gevecht, terwijl vrouwen en kinderen reeds in de prauwen geborgen waren.

Bij deze gelegenheid zag ik hoe de bevolking van Dorei op die van Mansinama kan rekenen.

Niet zoodra toch had de tritonschelp, als teeken van oorlog, haar eentoonig en dof geluid doen hooren, of ongeveer 20 prauwen met gewapende mannen van Mansinama waren reeds te Lonfabie aangekomen, voor dat ik gereed was met mijne preparatiën tot het gevecht.

Voor zijn vertrek naar boord verzocht ik den supercargo ons nog met eenige geweren van boord te willen bijstaan, die ons ook dadelijk 2 stuks toezond.

Om den vijand eene waarschuwing te geven van onze krachten en om de verzamelde bevolkingen gerustheid inteboezemen liet ik op het strand eenige schoten uit al onze geweren, doch niet met scherp geladen, naar den boschkant doen.

Niet lang hierna kwamen al de heeren van Mansinama met vele bedienden gewapend over, terwijl het schip mede twee kanonschoten lostte.

Ik geloof wel, dat al dit geweld den vijand van een oogenblikkelijken en openlijken aanval teruggehouden heeft en keerde de rust dan ook langzamerhand in de negorij terug, hoewel de nacht in wakenden toestand werd doorgebragt.

Te twaalf ure in den nacht deed de vijand pogingen om de omheining van de zendelingswoning te forcéren, doch hierin moeijelijkheden ondervindende, liep hij die omheining rond en naderde de woning van het front.

Hier werd hij echter ontvangen door de jagers die aldaar geposteerd waren en die hem met geweerschoten begroetten, waardoor hij in de nabijgelegen bosschen week.

Wij waren voor dat zulks gebeurde nog in het onzekere, of de vijand het ook op de Europeanen had gemunt, doch het bovenstaande gaf ons het overtuigend bewijs, dat hij ons door eenen onverhoedschen aanval uit den weg wenschte te ruimen, om te gemakkelijker spel met de bevolking te hebben.

De bij voortduring reeds ondervonden teleurstelling over de wijze van werken der Papoes werd niet weinig vermeerderd door de gedurige vrees, die de bevolking begon te gevoelen voor eenigen aanval van de zijde der Arfakkers en Arfoeren, zoodat ik inderdaad alle kunstmiddelen moest aanwenden, om het lossen der steenkolen niet geheel gestaakt te zien, terwijl het werken steeds met pijl en boog bij zich geschiedde.

Tot overmaat van die teleurstelling kwam nog dat het dagelijks regende en wel geregeld van des ochtends 6 tot ongeveer 10 à 11 ure in den voormiddag, zoodat het werk meestal eerst tegen 11 ure begon en de bevol-

king daarin aanleiding vond, om zich in die regenachtige ochtenduren met andere werkzaamheden, als visschen enz. bezig te houden, tengevolge waarvan soms te 12 ure nog weinige mannen op het werk waren en droevig langzaam aangevuld werden.

In den ochtend van 10 September kwamen verscheidene personen mij berigten, dat zij hunne vaartuigen niet meer wilden afstaan voor het lossen der steenkolen, omdat bijna alle reeds min of meer beschadigd waren.

Het koste mij al wederom vrij wat moeite, om die vaartuigen voor dat doel te behouden, terwijl de beschadigde onmiddellijk hersteld werden.

Tegen den middag kwamen eenige personen van Mansinama wederom terug met het verzoek om naar huis te mogen gaan, ten einde te gaan eten.

Op mijne vraag of zij dan niet reeds sago ontvangen hadden, gaven zij te kennen, dat de Dorezen die te huis hadden genuttigd, weshalve zij dat ook wilden doen.

Door eene dubbele verstrekking van sagobroodjes werd dit weder gecoupeerd.

Al deze gedragingen echter, die met mijne wijze van zien, nopens het feit dat de regering belang had bij eene afdoening van zaken binnen den vastgestelden termijn, niet overeenkwamen, noodzaakten mij, om met meer ernst en nadruk te werk te gaan, daar het mijn wensch was om het lossen der steenkolen op behoorlijken tijd te doen geschieden, terwijl toch eene voortdurende zachtmoedige behandeling, die men elders met succes zou aanwenden, hier zeer ongepast bleek te zullen zijn.

Men had niet alleen niet den minsten eerbied voor eenig gouv^{ts}. beambte, doch ook de door mij medegevoerde lieden van Tidore hadden weinig of geen invloed, ja soms liep men ons letterlijk het onderst te boven en waren wij verpligt voor hen uit den weg te gaan, niet zij voor ons.

Met eene dergelijke bevolking voor ons en den vijand

achter ons, was onze toestand dus alles behalve aangenaam.

Van achteren werden wij bedreigd door Arfakkers en Arfoeren, die ons niet veroorloofden een stap buiten de woning te doen zonder wapenen, terwijl het gaan naar de werkplaats ons, hoe gewapend ook, op ieder oogenblik aan de pijlen van den vijand, van achter struikgewassen en boomen heen, blootstelde.

Had de vijand den moed gehad om ons aanteranden, wij hadden ons verzekerd kunnen houden, dat de bevolking ons niet zou hebben geholpen, maar onmiddellijk het hazenpad zou hebben gekozen.

In den avond van 12 September werd ons uit Mansinama het berigt toegezonden, dat een nieuwe toevoer van arfaksche en arfoersche mannen, ten getalle van 4 tot 500 man, binnen 2 dagen te Dorei zou wezen, naardien eenige Soeksche vaartuigen hen aan het strand van den noord-oosthoek gezien hadden, zoodat deze ijlings de vlugt namen en op Mansinama kwamen om dat mededeelen.

Ook kregen wij zijdelingsche mededeelingen, dat de vijand kennis droeg van de aangebragte lading steenkolen, zoodat zij pogingen zoude aanwenden, om de loods in brand te steken.

Daar de heer van Hasselt sints een paar dagen wederom ernstig ziek lag, waren de heer Jaesrich en mijn persoon de eenige overgeblevenen om daarvoor te waken.

In den nacht van 13 September deed men wederom pogingen om de tuindeur opentebreken, doch moest men wederom daarvan afzien, daar het geblaf der honden ons tijdig waarschuwde. Een paar geweerschoten naar de tuindeur gerigt bragt de zaak weder in orde.

De plaatsing eener steenkolenloods te Dorei was in de gegeven omstandigheden stellig minder gewenscht, doch

reeds bij mijne komst te Dorei trad ik deswege in overleg met de zendelingen, die mij verklaarden, dat Mansinama in dat opzigt nog veel onveiliger was dan Dorei.

Te Dorei had men voorshands alleen last van de arfaksche en arfoersche stammen, doch ook dan alleen in geval van veete en vijandschap, terwijl daarentegen Mansinama het mikpunt was van al de vijandelijke stammen der omgelegen eilanden, die eene zoodanige loods al dadelijk aan de vlammen zouden prijs geven; terwijl de aanwezige zendelingen, op zoodanige tijdstippen moeite genoeg hebben om hun eigen woningen te bewaken.

Er bleef dus geen andere kans over dan de loods te Lonfabie te plaatsen, alwaar het terrein zich bijzonder daartoe leende en alwaar de loods steeds volkomen veilig zal staan, zoodra de vijandschap tusschen Dorei en de vereenigde arfaksche en arfoersche stammen zal opgehouden hebben te bestaan, hetgeen gebeuren zal, zoodra de vijand even zoo vele hoofden zal hebben teruggekregen als hij verloren heeft.

Op den 13^{den} werd het werk gestaakt en kapte de bevolking de struikgewassen achter de negorij weg om een vrij gezigt te hebben bij eenige beweging van den te verwachten vijand.

Ik bezocht op dien dag het eiland Nasmapie, tegenover Lonfabie gelegen, en vond de gronden aldaar buitengemeen geschikt voor aanplantingen van vele soorten van gewassen.

Hoewel door geen eenig riviertje doorsneden zijn de gronden er niettemin over 't geheel vrij vochtig, terwijl de zware bosschen, waarmede het eiland bedekt is, van de goede hoedanigheid der aardspecie getuigen.

Het deed mij leed mij niet te kunnen overtuigen van de goede hoedanigheid der gronden, die de zendelingen voor de tabakskultuur wenschten te bezigen.

Die gronden lagen te Ambarbakkie, en met de dagelijksche zware oostewinden was het niet mogelijk die plaats te bezoeken.

Ik moest mij te dien opzigte aldus vergenoegen met de details, die de heeren Jaesrich en Geissler mij gaven.

Zie hier de bazis, waarop door hen het aanzoek werd gedaan om de tabakskultuur te Ambarbakkie in te voeren, en waarin door de regering werd toegestemd.

De toestand der bevolking van geheel Ambarbakkie, gevestigd in de streken gelegen ongeveer tusschen 132 à 133 graden O. L., is sints onheugelijke jaren allezins beklagenswaardig.

Deze bevolking is woonachtig op 2000 tot 3000 voeten boven de oppervlakte der zee, en daar zij nimmer in aanraking is geweest met europesche natiën zoo was zij steeds blootgesteld aan allerlei knevelarijen van de zijde der bevolkingen van de omgelegen streken, als de Meforen en de eilanders van de groote Geelvinks-baai.

Handel en visscherij is onder haar onbekend, doch de rijst-, katjang- en tabaksteelt onderscheidt haar gunstig van de overige papoesche stammen, terwijl zij bovendien, door hare vreedzaamheid en lijdelijkheid, eene melkkoe is geworden, speciaal van de bevolkingen van Dorei en Mansinama, die jaarlijks geregeld derwaarts gaan en de opbrengsten van het land voor spotprijzen inkoopen of wel die wegrooven.

Hierdoor is zij van lieverlede in eenen toestand van schatpligtigheid geplaatst geworden aan Dorei en Mansinama, die thans de begeerde artikelen bijna niet meer inkoopen, maar ze naar willekeur en behoefte weghalen, met verbod aan den Amberbakker, om die goederen aan anderen te verkoopen, wanneer zij voor moord en plundering gevrijwaard willen wezen.

De Ambarbakkers zijn van aard gedwee en werkzaam, en het gevolg van die onderdrukking is, dat in menig opzigt de weg voor hen afgesloten is om zich met meer ijver en succes op de tabaksteelt toeteleggen.

Om in dien toestand eene wijziging te brengen en om

de Ambarbakkers zoo veel mogelijk van de verdere overheersching der Mefoorsche en andere volkstammen te vrijwaren, stelden de heeren Ottow, Geissler en Jaesrich aan de regering voor, om hen eenig voorschot te verleenen, ten einde voor gouvernements rekening op Ambarbakkie de tabaksteelt te beproeven en in het uitsluitend belang der bevolking uittebreiden.

De aanmoediging toch dezer kultuur, te betalen met artikelen, die de ambarbakkiesche bevolking voor huisselijke geriefelijkheden nog zoo zeer noodig heeft, en die thans, op de voorschreven onwettige wijze, door de Meforen worden verstrekt, zoude de dubbele strekking hebben:

1°. Om de welvaart onder die welgezinde en vreedzame bevolking te vermeerderen, en

2°. Om de evangelie-prediking aldaar met meerder en zekerder hoop op goeden uitslag te bewerkstelligen.

Het moet inderdaad met leedwezen gezegd worden, dat de edele mannen, die in deze verwijderde gewesten zich tot taak hadden gesteld de daarin wonende, verwilderde en verdierlijkte stammen tot betere te vormen, die daarvoor het grofste ligchaamslijden, door aanhoudende ziekten veroorzaakt, met moed en geduld hebben gedragen, tot nog toe van hunne zelfopofferende pogingen weinig vruchten hebben ingeoogst.

Mijn verblijf te Dorei heeft mij daaromtrent volkomen ingelicht.

Het heeft den zendelingen inderdaad niet aan vastberadenheid, volharding en ontelbare zware beproevingen ontbroken, doch, wat was er te verwachten van bevolkingen, die na 7 jaren inspanning en arbeid nog op den huidigen dag de door haar vermoorde ligchamen verminken, de deelen aan boomstammen ophangen en daarop hare pijlen rigten, terwijl zij bovendien na volbragte schanddaad zich tot de zendelingen vervoegen en hen mededeelen, dat zij de dapperste waren, die den aan-

val hadden geleid en de eerste hoofden hadden gesneld.

Ziedaar de tegenwoordige toestand van Dorei en Mansinama, en de belooning voor de menigvuldige ontberingen, beproevingen, folteringen en gevaren door de zendelingen doorgestaan.

Geen wonder aldus, dat deze opregte verkondigers van het evangelie andere wegen wenschten te betreden, die hen eenmaal tot het doel zouden kunnen leiden en als nieuw uitgangspunt eene proef wenschten te nemen onder bevolkingen, die gunstig en als vreedzaam en gedwee van nature bekend staan, ten einde met meer grond goede resultaten te kunnen verwachten.

De regering is, op eenige wijzigingen na, in het voorstel der zendelingen getreden, die thans voor eigen rekening de tabakskultuur op Ambarbakkie zullen beproeven, niet uit bejag op eigen voordeel, maar tot verligting van de arme onderdrukte bevolking van Ambarbakkie.

Het stelde mij daarom wel te leur, dat ik die streek en hare bevolking niet kon bezoeken, om ooggetuige te wezen van de belangrijkheid der plaats en de gesteldheid der bevolking.

Op 15 September zag ik, bij een bezoek te Mansinama, aldaar eenige groote prauwen van het eiland Jobie, die aldaar waren aangekomen om sago te verkoopen.

Iets naders omtrent de bevolking van Jobie willende vernemen, zoo verzocht ik den heer Geissler de bemanning te willen afvragen, of zij eenige wapenen hadden medegebragt, die wij volgaarne van hen wenschten te koopen.

Niet lang na deze uitnoodiging kwamen reeds eenige mannen aanzetten, daarna meerderen en weldra was het geheele voorhuis opgevuld.

Zij waren goed gebouwd, doch eer klein dan groot te noemen, terwijl allen ringen of varkenstanden aan de neuzen droegen, tot welk einde de lellen doorboord waren.

Aan de ooren hingen schulpen of glazen ringetjes, de

laatsten eigenhandig door hen gegoten. Ik vernam dat zij daartoe stukken van bottels zeer heet maken en in vloeibaren staat brengen.

Wij kochten eenige artikelen in, en toen de lust tot koopen groot begon te worden, bragten zij ons ook hunne afgodsbeelden (karowars) te koop.

Wij kochten eenigen van die beelden en ik vernam van den heer Geissler, dat zij zulks te voren nog niet gedaan hadden, doch dat zij vermoedelijk eene lange reis gemaakt hadden, waardoor zij verbitterd waren geraakt op hunne karowars, die zij thans vernederd en verootmoedigd hadden door hen als slaven te verkoopen.

Opmerkelijk is het, dat eenige jongelieden onder dezen stam geheel van het ras afwijken en prachtvol lang en golvend europeesch haar dragen, terwijl hunne kleur ook veel blanker is.

Ik vermoed dat zulks het gevolg is geweest van vermenging van het europesche met het papoesche ras.

De aanleiding daarvan kan geweest zijn, dat europesche schipbreukelingen aldaar in handen der bevolking gevallen zijn en in slavernij hebben verkeerd; altans kan voormeld feit alleen daardoor worden opgelost.

In den ochtend van 16 September ontvingen wij berigt, dat de Waropeners, met 25 prauwen, binnen kort voor Mansinama zouden verschijnen, ten einde wraak te nemen op den heer Geissler, omdat deze, zooals door dien heer werd verhaald, hen achtervolgende een hunner had gedood.

Daarenboven deelde de gezagvoerder van ons schip mij mede, dat hij onmiddellijk na het lossen van de steenkolen dacht te vertrekken, weshalve beide deze berigten de europesche gezinnen letterlijk in wanhoop bragten.

Dat de loop der gebeurtenissen tot nog toe eene gewenschte wending had genomen, ten minste de openlijke vijandelijkheden nog niet waren begonnen, kwam

daarvan daan, dat de vijand de overtuiging had ontvangen, dat wij, gesteund door onze geweren, krachtig genoeg waren om hem met verlies terugteslaan.

Echter hadden wij op iederen nacht met sluipmoordenaars te kampen, zoodat wij steeds de grootste waakzaamheid in acht moesten nemen.

Doch thans werd niet alleen Dorei, maar ook Mansinama bedreigd.

Bij onverhoedschen aanval te Dorei zouden de Mansinamers niet, zoo als vroeger, ons dadelijk ter hulpe snellen, daar zij thans hunne eigene negorij zouden moeten bewaken, voor welk geval de bevolking te Dorei hare hoop geheel op het ter reede liggend schip en op onze krachten, of eigenlijk op onze 9 geweren had gevestigd.

Maar wat moest er van dien stand van zaken komen, wanneer wij eenmaal vertrokken zouden zijn?

Wat zou het lot der zendelingen worden, waarvan te Dorei één zwaar ongesteld lag en de andere nauwelijks van eene ernstige ziekte hersteld was?

Ziedaar eenige vraagpunten, aan de beantwoording waarvan ik huiverde te denken.

Ik had daarover een breedvoerig gesprek met de heeren Geissler en Jaesrich, waarbij ik laatstgenoemde trachte te overtuigen, dat het zeer verstandig gehandeld zou wezen, dat de europesche gezinnen te Dorei gevestigd zich tijdelijk te Mansinama gingen vestigen, waardoor voorshands het onmiddellijk gevaar te Dorei ontweken en het toekomstig gevaar te Mansinama met grootere krachten bestreden zou kunnen worden.

Tot redding van deze ongelukkige verlatenen en tot voortdurende verzekering van rust en vrede in deze streken, en met het oog tevens op het belang der regering om haar gezag in deze gewesten krachtdadiger te doen handhaven, zou het welligt afdoende wezen, om te Dorei een tijdelijken post te plaatsen, met een luttel getal manschap-

pen, wat voldoende zou wezen om geheel de Geelvinksbaai te beheerschen.

Overigens wordt het wel tijd, dat de euvelmoed en de moord- en roofzucht der eilanders beteugeld worde, vooral van den stam der Waropeners, die zich herhaaldelijk aan roof- en moordtooneelen schuldig maken en door de vrees die zij inboezemen overal steeds gemakkelijk werk hebben.

Te 7 ure in den ochtend van 17 September was het lossen der steenkolen afgeloopen.

Met eene bevolking, die men dan eens door zachtheid, dan eens met nadruk aan het werk moest houden, die den arbeid niet kent, is deze uitkomst nog al vrij gunstig te noemen.

Ik heb dan ook de innige overtuiging, dat wanneer de Papoes nadere kennis zullen hebben gemaakt met den ijzeren wil, doch steeds vredelievende bedoelingen van het Nederlandsch gezag, en wanneer zij dat gezag meer van naderbij zullen hebben leeren kennen en waardeeren, de regering van dit onovertreffelijk schoon land en van de daarop wonende bevolking eene alles opwegende, belangrijke en hoogst voordeelige organisatie mag verwachten.

Mijn tijdelijk verblijf op Nieuw-Guineë en de ondervinding door de zendelingen opgedaan hebben toch ten duidelijkste aangetoond dat de Papoes met hoogst geringe middelen te beheeren zijn.

Bekend met de voorregten die een vuurwapen aan de hand geeft en geheel verstoken van dat middel om zich te kunnen verzetten, zijn zij gelaten en gedwee tegenover met zoodanige wapenen gewapende personen; terwijl het grootste bewijs van hunne bijzondere vrees voor geweren wordt gevonden in de feiten, dat de vaartuigen van de heeren van Duivenbode te Ternate en Ter Hoeven te Kema jaarlijks de Geelvinks-baai bezoeken en nog vrij wat verder oostwaarts opgaan. Men handelt alsdan met de als de ruwst bekende stammen, de zooge-

naamde Papoea-talandjang, doch steeds gedekt door een half dozijn geweerdragende mannen en nimmer heeft men nog last gehad van insolente handelingen van hunnen kant.

Eindelijk was de dag van ons vertrek uit Dorei aangebroken, en wel gevoelende, dat na ons heengaan de vijandelijkheden tusschen de ingezetenen van Dorei en de arfaksche en arfoesche stammen meer openlijk losbarsten zouden, en dat de verlaten toestand der europesche gezinnen te Dorei diep te beklagen was, doch door mij onmogelijk kon worden verholpen, nam ik met een treurig gevoel afscheid van de familiën te Dorei en Mansinama woonachtig.

Na 24 dagen verblijf te Dorei scheepte ik mij in den avond van 23 September in.

Te 2 ure in den nacht van dien dag, werd het anker geligt en kwamen wij met den uitloopenden stroom buiten de baai van Dorei.

In den ochtend van 24 September waren wij de N. O. punt gepasseerd.

Achter de kust ziet men in den verren gezigteinder de toppen van het Arfakgebergte te voorschijn komen, die in den ochtendstond duidelijk zigtbaar waren, doch door den grooten afstand, flauw boven de donkere wanden der kust, waar langs wij voeren, uitstaken.

De noordkust zelf is op deze hoogte niet hoog. Ik bereken de elevatie over 't geheel op ongeveer 700 voeten.

Tot nabij kaap Ignessoe loopt de kust in eene lijn en ongeveer op dezelfde hoogte voort. Daarna ontwaart men verscheidene bergreeksen, die zoowel de kust als het binnenland bezetten, hier en daar afgewisseld door hoog uitstekende toppen.

Klaarblijkelijk hebben deze reeksen echter geene gemeenschap met elkaâr, maar worden zij op verschillende afstan-

den van elkaâr gescheiden, door diep inloopende baaijen of bogten, sommigen met eilandjes bezet.

Van kaap Ignessoe af beginnen de kust en het binnenland meer en meer te rijzen, tot dat zij nabij de kaap de Goede Hoop de hoogste elevaties bereiken van 5 tot 6000 voeten; doch dan daalt het terrein af en is het nabij de Galowo straat bijna geheel vlak.

Het is achter deze kaap, in het binnenland, waar de zoo gevreesde Karoners (menscheneters) woonachtig zijn, die geene slavernij kennen, doch de gevangenen vermoorden en opeten. Aan de kusten zijn mefoorsche negorijen gevestigd.

Het voorgeven van den heer von Rosenberg, bij het verhandelde na afloop der expeditie in 1858, dat nabij de eilanden Middelburg en Amsterdam de Ambarbakken aan boord kwamen, is onjuist.

Zooals hiervoren is aangetoond geworden, zijn de Ambarbakken bergstammen, die nimmer naar de kust afgedaald en met de zeevaart ten eenemale onbekend zijn.

De Meforen bewonen steeds de kusten; iets meer het binnenland in de Ambarbakken, en in het middengedeelte de Karoners, zoodat de laatsten aan de Ambarbakken grenzen.

In den ochtend van 26 September waren wij voor de opening van straat Galowo, doch hier kregen wij Westewind zoodat wij herhaaldelijk heen en weêr moesten laveren om de Pittstraat binnentezeilen.

Eerst in den avond van 27 September kwamen wij voor den mond van en in den nacht door dit nauwe vaarwater.

Dagen lang door tegenwind en stroom en stilte opgehouden bereikten wij eerst in den avond van 5 Oktober Boeano.

Hier scheepte ik mij in in eene orembaai, en met dat vaartuig ondernam ik verder de reis naar Amboina,

alwaar ik, met Zuid oostewind kampende, eerst op 10 October behouden aankwam.

Amboina, 11 October 1863.

DE BATOE-TOELIS TE BATAVIA,

DOOR

J. S. G. GRAMBERG.

I

Weinig bewoners van Indië's hoofdstad zullen bekend zijn met de zonderlinge omstandigheid, welke aanleiding heeft gegeven om aan de straat nabij de weeskamer den algemeen bekenden naam van *Batoe-Toelis* te verschaffen.

Ik twijfel echter niet of enkelen zullen, bij het maken van een rijtoer of wandeling, en van uit gang Patjenongan de Batoe-Toelis inslaande, zich zelven hebben afgevraagd, waarom juist die straat een geschreven naam bezit, iets, wat ik niet geloof dat elders op geheel Weltevreden plaats vindt.

Ik ben in de gelegenheid die vraag op te lossen, en zal hier de daarop betrekking hebbende gebeurtenis mededeelen, welke omstreeks het jaar 1830 plaats greep en op de toenmalige bewoners dier buurt een vrij diepen indruk maakte, terwijl tevens de thans nog bestaande beeldengroep, welke daartoe aanleiding gaf, in een reuk van heiligheid is gekomen, die den tijd niet heeft kunnen uitwisschen; want de bevolking der nabij gelegen kampong— zoowel inlanders als chinezen — bewijzen aan bedoelde steenen beelden; die als Kramat onder een afdak staan, nog allen mogelijken eerbied en brengen vaak bij ziekte of ongeval offeranden derwaarts.

Die steengroep heet Batoe-Toelis.

Het eerste berigt, dat ik hieromtrent mogt inwinnen dag-

teekent van het begin van 1862, toen ik een der nederige doch gezellige huisjes van Batoe-Toelis betrok. Toen trof mij al dadelijk het verschijnsel, dat juist *deze* straat aan den ingang bij Patjenongan een geschreven naam op twee korte pilasters vertoonde en vroeg ik aan onderscheidene personen de reden daarvan. Het vrij onbestemde antwoord kwam hierop neder, dat die naam herinnerde aan eenige oude steenen, in vroeger jaren aldaar gevonden. Dit maakte mij niet veel wijzer en wekte evenmin mijne opmerkzaamheid op, zoodat een verder onderzoek er naar niet bij mij opkwam.

Na ettelijke maanden in die buurt te hebben gewoond, kwam iemand uit de achter mijne woning gelegen kampong, beleefdheidshalve aan mij en de overige buren verlof verzoeken, om eenige dagen — of liever gezegd nachten— te mogen feestvieren, hoofdzakelijk bestaande in het onophoudelijk roeren der gammelan, met de uitnoodiging tevens om de feestvreugde eens te komen zien.

Dit deed ik dan ook, vooral met het oog op meerdere kennismaking met zeden en gebruiken bij den inlander.

Een nauw voetpad, een wankelend brugje of liever een plank over een moddersloot voerden mij derwaarts. Groot was het gedrang en luid het gejoel en gegons in die beperkte omgeving. Eene rongeng, juist op dat oogenblik *performing*, had moeite om met hare schelle stem zich boven dat verward geluid te doen hooren. De toekang auer en de toekang kwee hadden insgelijks zich met hunne walmende lampen en eigenaardig riekende ingrediënten op het smalle wegje geïnstalleerd, zoodat er evenmin plaats was om zich te bewegen, als versche lucht om te ademen.

Zeer spoedig had ik dan ook genoeg aan dat alles, want om zoo iets indrukwekkend, mooi of zelfs maar aardig te vinden, moet men geheel, half of drie kwart inlander zijn. Trouwens dit laat zich gereedelijk begrijpen.

Ik keerde dus weldra terug, en wat ik bij het komen niet had gezien, door den digten drom van feestgangers en nieuwsgierigen, ontwaarde ik nu ten gevolge eener schifting in de menschenmassa. En wat zag ik? — Een huisje, iets grooter dan een hondenhok, voorzien van eene deur van latwerk. Daar binnen brandden een paar reukhoutjes, een dun offerkaarsje, en walmde een potje met minjan (benzoïn), alles geplaatst op een terrasvormig stellaadje, niet ongelijk aan eene bloemenstelling voor het bordes van menig indisch huis. Achter die offergaven bevonden zich een regtopstaande zerk, een zittend beeld, met oude lappen omwonden, en een kleiner beeld er naast. Alles was in een waas van onzekerheid gehuld, ten gevolge der armzalige verlichting welke daar binnen heerschte, en ik dacht onwillekeurig aan die kleine moeder Gods kapellen, welke ik zoo vaak in afgelegen streken van België en Frankrijk had gezien, en waarin de vroome hand van dezen of genen dorper een kaarsje als offerande had ontstoken.

Niet zonder eenige bevreemding vroeg ik aan een voorbijganger wat dat huisje beteekende.

„Ada Kramat toean!" zeide de man met eenige haast, en snelde daarop naar het feest, dank zij eener vernieuwde intonatie der gong.

Ik tuurde nog een oogenblik naar binnen en verwijderde mij toen langzaam. Weldra kwam een bejaard inlander met een vrij gunstig uiterlijk mij te gemoet, en nog steeds begeerig om iets van dat zoogenoemde heilig graf te vernemen, vroeg ik er hem naar.

„O mijnheer! — zeide de man — dat is de *Batoe-Toelis* waarnaar de geheele buurt heet; die steenen bezitten bovennatuurlijke krachten en hebben vooral het vermogen om zieken weêr gezond te maken."

Tevreden dat ik nu achter den waren naamoorsprong was gekomen der Batoe-Toelis, doch tevens benieuwd er

iets meer van te vernemen, vroeg ik „maar vriend! waar zijn die steenen dan van daan gekomen?"

„Ik zal mijnheer zeggen wat ik er van weet, hoewel ik slechts een mensch uit Tjiandjoer ben en eerst sedert veertien jaren in deze kampong woon."

„Voor lange jaren was hier niets te vinden dan sawahs, de grond was nog laag en huizen stonden er niet behalve de weeskamer."

Dit zeggende wees de man, hoewel het duister was, in de rigting van genoemd gebouw.

„Toen kwam een heer uit Java en woonde in de weeskamer."

„Deze heer was magtig en goedertieren, hij had de wonderbaarlijke steenen van verre medegebragt. Zij vertoonden groote krachten en toen schonk die heer de steenen aan de lieden uit de kampong, en zij waren er zeer verheugd om."

„Gelooft gij — vroeg ik zeer ten onpas moet ik bekennen — dat die steenen inderdaad wonderen doen?"

„Wel — zei mijn cicerone met een ernstig gezigt — wanneer men ziek is en men komt hier sembaijang, dan wordt men weêr gezond: dat is zeker."

„Ik weet dit bij ondervinding. Voor een tiental jaren was een mijner kinderen ziek, zeer ziek, en geen obat hielp, ofschoon ik bij drie verschillende doekoens was geweest."

„Toen kwam er eene oude vrouw bij mij en zeide: „ga offeren bij de Batoe-Toelis!"

„Ik twijfelde toen nog."

„Wel — vervolgde mijne raadgeefster — is Ma-Sedep niet beter geworden even goed als het kind van Si-Piring en de vrouw van den waronghouder Lim Kwie? Ga dus offeren man!"

„Ik ging toen voor deze Kramat sembaijang en — mijn kind werd beter."

Mijn gelaat of mijne houding moet op dat oogenblik iets uitgedrukt hebben wat naar twijfel zweemde, ten minste de man verwijderde zich plotseling, bij zich zelven mompelende: „Wat zijn die Blanda's toch ongeloovig!"

II.

Indien ik met het bovenvermelde eindigde zou ik al zeer slecht voldoen aan de weetgierigheid mijner lezers: ja, ik zou mij schuldig maken aan halfheid, zoo ik den eigenlijken grondoorsprong der legende niet tevens mededeelde.

Gelukkig ben ik in staat zulks te doen, vooral na bekomen inlichtingen van eenige leden der bekende familie Bik, de voormalige eigenaars van het tegenwoordig gebouw der weeskamer, en hoofdzakelijk door de welwillende inlichtingen van den ouden landheer J. Th. Bik, den vroegeren reisgenoot van professor Reinwardt.

Er is echter een tijdsverloop van ongeveer vier jaren tusschen mijne eerste en mijne latere kennismaking met de bewuste beeldengroep.

Korten tijd toch na de bovengeschetste ontmoeting voerde mijne bestemming mij naar Sumatra. Door de geheel nieuwe omgeving en het verschil van werkkring geraakte de vrij onvolledige ontdekking zoo niet in het vergeetboek, dan toch op den achtergrond. Doch na eene afwezigheid van ruim drie jaren weêr te Batavia komende rees de natuurlijke wensch bij mij op om weêr eens rond te rijden. Ik snorde alzoo langs 's Heeren wegen, straten en pleinen, in dat eigenaardig genot verdiept, hetwelk herinnering aan vervlogene tijden en eenmaal bezochte plaatsen den denkenden mensch immer verschaft. Half in gedachten verdiept, keek ik toevallig op toen mijn wagen van uit gang Patjenongan de Batoe-Toelis indraaide. Bij het zien van het bekende opschrift op de wit gepleisterde palen, kwam onmiddellijk het verlangen bij mij op, om

het huisje te bezoeken, waar de oude beelden moesten te pronk staan.

Maar wie schetst mijne bevreemding toen ik, hoe ook ter linkerzijde van den weg zoekende, mij niet meer kon oriënteren. Een tal van nieuwe, nette huisjes was verrezen. Het smalle kampongpad, het wankelend brugje en de moddersloot waren verdwenen en daarmêde ook het zoo gevierde Kramat.

In plaats daarvan zag ik een flinken, breeden rijweg, ter weêrszijden omzoomd van nette kampong-huizen en zindelijke warongs.

Die rijweg verbindt thans de Batoe-Toelis met Noordwijk.

„Waar is nu mijn heiligdom gebleven!" was mijne eerste gedachte, doch ik vervolgde: „geen nood! men zal het slechts verplaatst hebben; men doet in Indië niet zoo ligt afstand van een palladium van dergelijke krachten, adres aan het wonderkanon in de benedenstad."

Ik rigte mij naar een Chinesche warong en vroeg om teregt gewezen te worden. Doch de eigenaar wist niets van de zaak; hij had zich pas in die buurt gevestigd.

Onderwijl hadden zich eenige nieuwsgierigen om mij heen verzameld — iets wat zoowel te Parijs als te Overschie zou gebeuren — en toen men op de hoogte was van hetgeen ik verlangde, riepen onderscheidene stemmen: „Mijnheer moet het maar aan mandoer Johan vragen, mandoer Johan weet het wel!"

Ik liet mij het huis wijzen van mandoer Johan, maar mandoer Johan was er niet. Nieuwe teleurstelling!

Eindelijk bragt men mij in een zeer zindelijk kampong-huis, waarvan het erf goed onderhouden en behoorlijk afgesloten was.

Eene bejaarde inlandsche matrone, zeer spraakzaam en voorkomend, wees mij te regt. Het huisje met de beelden stond in een veiligen hoek op haar erf, en zoo zag ik dan ten laatste mijn verlangen vervuld.

Ik had het voordeel nu alles bij daglicht te kunnen beschouwen, en het berouwde mij niet de moeite te hebben genomen eener tweede en meer volledige kennismaking met de nu te beschrijven beelden. Vroeger toch had ik ze slechts vluglig gezien bij het weifelend licht van een paar offerkaarsjes.

In het dak van het gebouwtje staken eenige van die bontgekleurde kembang paijong, welke de inlander vaak bezigt als hij bij een heiligdom komt offeren, en vóór de beelden stond de reeds vroeger genoemde kleine stelling waarop reukwerk werd gebrand.

Ik verzocht de oude kain weg te nemen, die het middelste beeld voor een groot deel bedekte.

Men verbeelde zich mijne verwondering over de vreemdsoortige zamenvoeging dezer steengroep.

Links stond een eerwaardige grijze zerk, waarop raadselachtig kawischrift was gebeiteld en waaraan de tand des tijds het zijne had gedaan; regts bevond zich een bekend beeld uit den tijd der Hindoe-vereering.

Het was namelijk eene achtarmige Doerga, staande op een buffel, bezig met den kwaadaardigen reuzenvorst, Mahesa, die het den goden zoo lastig maakte, in zijne pruik te pakken, op het oogenblik dat hij het bufeldier— zijne incarnatie — meende te ontvlugten. Ook dit beeld had door verweering eenigermate geleden.

In het midden bevond zich het grootste, tevens het hoofdbeeld van aanbidding, want van dáár gingen de miraculeuze genezingen uit, waarin de geloovige kampongbewoners zich nu en dan mogten verheugen. Dit beeld stelt— naar de opgaven der inlanders—een biddende hadji voor. Niet alleen dewijl het volgens de legende eens een sembaijang heeft gemaakt, maar ook wegens het dragen van tulband en rozenkrans (tesbéh).

Het beeld namelijk zit kruisbeens, is voorzien van een bidsnoer en draagt een tulband, waaruit een paar mon-

sterachtig groote ooren te voorschijn komen. Die tulband zou, naar mijne meening, wel een soort van pruik of haarbos kunnen zijn, terwijl de tesbéh even goed voor eene Hindoe aksamala kan doorgaan. Neemt men nu de groote ooren in aanmerking, dan zou men het als een Boedhabeeld kunnen aanmerken uit de vroegste tijden der Hindoe-vereering op Java. Jammer dat het gelaat zóó geschonden is, dat eenige type onmogelijk kan worden onderkend, doch het beeld is veel plomper en minder geacheveerd, dan die waarlijk fraaije gewrochten uit den lateren bloeitijd der Hindoe-vereering.

Zooveel is echter zeker, dat ik tot heden nergens elders zulk een beeld heb gezien: noch in de verzameling van het Bataviaasch genootschap, noch in de zeer opmerkenswaardige beeldenkamer der Chinesche Klenteng te Passar Bahroe, noch eindelijk in de afbeeldingen van Raffles en anderen.

Ik neem derhalve hier de vrijheid meer ervaren oudheidkenners uit te noodigen dit beeld te gaan zien, en dan uit te maken of het inderdaad een hadji voorstelt of niet. Mij altans zou het vreemd voorkomen dat het Islamisme iets van dien aard zou bezitten, als zijnde daarbij „gesneden beelden," even als bij de Mozaïsche wet ten stelligste verboden. De eenige voorbeelden betreffende het maken van afbeeldingen onder de moslim zijn: eerstens, dat men aan het hoofdeinde der turksche graven veelal een gebeeldhouwden tulband aantreft, en tweedens, dat men sedert eenigen tijd begonnen is grove teekeningen te maken van den tempel te Mekka, met den zich daarin bevindenden Kaäba, doch van beeldtenissen als de hier besprokene is mij niets bekend.

Het beeld is dus wel een nader onderzoek waardig.

Intusschen wil ik tot slot dezer regelen de herkomst en de legende van deze zoo vreemd geassorteerde groep verhalen.

III.

Omstreeks het jaar 1830 woonde in het tegenwoordig gebouw der weeskamer de heer A. J. Bik, baljuw van de ommelanden van Batavia. Dat huis was gebouwd door den raad van Indië, David Johan Smit, die onder anderen ook de sluis bij Tanggeran heeft doen daarstellen. Daarna ging het huis over aan het raadslid van Hoesem, die insgelijks bekend staat als vele kapitale huizen te hebben gebouwd.

De raadsheeren van dien tijd schijnen dus magtig veel bouwlust en disponibele gelden gehad te hebben!

Eindelijk ging bedoeld huis over aan den heer Bik.

Toen bezat het gebouw nog eene bovenverdieping, welke de eigenaar er af liet nemen: welligt uit voorzorg tegen plaatsgrijpende aardbevingen.

Van de eigenaardige bijgebouwen, welke men thans nog ter weêrszijden van de weeskamer ziet, diende het eene tot eet- en het andere tot danszaal; een bewijs dat gastvrijheid en gulhartige vrolijkheid in die dagen even sterk waren uitgedrukt, als de tegenwoordige mode der stijve en vaak ongezellige receptiën.

Andere tijden, andere zeden!

Het erf van genoemde woning, toen met ab- en dependentiën bekend onder den naam van landgoed Berendrecht, was tamelijk uitgebreid.

Het strekte zich uit naar den kant van Noordwijk tot aan den hoek, waar zich thans het commensalenhuis bevindt, bekend onder den classieken naam van *Moeder Ernst*.

Aan de achterzijde werd het begrensd door gang Patjenongan, terwijl de Berendrechtslaan een grenspad was, hetwelk naar eene koekraal voerde.

Verder strekten zich sawahs uit, zoo als de naam van het naburige Sawah-besar nog aanduidt. De bodem was toen nog drassig en laag.

Onze baljuw liet echter het gedeelte nabij het Molenvliet aanhoogen en met klappers beplanten — waarnaar de Berendrechtslaan nog den inlandschen naam draagt van Kebon klapa – terwijl hij tevens de stichter werd van een groot deel der sierlijke woningen, welke van af genoemde laan tot aan den hoek van Noordwijk en Molenvliet zijn gelegen.

De heer Bik had uit zijne vorige woonplaats, Singasarie in het Malangsche, eenige beelden, steenen met inscriptiën en andere oudheden medegebragt. Daar onder behoorde ook de hierboven beschreven groep.

Een en ander werd als sieraad of curiositeit hier en daar in den tuin geplaatst. Nu trof het, dat het getulbande beeld in gezelschap van den kawisteen en de Doerga (bij de Javanen bekend als Loro Djonggrang) onder een waringin-boom zijne plaats had gevonden.

Reeds een geruimen tijd had dit beeld deftig onder het groene looverdak van zijn waringin-boom gestaan, zonder een lid te verroeren of zelfs het minste teeken te geven van zijne wonderkracht.

Op een fraaijen morgen lag het echter voorover gevallen.

Of dit nu door de langzame inzakking van den drassigen bodem was veroorzaakt, of door het uitzetten der boomwortels, of wel wegens het aanrijden eens wagens van een aankomenden of vertrekkenden gast: het beeld lag voorover.

Eene oude vrouw uit de naburige kampong voorbij den waringin-boom gaande, om zich in het nabij zijnde Molenvliet te baden, vond tot hare bevreemding, het beeld, dat zij tot heden toe overeind had zien staan, met het aangezigt ter aarde gevallen. De ziel ging echter voorbij en vergat hare verwondering in het frissche morgenbad.

Kort daarop komt baljuw Bik, vergezeld van een paar oppassers, diezelfde plaats voorbij wandelen, ziet het voorovergevallen beeld, laat het heel eenvoudig door de

hem verzellende lieden wêer overeind plaatsen, en zet daarop zoo kalm mogelijk zijne wandeling voort.

Maar nu komt onze oude matrone van haar bad terug en vindt, o verbazing! het beeld, dat kort te voren met het aangezigt ter aarde lag, wêer overeind staan.

Het was het uur van het morgengebed. Zeer duidelijk en onwederlegbaar was het derhalve, dat het beeld een sembaijang had gemaakt, en weer uit eigen beweging was opgestaan. Maar kon het dit wel doen zonder bovennatuurlijke krachten te bezitten? Inderdaad het was een wonderbeeld!

Dat het oude wijf hierover mirakel schreeuwde in de belendende kampong; dat de bevolking daarop in rep en roer geraakte en een groot aantal geloovigen het wonderbeeld in stomme verbazing kwam aangapen is zeer natuurlijk.

Onze gemoedelijke magistraat maakte daarop de omwonende bevolking overgelukkig, met haar die bovennatuurlijke beelden af te staan. De reuk van heiligheid, welke vooral het getulbande beeld erlangde heeft het tot heden behouden, want menige zieke is genezen na voor hetzelve te hebben geofferd.

Toen ik mij van het beeld, na gedaan onderzoek, verwijderde werd het onmiddellijk weer met de oude kain omhangen, en een reukwerk (minjan) ontstoken als verzoening voor de gepleegde heiligschennis.

Doch — nogmaals vraag ik — wat stelt die tulbanddrager voor? wat is zijn oorsprong?

Meester-Cornelis, November 1866.

IETS

OVER DE

BIJ DE DAJAKS IN DE WESTER-AFDEELING VAN BORNEO ZOO GEZOCHTE TEMPAJANS OF TADJAU'S,

DOOR DEN ADSISTENT-RESIDENT

C. KATER.

Reeds een geruimen tijd geleden had ik plan iets te leveren over de door de Dajaks alhier zoo duur betaald wordende aarden potten, bekend onder de algemeene benaming van *tempajan* of *tadjau*.

Onder de gegevens die ik ter zake verzamelde was een oud maleisch handschrift met teekeningen.

Bij eene oppervlakkige lezing van dit, uit losse vellen bestaand geschrift, dacht ik met eene vertaling ervan te kunnen volstaan, maar onder het vertalen bemerkte ik, dat, hoe uitvoerig die stukken ook waren, er nog veel aan ontbrak om een juist denkbeeld dier potten te kunnen vormen, en dat de geschriften, waarvan eene zoo goed mogelijke vertaling hieronder volgt, meer bevatten eene handleiding voor den handelaar in tempajans, dan wel eene volledige beschrijving van die potten.

Ik zal trachten het ontbrekende zoo veel mogelijk aantevullen.

In het handschrift wordt zoo wel de afkomst en het gebruik der potten, als de soort klei, waaruit zij zijn zamengesteld met stilzwijgen voorbijgegaan. Verder worden lang niet alle soorten genoemd, maar bepaalt het zich hoofdzakelijk tot de op de Melawie meest gewilde soorten.

Omtrent de afkomst en het gebruik der potten kan ik mij gedragen aan hetgeen Professor Veth, op bladzijde 264 van het tweede deel van zijn „Borneo's wester-afdeeling, geographisch, statistisch, historisch, voorafgegaan door eene algemeene schets des ganschen eilands" daarover zegt. Alleen hebben de dure soorten van tempajans, bijv. de *blanga*, en welligt ook anderen, nog hunne eigene geschiedenis, dat is te zeggen, die van hunne afkomst.

Die geschiedenis klimt echter zelden verder dan eenige generaties op, en verliest zich dan in het duister.

Zoo kan men bijv. de afkomst der *blanga* van den Panumbahan van Sintang niet verder nagaan dan zes geslachten.

De soort van klei, waaruit ze vervaardigd zijn, is bij de verschillende tempajans niet dezelfde; de *roesah* ziet er, wat klei en verglaassel aangaat, oppervlakkig het beste uit; de kleur van het verglaassel is helder bruinachtig rood; de *blanga* is uiterlijk minder helder van kleur en heeft veel overeenkomst met de *down toeah;* deze echter is veel zwaarder en eenigzins naar de blauwe of paarsche kant van kleur.

De Sintangsche vorsten hadden vroeger twee nagenoeg gelijke *blanga's;* één daarvan komt op de teekening voor, (*) en is de andere, bij een 30 jaren geleden plaats gehad hebbende brand gebroken. De scherven daarvan hebben nog altijd eenige waarde.

De door Profesor Veth van Muller gecopiëerde *blanga* en *halimau* zijn hier niet bekend, en zouden ook volstrekt niet gewild zijn; eene oppervlakkige vergelijking met de hiernevensgaande, door den heer Ouwens vervaardigde teekeningen zal spoedig het verschil, speciaal in den draak, doen zien.

De kop van den draak heeft wel iets van die gedrochten,

(*) Zie plaat III.

die men in Javaansche afbeeldingen of poppen bij het wajangspel ziet, wat pleit voor de Javaansche afkomst.

Hoe ze echter van Java hier zijn gekomen ligt geheel in het duister.

Volgens den Panumbahan is de in zijn bezit zijnde *blanga* reeds sedert Sultan Nata in handen der Sintangsche vorsten, en is de tegenwoordige, na Sultan Nata, reeds de zesde vorst.

Behalve die potten heeft men in deze afdeeling nog een soort kommen en borden, waaraan men mede Javaanschen oorsprong toekent, en die met *f* 20 en *f* 25 betaald worden. De mij vertoonde exemplaren zijn van bruine verglaasde aarde, dik en zwaar en ook van eene vuile paarsche kleur.

Door de buitensporig hooge prijzen, die voor de echte tempajans betaald worden is er soms veel geld mede te verdienen. Voor hen, die niet goed in de zaak te huis zijn, blijven die tempajans altijd een gevaarlijk handelsartikel. Eenige jaren geleden kocht een Sintangsch handelaar, Toeah, eene *blanga* te Samarang, voor *f* 1400, en kon er hier niet meer dan *f* $2^1/_2$ voor terugkrijgen.

In de beschrijving van het geslacht der potten heerscht ook verwarring. Op de eene plaats in het handschrift wordt gezegd, dat het staan der draken tegen elkander, in of achter elkander het bewijs is dat de pot mannelijk of vrouwelijk is; elders weder dat men het aan de schubben kan zien; terwijl andere weder geen geslacht hebben; bijv. de *down toeak*.

De deksels op de potten zijn geheel fantaisie van den tijdelijken eigenaar. Ter verduidelijking van de *naga's*, draken, voeg ik hier nog bij, dat deze bij de fijnere soorten van binnen uit, terwijl de klei nog nat was, zijn uitgedrukt en bij de mindere soorten er van buiten tegen zijn geplakt.

BESCHRIJVING DER VERSCHILLENDE TEMPAJANS VOLGENS HET HANDSCHRIFT.

a. De *kelakian* (plaat I); met acht of minstens zes ooren, is hoog 5 of minstens 4 span, met rood of geelachtig verglaassel.

Zeven of acht ooren doen de waarde stijgen.

De indruk van de vingers op de ooren, om die er tegen te drukken, is plat. Wanneer het einde daarvan scherp is, is het eene mannelijke; is het einde van het oor niet scherp dan is het eene vrouwelijke. Wanneer de ooren getand zijn is ze van geringe waarde.

De versierselen, die op het ligchaam van de *kelakian* voorkomen zijn soms compleet, soms ontbreekt er ook wat aan; in het laatste geval wordt de prijs minder. Als men ze vindt met een rand aan de opening is zulks de beste kelakian.

De versierselen zijn: fig. 2. Dit is de loeajan, haspel van het spinneweb. Fig. 3. Dit heet makanan (eetwaar). Fig. 4. Dit is de draaiplank (een spil). Fig. 5. Dit is de oeloe pengajoe, handvast van een korten riem of pagaaijer. Fig. 6 en 7. Dit is de boenga, bloemversiersel. De ooren zijn dwars, plat en niet gestreept.

a. Dit is de mannelijkheid (boetoe). De prijs van de kelakian is 50 picols (koper).

De mannelijke kelakian, als deze, vindt men zelden.

b. De *sebankang* (plaat I); met zes staande ooren, rood verglaassel, hoogte 5 of minstens 4 span.

De ooren zijn groot en met een wijde opening, zoodat er een kinderhand kan doorgestoken worden. Ook onder aan het oor kan men een rentaka (zeer kleine lilla) of een parang ophangen. De prijs is 8 picols (koper).

c. De *lakian* (plaat II); deze is niet geschubt en de breedte van den draak doorgaans drie vingers, maar nooit

kleiner dan twee vingers; de ooren zijn $1^1/_2$ vinger tot een duim breed en iets dunner dan de ooren van de *brahan*. De *lakian* heeft gedeeltelijk in elkander gedraaide kringen en gedeeltelijk niet.

Van de *brahan* zijn soms de pot, de hals en de randen gelijk aan die van de *lakiar*, soms is ook de draak eenigzins anders. Om die soorten te onderscheiden lette men er op, dat de *brahan* geschubt is en de ooren slechts een duim groot zijn, rond en met neusgaten; nog zoo veel te beter als ook de neus en de oogen van den draak met gaatjes zijn, zulks is een zeker bewijs voor de echtheid.

Het verschil tusschen de *lakian* en de *brahan* is dat de laatste geschubt is en met neusgaten aan de ooren; is dezelve niet geschubt dan is het een *lakian*. De beste soort *brahan* is die waarvan de schubben ver uit elkander staan en die eene vrucht heeft, die de draak wil pakken. Loopen verder de staarten in elkander, dan is zulks de beste *brahan*, *lakian* of *tadjau matjan*, maar zelden ziet men zoodanige.

Voorts maken de horens, kam, lippen, baard, tanden, slagtanden, tong, oogen en neus den pot mooi en doen den prijs stijgen. Als er eenige daarvan ontbreken gaat de naam en waarde van elke *brahan*, *lakian* of *tadjau matjan* verloren.

Indien van de pooten een naar boven en een naar beneden staat, vermeerdert de waarde; indien deze beiden naar beneden staan, wordt de waarde van elke *brahan*, *lakian* en *tadjau matjan* minder.

De schubben (van den draak) noemt men op de Melawie *pantah poentjit;* zulks wil zeggen *ikan klie*, een zwarte gespikkelde riviervisch, veel overeenkomst hebbende met de sembilan. Zijn ze anders dan vermindert de waarde van elke *brahan*, *lakian* en *tadjau matjan*.

De kringen op den rug van den draak noemt men op de Melawie *tentarch rabei* en in de Kajan *pantar* (getitteld

met een parang). Als die kringen er niet zijn wordt de prijs van elke *brahan*, *lakian* en *tadjau matjan* minder.

d. De *blanga* (plaat III); van deze zijn er drie soorten: vooreerst de *blanga beriehiet* (gerand); de tweede, *tamoen* (middelmatig); de derde, *riempah* (gebroken; niet geheel stuk maar beschadigd) genaamd. De *blanga* wordt beriehiet genaamd, omdat dit zooveel beteekent als een in tweeën gespleten rottan midden om den hals. Als dezelve bertoempah (twee boven elkander), en ook aan den bovenkant van den hals een weinig bertingkat (ingebogen) is, dan heet ze *rantoengan* (Daj. voor bertingkat), maar zelden komen ze zoo volledig voor.

De tweede of middelste soort noemt men *tamoen*, omdat ze niet beriehiet is; overigens ziet ze er juist even zoo uit, enkel omdat er de rand aan ontbreekt is de waarde minder.

De derde soort blanga is de *riempah*. Deze is de minste soort. Als wij er een ontmoeten, waarvan de naga (draak) en het ligchaam gelijk is aan de *blanga*, maar verschillend van nek en bibir (rand), even als de rand van een alang alang heet dezelve *riempah* en *trada padanja menangkong beriehiet*. (*)

Voorts zijn er drie zaken, die het fatsoen aan de *blanga* geven. Vooreerst de *blanga tiengang*, een groote vogel met een geelen knop op den kop; ik geloof de Rhenocerosvogel. Dan de *blanga biengkon*, (terlindong, verborgen); ten derde de *blanga bako* (blad) en ten vierde de *blanga kemies*, (besaroh, ruilen, vergissen). Alle vier soorten zijn niet meer waard dan 25 reaal Melawie (*f* 25).

Men herkent dezelve aan twee zaken: ten eerste aan het tellen van de kringen op den pot, of deze van weêrs-

---

(*) Volgens mijn tolk wil dat zeggen, dat de riempah, beriehiet zijnde volstrekt geen waarde heeft.

zijden gelijk zijn, en ten tweede, dat het verglaassel niet tot onder aan den rand van den pot is. Voorts moet iemand die er verstand van heeft ook op de klei letten, en als de kringen niet gelijk zijn, aan den eenen kant vijf en aan den anderen kant zes of zeven, en het verglaassel tot onder aan den rand van den hals, moet men daar wel op acht geven, en mag de pot niet kleiner zijn dan 5 span in omtrek en $2^1/_2$ span hoog, en niet grooter dan 7 span op eene hoogte van $3^1/_2$ span. Kleine potjes van die soort bestaan niet. Als men er een van ontmoet is het een van mindere soorten.

Fig. 2 is de teekening van den draak der *blanga*. Nimmer is dezelve *beëngsongap* (met de koppen naar elkander), maar altijd *beëngtondah* (achter elkander volgende). Indien men onder of boven den draak nog een kleine figuur heeft, gelijk aan een vischje, is het de duurste soort, maar men ontmoet ze zelden.

a. Noemt men *pempie soega* (een potje rijst) maar men ziet ze zelden.

b. Als men er ontmoet zooals deze teekening voorstelt, heet dezelve *toetah kantang* (korte stukjes hout om vuur aan te houden), maar men ziet ze zelden.

De pooten van de *naga* zijn nooit in kruipenden vorm (bijv. een naar beneden en een langs het ligchaam), bij iedere *blanga* hangen de pooten naar beneden.

De vijf ringets op den rug van den draak heeten *tonkoesenkoemang* (drie stukjes hout of ijzer in den grond geslagen om een potje op te koopen). Zoo zijn al de draken van de goede blanga's.

Als de pot onder de randen van den hals niet verglaasd is, is het geen blanga.

Indien de kringen van den pot niet ongelijk zijn, is het geen blanga.

Fig. 3 dit zijn de afbeeldingen van de ooren; het gebruik is

zes en als de pot kleiner is vijf; nooit staan de ooren dwars, altijd staande.

e. De *rawie* (plaat IV); met zes staande ooren, 4 of 5 span lang en rood verglaassel. De waarde is drie pikol koper, à *f* 80. de pikol.

f. De *meradjang* (plaat IV), deze heeft geen versierselen, maar zes staande ooren, het verglaassel is geelachtig of rood, en is dezelve 5 of 4 spannen hoog. De waarde is 68 pikol koper.

g. De *tadjau madjan* van Abong Abos (plaat V).

De lippen scherp naar beneden uitloopende.

Dit noemt men soms *tareh babie* (slagtanden van een varken), soms *herat tingang* (veeren aan den nek van de boerong tingang), en soms *koeris* (streepjes).

De ooren zijn klein als van een *brahan*, maar zonder gaatjes aan de ooren. Ze is daardoor geen *brahan*.

Men heeft verschillende soorten van tadjau's matjan: de beste soort moet gelijk zijn aan de *brahan* (*) maar kan ze nooit zoo veel waard worden omdat in de neus onder de ooren geen gaatjes zijn (*iedoeng boekong telinganja*), en de randen dun en scherp naar beneden hangen, en de naar beneden gebogen hals niet gelijk is aan die van de brahan.

Voorts als de naga's elkander volgen en groot zijn en op den rug even als kringen hebben, gevormd door in elkander gedraaid koperdraad (zoo als een schroefdraad of touwwerk), en de figuren aan den kop kompleet zijn, heet dezelve *lakian entoenda* (†) (mannelijke vrouw). Ze is minder waard dan de *beënsongap*. Door bijvoeging van

(*) *Brahan* (wispelturig); iemand die de partij van den sterksten kiest, maar ook deze weder verlaat als de zaken ten voordeele der andere partij keeren.

(†) Elkander volgen.

een groote gong, de waarde van een mensch, of 60 reaal erlangt zij dezelfde waarde.

Is het even alsof de naga is omgekeerd; als dezelve voorts elkander volgen, maar niet zoo als in de omschrijving staat, dan moet men op de schubben van den draak letten. Als dezelve zijn als met de punt van een parang gemaakt (korte streepjes of bijna stippen), dan is het ook een *tadjau matjan*, maar van veel minder waarde; de korte streepjes zijn het merk van de *tadjau matjan*. Al is de pot ook nog zoo klein het is toch een *tadjau matjan*. Als verder de ooren dwars staan en niet met korte schubben heet ze *bangsoei:* twee *bangsoei's* staan gelijk met een *tadjau matjan beëntoenda*.

Het verschil tusschen de *bangsoei* en de *tadjau matjan* bestaat daarin, dat de buik van de *bangsoei* grooter is en lager van hals en kleiner van opening. Er zijn ook *bangsoei's*, die bijna even veel waard zijn als de *tadjau matjan*, doordien de draak groot is en in elkander gedraaide kringen heeft, wat het teeken van de *bangsoei* is. Ontbreekt dat, dan daalt de waarde. Evenzoo is het met de *tadjau matjan;* indien de schubben en het ligchaam van den draak zijn als van de *tadjau matjan* en de schubben getippeld zijn is het ook een *tadjau matjan;* indien de schubben even als met een beitel gemaakt zijn heet dezelve *bangsoei sarong mahanoei* (*). Door bijvoeging van een *loemos* (soort tempajan), krijgt men de waarde van eene vrouwelijke *tadjau matjan*. Indien voorts de draak zoo groot is als een duim, en gedraaide kringen heeft, en een span of een span met drie vingers lang is, heet ze *bangsoei tadjau matjan*, ter waarde van twee loemos; als dezelve verder geen gedraaide kringen heeft is het geen *bangsoei* en verdwijnt de naam bangsoei en is ze even veel waard als de geschubde *loemos*. Als de pot ter hoogte van den

(*) *Mahanoei* heeft men mij niet kunnen vertalen.

draak van binnen is uitgedrukt naar den vorm van de naga heet ze *bangsoei boeang*, en is ze even veel waard als de *loemos;* als er twee naga's op zijn, doch die een span of een kleine span korter zijn en in een scherpe bogt om den pot staan heet ze *sangkatip* (*) en is ze minder waard dan de *loemos*.

Voorts heeft de *loemos* drie draken: als ze geschubt zijn noemt men ze geschubde loemos, anders enkel loemos; twee loemos staan gelijk aan een geschubde.

Van de *bangsoei lakian* is de beschrijving even als die van de *bangsoei tadjau matjan*, maar is de draak iets langer en met gedraaide kringen; als de pot niet geschubt is heet ze *bangsoei lakian* en anders *bangsoei tadjau matjan*. De waarde van de *bangsoei lakian* is $2^1/_2$ loemos.

De beschrijving van de vrouwelijke *lakian* is even als van de vrouwelijke *tadjau matjan* en *brahan*. Om een en ander te onderscheiden lette men wel op deze beschrijving, omdat brahan de eerste, lakian de middelste en tadjau matjan de minste soort is.

Een eerste vereischte is, dat men lette op de korte schubben en gedraaide kringen, omdat zulks het teeken is van de *brahan*, de *tadjau matjan* en de *bangsoei*. Als die teekens er niet zijn, gaat de naam bangsoei verloren en is ze minder waard, omdat er een andere naam komt. De te veel gekromde hals van den draak heeft minder waarde dan de regtere, en als de pooten allen naar beneden staan is de waarde minder dan wanneer ze op en neer staan. Als er drie vingers aan de pooten zijn is ze ook minder waard dan die met vier; drie streepjes op de ooren is minder waard dan twee. Als verder de ooren ongeveer midden op den draak staan is zulks een fout in de *brahan*, *lakian* en *tadjau matjan* en is dezelve moeijelijk te verkoopen; bij de *bangsoei* doet zulks minder af, en bij de *loemos* en de geschubde *loemos*

(*) Als voren.

niets, maar beter is het als het zoo niet is. Als de draak met den kop naar boven staat is zulks het best, maar niet in de rigting van het oor, als wilde hij dat pakken; dit is een fout in alle tempajans, en al zijn ze soms al verkoopbaar dan toch niet duur. Ook dat de kop naar beneden staat ziet men niet graag, maar doet dit de waarde niet zoo veel dalen. Men noemt ze *remauwong toeang* (een brakende tijger), en als de draak te veel beneden aan den buik staat, doet zulks de pot ook in waarde dalen.

Een goed teeken is als de staarten van de draken in elkander loopen bij of in een der ooren van den pot, of nog liever er door heen, of indien een der pooten het oor van den pot raakt of gemaakt is als wilde de poot iets aan de mond brengen. Nog beter is het, als het is als had de draak een vrucht in den klauw, of doet als wilde hij een vrucht, die voor den klauw moet staan, grijpen; ook zoo als de bekken tegen elkander staan, en nog beter als ze worstelende gemaakt zijn, maar zelden ontmoet men ze alzoo. De meesten zijn enkel als greep de draak een vrucht of als had hij er een in zijn bek. Verder is het een goed teeken als er onder aan den buitenkant van den bodem van den pot een navel is, als een schelp van roode aarde, maar niet verglaasd.

Ook zijn er *brahan's*, *lakian's* en *tadjau's matjan* met drie draken; een daarvan is echter kleiner en moet een jong voorstellen; dat jong staat soms boven de draken, soms er tusschen of er onder: zulks doet bij de vrouwelijke *tadjau matjan* niet af. Zelden ontmoet men ze zoodanig en zijn ze de beste der alang-alang soorten, omdat zulks wil zeggen een mannelijke en een vrouwelijke draak.

Van alle alang-alang soorten, hetzij *brahan*, *lakian*, *tadjau matjan*, *bangsoei*, *loemos*, *sangkatip*, zijn de draken dun; als ze dik zijn als een gespleten bamboe en de schubben als met een bijtel gemaakt is het een *alang-alang naga*. Als de pot geschubt is, is het een mannelijke, anders een vrouwelijke. De waarde van den mannelijken is als

een kleine loemos, en de vrouwelijke is half zoo veel waard als de mannelijke; het uiterlijk van de *alang-alang naga* is bijna even zoo als van de dure.

Als er voorts digt bij den bodem van den pot kringen zijn, even als van fijne gespleten rottan en overigens de pot er goed uitziet, even als de *brahan* is het een mannelijke *koepin*, en is dezelve één of anderhalve *loemos* waard.

VLUGTIG BERIGT

OMTRENT EENIGE

LONTAR-HANDSCHRIFTEN, AFKOMSTIG UIT DE SOENDA-LANDEN,

door Raden Saleh aan het Bataviaasch Genootschap van K. en W. ten geschenke gegeven,

MET TOEPASSING OP DE INSCRIPTIËN VAN KWALI,

DOOR

K. F. HOLLE.

Te Batavia zijnde mogt ik door de welwillendheid der Directie van het genootschap ter inzage bekomen eenige lontar- (zegge liever nipa-) MSS., behoorende tot de collectie, door Raden Saleh bijeengebragt, en waarschijnlijk afkomstig uit het Galoehsche.

Ik heb van die MSS. afschriften genomen, en kan der Directie voorloopig het volgende berigten:

In het geheel zijn er 3 MSS., welke helaas alle geschonden zijn. Toch is de vondst zeer belangrijk. Zij doet ons een blik werpen, niet alleen in het godsdienstig, maar ook in het maatschappelijk leven der Soendanezen. Ja, ik kon na de lezing de gedachte niet onderdrukken, dat zonder Mohammedaansch fanatisme en allerlei onderdrukking in de 350 jaren, die sedert het verschijnen dezer geschriften verliepen, er heel wat anders van het Soendasche volk had kunnen groeijen, dan hetgeen het nu is.

Gelukkig dat er thans hoop bestaat, dat vroegere fou-

ten zullen worden goedgemaakt, daar het anders bedroevend zoude zijn, na de lezing van geschriften als de onderwerpelijke, te moeten erkennen, dat het Soendasche volk vroeger meer ontwikkeld was dan nu, en dat monopolie, in godsdienst- zoowel als in nijverheidszaken, op zijn verstand zoowel als op zijn ondernemingsgeest zoo niet een doodenden, dan toch een verdoovenden invloed heeft gehad.

Wat toch is er over van Soendasche literatuur, van Soendasche volksvermaken, vergeleken met hetgeen, waarvan in een der MSS., en dat slechts terloops, wordt melding gemaakt?

Het schrift der MSS. zelfs is thans ten eenenmale aan het nageslacht onbekend, en eerst sedert een jaar of wat wordt er, instede van in gebrekkig Javaansch, in het Soendaasch geschreven. — Ja, ik herinner mij nog het antwoord van een regent, toen ik hem verhaalde, dat de Panghoeloe van Garoet een Soendaasch gedicht (*wawatjan*) had gemaakt: „dat is onmogelijk: het Soendaasch is geen taal (*boekan bahasa*)!"

Wat is er geworden van het aanleeren van vreemde talen, hetgeen in een der MSS. als verdienstelijk wordt aangeprezen?

Waar zijn de vaartuigen, die, met wakkere Soendanezen bemand, landen bezochten als China, Perzië enz.?

In *koffij* heeft zich alles opgelost, en de beurtschippers der Nederlandsche Handelmaatschappij vervangen thans de Soendasche nangkoda's! Zoo is het lot der volkeren; en wanneer men de klagte leest van een der schrijvers (een nakomeling denkelijk van een der vorsten van Galoeh (*)), over het verval der godsdienst en zijne voorspelling betreffende den ondergang van het Soendasche rijk, zou men

(*) Rahyang Banga, thans, doch zeker verkeerdelijk, Ariang Bangah genoemd.

waarlijk meenen, dat hij met profetischen blik in de toekomst zag.

Is er stof tot berouw, tot verzuchting, niet minder is er stof tot hoop; want een volk, dat cc. 400 à 500 jaren geleden reeds een zekeren graad van ontwikkeling bereikte, zal nog wel eenige goede kiem bezitten, die, onder de goede leiding van een meer ontwikkeld volk als het onze, en bij slaking der knellende banden, tot iets beters kan gedijen dan een *bijgeloovig, fanatiek, kruipend en weinig ondernemingsgeest bezittend ras.*

Ook in dit opzigt is dus de bekendwording van deze MSS. van groot belang, vooral van dat bedoeld onder B, zooals uit eene korte beschrijving, welke ik er van zal geven, kan blijken.

MS. A. Grootendeels in het Soendaasch. Hiervan bestaan slechts de eerste 7 bldzz. Het schrift komt overeen met dat der Tjiboeroejsche MSS.

Het begint met een soort van geslachtslijst: „Dit begint „met den tijd dat *Rahyang Banga*" enz., „en hij gewon „*Maharadja Dewata*, en *Maharadja Dewata* gewon *Badoega*," enz., „en *Saloemah* van *Oedjoeng Kembang* gewon *Rĕkyan* „*Darma Siksa*, die kinderen en kleinkinderen leert, niet „na te laten de pligten der godsdienst, opdat ze sterk „blijven (mogen) in den oorlog en onoverwinbaar", enz.

Het merkwaardige van dit geschrift is, dat het in verband schijnt te staan met de beschreven steenen te Kwali, en enkele passages, die op deze steenen nog aan twijfel onderhevig waren, met zekerheid opheldert.

Ik geloof dan ook die steenen geheel te kunnen verklaren, daar de Soendasche woorden, die door den heer Friederich niet konden worden opgehelderd, niet alleen in dit MS. voorkomen, maar bijna in denzelfden zin; wat meer zegt, ze handelen over hetzelfde onderwerp.

Hierachter zal ik op die steenen terugkomen: alleen

zij nog vermeld, dat ik de plaats, waar ze staan, houd voor die, waar, zooals ook de oude landsgeschiedenis vermeldt, één dan wel meerdere vorsten van Galoeh zich als kluizenaars afzonderden.

Daaronder behoort in de eerste plaats *Praboe Wastoe* en in de tweede *Praboe Lingga Hiyang*, die ter plaatse met nog een ander, genaamd *Lingga Bingba* (dien ik echter in de geschiedenis nog niet hoorde vermelden), begraven liggen.

Dat vorsten zich afzonderden, om door „*tapa*" hun magt en aanzien te vermeerderen, is niets bijzonders: de geschiedenis der Hindoes en hunne heldendichten zijn daar vol van.

MS. B. Grootendeels in het Soendaasch. Dit MS. dateert van 1440 (*nora tjatoer sagara woelan:* A°. D°. 1518—19) (*).

In het geheel zijn er 31 bladen; — even als MS. A in hetzelfde schrift der Tjiboeroejsche MSS., op heel kleine verschillen na.

Het is echter geschonden, want er ontbreken o. a. bldz. 21—29, 35 en. . . .?

Dit geschrift is hoogst merkwaardig, daar het lessen bevat *voor alle standen der maatschappij*, en zoo doende menig belangrijk kijkje vergunt in de inlandsche huishouding van weleer. „Het moest dienen voor velen (*koendangeun „oerang reja*) (†), om het land vrede te brengen, den weg „te verlichten, een lang bestaan (aan het land) te verze-

---

(*) Het Mohammedanisme in de Soenda-landen is dus zoo heel oud niet, en zeker minder oud, dan de inlanders dit thans willen doen voorkomen. In de 16de eeuw werden er nog, als ik het zoo noemen mag, Hindoesche boeken geschreven. Er zullen dus wel „ongeloovigen" geweest zijn tot in of digt bij de 2de helft dier eeuw.

Nu ik eenige oude MSS. heb gelezen, zijn mij veel in de zeden en gewoonten van het volk ingeweven zaken of gezegden duidelijk geworden, althans meen ik dikwerf verband te bespeuren.

(†) Ik transscribeer hier de scherpe e door *e*, den onbestemden klinker door *ĕ*, en den nasalen eu-klank der Soedanezen door *eu*.

„keren, enz., opdat de huizen bewoond mogen zijn, de schu-
„ren gevuld, de velden bebouwd, enz."

Dan komt hetgeen nu nog, doch verminkt, door de vroedvrouw, als het kind voor 't eerst buitenshuis gebragt wordt (*noeroenkeun anak*), met velerlei ceremoniën wordt voorgepreveld: de zoogenaamde *pangwoeroek nini pradji* (lessen van grootmoeder de vroedvrouw), en wel: „dat uwe „ooren niet hooren hetgeen niet gehoord mag worden; dat „uwe oogen, uwe tong, uw mond, uwe handen, uwe „voeten enz. niet zien, proeven, zeggen, nemen, begaan „enz., wat niet gezien, geproefd, gezegd, genomen, begaan „enz. mag worden."

Daarop volgt een wenk omtrent de ondergeschiktheid der maatschappelijke standen: „het kind is ondergeschikt aan „den vader, de vrouw aan den man, de onderdaan (slaaf?) „aan den . . . . ? (*patjandäan*), de leerling (*sasya* (*)) aan „den leeraar (*goeroe*), de landbouwer aan den . . . . . ? „(*dowati*), de . . . . ? (*wado*) aan den *mantri*, de *mantri* aan „den . . . . . ? (*nangganan*), deze aan den *Mangkoeboemi*, „deze aan den Vorst, de Vorst aan de half- of mindere „goden (*dewata*), en dezen aan God of de goden (*hyang*)."

Dan komen lessen, hoe men zich houden en waarvan men zich onthouden moet, uitgaande van *Sanghyang Siksa Kandang*: o. a. „dat men niet de waarheid verdraaijen mag, niet „mag liegen, niet mag stelen" (hier worden verschillende wijzen van stelen opgenoemd); „dat men zijne ouders genoe-„gen moet geven, hoe men zich jegens den Vorst heeft te „gedragen; dat men het veld, den tuin, het gedierte van „een ander niet mag aanranden; dat men gastvrijheid moet „bewijzen, zich op het leeren van ambachten toeleggen; dat,

(*) Skr. *cisya*, leerling. — De heer Cohen Stuart is zoo goed geweest, bij doorzage der minute dezes hier en daar een Sanskrit-woord aan te teekenen, hetwelk hier wordt overgenomen en aangeduid met C. S.

Later heeft Dr. Engelmann er nog eenige bijgevoegd, die gemerkt zijn met E.

„als men op de hoofdplaats is, men geen „boodschap" langs „den weg mag doen, maar voor een „groote" 7, voor een „„kleine" 3 stappen van den weg moet afgaan; dat men er „op moet letten, waar wat te leeren is, zooals bij den ke„telmaker, den goudsmid, den ijzersmid, den wajang-ma„ker, den koperslager, den arensuikermaker, den rijstbou„wer, den *bela-mati*, den soldaat (*pradjoerit*), blaaspijper, „(*panjoempit*, van *soempit*, blaasroer), den boogschutter enz., „den varkens- en kippenhoeder, den visscher, duiker: in „één woord, dat men moet letten op al wat den onder„daan nuttig is: dat heet „boete doen ter hoofdplaats" (*tapa „di nagara*) (*)."

Dan worden weder eenige ondeugden en de gevolgen daarvan opgenoemd, terwijl hier en ook vroeger de verschillende benamingen van fouten, ondeugden en misdrijven worden opgegeven.

Daarop worden vermeld de verschillende wijzen, waarop men iets kan leeren: „Als men, naar de wajang of „naar een bard (*pantoen*) luisterende, eene bestraffende les „krijgt, heet dit „*goeroe panggoeng*"; als men eene les „krijgt van iemand, die voorleest (*matja*), dan heet dit „*goe„roe tangtoe*"; als men iets afkijkt van een beeldhouwer, „een timmerman, een teekenaar of schilder, heet dit „*goe„roe wĕriri*"; als wij godsdienst (*agama*) leeren van onze „kinderen, „*goeroe rare*", van grootouders, „*goeroe kaki*" „enz., van den pandita „*goeroe oetama*" enz."

Nu volgt iets omtrent de verhouding van den man tot zijne vrouw en kinderen, en tot besluit: „dat hij, die „*Sanghyang Siksa-krĕta* (†) opvolgt, is als iemand, die zich „spiegelt. Kijkt hij in den spiegel, dan ziet hij zijn beeld; „kijkt hij er niet in, dan ziet hij niets. — Leege (losse) „praat is gelijk een leege stad.—Als men weten wil den

(*) Zeker in tegenstelling van boete doen in afzondering, in de wildernis of eenzaamheid.

(†) Skr. *ciksá*, learning, study, modesty; *kreta*, made, enz. C. S.

„oorsprong van alle tevredenheid en geluk, denke men aan „hetgeen *Sang Darma Pitoetoer* zegt; dit is de *saloka:*

„1. *tatakang tjarita angsa,*

„2. *gadjendra tjarita baněm,*

„3. *matjaněm tjarita sagarěm,*

„4. *poespaněm tjarita bangbarěm.*

„Wilt gij de diepte der zee kennen (*)? vraag hem die „leest (den geleerde, die de godsdienstige of wijsgeerige boe„ken leest of voorleest?). Hare verborgenheden zijn gelijk „aan de kennis van het wezen des Vorsten (*hidĕp sang de„wa-ratoe*) en van den opperpriester (*maha-pandita*). Wilt „gij de uitgestrektheid der wildernis kennen, vraag het den „olifant (†); wilt gij de geur der bloemen kennen, vraag „het den hommel (§). — Dat men toch zijne vragen niet „verkeerd doe!"

„Wilt gij iets weten van de verhalen (*tjarita*) t. w: *Dja„ja-sena, Seda-mana, Poe Djaja-karna, Ramajana, Adiparwa,* „*Korawa-sarma, Bima-sorga, Rangga-lawé, Boma, Soemana,* „*Kala-poerbaka, Djarini, Tantri?* vraag het den wajangspeler, „(*memen*) (**)."

(*) Zie regel 3 der saloka.

(†) „ „ 2 „ „

(§) „ „ 4 „ „ Deze passage doelt zeker op beschouwing der natuur ter verkrijging van kennis.

[De *sloka* schijnt geheel of grootendeels te bestaan uit bedorven en verkeerd begrepen Sanskrit, als r. 2: de *tjarita* — d. i. eig. de gang, hier z. v. a. het verblijf, Jav. *pasaban*? — van den olifant is het woud (*wana* of *bana*, met den neutralen uitgang op *m*); 3. v. d. visschen (*matsyánam*, 2de naamval meerv. v. *matsya*, visch, door den inlandschen schrijver verward met *matja*, lezen!) de zee (*ságara*, anders mannelijk, hier echter met neutralen uitgang); 4. v. d. bloemen (*poesjpánam*, gen. plur. van *poesjpa*, bloem) de bij (Sanskr. *bambhara;* Soend. *bangbara*, hommel). — Voor dit laatste zou men omgekeerd verwachten: v. d. bij de bloemen. C. S. — 1. de vijver (Skr. *taṭaka*) v. d. gans (Skt. *hansa*). E.]

(**) Kawi *men* = Mal. *majin*. C. S. — Wanneer de ronggengs uit spelen gaan, noemt men dit in het Soendaasch nu nog „*ngamen*."

„Wilt gij de zangwijzen kennen, zooals *kawih bwatoeha*, „*k. pandjang*, *k. lalangoenan*, *k. sisindiran*, *k. pengpengledan*, „*k. bongbongkaso*, *porĕrane*, *porod-ĕrih*, *k. babahanan*, *k. baba-*„*rongan*, *k. tangtoeng*, *k. sasabatan*, *k. igĕl-igĕlan* (*)? vraag „het den *paragoena* (?)."

„Wilt gij iets weten van de *pantoens* (†), zooals: *Langga* „*larang*, *Babaktjatra*, *Siliwangi* (§), *Hatoerwangi*, vraag het „den barden."

„Wilt gij iets weten van spelen, zooals: *tjĕta-niroes*, *tata-*„*poehan*, *babarongan*, *babakoetrakan*, *abang-abangan*, *neureuj-*„*pantja*, *moenikeun lĕboer*, *adoe-lisoeng*, *asoep-kanalantar*, *adoe-*„*nini*, enz. vraag het den „*ĕmpoel*."

„Wilt gij iets weten van de batiksoorten: *poepoendjoeng-*„*ngan*, *hihinggoelan*, *kĕkĕmbangan*, *alas-alassan*, *oerang-oerangan*, „*mĕmĕtahan*, *sasirangan*, *toeroek-ata*, *kĕmbang-taraté?* vraag „het den batikker."

„Wilt gij iets weten van hetgeen gesmeed wordt, de „wapens die bij den Vorst te huis behooren: *pĕdang*, *abĕt*, „*pamoek*, *golok*, *peso-teundeŭt*, *kĕris*, die alle dienen om te „dooden; — de gereedschappen van den landbouwer, zoo-„als: de *koedjang*, *balijoeng*, *patik*, *kored*, *sadap*, die dienen

---

(*) Bijna al deze zangwijzen schijnen te zijn verloren gegaan: althans bij vele lieden, dien ik ze opnoemde, waren ze geheel onbekend. Het Mohammedanisme is op Java niet voor muziek. Regtzinnige priesters en hadji's krijgen eene rilling als zij gezang of spel hooren. Alleen godsdienstige Arabisch-Soendasche of Javaansche liederen streelen hun oor, en werken soms *zeer* opwekkend.

(†) Niet te verwisselen met de Maleische pantoens (versjes). De Soendasche pantoen is een geschiedkundig verhaal, dat in proza wordt verteld, nu en dan afgebroken door zang met begeleiding van een soort van harp (*kĕtjapi*). Zoo'n pantoen heeft veel van een wajang-verhaal.

(§) Siliwangi schijnt in 1518 reeds bezongen te zijn geworden. De naam is geschreven 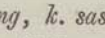 De verdubbeling van de midden in woorden, zooals enz., hetgeen door enkelen voor een nieuwigheid wordt gehouden, komt in deze geschriften veel voor.

„om te verkrijgen hetgeen gegeten of gedronken wordt;
„de gereedschappen van den pandita: *kalakatri*, *peso-raoet*,
„*peso-dangdang*, *pangot*, *pakisi*, die dienen om te griffelen
„enz.? vraag het den smid."

En zoo gaat het voort over beeldhouwen of snijwerk, over eten (*oölahan*), weefsels enz., tot wij komen aan de verschillende soorten of trappen van godsdienst of godsvereering (*agama*): „*pari agama atjara* gaat beneden *adigama*, „*adigama* gaat onder *goeroe-gama*, *goeroe-gama* onder *toeagama*, „*toeagama* onder *satmata*, *satmata* onder *soerak-loka*, *soerak-loka* „onder *nirawĕrah*; het hoogst is de mensch buiten de zonde „(*wahye dosa*) (*)."

Vervolgens is er sprake van de verschillende wijzen van oorlogvoeren: „*makara-bihwa* (†), *kata-b* (§), *lisang-b.*, *tjakra-b.*, „*soetji-moeka*, *badjra-pandjara*, *asoe-malipoet*, *mĕrak-simpir*, *ga-*„*gak-sangkoer*, *loewak-matoeroen*, *kidang-soemĕka*, *babah-boehaja*, „*ngaliga-manik*, enz., te vragen aan het hoofd der krijgslieden."

„Wilt gij iets weten van het lezen der heilige boeken, „tooverspreuken (*di sakeh-ning adji mantra*), *djampa-djam-*„*pyan*, *gĕgĕi*, *soesoeratan*, *sasaranaän*, *kasorangan*, *pawajaga-*„*han*, *poespaän*, *soesoedaän*, *hoerip-hoeripan*, *toe*(*n*)*doek-ijĕm*, „*pararasen*, *pasakwan?* vraag het *sang brahmana*; en van de „eeredienst (*poedja*): *poedja-daoen*, *gĕlar-pala*(*n*)*djang*, *poe-*„*dja-kembang*, *njapingan lingga* (**), het in orde brengen en „onderhouden der goden (*ngomejan sanghyang*)? vraag het „den (tempel)wachter."

Daarop volgen eenige opgaven betreffende tijdrekening, aan den geleerde (*boedjangga*) te vragen, en vervolgens over de heilige boeken (*poestaka*), aan den pandita te vragen:

(*) Skr. *wâhya*, uiterlijk? outer, external; foreign; outcaste; *wâhyât*, from without. C. S.

(†) Skr. *makara-wjoĕha*, slagorde (i. d. gedaante) v. d. *makara*, een fabelachtig zeemonster. C. S.

(§) Skr. *çakaṭa*, wagen, E.

(**) Het tooijen v. d. lingga.

„*Darmasiksa, siksa-kandang, pasoek-tapa, kadenaün, maha-pawi-*
„*tra, siksa-goeroe, dasa-sila pantja-siksa, goeroe-talapakan,*
„*djagat-oepadrawa, djadoe-sakti, tato* (*)-*boewana* (wereldwijs-
„heid?), (zelfkennis?) *tato-adjnjana* enz."

„Betreffende land (grond) te vragen aan den *mangkoe-*
„*boemi*."

„Omtrent baaijen, grotten, kapen, eilanden, klippen en
„hetgeen tot het bekruisen der zee behoort, te vragen aan
„den schipper (*poehawang*) (†)."

„Omtrent waarden: millioenen, tienduizenden enz., te
„vragen aan den *tjitrik bijapari* (§)".

„Wilt gij iets weten van *sandi-tapa, loenggoeh, pra-*
„*tyaksa poetoes tangkĕs, kaleupasan* (*moksja*), *tata-hyang* (de
„verrigtingen der goden?), *tata-dewata* enz., vraag het aan
„*sangwikoe paraloka*."

„Wilt gij iets weten omtrent de taal van *Tjina, Kĕling,*
„*Parasi, Mĕsir, Samoedra, Banggala, Makasar, Pahang, Palem-*
„*bang, Siĕm, Kala(n)tĕn, Bangka, Boewoen, Betĕn, Toelang-ba-*
„*wang, Sela, Pasaj, Parajaman, Dinah, Andĕlĕs, Pego, Malang-*
„*kĕbo, Mĕkah, Boeretet, Lawé, Saksak, Sĕ(m)bawa, Bali, Djĕng-*
„*gi, Sabini, Ogan, Kanangan, Komĕring, Sampang-tiga, Goe-*
„*mantoeng, Manoebi, Boeboe, Njiri, Sapari, Patoengan, Soe-*
„*rabaja* (**), *Lampoeng, Djamboe-dipa, Seran, Gĕdah, Solat, So-*

(*) Skr. *tatwa*, waarheid. C. S.; *tatwadjnâna*, de kennis van het ware zijn, E.

In het MS. staat duidelijk ꦠꦠꦺꦮ waaruit ik afleid, dat de *w* weleens de plaats van *o* vervangt, b. v. in *koelon, ron* enz., welke woorden dikwerf ꦔꦸꦭꦺꦴꦤ꦳ ꦫꦺꦴꦤ꦳ geschreven worden. In MS. C staat ꦮꦺ voor *wong*.

(†) Verg. *tampoehawang*, Kawi z. v. a. *nakoda*, *Brata-joeda*, Zang 57, vs. 14 en vlgg., Krit. aant. C. S.

(§) Shr. *wjápárî*, koopman. E.

(**) Denkelijk Soerabaja op Sumatra.

Ik heb gehoord, dat in enkele streken der Palembangsche binnenlanden graven zijn, bekend onder den naam van *Kramat Galoeh*, onder an-

„*lodang*, *Indragiri*, *Tandjoeng-poera*, *Baloek*, *Djawa*? vraag „het den taalgeleerde (*djoeroe-basa darma moertjaja*)."

„Dit alles dient men te weten. Er zijn er die zeggen: „„dat is niet noodig." Die menschen zijn hun belang, „hun *ik* ontrouw, enz."

Hier ontbreken 10 bladzijden, en breek ik deze ruwe schets af, onder aanteekening, dat ook de laatste bladzijden niet geheel van belang ontbloot zijn. Gelukkig is de laatste bladzijde behouden, en blijkt daaruit, dat het stuk in de 3de maand van het jaar 1440 is voleindigd. Wie het schreef en waar, is niet gebleken (*). De hand is niet dezelfde als die van MS. A.

En wat de taal betreft, deze is Soendaasch, maar een Soendaasch, dat niet in alle deelen door de tegenwoordige Soendanezen wordt begrepen, en ook in de woordvorming en zinnenbouw hier en daar van het hedendaagsche afwijkt. B. v. het gedurig gebruik van het verbale praefix *ma*, dat in het tegenwoordig Soendaasch niet voorkomt, tenzij wellig in heel enkele woorden, als een versleten overblijfsel (†); het standvastig schrijven van woorden zonder ʔ, die nu steeds met eene *h* eindigen, als ꦢꦼꦸꦁ ꦢꦼꦸꦁ *deung* in plaats van het tegenwoordige *djeung* (ook op beschreven steenen of platen komt steeds *deung* voor) enz. Ook komen er woorden in voor, die, naar het uiterlijk te oordeelen, allen schijn hebben van Soendaasch te zijn, doch die thans onbekend zijn, dan wel waarvan de ware beteekenis is verloren geraakt.

---

deren te Marandjat en Boeri (Penessa). Wie weet of er niet nog meer bewijzen voor den dag komen van het verkeer der Soendanezen met Sumatra!

(*) Tenzij men *Sang (?) sor djiwa* en de desa *Maha-pawitra* voor niet gefingeerde namen aanneme.

(†) Zoo vond ik *tjalang* als verbum, dat thans nog alleen, zoover ik weet, in *patjalang* voorkomt; *warang*, thans van het praefix *mi* onafscheidelijk; *toha* = ouders, nu alleen over in *miloha*, schoonvader.

Ik geloof ten slotte, dat wij hier te doen hebben met eene boeken- of schrijftaal, waarop het lezen van Sanskrit- of Kawi-werken niet zonder invloed is geweest.

MS. C, Kawi en Sanskrit. Incompleet: de eerste 5 bladzijden ontbreken, en verder bladzijde 8, 10, 11, 13, 33, 35, 36 en 50; de laatste bladz. draagt het nummer 55, terwijl enkele bladzijden door ongedierte gedeeltelijk geschonden zijn.

Omtrent den inhoud durf ik mij slechts gissenderwijs uitlaten.

Het eerste gedeelte handelt over onderwerpen van godsdienstigen aard. Dan volgt, geloof ik, een hoofdstuk over dicht- en zangwijzen en beeldspraak (*paribasa*).

„Atha sampoenikang goeroe lághoe lawan gaña matra jatinya „padanya satjandamawarttha mahoet mangaran pinarakĕrta „denika sang kawi dáça namá manoe mana ri sang maharĕp „wroeha ring paribhásja" enz.

Het is, naar ik vermeen, gedeeltelijk in proza, gedeeltelijk in dichtmaat (*saloka's*) geschreven; b. v.: *„Ikang wa- „tjana bhangga jeka çahahi, çabhagya kita jan tkeng mana „hoelah, jadin raraja tanpa bhadá koewija, jatí kawikoe sáng „doe pandita tmĕn"*.

Op eene andere plaats:

„Çabhá çobhágya dara roedi radi râdi dara darani çoeda „çodáng sarwá widi wandira wandya(h) wadi wada, dĕrman „darmáng darmi, laka laki ta leki kala kaloe çasi bhonggî „bhanggi bhagya nada mamastha nidi madoë".

Verder vermeen ik te hebben opgemerkt eene opsomming van de bijnamen van verschillende goden en dergelijke: o. a. *Batara Eswara, B. Goeroe, Batari Oema, Brahma, Batari Ciraçwati, Batara Wiçnoe, Batari Çri, Sanghyang Indra* en *Aditya, Sanghyang Boedda* enz., hunne geheimzinnige letters enz. Dan volgt eene soort van woordenlijst (*da-*

sanama), bevattende bijv. de ligchaamsdeelen, de namen van beesten en planten, zaken die op het vaste land, en zaken die in of tot het waterrijk behooren, bijv.: „*manoesyan, manoésjyan, martan, manawan tjaron, poeroesjan poeroesjançtja, pantjádjañasmaren, widoeh; mánasjya, manoessa, mánoedja, manawa, poeroesjadra, nádjama, ngarañing wong* (ꦮꦺꦴꦁ) *ika; — Poetra, tanaja, soenoe, santána, atmadja, soeta, apatya, wrĕnoe, toenoera, toká, koma, karadji, tosi, tanoedja, wangoe, prañadja, ngarañing anak ika; — Asthá, ibha, koendjara, donti, wogana* enz. *ngarañing gadjah samanja ika; — Oewí, mahîng, ksjithi, bhoémi, bhoeh, darani, medini, koeh,* enz. *ngaraning lĕmah* (ꦭꦼꦩꦃ) *ika; — Awagraha, graha, ng. wajawak; — nakrah, koembira, ng. woehaja; — kikidiwi* (ꦏꦶꦏꦶꦢꦶꦮꦶ) *ng. oeloeng* (*); *— patra, dala, pana, tjadana, ng. ron* (ꦫꦺꦴꦤ꧀); *— çarah, çara, çaraçi, ng. talaga; — moeloera, çríphala, çrimala, wila, mahas, ngaran* (ꦔꦫꦤ꧀) *madja ika*"; — en zoo gaat het voort: vruchten, visschen, planten) allerhande zaken volgen elkander (soms in bonte mengeling op, tot wij komen aan woorden, waar de korte of lange klinker omtrent de beteekenis beslist; woorden, die meer dan ééne beteekenis hebben, afleidingen enz. b. v.: „*doĕtang madwá, doĕtang çatroe, doĕtang pawarah-warah, doetang doĕlî, doetang ngoetoesan; racî kang tangan, raci kang rasjining tahoen, pada ingan, páda soekoe, páda tihoenoengan; wîra ikang wanî, wîrah ikang tan wani, sasagama ikang kang magama, sagama ikang sawarah ning agama, wintana ngaraning kawitan, witana çapawit.*"

(*) Eene fraaije gelegenheid om zich in woordafleiding aardig te vergaloppeeren, door *kikidiwi* te houden voor ons kiekendief.

[Het is Skr., volgens Böhtlingk en Roht „der blaue Holzhäher"; Burnouf en Leupol: „geai bleu"; dus een ekster of meerkol. De meeste dezer synoniemen zijn bekende Skr. woorden, wier nauwkeurige bepaling echter gevoegelijk kan bespaard blijven voor eene opzettelijke bewerking van dit handschrift. C. S.]

Daarop volgen de namen der maanden: *çrawana, bhadrawadda, açoedji, kartiká, marga, posjya, maga, phalgoena, tjetraka, weçaka, djyesjta, açada,* — hare goden en letterteekens, en eindelijk een woord omtrent het ontstaan der wereld.

De dagteekening is half opgevreten: „*Dya ke oewoesa-*
„*ning manoelad woe(lan) kalima, panglwang, ngawarah diwa-*
„*sjanya, woekoe bhoedda, manising prang-bakat, asjtha goe,*
„*sapta boe, sat woe* (*), *pantja ma, tjatoer ma, tri*
„*do* (†); *i çaka . . . .*"

Hier moet het jaartal volgen, maar is de bladzijde juist vol; er staat evenwel een vervolgteeken: dus veronderstel ik dat het laatste blad is weggeraakt.

(*) Aan de gespatiëerde woorden of letters heeft de tand des tijds, zegge de een of andere worm, made of mot geknaagd; deze berusten dus gedeeltelijk op gissing.

Tot toelichting der in deze gevolgde transcriptie diene, dat ik de $\frac{\circ}{-}$ door *i*, de $\frac{\circ}{-}$ of lange i door *í*, evenzoo de lange a of oe door *á* en *oé* heb teruggegeven. Wijders gebruikte ik:

voor	ꦢ	d,	voor	ꦣ	ḍ
»	ꦠ	t,	»	ꦛ	ṭ
»	ꦛ	th,	»	ꦝ	ph
»	ꦧ	bh,	»	ꦒ	gh
»	ꦱ	s,	»	ꦯ	sj
»	ꦕ	c, ç,	»	ꦚ	ṅ
»	ꦪ	y	»	ꦌ	e
»	◌	ŏ			

(†) D. i. in de vijfde maand, met afnemende maan, *Boeddha* (Woensdag), *Manis (Legi)*, van de *Woekoe Prang-bakat*, van de achtdaagsche week (de dag) *Goeroe*, zevendaagsche *Boeddha*, zesdaagsche *Woeroekoeng*, vijfdaagsche *Manis*, vierdaagsche *Madala*, driedaagsche *Dora*. — Met uitzondering van de twee laatste opgaven, van de vier- en driedaagsche weken, omtrent welke nog geen genoegzame zekerheid bestaat, is deze dagteekening geheel in overeenstemming met den woekoe-kalender, beschreven in het voorwerk van den Regeerings-almanak van 1867, blz. 18, waardoor de voorgestelde lezing der geschonden woorden ten volle bevestigd wordt. C. S

Voor de kennis van het Kawi is dit MS. welligt niet geheel van belang ontbloot, terwijl de MMS. A en B menige belangrijke bijdrage voor de kennis van het oud Soendaasch bevatten.

Ik acht dus de uitgave dezer MSS. wenschelijk, en wel voorloopig zonder vertaling; want is het minder moeijelijk, om van den inhoud van dergelijke stukken, met vrij veel zekerheid, een ruwe schets te geven, geheel iets anders is het, eene geheel getrouwe vertaling er van te maken.

En geen wonder; want als men eens nagaat, wat er al niet door Nederlanders over het juiste verstand van een enkel in nieuw Nederduitsch geschreven artikel (men neme bv. maar art. 56 van het Reg. Reglt.) is gepraat en geschreven, zonder dat men het eens is, dan is het zeer aannemelijk, dat het niet altijd mogelijk is, al kent men zelfs elk woord, den waren zin te vatten van geschriften, geschreven in eene ons vreemde taal, in een tijd, die ons nog vreemder is, en door lieden, van wier denkbeelden wij ons eerst na het begrip der werken, die ze gedeeltelijk nalieten, een juist oordeel kunnen vellen.

Evenmin echter als ik er aan wanhoop, dat men het eindelijk over het ware begrip van genoemd artikel eens zal worden, evenmin betwijfel ik, dat de bekendwording van den tekst der onderwerpelijke MSS. er toe zal leiden, ons hoe langer hoe meer met de ware bedoeling er van bekend te maken.

Liefhebbers, al zijn ze niet legio, zullen er onder de geleerden wel gevonden worden, die zich met de ontcijfering van deze schatten der oudheid zullen willen bezig houden (*).

De inscriptiën van Kwali.

Op enkele woorden na lees ik de steenen van Kwali even als de heer Friederich. De door ZEd. gegeven op-

(*) Deze taak is reeds aanvaard door Dr. Engelmann te Bandoeng, van wien wat goeds mag verwacht worden.

helderingen omtrent de alphabetten der steenen te Buitenzorg en Kwali stelden mij in staat laatstgenoemde steenen te lezen. Dat ik in enkele woorden gelukkiger meen geweest te zijn, komt daarvan, dat ik met de landstaal bekend ben, en de heer Friederich te dien opzigte geen inlichting genoeg schijnt te hebben kunnen krijgen. Te eerder breng ik daarom hulde aan zijne scherpzinnigheid, bij het ontcijferen der toenmaals geheel onbekende inscriptiën aan den dag gelegd. Is het ergens, dan was hier „het begin moeijelijk".

Bestaat echter in slechts weinig woorden verschil, de zin erlangt er eene belangrijke wijziging door, zoo als hieronder zal blijken.

Ik zal laten volgen de lezing van den heer Friederich en daarnaast de mijne, en vervolgens evenzoo de vertalingen met de noodige opheldering omtrent die woorden, waaromtrent verschil bestaat.

1ste Steen.

Lezing van den heer Friederich. (*)	*Mijne lezing.*
1. Nihan tapa kata	1. Nihan tapa kawa-
2. manoesya moengi atapa bha-	2. li noe sya moelia tapa bha-
3. gya parĕboe radja was-	3. gya parĕboe radja Was-
4. toe mangadĕg di koeta Kawa-	4. toe mangadĕg di koeta Kawa-
5. li noe mahajoena kadatoean	5. li noe mahajoena kadatoean
6. sara wisésa noe marigi sa-	6. soera wisésa noe marigi sa-
7. koelili dajeuh noe nadjoe' sakala	7. koelili(ng) dajeuh noe nadjoer sagala
8. desa ajama noe padeuri pakéna	8. desa ajama noe pa(n)deuri pakena

(*) Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde, Deel III, pag. 149.

9. gawe rahhajoe pakeun heubeung, dja-	9. gawe rahhajoe pakeun heubeul dja-
10. ja dina boeana.	10. ja dina boeana.

Vertaling.

Dit is het vertoog over de boete: het menschdom heeft niets te verrigten dan kastijdingen. De koning Bhagyapraboe heerscht wezenlijk in de vestestad Kwali,

hij die dezen tempel versiert, het merg der voortreffelijkheid, die godenbeelden maakt rondom de hoofdplaats, die van huistempels voorziet alle dessas,

hij is het ook die eindelijk gelast, naar het goede te trachten, ter bereiking van verzekering des geluks in deze wereld.

Hier (of dit) is de kluizenaar van Kwali, die $\frac{\text{daar}}{\text{welke}}$ op eene verhevene wijze (door) boetedoening geluk (verkreeg), de vorstelijke koning Wastoe, gezeten in (heerschende over) de stad Kwali,

die den kraton verbeterde (of versierde) (*),

de magtige held, die eene gracht rondom de hoofdplaats maakte,

die oprigtte (bevestigde) alle dorpen,

ten einde de nakomelingen het benuttigen (mogen), opdat er lang geluk zij in deze wereld.

In de eerste plaats zij hier opgemerkt, dat ik gelegenheid had, den steen met de teekening, waarnaar de heer Friederich de verklaring maakte, te bezigtigen, en mij daardoor eenige onduidelijkheden helder werden.

(*) De heer Cohen Stuart, dien ik deze ter lezing gaf, vraagt, of het ook niet kan zijn: „die wilde een kraton maken of zich vestigen", „*noe mahajoen akadatoean*"? Geheel onmogelijk is dit niet, maar er pleit tegen, dat, volgens de op den steen gevolgde spelling, er dan denkelijk zou hebben gestaan ᮃᮊᮛᮒᮃᮔ᮪ ᮌᮛᮔᮛᮌᮛᮔ᮪ als ook, dat de constructie dan niet Soendaasch is. In MS. B komt *mahajoe* voor in tegenstelling van *mahala*, even als *ala ajoe* ($\frac{\text{kwaad}}{\text{slecht}}$ en goed) nu nog wel gebezigd wordt: *Kitoe keh djanma manana kapahala koe toh na, noe mahala inja, kitoe keh djanma kapahajoe koe toh na, noe mahajoe inja*, enz.

Dit geldt o. a. voor de 1ste letter van den 2den regel, dat geen ꦲ, maar ꦄ is. De twee volgende lettergrepen in aanmerking genomen, bestond er veel grond om die ꦄ voor eene ꦲ te houden. Na inzage van eenige Soendasche MSS. op nipa, van 1498 en 1519 onzer jaartelling, behoeft er evenwel omtrent die twee lettergrepen geen twijfel te bestaan. *Noe* is het pron. rel. *die, welke, wat. Sya* houd ik voor den Sanskritschen pronominaal-vorm *sya* (zie Max Müller's „Lectures on the science of language", I, 110, noot).

In genoemde MSS. komt dit laatste woord ook in verbinding met *noe* voor. Bijv. in MS. A hiervoren bedoeld: ꦲꦫꦫꦸꦃꦤꦶꦁ ꦒꦺꦴꦠꦺꦴꦤ꧀ ꦲꦤꦸꦃꦲꦾꦁꦏꦸꦩꦲꦶꦢꦶꦃ ꦲꦫꦫꦸꦃꦤꦶꦁꦏꦸꦱꦸꦩ ꦄꦤꦸꦲꦾꦁ ꦄꦢꦶꦠꦾꦱꦾ ꦲꦏꦤꦾꦤꦶꦁꦄꦤꦏꦤꦾ ꦩꦲꦶꦢꦶꦃꦱꦾꦄꦤꦸꦲꦾꦁꦄꦏꦤꦾ ꦲꦱꦧꦶꦣꦶꦭꦤꦾ enz. Het komt ook voor in de beteekenis van het bezittelijk voornaamwoord *nja* (*), bijv.: „*sang-hyang toenggal di gagang ning poesoeh roepa-sya hidjo*", en van een andere godheid: „*roepa-sya kaja aditya sabidjilna.*" In een ander MS. weder in den zin van „hij": „*sya djà to-haän di koeningan anakna*", enz. In dien zin zou men ook kunnen vertalen: „hij die."

De inlandsche babads spreken van een vorst van Galoeh, met name *Praboe Wastoe* (†), die opgevolgd werd door *Praboe Lingga Hyang*, en deze door *Praboe Lingga Wěsi*. De overeenstemming is dus groot; want niet alleen komt de naam van eerstgenoemde, maar ook die van *Lingga Hyang* op een der steenen te Kwali voor. Op een 5den steen, niet door den heer Friederich vermeld, staat *Sang hyang Lingga Bingba*. Hier bestaat dus verschil met den babad.

Daar volgens een historisch MS. ꦲꦔ꦳ꦺꦏꦲꦫꦫꦩꦗꦲꦾ (§),

(*) Dikwerf geschreven ꦚꦾ

(†) Dezer dagen zijn eenige piagems van Padjadjaran in het Bataviasche ontdekt, betreffende schenking van land, waarvan een begint met „*nihan sakakala rahyang niskala wastoe kantjana.*" April 1867.

(§) De naam Preanger, *prajangan*, komt denkelijk van *hyang* in de be-

dat zoowat uit denzelfden tijd dagteekent als de zoo even bedoelde MSS., de vorsten in de Soenda-landen met *Sanghyang*, *Rahhyang* en ook wel *Danghyang* betiteld worden, vermoed ik, dat de namen, op de steenen vermeld, toebehooren aan vorsten, die daar boete deden (*tapa*), en wellicht tevens daar begraven liggen. Dat er onder de vorsten van Galoeh kluizenaars waren, is nu nog genoeg bekend: o. a. de vader van Ariang Banga en Tjioeng Wanara (volgens den ouden babad op nipa *Rahyang Banga* en *Sang Manarah*).—Welligt lukt het mij ook den naam van *Sanghyang Lingga Bingba* ergens terug te vinden.

Sara ben ik geneigd *soera* te lezen, en word daarin versterkt, doordien ik in evengenoemd MS. dezelfde woorden bij elkander vind. *Soera* wordt daar nader verklaard door „dapper"; *marigi* komt van *parigi*, het welbekende Soendasche woord voor „gracht, greppel". Rigg geeft het ook zoo op: „A ditch, a trench; a fosse, dug round a house „or round any enclosure, with a view to using it as a „means of defence."

De beteekenis van *nadjoer* of *tadjoer* is o. a.: „iets in den „grond zetten, planten", en vandaar overdragtelijk „be„vestigen, oprigten". Volgens Rigg beteekent „*tajur*, as *di* „*tajuran*, to plant a dukuh": dus juist in de beteekenis, als wij het op den steen hebben.—*Dukuh* (spreek uit *doekoeh*) is een gehucht. *Tadjoer* is dus ook in het Buitenzorgsche geen onbekend woord.

Sakala lees ik *sagala*.—Het kan evenwel wezen, dat de kleine holte, welke zich onder de ꦱ bevindt, er bij behoort, en het dus een ꦱ꦳ moet zijn. Dit doet er evenwel niets toe, daar de beteekenis dezelfde blijft.

Ajama. *Aja* en *ma* (nieuw Soendaasch *mah*). *Aja* wordt in de spreektaal nu nog dikwerf als *soepaja* gebruikt, b. v.

---

teekenis van „vorst", en beteekent dan zooveel als de „vorstendommen," de plaats der vorsten.

aja aloes djadina, „opdat het goed tiere, opkome". (*)

Padeuri. Dat de *n* vóór de *d*, *t*, *dj* of *tj*, en de *m* vóór de *b* of *p* dikwerf, en ook wel eens de *ng* vóór de *g* of *k*, in oude stukken wordt weggelaten, is niets bijzonders: zoo staat in de onderwerpelijke MSS. ꦄꦤꦶ voor ꦄꦤ꧀ꦤꦶ; ꦄꦤꦶꦱꦸ voor ꦄꦤ꧀ꦤꦶꦱꦸ; ꦤꦶꦤꦶꦱꦸ voor ꦤꦶꦤ꧀ꦤꦶꦱꦸ; ꦥꦫꦥꦶ ꦄꦤꦸ voor ꦥꦫꦥ꧀ꦥꦶꦄ꧀ꦤꦸ; ꦠꦤꦶꦱꦸ voor ꦠꦤ꧀ꦤꦶꦱꦸ, ꦤꦶꦄꦤꦸ voor ꦤꦶꦄ꧀ꦤꦸ, ꦲꦸꦄꦤꦸ voor ꦲꦸꦄ꧀ꦤꦸ, ꦲꦄꦤ voor ꦲꦤ, ꦲꦄꦤꦏꦸ voor ꦲꦤꦏꦸ; zelfs in latere geschriften vond ik *Tibangantĕn*, *Tabakbaja* voor *Timbangantĕn* en *Tambakbaja*.

Pakéna is *paké* = gebruiken, met het Soendasche bezittelijk voornaamwoord van den 3deu persoon *na*.

Heubeung moet zijn *heubeul:* de ꦮ is duidelijk genoeg (zie b. v. de ꦮ in Kwali, regel 5, letter 1), en wordt niet alleen bevestigd door den zin, maar ook door MS. A, waar o. a. staat: *ija sakti tapa*, *ija djaja prang*, *ija hĕbĕl njawana*. *Heubeul* is trouwens een zeer alledaagsch woord, terwijl *heubeung* mij niet bekend is.

De 2de steen.

Lezing van den heer Friederich.	*Mijne lezing.*
1. Ajama	1. Ajama
2. noe djĕh si bha-	2. noe ngeusi bha-
3. gya kawali ba-	3. gya kawali ba-
4. ri pakéna kĕ-	4. ri pakena kĕ-
5. rĕta bĕnĕ'	5. rĕta bĕnĕr
6. pakĕn na djĕ'	6. pakeun na(n)djĕr
7. na djoeritan.	7. na djoeritan.

Vertaling.

Er is uitmuntende (verhe- Er is (of zij) (iemand), die

(*) Opmerking verdient, dat *aja* dikwerf gebruikt wordt in de volgende beteekenis: „*Allah aja aloes*!" „God, (wat) *is* dat mooi!"

ven) de gelukvorst van Kwali, terwijl hij gebiedt volkomen rust (te houden) ten aanzien van dien strijd, dien krijgstoestand.

Kawali met geluk vervult, en het tevens gebruikt (ten nutte van) volkomene rust, opdat het (rijk Kwali) in oorlog staan blijve (niet overwonnen worde).

De 2de letter van den 2den regel lees ik als eene ꦫ, daar de figuur overeenkomt met de ꦫ op een paar Soendasche lontar-MSS., welke met de stift beschreven zijn, en de zin er zich niet tegen verzet.

Bĕnĕ' moet zijn *bĕnĕr*, zooals de heer Friederich ten regte giste; zulks blijkt ook uit de laatste lettergreep van den voorlaatsten regel, welke met een ꦭ (*lajar*) eindigt.

Pakeun ook *pikeun*, weleens *pi-eun*, is „om", „voor": *pakeun soeloeh*, voor brandhout, om te dienen tot brandhout.

Tadjĕr (eigenlijk *tandjĕr*) is een bekend woord, en wordt door Soendanezen verklaard door *nangtoeng*, *adĕg* = *staan*, *op-* of *overeind staan*, en heeft overdragtelijk in beteekenis veel overeenkomst met ons „bestaan."

Deze lezing wordt bevestigd door den volgenden zin in MS. A.: *djaga kita dek djaja prang, tadjĕr djoeritan, tan alah koereya moesoeh, ti darat, ti laoet* enz., „naderhand zult gij „geluk hebben in den oorlog, overwinnen in het gevecht, „niet onderdoen voor vele vijanden van (de) land (zijde), „van (de) zee(zijde)", enz. Dat MS. bevat in vele woorden, wat met zeer weinige op den steen is bekend gesteld: „Door het geloof niet te verzaken, het kwade te laten, „eens anders eigendom niet aan te randen, den akker „te bebouwen, kunt gij uw bestaan verzekeren." Nog zoo dom niet van die oude Soendanezen, die zeer goed schenen te begrijpen, dat de bevordering van rust, zekerheid en *welvaart* een land sterk maakt tegenover zijne vijanden.

Waspada, 15 Nov. 1866.

VERSLAG

AANGAANDE DEN

AAN DEN VOET VAN DE SOEMBING EN SINDORO ONLANGS ONTGRAVEN STEENEN TRAP,

DOOR DEN INGENIEUR

G. A. PET.

De trap ligt in de residentie *Kadoe*, een tweetal palen beoosten de grens met *Bagelen*, op 80 Rhijnl. roeden bezuiden den weg van *Kretek* naar *Parra-an*, tusschen paal 27 en 28 van *Magelang*, aan den voet van de *Soembing*, even benoorden de dessa *Kroeissan*, en even bewesten den berg *Petarangan*, te *Tegal-kramat*, en niet ver van de dessa *Tlahap*.

De rigting van den trap is Z.W. (boveneinde) en N.O. (benedeneinde).

Van uit den weg *Kretek-Parra-an* bereikt men eerst een klein plateau. Daar begint het boveneinde van den trap: hij eindigt aan het benedeneinde in de rivier *Gandeel*, die den voet bespoelt, zeer nabij het punt waar die rivier in de rivier *Galeh* valt. Beide rivieren hebben zeer hooge steile oevers, en zijn voedingstakken van de *Progo*.

Er zijn zigtbaar 87 treden; onder water bemerkt men nog 2 treden, in het geheel alzoo 89.

De trap bestaat geheel uit blauw- en roodachtige stukken gehouwen steen, eene zachte lavasoort, geheel gelijksoortig met die, waaruit de oudheden te *Diëng* zijn vervaardigd.

Hij is gemaakt van eenvoudige vierkante blokken, begrepen tusschen vlakke boomen, waarvan het bovenvlak overeenkomt met de hoeken van de treden; een en ander zonder eenige versiering.

De geheele breedte met de boomen bedraagt 0,9315 el; elke boom is dik 0,134 el, dus is de breedte tusschen de boomen 0,7635 el. De aantreden zijn breed 0,224, 0,234, 0,248, 0,259 0,282 en 0,398 el; alzoo gemiddeld 0,248 el. De optreden zijn hoog 0,135, 0,142, en 0,151 el; alzoo gemiddeld ruim 0,14 el.

Over het bovenvlak der boomen gezien, ligt de trap ligtgolvend en hier en daar eenigermate scheef, doch langs den kant der boomen gezien volmaakt regt.

Tot den bouw zijn gebezigd zeer kleine stukken steen. Zoo bestaat elke trede uit 2 stukken van ongelijke lengte, en de boomen zijn vervaardigd uit stukjes, lang hier en daar 0,214, 0,284, 0,352 en 0,626 ellen, gemiddeld ruim 0,30 el.

Zonderling is het, dat zelfs in deze kleine stukken steen op eenige plaatsen lapstukjes zijn gezet van ongeveer 0,05 el vierkant. De reden van deze handelwijze, die elders ook wordt opgemerkt, zal wel zijn, dat de *Buddha*-oudheden, onder toezigt van goede bouwmeesters, zijn vervaardigd door zeer middelmatige Javaansche werklieden, die toen, even als nog heden ten dage, zelfs een klein stuk steen of hout liever oplapten dan een ander gaaf stuk te gebruiken.

Blijkbaar is al de steen gefrijnd; de zoogenaamde frijnslag is nog zigtbaar.

De trap is zeer zorgvuldig bewerkt; de stukken sluiten zuiver, en de treden sluiten zoo goed tusschen de boomen dat er bijna geen voeg is te bespeuren.

De trap ligt in zoogenaamde wadda's moeda met rolsteenen vermengd.

Langs den buitenkant der boomen ligt eene rij keisteenen, breed 0,18 à 0,30 el.

De trap is uitstekend bewaard en zoo goed als nieuw; al de kanten zijn zeer zuiver, en de trap verschilt in dit opzigt hemelsbreed met die te *Diëng*.

Vóór dat de aardstorting plaats greep, tengevolge waarvan de trap is ontdekt, liep het kleine plateau aan het boveneinde nagenoeg vlak door tot loodregt boven het benedeneinde, zoodat hier ter plaatse eene loodregte oever van de rivier *Gandeel* bestond, die p. m. 13 ellen hoog was.

De grond waaronder de trap werd bedolven bestaat uit zwarte fijne sintels. Te oordeelen naar de bewaarde zuiverheid van het werk moet de trap bedolven zijn kort na den bouw: later schijnt de rivier *Gandeel* zijn weg door dien neêrgeploften grond te hebben genomen.

De trap loopt blijkbaar nog verder door naar beneden onder evengenoemde rivier.

De verdere ontgraving zou op ontzettend veel moeite en kosten komen te staan, en is, daar er waarschijnlijk niet veel merkwaardigs meer zal worden gevonden, niet aan te bevelen.

Waarschijnlijk stond vroeger aan het boveneinde een bedehuis of iets anders, dat nu spoorloos is verdwenen, en diende de trap tot gemeenschap met de rivier.

Ter vergelijking doe ik eene beschrijving volgen van den trap gelegen tusschen het *Diëng* plateau en het meer *Tjebbon*.

Deze trap telt ongeveer 300 treden; hier en daar zijn ze echter verdwenen. De trap bestaat, even als die aan den voet van de *Soembing*, uit eenvoudige blokken steen, begrepen tusschen regte steenen boomen.

De breedte tusschen de boomen bedraagt 1,02 el; elk der boomen is dik 0,18 el, zoodat de geheele breedte bedraagt 1,38 el. Terwijl bij den trap aan den voet van de *Soembing* blijkbaar het terrein is afgewerkt naar

den eisch van het bouwwerk, volgt bij dien te *Diëng* het bouwwerk den loop van het terrein. Dientengevolge is de trap even krom en slingerend als het terrein zelf, en zijn sommige treden 1 el, anderen daarentegen slechts 0,30 à 0,40 el breed. De trap te *Diëng* is zeer slordig bewerkt; zelfs springen op sommige plaatsen groote rolsteenen tot in den trap. Hij is ook zwaar beschadigd. Sommige stukken steen zijn geheel verweerd, en nergens is een zuivere regte of scherpe hoek meer te ontdekken.

De groote trap tusschen het meer *Tjebbon* en het meer *Mendjer* is zonder groote voorbereidende maatregelen niet te bereiken, en kan ik daarvan geene volledige beschrijving geven.

Ik herinner mij echter, dat daarvan nog slechts fragmenten bestaan; dat hij eens bestond uit duizenden treden, die den loop van het terrein volgden, en dat in onderscheid met de beide bovenbeschreven trappen, de boomen hier en daar zijn voorzien van console-vormige leuningen, zooals de meeste trappen bij de tempels te *Diëng*.

Poerworedjo, 5 December 1866.

LIJST

VAN DE

VOORNAAMSTE INLANDSCHE AMBTSBENAMINGEN,

DOOR

C. W. WALBEEHM, Senior.

VOORBERIGT.

Voor zoo ver mij bekend is, bestaat er tot dus ver nog geene verzameling van inlandsche ambtsbenamingen, met korte aanduiding der aan de verschillende betrekkingen verbonden werkzaamheden.

Wel vindt men in de verhandelingen van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen eenige beschrijvingen van titels en rangen bij de Javanen in gebruik, maar deze zijn geene ambtelijke titels, doch praedicaten van personen die ze, door regt van geboorte of tengevolge van eene speciale vergunning van den Souverein, wegens bewezene diensten, mogen voeren, waaromtrent ook eene opgave door de H. H. NETSCHER, COHEN STUART *en* VON DEWALL *op last der Regering is geleverd.*

Met het oog op deze leemte, heb ik het niet ondienstig geacht uit mijne ter Algemeene-Secretarie gehoudene aanteekeningen ook eene nota betreffende de meeste der inhoofde dezes bedoelde ambtstitels zamen te stellen, welke ik hier het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen aanbied, met verzoek om haar, daartoe geschikt achtende, in deszelfs tijdschrift op te nemen.

De voor dezelve benoodigde bouwstoffen zijn meerendeels geput

uit openbare officële bronnen en uit werken van geloofwaardige mannen, terwijl sommige daarin voorkomende opgaven eensdeels door mij zelf geleverd en anderdeels aan mij mondeling of schriftelijk verstrekt zijn door kennissen, die èn uit den aard hunner betrekkingen, èn door een langdurig verblijf in de binnenlanden, geacht moeten worden met de inrigting van het inlandsch bestuur bekend te zijn.

Het zij verre van mij te durven beweren dat de in de nota voorkomende opgaven volledig zijn en ik hier of daar welligt niet heb misgetast. Om zulks te kunnen verklaren zouden alle in Nederlandsch-Indië bestaande ambtsbenamingen, zonder onderscheid, in dezelve opgenomen moeten worden (*) en zoude ik zelf met de locale toestanden bekend moeten zijn, ten einde geene feilen te begaan.

Men gelieve daarom deze nota, die ik overigens naar mijn beste weten heb zamengesteld, niet te beschouwen als een zonder gebreken geschreven stuk, maar als een uitvloeisel mijner zwakke pogingen om mede te werken tot uitbreiding der kennis, behoorende tot het gebied van de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië.

Soekaboemi (Batavia), 9 April 1867. C. W. WALBEEHM Sr.

(*) Om zoodanige opgaven te leveren ontbreken mij de gegevens. In verband hiermede heb ik dan ook aan het hoofd dezer bladen gesteld: „Lijst van de *voornaamste* inlandsche ambtsbenamingen enz, waaronder niet begrepen zijn die, welke bestaan in landen, waar het regt van zelf bestuur aan vorsten is gelaten.

LIJST

VAN DE

VOORNAAMSTE INLANDSCHE AMBTSBENAMINGEN,

MET KORTE

AANDUIDING DER AAN DE BETREKKINGEN VERBONDEN WERKZAAMHEDEN EN VOORREGTEN, ENZ.,

OPGEMAAKT DOOR

C. W. WALBEEHM, Senior,

Ambtenaar op non-activiteit, laatstelijk hoofdkommies ter Algemeene-Secretarie, Chef der Afdeeling Inlandsche Zaken. (*)

Regent op Java (Boepati).

Met uitzondering van de residentie *Batavia*, worden de overige Gouvernements gewesten op *Java* in onderscheidene Regentschappen (Kaboepaten) verdeeld.

Aan het hoofd der inlandsche bevolking van elk Regentschap staat de Regent of Boepati, die van Gouvernements wege den titel van *Toemenggoeng*, *Adhipati* of *Pangeran* erlangt, al naar mate zijner verdiensten.

Het eerstgemeld praedicaat wordt den Regent al dadelijk verleend bij het besluit zijner benoeming tot die hooge waardigheid; het tweede wordt toegekend aan die Regenten, welke den Lande gewigtige diensten bewezen en zich door langdurige trouwe pligtsbetrachting onderscheiden hebben.

In den regel wordt de vergunning tot het voeren van

(*) Sedert benoemd tot Secretaris der Residentie Bezoeki.

dezen titel aan verdienstelijke Regenten niet eerder verleend, dan nadat zij den Lande als zoodanig ten minste tien á twaalf achtereenvolgende jaren hebben gediend. (*)

Wat het vorstelijk praedicaat van *Pangeran* aanbelangt, dit wordt al *zeer zeldzaam* aan inlandsche hoofden geschonken. Om deze bijzondere hooge onderscheiding te kunnen erlangen, moet een Regent zich al in de hoogste mate jegens den Staat verdienstelijk hebben gemaakt. Zoo verkreeg in der tijd de nu overleden Regent van *Demak* (*Samarang*), Pangeran Ario *Tjondro Negoro*, die zich, tijdens het heerschen van den hoogersnood in de afdeeling *Demak* en *Grobogan*, buitengemeen loffelijk gedroeg, dat vorstelijk praedicaat. Ook de voormalige Regent van *Madioen* had den titel van *Pangeran*, en meer anderen. (†)

De aldus verkregen hooge titel is *persoonlijk* en gaat dus niet op de *zonen* over.

Aan den Regent zijn ondergeschikt alle andere inlandsche hoofden en beambten, die zich binnen den kring van zijn Regentschap bevinden; in zaken het inlandsch bestuur rakende, is hij de vertrouwde raadsman van den Resident. Zijne instructie vindt men in het Staatsblad van *Nederlandsch-Indië* van 1859 no. 102, zoodat de omschrijving zijner verpligtingen hier onnoodig is.

Ingevolge alinea 4 van artikel 69 van het Reglement op het beleid der Regering van *Nederlandsch-Indië*, wordt bij het openvallen der betrekking van Regent op *Java*, behoudens de voorwaarden van *bekwaamheid*, *ijver*, *eerlijkheid* en *trouw*, zooveel doenlijk tot opvolger gekozen een der zonen of nabestaanden van den laatsten titularis.

(*) Dit is in 1860 als beginsel aangenomen; doch hiervan wordt wel eens om bijzondere redenen afgeweken

(†) De Regenten van *Tagal*, Aria *Reksa Negara*, van *Kendal*, Ario *Prawiro-dhi-ningrat* en van *Batang*, Ario *Soero-adhi-ningrat* werden in het jaar 1829 tot *Pangeran* verheven, onder toekenning van het regt tot het voeren van den geelen-Pajoeng. Zij hadden den Lande gewigtige diensten bewezen in den Javaschen oorlog.

Regenten en onder Regenten op Celebes.

De Regenten op *Celebes* staan niet op hetzelfde hooge standpunt, als waarop de Regenten op *Java* zich bevinden, van welke zij in alle opzigten hemelsbreed verschillen. Zij staan aan het hoofd hunner negorijen en zorgen voor den goeden gang van zaken aldaar. Zij worden door de mindere hoofden, bijgestaan door de oudsten van het volk gekozen en door den Gouverneur van *Celebes en Onderhoorigheden*, onder nadere goedkeuring van den Gouverneur-Generaal, benoemd en ontslagen.

Deze Regenten voeren soms de inofficiële titels van *Kapiteins*, *Aroes*, *Opoes*, *Bonto's*, *Lomos* en *Lolos*.

De betrekking is niet erfelijk, doch slechts zeldzaam gaat die in andere families over. In den regel is het, om tot den rang van Regent te worden verkozen, eene vereischte, dat men uit adelijk bloed geboren zij, zoowel van vaders- als van moeders-zijde.

Zij alleen hebben het regt om vóór zich uit te laten dragen een songsong of zonnescherm, een lans, een schild, een waterketel, een kwispeldoor en een siridoos; om eene sopana (soort van trap zonder treden, die in de binnenlanden slechts door vorsten mogen gebruik worden) voor hunne woningen te hebben; om de voorgevels hunner huizen met drie verdiepingen te bouwen en om zich gewapend, vergezeld van twaalf volgelingen op de publieke plaatsen te vertoonen, terwijl hunne vrouwen, wanneer zij te paard zitten, vier rijkussens mogen gebruiken.

De onder-Regenten op Celebes, voerende, onder anderen, de titels van *Luitenants*, *Soelewatangs*, *Glarangs* of *Gallas*, *Djamangs*, treden in den regel alleen bij afwezigheid, verhindering of ziekte der Regenten als hunne tijdelijke vervangers op; doch er zijn ook sommigen onder hen, die dezelfde magt van den Regent hebben en dus ook in de aan deze toegekende voorregten deelen. De meesten hebben echter alleen het regt om vóór zich uit te laten dra-

gen een pajoeng, lans en siridoos, om de voorgevels hunner woningen slechts met twee verdiepingen te bouwen en om zich gewapend op publieke plaatsen te vertoonen. (*)

De inlandsche hoofden op *Celebes* zijn gehouden de bevelen en instructiën, die zij van den Gouverneur van *Celebes en Onderhoorigheden* ontvangen, stiptelijk te achtervolgen en door hunne onderhoorigen te doen nakomen; zij zijn in het algemeen verpligt te waken voor de instandhouding van de rust en veiligheid en alles aan te wenden om de goede orde te bewaren. Hunne verdere verpligtingen zal men vinden in het Staatsblad van Nederlandsch-Indië van 1864 no. 12, zoodat de vermelding daarvan in deze nota gevoegelijk achterwege gelaten kan worden.

Regenten in de Residentie Amboina.

Ook deze Regenten, voerende den titel van *Radja*, *Patti* of *Orang-kaja*, kunnen niet worden gelijkgesteld met die op *Java;* zij zijn de eerste personen in hunne negorijen (†) en staan onder de onmiddelijke bevelen van den Resident, of op plaatsen, waar een Adsistent-Resident het gezag voert, van laatstgenoemde. Zij worden door de oudsten van het volk gekozen en door het hoofd van gewestelijk bestuur benoemd. Ten blijke hunner waardigheid, ontvangen zij bij hunne aanstelling een rotting met den zilveren knop, die later vervangen kan worden door een rotting met gouden knop. Behalve dit eereteeken kan de Gouverneur-Generaal aan een Regent het voorregt verleenen tot het voeren van eenen wimpel, hetzij van de 1e, 2e of 3e klasse.

(*) Deze bijzonderheden zijn geput uit een officieël rapport van den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden.

(†) Iedere negorij is verdeeld in wijken, die *soa* of *joa* genoemd worden en die mede haar afzonderlijk hoofd hebben (*kapala soa* of *joa*); die *soa's* bevatten wederom de *dati's* of huisgezinnen, die insgelijks hunne hoofden (*kapala-dati* en *Toelan-dati*) bezitten (zie *Reinwardt's* reize naar het O. gedeelte van de Mol. Archipel).

De Regenten aan welke dit voorregt is geschonken, hebben de bevoegdheid om zich een zonnescherm te laten nadragen van dezelfde kleur als de onderscheidende kleur van den wimpel, die hun is toegestaan.

De keus voor Regent moet geschieden uit de naaste en zooveel mogelijk uit de bekwaamste personen, welke uit hoofde hunner geboorte of wettige afstamming uit het geslacht of de geslachten der Regenten, volgens de oude instellingen, verkiesbaar zijn.

De verpligtingen dezer Regenten, zijn omschreven in het Staatsblad van Nederlandsch-Indië van 1824 no. 19ª.

Onder-Regent op Java (Rangga of Ronggo).

De *Ronggo* of *Rangga* staat aan het hoofd eener kleinere of minder belangrijke afdeeling, dan die waarover een Regent het gezag voert. In de laatste jaren zijn bijna al de Onder-Regentschappen ingetrokken, omdat zij in belangrijkheid en bloei waren toegenomen, zooals *Salatiga*, *Grobogan*, *Indramajoe*, *Tjilatjap* en *Blitar*. Men vindt nu slechts een Ronggo in de afdeeling *Sampang* (Residentie *Madura*).

Patih op Java.

In elk Regentschap is een *Patih* geplaatst. Deze betrekking is eene uit het inlandsch vorsten-bestuur afkomstige instelling, welke eigenlijk in onze ambtelijke maatschappij niet te huis behoort.

In rang volgende op den Regent, oefent de Patih evenwel geen gezag uit, maar brengt alleen diens bevelen over, is diens eerste dienaar en vervult dikwerf alleen bij hem de functiën van secretaris.

Ofschoon zulks niet volkomen met den aard der instelling strookt, wordt de Patih somwijlen door het Europeesch bestuur gebezigd tot het doen van opnamen en onderzoekingen, tot het houden van toezigt over de uitvoering der van dat bestuur uitgegane bevelen; doch hij

ontleent dan zijne bevoegdheid aan eene speciale opdragt, evenzeer als hij slechts op last en namens den Regent handelt, wanneer deze van zijne diensten gebruik maakt.

Alleen bij ziekte of ontstentenis van den Regent, neemt de Patih diens functiën zoolang waar en zulks in opvolging van art. 5 van staatsblad 1859 no. 102.

Hoofd-Djaksa, Djaksa en hunne Adjuncten.

In elk Regentschap op *Java* en waar geen Regentschappen bestaan, bij elken landraad is een inlandsch officier van justitie bescheiden. Deze ambtenaren voeren den titel van *Hoofd-djaksa* voor zoover zij op de hoofdplaatsen der Residentiën zijn gevestigd en elders dien van *Djaksa*. Aan den Hoofd-djaksa en Djaksa worden adjuncten toegevoegd. In de gewesten buiten *Java* waar Gouvernements regtbanken bestaan voeren de inlandsche officieren van justitie mede die zelfde titels (*) en hebben zij nagenoeg denzelfden werkkring als hunne ambtgenooten op *Java*. Eene omschrijving hunner verpligtingen is hier niet noodig, daar men die kan vinden in het Reglement op de uitoefening der policie, de burgerlijke regtspleging en de strafvordering onder de inlanders en daarmede gelijkgestelde personen op *Java* en *Madura*. (4e titel).

De titulatuur van *klein-djaksa*, die men in enkele Residentiën op *Java* nog aan sommige inlandsche officieren van justitie toekent, is geheel *ten onregte*, als zijnde in strijd met het aangehaalde Reglement. In de officiële bescheiden mag die titel dan ook niet meer worden gebezigd.

De Hoofd-djaksa's en Djaksa's worden geacht hooger in rang te zijn dan de districts-hoofden (Wedhono's, Wedhana's, Demangs).

(*) Namelijk die van *Hoofd-Djaksa* en *Djaksa*.

Hoofd-Panghoeloe, Panghoeloe en hunne Adjuncten.

Deze beambten zijn bezoldigde Mahomedaansche priesters, die als adviseurs zitting nemen in de verschillende inlandsche regtbanken. Ook aan de Raden van Justitie te *Batavia*, *Samarang* en *Soerabaja* zijn Panghoeloe's toegevoegd.

Niet alleen moeten deze alle gewone teregtzittingen en veelal ook die in strafzaken tot het beëedigen van inlandsche getuigen bijwonen; maar zij zijn ook gehouden den Regter-commissaris van strafzaken, den auditeur-militair en den ambtenaar, belast met de verzegeling van boedels, in hunne verrigtingen bij te staan.

Onderkollekteurs.

Deze ambtenaren zijn speciaal belast met de inning der landrenten. In elk Regentschap van bijna alle Residentiën op *Java* bevindt zich zoodanige beambte. Zij genieten geen vaste bezoldiging van het Gouvernement. Hunne inkomsten worden geregeld naar de hoegrootheid der door hun geïnde landrenten. De verpligtingen dezer ambtenaren zijn omschreven in Staatsblad 1818 no. 49.

Hoofd-gekommitteerden voor de Kultures.

Onder deze ambtsbenaming vindt men in de *Preanger-Regentschappen* inlandsche ambtenaren, die speciaal belast zijn met het toezigt over de kultures. Zij worden door den Gouverneur-Generaal aangesteld, doch krijgen van lands wege geene bezoldiging, zoo als de meeste inlandsche hoofden in gemeld gewest.

Wedhono, Wedhana, Demang.

Deze ambtsbenamingen zijn die der districts-hoofden op *Java*. Zij zijn belast met de zorg voor den geregelden gang der dienst en met de onmiddelijke uitvoering van alle maatregelen van inwendig bestuur en bevelen, waarbij de inlandsche bevolking van de districten, waarover

zij zijn aangesteld betrokken is. Zij mogen geen handel drijven en regtstreeks noch zijdelings deelhebber zijn in of borg voor eenige verpachting, aan- of uitbesteding. Ook is het hun verboden belang te hebben bij eenige bijzondere onderneming van landbouw of nijverheid in het gewest, waarin de districten, waarover zij zijn aangesteld zijn gelegen. Wijders mogen zij geen aandeel hebben in het bezit van gemeente-velden der bevolking, noch in derzelver product en evenmin tot eigen voordeel of gerief beschikken over de bevolking, dan voor zoover hun zulks uitdrukkelijk door den Gouverneur-Generaal zal zijn vergund.

De districts-hoofden zijn, onder het toevoorzigt van den Resident, regtstreeks ondergeschikt aan den Regent van het Regentschap, waarin hunne districten zijn gelegen.

De veel omvattende verpligtingen dezer ambtenaren zijn omschreven in de instructie, vastgesteld bij Staatsblad 1859 no. 102, welke evenwel niet van toepassing is op de Residentie *Batavia*, waar de inrigting van het inlandsch bestuur geheel anders is dan in de overige gewesten van *Java*.

De districts-hoofden in de Residentiën *Bantam*, *Krawang* en *Batavia* (met uitzondering van de stad en voorsteden), voeren den titel van *Demang*; onder dit ambts-predicaat worden ook benoemd de districts-hoofden in de *Lampongsche-districten* en de Residentie *Banka*. (*)

Kommandant en Adjudant.

In de Residentie *Batavia*, met uitzondering van de afdeeling *Buitenzorg* en de districten *Kabajoran*, en *Tjabangboengin*, alwaar de districts-hoofden het praedicaat voeren van *Demang*, worden zoodanige ambtenaren benoemd on-

(*) Zie blz. 22.

der den titel van *Kommandant*. Zij staan in hunne districten (allen behoorende tot het gebied van de stad en voorsteden van *Batavia*) aan het hoofd der inlandsche bevolking en zorgen voor den geregelden gang van zaken, meer speciaal van de policie.

Ieder kommandant heeft een handlanger ter zijner beschikking, om hem, in alles wat zijne dienst betreft, bij te staan en ingeval van ziekte of ontstentenis tijdelijk te vervangen. Zoodanige handlanger wordt *Adjudant* genoemd.

Mantri-dalem ook wel Groot-mantri, Mantri-Kaboepaten of Kliwon (Java).

De beambten die onmiddelijk aan den Regent worden toegevoegd om hem in dienstaangelegenheden bij te staan, voeren op *Java* niet overal den zelfden titel. Terwijl zij in enkele Residentiën *Mantri-dalem* of *Groot-mantri* genoemd worden, voeren zij in andere gewesten den titel van *Mantri-Kaboepaten* of *Kliwon*. Zij zijn voornamelijk belast met de overbrenging en ten uitvoerlegging van bevelen van den Regent uitgaande. De staatsie en het gevolg dezer hoofden zijn voorgeschreven bij staatsblad 1824 no. 13.

Mantri, Mantri-aris, Bekel, Adsistent-Wedhono, Sub-Wedhono en Tjamat.

Even als aan den Regent, is ook aan het districts-hoofd in bijna alle Residentiën op *Java* een beambte toegevoegd, om hem in alles, wat zijne dienst betreft, bij te staan. Niet overal voeren zij dezelfde ambtspraedikaten. *Mantri* of *Mantri-aris* is de algemeene titel. *Bekel* wordt in de Oosthoek van *Java* gebezigd en *Adsistent-Wedhono* speciaal in de Residentie *Samarang*.

De benamingen *sub-Wedhono* en *Tjamat* zijn respectivelijk nog in gebruik in de Residentie *Kadoe* en *Preanger-Regentschappen*. Ook zij mogen staatsie voeren (zie Staatsblad 1824 no. 13.

Mantri-Koppij (*koffij*).
id. *teboe* (*suikerriet*).
id. *tom* (*indigo*).
id. *thee*.
id. *kajoe manis* (*kaneel*).
id. *cochenille*.
id. *blandong* (*bosschen*).
id. *tambak* (*vischvijvers*).
id. *policie*.

Deze titels zijn van die beambten welke het opzigt hebben over de aanplantingen van *koffij*, *suikerriet*, *indigo*, *thee*, *kaneel*, *cochenille* en over de *bosschen*, *vischvijvers* en *policie*. Ook deze hoofden voeren staatsie. (Zie Staatsblad 1824 no. 13).

Hoofd-mantri-oeloe-oeloe, *Mantri-oeloe-oeloe*, *Mantri-slokkan*, *Mantri-bandoengan*, *Mantri-pintoe aijer*.

Volgens de bepaling voorkomende in Staatblad 1847 no. 25, worden alle personen die het opzigt hebben over de waterleidingen genoemd *Mantri-oeloe-oeloe*. In de laatste jaren schijnt men zich aan die benaming niet meer te houden, want in de afdeeling *Buitenzorg* en de Residentie *Cheribon* voeren sommige opzigters den titel van *Mantri-slokkan* (*). Ook vindt men in deze zelfde Residentie een beambte met het praedicaat van *Hoofd-mantri-oeloe-oeloe* (†), terwijl deze zelfde beambten in de Residentie *Bagelen* soms *Mantri-bandoengan* en in de Residentie *Soerabaja* *Mantri-pintoe aijer* en *Mantri-aris* worden genoemd (§).

Ondanks deze verschillende benamingen, staan deze beambten allen gelijk in rang met de hoofden bij het binnenlandsch bestuur, den titel van *Mantri* voerende; dragende zij gelijke distinctive teekenen.

(*) Zie Stblad. 1859 no. 82 en Stblad. 1863 no. 93, } waarbij tevens hunne
(†) „ Stbl. 1863 no. 94, } instructiën zijn vast-
(§) „ Stbl. 1863 no. 92 en 1857 no. 100, } gesteld.

Mantri-tjatjar.

De koepok-inënting, een onfeilbaar middel aanbiedende tegen de verderfelijke gevolgen der kinderpokken, wordt onder den inlander door speciaal daartoe gedespicieerde inlandsche vaccinateurs uitgeoefend. Zij voeren den titel van *Mantri-tjatjar.*

Mantri goedang garam.

Is de ambtstitel van eenen inlandschen *zoutverkoop-pakhuismeester.*

Mantri goedang koppij.

Is de ambtstitel van eenen *koffij-pakhuismeester.* Even als de vaccinateurs en zoutverkoop-pakhuismeester, staan zij gelijk in rang met de hoofden bij het binnenlandsch bestuur, den titel hebbende van *Mantri* en mogen zij gelijke distinctive teekenen voeren.

Mantri-goeroe.

De *inlandsche onderwijzers* voeren dezen titel (*). Zij worden ten koste van den Staat tot dit vak opgeleid en kunnen voor geene andere betrekkingen bij het binnenlandsch bestuur in aanmerking worden gebragt, dan voor eene zoodanige, welke in betrekking staat met het onderwijs der jeugd onder de inlandsche bevolking in *Nederlandsch-Indië.* Zij genieten na hunne plaatsing *f* 30 's maands als vaste bezoldiging uit 's lands kas. Bij behoorlijke en ijverige pligtsbetrachting worden aan hen tractements-verhoogingen toegekend van *f* 5 's maands, om de *vijf* jaren, tot dat hunne bezoldiging in het geheel bedraagt *f* 50 's maands, wanneer geen tractements-verhoogingen meer worden toegekend. Zij hebben het regt een bijzondere Pajoeng als distinctief-teeken te dragen.

De onderwijzers die thans in functie zijn, hebben bijna

(*) Zie Staatsblad 1861 no. 24.

allen hunne opleiding gehad aan de kweekschool te *Soerakarta*, alwaar de kweekelingen eene toelage van *f* 10 's maands genieten, welke bij goede vorderingen der leerlingen tot *f* 15 's maands verhoogd kan worden.

Om tot kweekeling te worden benoemd, moet men niet jonger dan 14 en niet ouder dan 17 jaren zijn en bovendien blijken van goede inborst en van aanleg voor het onderwijzersambt hebben gegeven. Behoudens zeldzame uitzonderingen, ter beoordeeling van den Gouverneur-Generaal, worden geene jongelieden van aanzienlijke afkomst of bloedverwanten van aanzienlijke inlandsche hoofden bestemd tot kweekelingen. Bijzondere redenen deden der Regering besluiten dit als beginsel aan te nemen. Bovendien is het te verwachten dat onderwijzers van aanzienlijke afkomst steeds zullen trachten in andere meer met hunnen stand overeenkomende betrekkingen te worden geplaatst, hetgeen tot nadeel van het onderwijs zoude strekken. Zoowel de kweekelingen als de onderwijzers worden door den Gouverneur-Generaal benoemd en ontslagen.

Doktor-djawa.

De *inlandsche geneeskundigen*, die van Gouvernementswege worden opgeleid, aangesteld en bezoldigd, voeren dezen titel. Voor de opleiding dezer doctoren bestaat te *Batavia* eene school, waar vijftig élèves onderwijs ontvangen en de leercursus op drie jaren is vastgesteld. Alvorens te mogen practiseren moeten de élèves voor eene commissie, bestaande uit eenige officieren van gezondheid te *Batavia*, het vereischte examen afleggen.

Na het verkrijgen van hunnen titel erlangen zij van landswege een inkomen van *f* 30 's maands tot een maximum van *f* 50 's maands (*). Aan ieder dezer doctoren wordt voor rekening van het Gouvernement uit 's Rijks

(*) Krachtens eene bepaling van 1864.

magazijn van geneesmiddelen, ten behoeve der inlandsche bevolking verstrekt een behoorlijk gevulde medicijn-kist, met verpligting om de geneesmiddelen en ustensiliën op de door den Chef over de geneeskundige dienst aan te geven wijze te verantwoorden en de verder benoodigde aan te vragen.

Zij worden uitsluitend gebezigd tot het verleenen van geneeskundige hulp in de Residentiën, waaruit zij herkomstig zijn; slechts bij uitzondering kunnen zij op andere plaatsen worden aangesteld. In commissie reizende, mogen zij *f* 1 daags declareren (Bijblad op het staatsblad van *Nederl.-Indië* no. 751.)

Zij staan onder de onmiddelijke bevelen der Hoofden van gewestelijk bestuur en moeten zich gedragen naar de voorschriften, die hun van wege den Chef voornoemd worden verstrekt. (*).

Sjah-bandar.

Onder dezen titel zijn inlandsche beambten van Regeringswege aangesteld te *Batavia, Samarang,* en *Soerabaija.* Aan den Controleur der inkomende- en uitgaande-regten ondergeschikt, zijn zij in de eerste plaats verpligt aan dezen rekenschap te geven van hunne handelingen. Zij zijn gehouden alle inlandsche handelaren en zeevarenden te helpen in het doen hunner aangiften en verdere werkzaamheden ten kantore der inkomende- en uitgaande-regten. Hunne Instructie is te vinden in Staatsblad 1827 no. 93.

Demang-perdikan.

Deze beambten zijn speciaal belast met de bewaking

(*) Te *Batavia* bestaat ook eene verloskundige school, speciaal voor inlandsche vrouwen. Na afgelegd examen hebben zij de bevoegdheid tot de uitoefening van de verloskundige practijk. Zij staan onder het toezigt van civiele geneesheeren en ontvangen geen vast inkomen van den lande. Zie Staatsblad 1856 no. 70 en Bijblad op het Staatsblad van Nederlandsch-Indië no. 1209.

van heilige graven. In den regel worden de zonen of naastbestaanden van de laatste titularissen tot hunne opvolgers door de bewoners der dessa's, waar die graven resorteren, gekozen en door den Gouverneur-Generaal benoemd. Zij ontvangen van landswege geene bezoldiging. Zoodanige beambten vindt men slechts in de Residentiën *Banjoemas*, *Kediri* en *Madioen*.

Kandoeroeans.

Deze hoofden worden in de *Preanger-Regentschappen* aangetroffen en voeren gezag over eenige kampongs of dessa's.

Petinggi, *Loerah*, *Bekel*, *Koewoe*, *Kapala-kampong*, *Bek*(*)
(*Java*) *Pembakal* (*Zuid- en Ooster-afd. van Borneo*).

Zij die het gezag voeren over dessa's of dorpen voeren deze titels.

Eene *algemeene* ambtsbenaming voor het dessa-hoofd op *Java* bestaat niet; zoo heet het dorpshoofd in *Cheribon Koewoe*, in *Tagal* en *Brebes* draagt hij den naam van *Bekel*, in *Pamalang* dien van *Loerah*, enz.

Zij zijn, onder het toezigt en de bevelen der districtshoofden, in het algemeen belast met de zorg voor de openbare rust en veiligheid, zoomede de handhaving der goede orde in hunne dessa's of kampongs.

De oude gewoonte, volgens welke de dessa's-volkeren hunne hoofden uit hun midden verkiezen en verwisselen is door de Regering in stand gehouden en aan genoemde volkeren verzekerd. (†). De verkiezing van de hoofden der dessa's is, in alle gevallen, onderworpen aan de goedkeu-

---

(*) De titel *bek* is eene verbastering van het woord *wijkmeester*. De inlanders van *Batavia*, waar dit praedicaat alleen in gebruik is, hebben gemakshalve het woord *meester* weggelaten. Het woord *wijk*, dat zij als titel bezigen, spreken zij als *bek* uit. De tweede wijkmeester noemen zij *twiedi*, zijnde eene verbastering van het woord *tweede*.

(†) Zie Staatsblad 1819 no. 13.

ring van het Hoofd van gewestelijk bestuur, die echter in den regel zijne goedkeuring niet mag weigeren. Zoo hij daartoe, om dringende redenen overgaat, moet hij zulks brengen ter kennisse van den Gouverneur-Generaal, met opgave der redenen. Niemand mag tot hoofd eener dessa verkozen worden dan die in de dessa behoort of woonachtig is.

Op vele plaatsen van het eiland *Java* heeft het dorpshoofd gewoonlijk tot zijne adsistentie de leden van het dorps-bestuur (*) ter beschikking, die hij in den regel zelf kiest, als:

a. de Kamitoca.

die, gedurende zijne afwezigheid, zijne plaats inneemt. Gewoonlijk is deze de zoon van het dessa-hoofd of altans een aanverwant van hem;

b. de Kabajan.

de persoon, die de bevelen van het dessa-hoofd aan den kleinen man overbrengt en de reclames van de bevolking aan het dessa-hoofd kenbaar maakt. Hij is dus een tusschen-persoon tusschen gemeld hoofd en de bevolking;

c. de Kapitengan.

de *onbezoldigde policiedienaar*, die door het dessa-hoofd en ook door de policie wordt uitgezonden om misdrijven op te sporen;

d. de Dorpspriester (*Kaum. Lebé of Chetib*).

de *geestelijk van de dessa*, die niets anders heeft te verrigten dan gebeden bij sedekah's (godsdienstig feestmaal) te prevelen; want huwelijken mag hij niet sluiten;

(*) Ook de leden van het dorps-bestuur voeren niet overal dezelfde titels. Zoo heet het 2e dessa-hoofd in Cheribon *Ngabehi* en de *Kapitengan*, *Raksa-boemi*.

c. de Dessa-schrijver (djoeroetoelis).

die echter slechts in eenige Residentiën bestaat; deze schrijft de belastingschuldigen op en hunne stortingen.

De dessa's-hoofden en nog beneden dezen in rang staande beambten, worden niet beschouwd als *Gouvernements-ambtenaren.*

Djoeroetoelis.

Is de algemeene benaming van *inlandsche schrijvers* (klerken). De *eerste* schrijvers van den Resident en van den Regent op *Java*, voeren eene afzonderlijke Staatsie. (Zie Staatsblad 1824 no. 13).

Inlandsche schrijvers.

In de Adsistent-Residentie *Benkoelen* bestaan eenige inlandsche beambten, die, in verband met de hun opgedragen werkzaamheden eenen oneigenaardigen titel voeren, namelijk: „inlandsche schrijvers". Zij zijn belast met het toezigt over de kultures, staan onder de onmiddelijke bevelen van den met het burgerlijk gezag bekleeden ambtenaar en zijn verpligt die met naauwgezetheid en ijver na te komen. Zij doen binnen den hun aangewezen werkkring reizen, ten einde zich persoonlijk en plaatselijk te vergewissen van den stand der verschillende kultures en om zich te overtuigen of de ter zake door het Bestuur gegeven bevelen behoorlijk zijn volvoerd. Van hunne bevinding en verrigtingen houden zij aanteekening, om na afloop der reis, te worden ingediend.

Zij mogen zich geen gezag hoe ook genaamd aanmatigen, noch mengen in zaken het inlandsch-bestuur betreffende.

Titels in Palembang.

Vóór dat het rijk van *Palembang*, onder het onmid-

delijk beheer van het *Nederlandsch-Indisch* Gouvernement werd gebragt, was het hoofd-bestuur aldaar zamengesteld als volgt:

één *Soesoehoenan* (vorst),
één *Pangeran-Ratoe*,
één *Ferdana-mantri*,
één *Panghoeloe* en
één *Kerta-negara* (regter).

De Pangeran-Ratoe volgde onmiddelijk in rang op den vorst, was de raadsman, vertegenwoordiger en opvolger van hem. Op dezen volgde de oudste prins van echten bedde, onder de benaming van *Pangeran Depati*.

De *Ferdana-mantri* was de eerste ambtenaar van het bestuur, onder den vorst of zijnen vertegenwoordiger. Hij was verantwoordelijk voor de uitvoering van 's vorsten bevelen, regelde de inkomsten van den vorst en alle geschillen of zaken betreffende het rijk, vóór hem gebragt werden door hem vereffend.

Onder zijne leiding werden middelen beraamd voor den oorlog en de belastingen of heerendiensten verminderd of vermeerderd.

Op den *Ferdana-mantri* (Rijksbestierder), volgde de *Pangeran-panghoeloe* de opperste geestelijke regter met den titel van *Nata-agama* (bestierder der geestelijke wet). Door hem werd in het hoogste ressort, volgens de voorschriften van de koran, regtgesproken in alle zaken van godsdienstigen aard en het huwelijk betreffende.

De *Kerta-negara* was de hoogste regterlijke ambtenaar en had als zoodanig den rang van *Toemenggoeng*. Hij werd belast met het voorloopig onderzoek van geschillen en misdrijven, zoo als moord, roof, verwonding, huisbraak, diefstal, vechterijen enz, terwijl het tevens zijn pligt was te oordeelen over bewoners der binnenlanden, die wegens misdrijf naar de hoofdplaats werden opgezonden.

Ook had hij de bevoegdheid om de door de *Djenangs* (*) of mindere hoofden geslagen vonnissen, op verzoek van de belanghebbenden te onderzoeken en bij bevinding van onbillijke uitspraak, die vonnissen te vernietigen.

Divisie-hoofden, Marga's-hoofden, (Passirah), Proatins.

Sedert het rijk van *Palembang* door de trouweloosheid der vorsten onder het onmiddelijk bestuur van het *Nederlandsch-Indisch* Gouvernement is gebragt, werd het verdeeld in onderscheidene divisiën; de onderdeelen zooals de marga's, soekoe's enz., bleven als oudstijds bestaan, alsmede de benamingen der daarover gestelde hoofden.

De marga's bestaan uit de vereeniging van eenige doessoens en talangs. Het bestuur der marga's is in handen van *Passirah's*, die even als de *proatins* (hoofden der doessoens), door het Europeesch bestuur worden benoemd, in overeenstemming met de keuze der bevolking.

Voor elke divisie werd vroeger een divisie hoofd aangesteld; sommigen waren van vorstelijken bloede of adel, anderen afkomstig van de hoofdplaats *Palembang*.

In de beneden-landen ontvingen de divisie-hoofden bevelen van den Resident, aan wien zij verantwoording schuldig waren en in de binnenlanden, waar zij onder het gezag stonden van Europesche ambtenaren, moesten zij de bevelen van dezen opvolgen.

De van hooger hand ontvangen bevelen werden door de divisie-hoofden overgebragt aan de *marga's-hoofden*, die met hunne *proatins* voor de nakoming en uitvoering daarvan moesten zorg dragen.

De divisie-hoofden en hunne adjuncten bestaan nu niet meer in 1864 werden zij allen eervol uit hunne betrekkingen ontslagen, onder toekenning van pensioen.

(*) De Djenangs waren dezelfde hoofden, die later als divisie-hoofden fungeerden.

Sedert de uitbreiding van het Europeesch bestuur in de Residentie *Palembang*, staat aan het hoofd van iedere afdeeling een gezagvoerend Europeesch ambtenaar, waardoor het bestaan der divisie-hoofden, die voor het meerendeel, als afkomstig van de hoofdplaats *Palembang* vreemdelingen waren op de plaatsen, waar zij gezag voerden en dientengevolge weinig of geen den minsten invloed hadden op de bevolking, noodeloos werd.

Kalippa, Proatin en Proatin-toea ook Pembarab of Pemangkoe geheeten.

Even als in de Residentie *Palembang*, worden in de Adsistent-Residentie *Benkoelen* ook marga's aangetroffen, die ook hier uit eenige kampongs of doessoens bestaan.

Het hoofd van de marga voert den titel van *Kalippa* en dat der doessoen dien van *proatin*. Bovendien heeft iedere marga een of twee *proatin toea* ook *pembarab* of *pemangkoe* geheeten, die bij afwezigheid als anderzins van den *Kalippa* dezen tijdelijk vervangen of vertegenwoordigen. Zij hebben den titel van *depati* ook wel *Radja* of *Radin*, enkelen dien van *Pangeran*.

De doessoen-hoofden worden door de betrokkene dorpelingen gekozen; de marga's-hoofden door de oudsten uit iedere doessoen. Meestal worden de zonen van de laatste hoofden tot hunne opvolgers gekozen; de waardigheid blijft altans altijd in dezelfde familie.

Deze hoofden zijn allen geroepen om het volk, daar waar het noodig is, te vertegenwoordigen, voor hunne regten op te treden, hen desgevorderd in den strijd aan te voeren en de bestaande oude gewoonten te handhaven (*).

Zij genieten van Gouvernementswege geene vaste bezoldiging; doch daarentegen zijn hun toegekend de vastgestelde procenten van de door hunne anak-boea's te leve-

(*) Zie het werk van *Pruijs van der Hoeven* getiteld: *„een woord over Sumatra.*

ren peper, die echter vrij onbeduidend moeten zijn. Wegens hunne geringe inkomsten, drijven zij handel in zoodanige artikelen, welke bij de handelaren het meest gewild en waardoor zij verzekerd zijn goede inkomsten te kunnen genieten. Tot de hierbedoelde artikelen behooren in de eerste plaats gom-elastiek, witte damar, benzoïn, was, olifantstanden, enz;

Hofhouding of eenige andere distinctive teekenen van waardigheid of grootheid is bij deze hoofden onbekend.

Al de hoofden zonder onderscheid bewerken hunne eigene rijstvelden. Bij zoodanige gelegenheid alléén rust de verpligting op de bevolking om hare hoofden te helpen, zooals b. v. bij de ontginning der bosschen, het bewerken van den grond, het planten van padi en het inoogsten van dat voedingsproduct.

Bij het presteren van zoodanige diensten, zijn de hoofden verpligt de helpers behoorlijk van eten, drinken, etc. te voorzien.

Overigens bestaat er geene andere verpligte dienstbaarheid. (*)

Demang, Batin, Mandoers (gegadings).

Even als in de Residentiën *Batavia, Bantam, Krawang* en de *Lampongsche districten*, wordt het districtshoofd op het eiland *Banka Demang* genoemd. Hij ontvangt van den administrateur der tinmijnen bevelen en is belast met de zorg voor de handhaving der policie in zijn district, zoomede met het toezigt over de *Batins* (†) en verdere ondergeschikte beambten, tot welk einde hij verpligt is

(*) Uit de aanteekeningen van een overledenen controleur bij het binnenl. bestuur in Benkoelen.

(†) De Residentie *Banka* is verdeeld in 9 districten en deze weder in 33 batinschappen. Aan het hoofd van elk district staat een *Demang* en van ieder batinschap een *Batin*.

om minstens eenmaal in de drie maanden de Batinschappen van het onder hem gesteld district in persoon te bezoeken.

Hij is bevoegd om de nalatigen in het volbrengen van gegeven bevelen te straffen met eene te werkstelling aan de publieke wegen voor den tijd van hoogstens drie dagen. Ook heeft hij de magt om in sommige gevallen personen te straffen met eene boete van *f* 3 niet te bovengaande.

De *Batins* zijn aan het gezag van den Demang onderworpen en geven bevelen aan de kampongshoofden, die onder hun toezigt belast zijn met de zorg voor de openbare rust en veiligheid en de handhaving der goede orde en zindelijkheid in hunne dorpen.

Ten einde na te kunnen gaan of de hun ondergeschikte hoofden in alle opzigten aan hunnen pligt voldoen, zijn de Batins gehouden minstens eens in de maand de verschillende deelen van hunne afdeelingen te bezoeken.

Van hunne verrigtingen en bevindingen rapporteren zij aan den Demang.

Zoowel aan de Demangs als aan de Batins zijn adsistenten toegevoegd onder de benaming van *mandoers* of gegadings, die speciaal belast worden met het overbrengen van bevelen aan de bevolking.

Deze hoofden en beambten ontvangen bezoldiging van landswege. De Demangs en Batins worden door den Resident benoemd, wat de eerste betreft, onder nadere goedkeuring van den Gouverneur-Generaal, van wien de betrokkenen eene acte van aanstelling ontvangen. De gegadings worden door de Batins gekozen en door de administrateurs der tinmijnen benoemd.

Laras-hoofd.

Onder dezen ambtstitel vindt men op *Sumatra's Westkust* inlandsche hoofden, die sedert het jaar 1863 door het

Gouvernement worden bezoldigd. Het *Laras-hoofd* is de eerste persoon van zijne laras (district, eigenlijk stam). Als zoodanig is het belast met het ten uitvoer leggen van alle bevelen, die hem van het Europeesch bestuur gegeven worden.

Hij is tusschen dat bestuur en de inlandsche bevolking de alleen handelende persoon en belast met het houden der policie in zijn district; heeft het opzigt over de koffijkultuur en den rijstbouw; is voor de goede bewerking en uitbreiding van die kultures verantwoordelijk en moet vooral voor den goeden staat en het onderhoud van wegen en bruggen zorg dragen.

Hij neemt kennis van alle zaken in zijn ressort voorvallende; onderzoekt en beslecht dezelve in overeenstemming met den betrokken *Panghoeloe-kapala* of onderwerpt ze aan de inlandsche regtbank (*rappat*), voorgezeten door den civielen gezaghebber, in welke regtbank hij als lid zitting neemt.

Hij voert den titel van *Toeankoe*.

Panghoeloe-kapala.

De *Panghoeloe-kapala* is het hoofd van één of meer kampongs en volgt in rang op het Laras-hoofd, aan wien hij ondergeschikt is. In eenen kleineren werkkring zijn zijne diensten en verrigtingen gelijk aan die van het Larashoofd.

Hij heeft evenwel geene zitting in de rappat. De titel dien hij voert is *Datoh*. (*)

(*) In de Residentie *Tapanoli* vindt men hoofden met den titel van *Kapala-koeria* of *Koeria-hoofd*, die even als de *Panghoeloe kapala* *f* 240 's jaars als bezoldiging uit 's lands kas genieten (Zie Staatsblad 1863 no. 45). Ook treft men ter *Westkust van Sumatra* eenige inlandsche hoofden met den titel van *Regent*, die echter in rang of aanzien niet gelijk gesteld kunnen worden met de Regenten van *Java*. Strikt genomen zijn zij niet meer dan districtshoofden.

Majoor en Hoekoem-besar (districtshoofden), Hoekoem-Kadoewa (2e districtshoofden), Hoekoem-toewa (negorij's hoofden), Mewittings.

Onder deze titels worden de inlandsche hoofden in de *Minahassa* (Residentie *Menado*) van Gouvernementswege aangesteld.

De districten zijn verdeeld in twee klassen. De hoofden der districten van de 1e klasse voeren den titel van *Majoor;* die van de districten der 2e klasse den titel van *Hoekoem-besar.* Niettemin kan de Gouverneur-Generaal aan de laatstgemelden, ter belooning van bewezene diensten, mede den titel van *Majoor* verleenen.

De districtshoofden zijn allen inlanders; doch voor het meerendeel Christenen, menschen van zekere beschaving en kennis, vooral de tegenwoordige Majoor van *Tonsea.*

Zij worden door het hoofd van gewestelijk bestuur benoemd en ontslagen; doch onder de nadere goedkeuring, wat de *Majoors* betreft, van den Gouverneur-Generaal,

Het tweede hoofd van een district voert den titel van *Hoekoem-kadoewa* en is aan het eerste ondergeschikt. De dorpshoofden dragen den titel van *Hoekoem-toewa* of *Kapala-djaga.* Behalve de dorpshoofden vindt men in elke negorij nog de zoogenaamde *Mewittings* (hoofden van een zeker aantal werkbare mannen.) (*)

De districtshoofden dragen als teeken van gezag, een stok met gouden of zilveren knop, voorzien van het Nederlandsche wapen. Ook voeren zij en hunne wettige vrouwen een onderscheidend zonnescherm.

Dit voorregt is ook toegekend aan de *Hoekoems-kadoewa* en de *Hoekoems-toewa.*

Al de hier bedoelde hoofden krijgen geene bezoldiging uit 's lands kas, maar genieten daarentegen kultuur-procenten en hoofdgelden enz.

(*) Zie het belangrijk werk van Dr. *P. Bleeker* getiteld: *„Reis door de Minahassa,* enz. 1e deel blz. 29.

Inlandsche Ceremoniemeester.

De *Inlandsche Ceremoniemeester*, dien men alleen te *Batavia* aantreft, wordt van Gouvernementswege als zoodanig aangesteld en bezoldigd

Hij is belast met de zorg voor de huisvesting en het onderhoud der inlandsche vorsten of gezanten van deze, die hetzij als een gevolg van afzonderlijk daartoe gegeven bevelen, hetzij als een gevolg van gesloten verdragen zich naar *Batavia* begeven, om den Gouverneur-Generaal hulde te bewijzen, dan wel hunne opwachting te maken.

Hij is verpligt de vorsten of gezanten van boord af te halen en naar boord terug te brengen, met een der Gouvernements-transportmiddelen, hen naar het Hôtel van den Gouverneur-Generaal te begeleiden, en die personen te vergezellen, wanneer zij het een en ander van de hoofdplaats van *Nederlandsch-Indië* en de aldaar bestaande inrigtingen wenschen te zien.

De door den Inlandschen Ceremoniemeester, ten behoeve der vorsten of gezanten en hunne volgelingen gedane uitgaven, worden op eene door hem in te dienen rekening terug betaald.

Gedurende het verblijf te *Batavia* van bedoelde personen, behoort hij zich in alles steeds te gedragen op eene wijze als het eenen waardigen gastheer, het Gouvernement van Nederlandsch-Indië vertegenwoordigende, betaamt.

En hiermede zal ik deze nota besluiten. Mogt ik later in de gelegenheid zijn eene beschrijving van andere ambtspraedicaten te geven, dan zal ik die het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen, als een vervolg van deze, ter plaatsing in deszelfs tijdschrift aanbieden.

J. W. CRANSSEN TE TERNATE.

13 September 1799—19 Junij 1801.

Bijna gelijktijdig met het berigt der revolutie van 1795 verscheen eene Engelsche vloot in de wateren van den Archipel. Zoodra de Hollanders de Franschen hadden ingehaald, waren de Engelschen hunne vijanden geworden, en deze wisten uitstekend waar de meeste schade aangerigt, waar de rijkste buit gevonden kon worden. Eenige gezaghebbers der O. I. compagnie maakten zich aan lafhartige overgave der hun toevertrouwde posten schuldig, en de Engelschen wisten een goed gebruik te maken van de oneenigheid die hier en daar tusschen de Hollanders en Inboorlingen bestond. Zij verspreidden overal hunne manifesten tot afval; en de woorden dier manifesten getuigden van den geest, die ze had ingegeven (*).

(*) Ten bewijze deelen we hier mede de uit het maleisch vertaalde *Bekentmaking aan alle degenen, zoowel binnen als buiten de Negorijen, als mede aan die welke af en aankoomt.*

Om reeden de geringe en kwaadaardige menschen in de Hollandse Negoryen zig niet ontzien hebben de meede geringe en kwaadaardige Fransen hunnen boosen raad te volgen, en hunnen Heer te vervolgen; uit welke reeden dien heer bij den koning van Engeland is geweest, om zijn hulp te insteeren: zoo ist, dat den koning van Engeland, om dien verlaten Heer te hulp te koomen, alle de oosterse volkeren, zoo opper als andere hoofden verzoeken, hun landen welke onder de compagnie Batavia staan, aan de Engelsen maar goedwillig te willen overgeven; zoo niet, zo zal het met geweld genomen worden, want de Engelsen meenden niet anders dan dat dien Heer, eerlang als het Godt behaage! weder tot zijn bestier zal overgaan, en dan zal alles weder in rust en vreede zijn: den Koning van Engeland zal ook alle hulp

Nergens waren de omstandigheden hun gunstiger dan in de Molukken. Daar woedde reeds sedert jaren een kwaadaardige strijd tusschen Ternate en Tidor. Een energiek inlandsch hoofd achtte zich gekrenkt door de compagnie en bestookte van Tidor uit het tegenoverliggende Ternate. Spoedig was het bondgenootschap met de En-

---

en middelen aan de arme en behoeftige menschen verschaffen, en hen vergrooten; want hij meende niet het land en volk (dat Godt niet aangenaam zijn) 't verdestruceren, maar hen met alle zagtzinnigheid zo lang te regeeren, tot tijd en wijle dat Godt behaagde een andere schikking te maken om allen gelijk de Engelschen in vreede te kunnen leven.

Malakka Ao. 1796.

(w. g.) PETER RAINIER.

Translaat van een Maleids met Aralisch Caracter geschreven brief door drie Engelsche Capitainen en den Prins Noekoe van Maba aan den Koning en Rijksgrooten van Tidor, zo meede aan alle hooge en laage officieren aldaar.

Luidend naar voorafgaande groete aldus: Nu is de Engelsche Comp. met mij Koning Noekoe in vriendschap getreeden, en dat wel met den band dat niemand zal breeken en waarom wij verblijd zijn, dat de vlag der Engelsche Comp. tans op de Negorij Maba waaid, waarvan wij onzen Broeder den Koning van Tidor bij dezen kennis geven, omdat die plaats onder Tidor gehoord. Voorts hebben wij op deeze plaats alles verholpen wat maar immer mogelijk en aan uwe Broeder alle hulpmiddelen verschaft; dus is maar de vraag hoe uwe Hoogheid en Rijksgrooten van zins zijn.

Nog dient mijn Broeder te weeten, dat ik al hetgeen wat tot den oorlog dient van de Engelsche heb bekomen, terwijl dezelve vijanden zijn van de Leugenagtige Hollandsche Comp. die tans geheel onmagtig zijn en met de Engelsche in oorlog is; dus verzoeke ik uwe Hoogheid maar van hen af te vallen, vermits niets goeds meer van hen te verwagten zijn en maar de Engelsche Comp. van waar nog hoop is te willen aankleeven en het Rijk van Tidor in eere te houden, opdat de Hollanders nog meer bevreest kunnen worden.

Wij Engelsche Capitains bedeelen aan uw, Tidors Koning en grooten, dat wij de orders van onzen Koning als meede van de generaal van Bengalen hebben om de Tidoreezen te beschermen voor de Hollanders, en wij twijffelen geenzints, zoo de Engelsche oorlogschepen nog niet in de Molucco's zijn, spoedig komen zullen, also Ambon, Banda, Boeroe, de Caap, Ceilon en Malakka bereids door onze Natie overmeesterd en de Molucco's alleen nog maar overbleef.

gelschen gesloten, en deze voorzagen hem van al wat hij behoefde. Zelfs krachtdadige medewerking werd zoo veel mogelijk verleend. Maar de gouverneur van Ternate wist van buigen noch wijken. Hij hield de verdediging van den hem toevertrouwden post hardnekkig vol, en genoot de voldoening in het laatst van 1799 naar Batavia te worden opgeroepen, om zitting te nemen in den Raad van Indië. Nog had hij het bestuur niet overgegeven, toen een kwaadaardige ziekte hem binnen weinige uren ten grave sleepte. Later ontving zijne familie de bewijzen der erkentelijkheid van de opperbestuurders der compagnie voor zijn manhaftig gedrag, en sedert de heer Leupe *„de verdediging van Ternate onder den gouverneur Johan Godfried Budach"* heeft beschreven (*) zal niemand kunnen twijfelen aan den lof, die hem door elken geschiedschrijver is gegeven. Het is mijn plan de geschiedenis van Ternate onder de leiding van zijn opvolger mede te deelen. Wat mijne mededeeling aan belangrijkheid te kort komt, moge ze aan nieuwheid winnen.

Zoodra de gouverneur Budach gestorven was, trad de geëligeerde gouverneur Jacob Willem Cranssen zelfstandig op. Tot nog toe had hij de vergaderingen van den politie-

---

Wij hopen en wenschen niets anders, dan dat onzen Broeder den Koning en zijne grooten van Tidor, zig met ons zullen vereenigen, en de Hollanders afvallen, en bijaldien uwe Hoogheid eenige nagelen, noten en foelij mogte hebben, zal de Engelsche Comp. goed voor betalen, hetzij in contanten, ammunitie van oorlog, dan wel andere waaren, die zijn Hoogheid maar aanstaan.

Geschreven te Maba den 17^{en} dag van de maand Sawal in 't jaar 1210 ofte den 25 April Ao. 1796.

Ter zijde stond: Al Malekil Mannan Sultan Mochamad Siach Amirocdin; aan de andere zijde: J. W. Court, Comm: Sultan, William Bellamy Bisdow Comm: Deeke Clarean en Samuel Stewart, Comm: of the Phenix absent.

(*) Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van *N. I. Nieuwe volgreeks. VIII. bl.* 262.

ken raad voornamelijk bijgewoond om zich op de hoogte van zaken te stellen.

De toestand van Ternate was hagchelijk (*). De Tidorezen hielden niet op, waar ze konden, het gouvernement afbreuk te doen, en achter de Tidorezen stonden de Engelschen, die zich van tijd tot tijd slechts vertoon-

---

(*) Hoe treurig het gesteld was blijkt o. a. duidelijk uit de circulaire en proclamatie, die in het begin van 1800 door de Hooge regering te Batavia werden uitgevaardigd; de circulaire is van den volgenden inhoud:

Aan de respective Heeren Gouverneurs, Directeurs en Commandeurs, item de verdere Opperhoofden en Residenten op alle de Comptoiren van de Bataviaasche Oost-Indische Compagnie, nevens derzelver Raaden.

Erentfeste, Manhafte, Voorzienige, Discreete, Heeren en Vrienden!

Nadien Ons uit een aparte Missive van den *Ternaatsch* Gouverneur W. J. Cranssen, van den 27e. Februarij 1800, gebleeken is, de elendige en armoedige toestant, waar in den ingezetenen van dat Gouvernement zich bevinden, hebben Wij, in aanmerking neemende, dat de gevoelige rampen des Oorlogs, de herhaalde aanvallen van Onze Vyanden den *Engelzen*, en nog veel meer de euvelmoed van *Prins* Noekoe, hun in dezen staat van algemeen medelijden hebben gestort, — dat niet tegenstaande deze menigvuldige rampen, waar mede zy te worstelen hebben gehad, en die noch verdubbeld zyn geworden door één daar door veröorzaakte hongersnood, Compagnies Dienaaren en Ingezetenen aldaar echter, met een onwrikbare moed en standvastigheid, getrouw aan hunne plichten, dat Gouvernement voor de Compagnie behouden en tegens alle aanrandingen verdedigd hebben; en dat de plicht van elk weldenkend Nederlander medebrengt, om zyne Land- en bond-genoten, die zo veel onder de algemeene rampen des Oorlogs geleden, en zich door hun Loffelyk gedrag zo verdienstelijk gemaakt hebben, te ondersteunen en te gemoed te komen in den armoedigen staat, waar in zy hier door zijn gedompeld, goedgevonden, UE: onder toezending van copia van een door den Heeren Raden Ordinair en Extraordinair Coenraad Martin Neun en Albertus Henricus Wiese ingesteld adres, aan allen Compagnies Dienaaren en Ingezetenen ter dezer Hoofdplaatze gericht, aanschryven, om ten UE: Comptoire eene Collecte by wyze van inschryving, te laten doen, voor den behoeftigen en zo zeer verarmden Ingezetenen te *Ternaten*, even en inzelvervoegen als alhier

den, maar altijd bij der hand waren. Cranssen hoopte dat een geduchte slag, den Tidorezen toegebragt, ook de Engelschen zou doen terugdeinsen, en daarom beraamde hij eene expeditie naar Tidor, waardoor hij verwachtte „het gouvernement eens te verlossen van den wrevelen en bloeddorstigen rooverprins Noekoe." Hij

---

plaats heeft, en om een ieder op het hartelykst op te wekken tot eene milde en liefdadige ondersteuning, ter verzachting van het lot van deze ongelukkigen; terwyl UE: het bedragen van die Collecte in 's Compagnies kas zullen moeten laten overbrengen, en deze Hoofdplaats by eerste gelegenheid ten faveure aanrekenen, ten einde naar *Ternaten* geremiteerd te worden.

Waarmede na groete blyven.

Batavia in het Kasteel
den 20 January 1801. *UE. Goede Vrienden.*

(w. g) P. C. Overstraten.
J. Siberg.
C. M. Neun.
W. V. H. van Riemsdijk.
N. Engelhard.
Cs. As. Cantervisscher.
W. H. van Ysseldijk.

Het adres luidde:

Aan het Algemeen!

Gehoord het mede onder een der eerste plichten van den Mensch, zynen armen en ongelukigen natuurgenoot by te staan — zo zyn het gewis de zoo zeer behoevtige en verärmde Ingezetenen te *Ternaten*, die hier toe in aanmerking komen.

De Hooge Regeering dezer Landen heeft dierhalven op den 18 July j: l:, — by resumtie der aparte missive van den Ternaatsch Gouverneur *W. J. Cranssen*, gedateerd den 27 February 1800, — sprekende van den staat dezer ongelukkigen, zo wegens de gevoelige rampen des oorlogs, de herhaalde aanvallen van Onze Vyanden den Engelzen, en nog veel meer de euvelmoed van den bloeddorstigen rover *Noekoe*, waar door die Ingezetenen in dezen staat van algemeen medelyden zyn gestort, en dat dezelve noch vermeerdert is, door de op-eenstapeling van rampen waar mede zy te worstelen hebben gehad, door een, daar door veroorzaakte, hongersnood, — goedgevonden, allen en een iegelyk, zo alhier als op alle de noch in bezit zynde Comp: Possessien, op

wist zich eenige ondersteuning van de onder Noekoe dienende Boeginezen te verzekeren en was zoo zeker van zijn zaak, dat hij besloot de „expeditie zelf in persoon te ondernemen." Maar de verwachting werd maar al te jammerlijk beschaamd. Toen het oogenblik gekomen was, dat de onderneming zou worden beproefd, bleken alle voorbereidende maatregelen door de schuld der Ternatanen te zijn verwaarloosd. „De amunitie-goederen, waarmeê de vaartuigen geärmeerd moesten zijn, lagen nog aan strand. Er was geen genoegzaam volk bij de hand om de armatura te embarqueren, en de vaartuigen behoorlijk te bemannen. Alle troepen waren nog aan den wal." Niets was in orde. De sultan van Ternate werd over een en ander ernstig onderhouden; „Zijne Hoogheid was perplex", maar er bleef Cranssen weinig anders over dan zich te schikken in de omstandigheden en er de meest mogelijke partij van te trekken. In der haast gaf hij de noodige bevelen, en den 14^en^ Februarij, 's avonds tusschen 10 en 11 uur, stak hij met een drietal corra-corra's van wal. Van oogenblik tot oogenblik volgden eenige anderen, en omstreeks 2 uur lag hij met zijn vloot, „die in stede van 14 à 15 uit 9 corra-corra's en rocke (?) prauwen, met elkander genomen, bestond" op de hoogte van het warme bad te Tidor. Toen gaf Cranssen bevel, „dat

---

het hartelykst op te wekken tot een milde en liefdadige ondersteuninge, ter verzachtinge van het lot van deze ongelukkigen, by wyze van inschrijving; om, naar gedaane invordering dier gelden, vervolgens in 's Comp, kassa overgebragt te worden, ter remiteering naar dat ongelukkig Gouvernement, ten voorzegden einde.

Weshalven aan een ieder, die genegen is iets te willen contribueeren ten behoeven der voormelde ongelukkigen, kennisse wordt gegeven, dat tot het doen inschryven en in vorderen dezer penningen, alhier ter Hoofdplaatse zijn verzocht en gecommiteerd, de Raaden Ordinair en Extra-ordinair Coenraad Martin Neun en Albertus Henricus Wiese.

(Onderstond) *Batavia den* 19 *November* 1800.

(was getekend) C. M. Neun, A. H. Wiese.

geen van die vaartuigen achteruit moest blijven, maar gecombineerd met de anderen opscheppen, om, wanneer in de kil van het fort gekomen zouden zijn, te gelijk, wel te verstaan achter den anderen dicht op een gesloten naar binnen en aan de wal te scheppen, om zoodra gezamenlijk binnen zouden zijn gekomen, de troupes op eens te kunnen debarqueren". Omstreeks 4 uur was het vaartuig, waarop de gouverneur zich bevond ter bestemder plaatse, maar de overige corra-corra's kwamen eerst des morgens ten 6 ure aan, hetgeen alleen aan de onwilligheid en luiheid van de hoofden der Ternatanen moest geweten worden. Hierdoor was de geheele onderneming verijdeld. Wel trachtte Cranssen nog een aanval te wagen, omdat de Boeginezen hem meedeelden „dat hunne op Tidor zijnde makkers hun best van binnen mede zouden doen en dat men staat kon maken op een zeer goeden uitslag". Maar de Ternatanen waren „allezins onwillig om binnen het riff en naar de wal recht aan op het fort te scheppen, en wilden finaal buiten het bereik van het canon blijven of verre van de forten landen". Daarom was men genoodzaakt „aan de andere zijde van de negorij, onder het hoge land of Tahoela de troupes te debarqueren; doch alzo die negorij zo wel aan deze als aan de andere zijde door de natuur zo gefortifieerd is, dat ontoegankelijk mach genaamd worden, zo was zulks naar diverse charges met het handgeweer op de Tidorezen gedaan te hebben van geen genoegzaam effect" en de vlootvoogd was verpligt, de troepen wederom te embarqueren. Cranssen was woedend. Terstond na zijn terugkomst (16 Febr.) belegt hij eene vergadering van den politieken raad, en met algemeen goedvinden laat hij den vorst van Ternaten verzoeken de schuldige hoofden om hun „infaam gedrach" terstond te arresteeren en te straffen, „evenredig hun bij de expeditie gehouden wangedrach". Maar de vorst bleek zwak te zijn. Hij trachtte eenige verontschuldigingen

voor zijn onderhoorigen aan te bieden, beweerde „dat het volk in deze expeditie niet geschikt was om te vechten; dat de Boeginezen niet aan hunne belofte hadden voldaan en dat men op die natie ook niet veel staat konde maken". En de gouverneur was wel verplicht water in zijn wijn te doen. Hij „beklaagde zijne Hoogheid innerlijk over de gevolgen van deszelfs slappe regering; also daaruit zonder efficacieuse precautien, niets anders als een volstrekte anarchie en emigratie van 's vorsten onderdanen stond geboren te worden".

Den volgenden dag werd nog wel een vernieuwde poging gewaagd om het eens genomen voornemen door te zetten, maar nu werd de vloot door zware plasregens en een ontstuimige zee belet den Tidoreschen wal te bereiken, zoodat men weder onverrigter zake terugkeerde (19 Febr.).

En hiermede eindigde de onderneming bij welker begin men gedacht had minstens „Noekoe hetzij dood of levend in handen" te zullen krijgen.

Beter slaagde eene kleine expeditie onder Isaäc Peterse, Christoffel Beekman en Zacharias Schroijenstein naar het eiland Makkian, dat door een Tidoresche rooversvloot van 40 schepen geblokkeerd werd. De Ternataansche vloot, die uit slechts 8 corra-corra's bestond, dreef den vijand op de vlugt, en de arme Makkianders, die veel geleden hadden, konden van het noodige voorzien worden. Later besloot men het eiland Makkian voor eenigen tijd te laten ontruimen, waarom de bevolking naar Ternate werd overgebracht.

Was al de onderneming tegen Tidor mislukt, toch schijnt het krachtig optreden van Cranssen den Tidorezen eenigen schrik te hebben ingeboezemd. Want nog in het laatst van Mei „durfden de Tidorezen met hunne vaartuigen niet uitgaan, omdat zij in de attacques met de Ternaatsche vloot vele doden en gekwetsten bekomen hadden en Noe-

koe en de zijnen vreesden dat men Tidor weder zou aanvallen." Slechts van eene enkele ontmoeting met den vijand wordt in dien tusschentijd gewag gemaakt. „De pantjallang de Waker is op den 14en Mei des middags de klokke 3 ure voor Tidor slaags geraakt met 35 Tidoresche corra-corra's, onder welke zich een kleine bevond, die voorzien was met een roode tent en Hollands muziek, ook meerder vlaggen voerde dan de andere. De pantjallang door stilte om de zuid deinzende is omgecingeld geworden van de corra-corra's, die hem zoo nabij gekomen zijn, dat de opvarenden met het grootste gedeelte van de canons geen effect meer konden doen, en met het handgeweer hun hebben moeten defenderen tot na half 5 uren, wanneer de vijand retireerde onder de forten van Soa-Sio, wordende door de pantjallang zooveel mogelijk vervolgd."

Cranssen was er intusschen op uit zijne verdedigingsmiddelen zooveel hij kon te voorzien; de schepen en schuiten werden zoo goed mogelijk gekalefaterd; het kruidmagazijn werd gerepareerd; de batterijen werden, waar noodig, hersteld, en er werden eenige nieuwe opgeworpen Maar niet alleen voor het oorlogsmaterieel droeg hij zorg; op de stemming en houding der Ternatanen hield hij scherp het oog. Het scheen, dat er vijandelijke betrekkingen met Tidor waren aangeknoopt, of dat de Tidorezen aanhang onder de Ternatanen zochten te verkrijgen. In ieder geval moest de gouverneur op zijne hoede wezen. Hij verbood alle correspondentie met Tidor en beval „dat niemand, wie hij ook zoude mogen zijn, met een inlandsch vaartuig mocht oversteken naar den Tidoreschen wal, zonder zich alvorens bekend gemaakt en aangediend te hebben bij de commandanten van de forten Kotta-Baroe en Kajoemera." Intusschen was hij, misschien juist door de ontdekking „der pernicieuse en gevaarlijke nacht-correspondentiën en ongeoorloofde en geheime dachcorrespondentie tusschen Tidor en Ternaten" overtuigd geworden, hoe moeijelijk het we-

zen zou zich op den duur door kracht van wapenen staande te houden, zoolang de vijandschap met Tidor voortduurde. Daar moest een einde aan komen, en hij besloot te trachten door onderhandeling te verkrijgen, wat door geweld onmogelijk was gebleken.

Er bevond zich op Ternate een zekere Prins Majoor Hassan. Deze was in 1797 met den verdreven Sultan van Tidor naar Ternate gevlugt, en sedert, ook door Budach, met geheime zendingen belast geworden. Hij was een halfbroeder van Prins Noekoe „zijnde van één vader, maar uit eene andere moeder geboren." Die man genoot het vertrouwen van den gouverneur. Hij stond bekend voor „een schanderen en listigen Prins", en hoewel het hoogst waarschijnlijk is, dat zijn streven verder reikte dan Budach en Cranssen ooit vermoed hadden, werd hij „met geheimen last naar Tidor gezonden om Prins Noekoe door middelen van geweld over te leveren of door minnelijke schikking het zoover te brengen, dat men prins Noekoe en zijne adherenten eens deed afzien van alle hun bereeds zoo lange in de Molukken gepleegde hostiliteit". Bij het beramen van dit plan mogt Cranssen zich vleijen, dat de verdeeldheid der grooten van Tidor en de ondersteuning van de woeste Boeginezen, die als huurlingen bij Noekoe in dienst waren, een van beide plannen zou doen gelukken.

Omtrent het midden van 1800 reisde Prins Hassan naar Tidor af.

„Donderdach den 11ⁿ September 1800 des avonds ten half zeven uren" was er vergadering van den politieken raad van Ternate „op de bovenzaal van het gouvernement". Behalve de gewone leden verschenen daar zes Tidoresche rijksgrooten (*). „Zij waren met hunne corra-

(*) Zij waren de Hoekum Tjali Tobolio; de secretaris Abdul Gafar; de Kimalaha Sinobe Abdullah; de Kimalaha Siwa Knorra Abdullah; de Sengadja Marietko Zorisa Hamose en de Kimalaha Banawa Gappe.

corra's onder een Hollandsche vlag tot voor de batterij aan zeestrand gekomen en van daar op ordre van den heer Gouverneur door den kapt.-luit. J. Haan en den ondermajor J. von Stubenvol geëscorteerd door een compagnie Madureze infanteristen onder commando van den luit. W. Moser afgehaald en in het kasteel geconduiseert. Terstond was er vergadering belegd en nadat de rijksgrooten met den heere Gouverneur eenigen tijd afzonderlijk hadden geaboucheerd, maakten zij aan den raad bekend dat zij uit naam en van wegens hunnen ouden koning Noekoe en den op Tidor den 7e Sept. tot jongen koning aangestelden prins major Hassan waren gezonden om uit naam van beide vorsten het compliment te maken aan den heer Gouverneur, en dat zij tevens zeer submis verzochten om eene genegene acceptatie van eene door den jongen koning Hassan en alle de respective rijksgroten te Tidor geschreven brief". In dien brief „maakten zoon en rijksgrooten bekend dat den Paduka Siri Sulthan Noel Maba rabat Saidoel Djahat Moeham donel Mabousie Amiroedin Siach Kaitjil Paparangan (d. i. prins Noekoe) zijn gezag aan den prins Hassan had overgegeven en (deze) vervolgens door de gezamenlijke rijksgrooten met een volkomen goede wille tot jongen koning aangesteld geworden" was.

De verbazing, waarmede deze tijding zal zijn vernomen regtvaardigt de geheimhouding, waarmede de gansche zaak was behandeld. Wie zou het mogelijk geacht hebben, dat een vorst als Noekoe, die sedert 1780 op de Nederlanders verbitterd was, die rekenen kon op de ondersteuning eener Europesche mogendheid en geen belangrijke verliezen had geleden, op eens het hoofd in den schoot zou leggen? Maar het is nog zeer de vraag of de zaak werkelijk was, zooals zij werd opgevat en voorgesteld, en of hier niet een Oostersch hoog spel werd gespeeld, waarvan de Hollanders de dupe waren? Het is althans een

van de grieven, die de latere gezaghebber van Ternate, Goldbach, tegen Cranssen openlijk uitsprak, dat deze zich door prins Hassan zou hebben laten verschalken. En onwaarschijnlijk is dit zeker niet. Volgens de voorstelling van Cranssen zou Noekoe „het door hem aangematigd gezach over het rijk van Tidor aan den braven en tot de Comp. steeds getrouw gebleven prins major Hassan hebben afgestaan" (*). Volgens Goldbach zou „Noekoe door de verzoening met de Compagnie niets anders vermeend hebben als Sultan van Tidor te zijn geworden, en zijn halven broeder Hassan tot vergelding hiervoor tot jongen koning of zijn opvolger benoemd hebben" (†). Wat hiervan ook zij, de vrede was gesloten, en men moest het beschouwen „als een beschikking van de Voorzienigheid dat de Moluccos en wel principaal het eiland Ternate wederom zouden genieten dien gewenschten rust en vreede, die voor den armen ingezetenen zo hoog nodig was om allengs eens wederom te kunnen geraken tot dien staat, waartoe men buiten eene vereeniging met het Tidoresche rijk niet als zeer bezwaarlijk zoude (hebben) kunnen komen".

Het is hier de plaats een oogenblik stil te staan bij het karakter van den man, die jaren lang de schrik was van Ternate. Hoewel hij volgens het oordeel der regering van die dagen een roover was, en zijne daden als misdaden werden gebrandmerkt, is het toch zeer de vraag of de geschiedenis dat oordeel mag bevestigen. Zonder twijfel heeft hij het der Compagnie zeer lastig gemaakt en menige druppel bloed is er door zijn schuld gestort. Maar had de Compagnie regt te eischen, dat hij zich aan ha-

(*) Brief van den G. G. in Rade naar Ternaten dd. 6 Maart, 1801.

(†) Aparte letteren van den afgegaane gezaghebber Goldbach dd. 20 en 31 Aug. 1804, § 132—167. De voorstelling, overigens van deze zaak door Goldbach gegeven heeft te veel de strekking om Cranssen aan te klagen, dan dat daaraan onbepaald geloof zou mogen worden geslagen.

ren wil zou onderwerpen en zijn streven zou opofferen aan hare politiek? Of was hij misschien het slagtoffer van een zelfzuchtigen dienaar der Compagnie, die met het hem toevertrouwde gezag handel dreef en aan de Compagnie de lasten vermaakte, nadat hij er de lusten van genoten had? Die vragen rijzen onwillekeurig na kennismaking met de geschiedenis dier dagen, en men is geneigd hulde te brengen aan de waarheidsliefde der Heeren Maores, die reeds in 1785 verklaarden dat „als men tot de eerste oorzaak opklimt van alle die onheilen welke de Tidoresche Prins Noekoe reeds verscheidene jaaren agter de anderen of zelfs of door die van zijnen aanhang gestigt heeft, het voorkomt geen bedenken te lijden of dezelve moet gezocht worden in de detronering en opzending van desselvs vader, den koning Djamaloedin, welke in den jaare 1779 voorgevallen is" (*).

Hoogst opmerkelijk is de verklaring van den gouverneur Cranssen, op het oogenblik dat hij meende zeker te zijn van den vrede met Tidor. In de vergadering van den politieken raad, waarin de verheffing van Prins Hassan tot jongen Koning van Tidor werd bekend gemaakt, zeide Cranssen, dat hij „bij een exact en naauwkeurig onderzoek naar het gedrach van gen. Prins Noekoe, dat van de origine aan begonnen is, ontwaard heeft dat de oorzaak, waarom Prins Noekoe is uitgeweken nimmer onderzocht is geworden, en dat maar altoos het voorbeeld van den gewezen heer gouverneur Cornabé in de beschrijving over den persoon en het gedrag van Prins Noekoe is nagevolgd geworden, dat den heer gouverneur de zaak van Prins Noekoe in een geheel ander dachligt heeft gesteld, als in der daad met de waarheid overeenkomt, en dat hunne Hoog-Edelheden nimmer van de ware oorzaak zijn onderricht geworden, alszo Prins Noekoe waarlijk zo schul-

(*) Patriasche generale missive dd. 12 Dec. 1786.

dig niet kan worden gehouden als men van hier van tijd tot tijd aan hunne Hoog-Edelh. heeft bedeeld; dat ZEd. uit een verklaring verleend door den alhier in Loco zijnde Tidors Koning Kamaloedin (die waarlijk alles behalve reden heeft om vergenoegd te wezen over het gedrach van Prins Noekoe, zinds lange doch voornamelijk nu ruim drie jaren ten zijnen opzichte gehouden, zodat zelf het rijk heeft moeten verlaten en zijne veiligheid onder de bescherming van de comp. komen zoeken) is gebleken dat Prins Noekoe door den gewezen gouverneur Cornabé gantsch niet is behandeld, zoals wel behoorde, dat dit almede ten volle consteerd uit een door den gegagieerd Lieut. militair S. C. Gebhard verleend attest, een man, die Prins Noekoe van zeer jong gekend, en zelfs een reeks van jaren met hem verkeerd heeft, die hem beschrijft als een persoon die voor zijne emigratie, althoos van een zeer stil en best gedrach is geweest; die nimmer tegen de wetten van zijnen Koning of tegen die van de Edele comp. heeft gehandeld, maar dat hij ter contrarie de Europesche Natie een zeer goed hart heeft toegedragen; dat hij ene van de branches is, die naar het overleiden van den Tidors Prins regent Gaygira in 1780 aanspraak maakte op den Throon en die uit dien hoofde vervolgd, en daardoor als het ware genoodzaakt wierd om over de hem aangedane beledigingen tot die represailles over te gaan, waarvan men maar al te veel in dit gouvernement de droevige uitwerksels ondervonden heeft." (*)

Het is een verschil over de troonsopvolging, dat hier weder als zoo dikwijls de bron werd van allerlei leed; dubbel te betreuren, wanneer het vermoeden bestaat dat de vertegenwoordigers der compagnie van zulke moeijelijkheden misbruik maakten om hun eigen belang te bevorderen.

(*) Secrete resolutien van den politieken Raad te Ternate dd. 11 Sept. 1800.

Reeds de tijdelijke voorganger van den gouverneur Budach, Ekenholm, had het vermoeden uitgesproken (*), dat de gouverneur Cornabé zich indertijd had laten omkoopen om na den dood van den regent Gaygira den troon te schenken aan zekeren Pata Alam, zonder te letten op den wensch der bevolking en de regten van andere pretendenten, waaronder Noekoe zeker niet de minste was. Maar Cornabé genoot de gunst der regering te Batavia, en Ekenholm kreeg order om te zwijgen. Noekoe verliet Tidor, maar met oosterschen wrok in het hart. Duidelijk blijkt dit uit den brief, door Noekoe zelf kort na zijn vertrek van Tidor aan den gouverneur B. van Pleuren, van Ambon geschreven (†). Deze brief van den 11^en^ November 1781 is (volgens de vertaling) van den volgenden inhoud:

Dient tot UwEd. Agtb. communicatie dat ik Sulthan met mijne Rijksgrooten, den Goegoegoe, Hoekom en 2 Kimalahas, mitsgaders Een Ngoffa manjira verzeld van ruim 400 Tidoreese onderdanen, mij na de Papoe hebben begeven, niet met intentie om mij met drajerijen van de comp. te onttrekken, egter alleen uit oorzake, omdat de comp. goedgevonden hadde den ouden Koning van Tidor Djamaloedin, en zijn zoon den jongen Koning naar Batavia te verzenden en in zijne plaats weder te benoemen eenen Konings zoon Gaygira, als Regent en opzigter over 't Tidorsche Rijk, wien ook de behoorlijke eerbied door de gezamentlijke Rijksgrooten, onderdanen en Konings kinderen beweezen is, en dat om reeden de Ternaatse regeering, pajenderwijze declareerde dat den verzonden koning na verloop van 3 maanden, weeder zouden terugkeeren van Batavia na Tidor; dog na die tijd verloopen

(*) Brief van den waarnemenden gouverneur Ekenholm, dd. 18 Sept. 1793.

(†) Extract brieven over Prins Noekoe 1781 - 1796.

was, quam de Tidors Regent te overlijden, wanneer de Comp. in zijnen plaatse wederom benoemde deszelfs zoon Pata Alam; waarop de gezamentlijke Rijksgrooten en onderdanen hun naar 't casteel orange begaven, en den gezaghebber en Raed Exkuis verzogten onder te kennen gave zij niet anders als hunnen wettigen Heer van Batavia bleeven te gemoed zien; en bij aldien de Comp. absoluut Pata Alam verkoosde, zij hem geen eerbewijzing zoude, nog konnen doen, want hij de perzoon niet was, die onze harten konde vertroosten, maar wel andere Prinsen, welke kundschap van manieren hadde en bequaam waren om 't Tidoreese rijk te regeeren, gelijk de Prinsen Kamaloedin en Saijfoedin, in welken verzoek d'E. Comp. ook alreeds toegestaan hadde, en daar na adsisteerde den gezaghebber Pata Alam met geschud en ammunitie om ons ter onder te brengen Ja verbrande alle de huisen en beroofde alle onze schatten niets overhoudende dan alleen een baijtje en een oude broek; 't was waarlijk beklagenswaardig hoe de Princessen nakend hun uitkomst zogten, en uit dien hoofden hebben de Rijksgrooten door ergernis den Prins Saijfoedin (Noekoe) na Papoe overgebragt en door de Papoes tot Sulthan verheft, waarna den Heer Sulthan bijeen vergaderde een gedeelte Papoes en eenige Gebereesen, verseld van het Koningje van Waijgen, Salwatij Mikroul en Waijgama om hem Sulthan daarmeede voor de Comp. in de Ambonse districten te verthonen en het gepasseerde te kunnen verkondigen, waaruit de Comp. eens in overweginge gelieven te neemen, wien van ons bijde, namentlijk de heer Sulthan of Pata Alam gelijk of ongelijk heeft".

Ongelukkig gedoogde de eer van het gouvernement, volgens de begrippen dier dagen, geene herstelling van Noekoe's grieven; maar is het dezen kwalijk te nemen, dat hij alle middelen, zelfs de hulp der Engelschen gretig aangreep om in het bezit te komen van den troon van

Tidor, waar hij in 1797 met open armen ontvangen werd? En is het vreemd, dat hij jaren lang de onverzoenlijke vijand was van de Compagnie, die hem niet mogt erkennen, ook uit erkentelijkheid jegens de Engelschen, die het hem aan niets hadden laten ontbreken? We hebben geen eerbied voor Oostersche kuiperijen, maar hebben de vertegenwoordigers der Compagnie hunne onderdanen niet dikwijls tot list en verraad genoodzaakt? Heeft de Compagnie zich niet bitter te beklagen gehad over ambtenaren, die in hun eigen belang haar grooten naam misbruikten? Wij oordeelen niet, wij veroordeelen nog minder, wij vragen alleen, is het vreemd dat Prins Noekoe, de onverzoenlijke vijand was van de O. I. Compagnie? En is dit niet vreemd, maar integendeel zeer natuurlijk, dan noemen we Noekoe niet langer een bloeddorstigen roover, maar een teleurgestelden pretendent, en een man van energie.

De vrede door Prins Hassan bewerkt en door den gouverneur Cranssen zoo blijde begroet was niet van langen duur. Hassan, hoewel slechts sultan moeda geworden, schijnt gemeend te hebben onder de bescherming der Compagnie zich het werkelijk gezag te kunnen aanmatigen, maar Noekoe ontdekte al spoedig den hem gespannen strik.

Het natuurlijk gevolg was, dat Hassan niet alleen al zijn invloed verloor, maar zelfs gevangen werd genomen. Wel snelde de gouverneur van Ternate zijn beschermeling onmiddelijk te hulp, maar dit koste Hassan het leven en Ternate den vrede.

Met vernieuwde woede ontbrandde de strijd tusschen Ternate en Tidor. De brieven echter en rapporten, die daarover handelen zijn nog niet gevonden, en het is dus onmogelijk den verderen loop der gebeurtenissen te beschrijven. Met den toestand van Ternate in het laatst van 1800 en het begin van 1801 zijn we tot nog toe volkomen onbekend. Eerst voor de beschrijving van den ver-

nieuwden aanval der Engelschen op Ternate in 1801 bezitten we weder een rijke bron, en dat feit staat genoeg op zich zelf om duidelijk beschreven te kunnen worden, ondanks de geheimzinigheid der voorafgaande dagen. Omtrent dien aanval der Engelschen bezitten we uitvoerige berichten in de beschrijving van den gouverneur Cranssen, die de verdediging van Ternate leidde, en het is ons niet mogelijk het verhaal levendiger te kleuren dan de tijdgenoot deed. We geven daarom in haar geheel de „*Memorie van den staat en defencie van het gouvernement Ternaten toen hetzelve door den Engelschen Collonie Daniel Burr en kapitain George Astle is opgeeischt geworden.*"

„Den 10e Februarij 1801 verschenen 5 schepen en een Engelsche brik vlac over het kasteel, op den afstand van ongeveer eene mijl — des ochtens om 7 uren gaf ik (J. W. Cranssen) order aan den ad interim equipagie-opzichter Samuel en den commandeerende officier van de stede Petersen om 's Comp. vaartuigen op de best mogelijke wijze te secureren, wijl ik het grootste gedeelte van de equipagie moest verdeelen over de batterijen — inmiddens ik van des ochtens tot des avonds mijne orders in persoon aan de respective commandanten van de forten en batterijen uitgaf, en de Ternatanen en Sangiresen, die toen aanwezig waren verdeelde, ontfing ik van de fiscaal van Dockum die bij mijne absentie mijn persoon representeerde, door den ondermajor rapport dat een Engelsche schuit met een witte vlag van de schepen naar het zeehoofd stak, waarop ik, naar mijne bevelen tot een manmoedige defencie aan een ieder gegeven te hebben, terugkeerde naar het kasteel; alwaar ik de heeren Engelschen bereeds met hare schuit aan het hoofd vond, na mij te wachten. Naar mijn terugkomst van de forten en batterijen begaf ik mij onmiddelijk naar het gouvernement, om mijne klederen die doornat van sweet waren, te verwisselen; dan ik was daarmeede nauwelijks begonnen of de adjudant kwam

mij uijt naam van den officier van het commando dat bij haar gesteld was, om alle discoursen van het gemeen tegen te gaan, zeggen, dat de heeren Engelschen een weinig schenen gepiqueert te weezen, zo lange te moesten wachten, en daarom aan mij lieten vragen of ze, daar ze reeds een half uur hadden gewacht, noch langer moesten wachten? Waarop ik den raadsleden van Dockum en Rodijk zond, met last, om de heeren Engelschen uijt mijn naam vooraf te complimenteeren met hare aankomst alhier, onder tekennengave, dat ik ze reeds eerder zoude hebben ontfangen, zo ik door een tourtje te paard naar het gebergte daarin niet was verhindert geworden — dat ik haar dadelijk zoude opwachten, zodra ik mijne klederen zoude hebben verwisseld — doch zo de heeren in hare commissie geborneert aan tijd of bepaalde ordres, zomwijlen mochten difficulteeren noch eenige ogenblikken langer te vertoeven, dat ze dan naar mijn gedachten best zouden doen, zo haast mogelijk wederom scheepwaards te keeren.

De Heeren Engelschen wel inziende dat haar aan hare komst om met mij en den raad te aboucheren, meer gelegen was, als het belang dat ik daarin stelde, veranderden dadelijk van Thoon, en verzekerden de gecommitteerde raadsleden in polite termen dat zeer gaarne wilden wachten tot ik haar zoude kunnen recipieeren. Naar dat dit rapport bij mij was ingekomen, had ik mij inmiddels gekleed, en ook eenige kleine arrangementen gemaakt, die ik der moeiten niet waardig achte hier ter neder te stellen, en zond daarop voor de tweede maal welmelte gecommitteerden geëscorteerd door het corps pennisten onder commando van den Lieutenant Huizinga van Tadama om de Engelsche officieren aftehalen en binnen het kasteel te brengen.

De Engelschen binnen getreden en op de bovenzaal van het gouvernement nevens de Leden van Policie gezeten

zijnde, wierd mij door een van de drie oudste officieren overhandigd een missive in de Hollandsche taal van den volgenden inhoud:

Aan den E. Ernfesten Heer
Willem Jacob Cranssen Gouverneur
en Directeur; beneevens
De Heeren Leden in den Raad
van Politie
te
Ternaten.

E. Ernfesten Heer en E. E. Heeren!

De aanzienlijke zee- en landmagt waarmede wij ons zelven voor deeze plaats bevinden, beweegd en overreed ons ondergetekendens dat UEd. onmiddelijk gehoorzaamheid zult bieden aan deze onze opeisching in de naam van onzen meester den Koning van Groot Brittanien om het eiland van Ternaten met alle deszelfs afhangkelijkheeden over te geeven aan de Brittanische wapenen.

Een uitstel van meer dan twee uuren raadpleging zal UEd. niet vergunt worden. Wij zijn gereed om een capitulatie toetestaan, dat beslooten werden kan in dit verloop van tijd en gemagtigdens van UEd. kant moeten van stonden aan ons toegezonden werden, dog indien UEd. handelt tegenstrijdig onzer verwagting en het aanbod die wij UEd. thans doen, verwerpt, zo zullen wij onmiddelijker wijze onze dapperste middelen werkstellig maken, om de plaats door onze kragt van wapenen onder te brengen en UEd. en ieder persoon in het bijzonder, in het ongeluk ingewikkeld, moeten zich aan de genaden der overwinnaars onderwerpen.

Wij hebben de Eere te zijn:
E. Ernfesten Heer en E E. Heeren
UE. Ernfestens Dw. dienaaren
G. Astle Commanding his Brittanic Majestys Ships of Ternaten.
En de Burr, coll. Commanding the Trops to the Eastward.

Deze brief, die ik vooraf zacht las, en met den eersten opslag zo machtig inpertinent en vernederend vond, dat ik onder het lezen niet konde nalaten zichtbaar te doen opmerken hoezeer ik geindigneert was over de meesterachtige thoon en menacente termen waarvan ik die brief doorzaaid en opgepropt vond. Vervolgens ook door den raadsleden gelezen zijnde, gaf ik de Heren Engelschen op een gelijken hoge en fiere thoon als de hare, doch met gebrekkig Engelsch, wijl zij zeiden geen Hollandsch te kunnen spreken te kennen, dat ik meer brieven van sommatie had gelezen, onder anderen twe gericht aan dit gouvernement, ter tijd van den heer gouverneur Budach, maar dat die in vrij meer discrete en min menacente termen waren ingericht— en dat om kort te gaan het antwoord van den gouverneur en raad was dat zij dat gouvernement en deze plaats konden krijgen from ours guns and arms of anders door kracht van wapenen.

De brief was van den volgenden inhoud.

Aan den E. Ernfesten Heer
Daniel Burr
Commandant van de Landtroupes
in de Moluccos en
George Astle Esq.
en Commandant van zijn groot
Brittanische Majestys en verdere
schepen in de Moluccos.

E. Erentfeste Heeren.

Het antwoord van den gouverneur en raad der Moluccos op uwe brief van heden, waarbij UwEd. op een zeer singuliere wijze hebben opgeeischt dit gouvernement en deze plaats, is dat hetzelve niet zal worden overgegeven aan onze vijanden, dan door kracht van wapenen.

Waarmede wij de Eer hebben te zijn.
E. Erntfeste Heeren
UwE. Erntferten Dw. dienaren.
W. J. Cranssen.

J. B. Baron von Munck.
D. J. van Dockum.
en J. Rodijk.

Ternaten in het kasteel Orange den 10e Februarij 1801.

Deze brief met betrekking tot de titulatures ingericht naar de hare, geapprobeert en getekend zijnde, wierd dezelve gecacheteert en door mij aan den eersten officier ter hand gesteld, die daarna verzocht wederom met de zijnen te mogen vertrekken, zo als ook dadelijk naar gewoone afscheid in zelver voegen als gerecipieert waren geschiede.

Des nachts tusschen den 10 en 11 Februarij omstreeks twee uuren wierd de gearmeerde Pantjallang de Waker op eene bijna ongelooflijke behendige manier door 7 Engelsche Chialoupen van de rhede gehaald. De Commandant van de Batterijen door een der Patrouille prauwen geinformeert zijnde van het aannaderen der vijandelijke vaarthuigen deed even als de schouw, die ik met 2 canons van 4 ℔ gearmeert hadde, op deze chialoupen eenige schoten, doch dit was door de donkere nacht, die den Engelschen bijzonder scheen te begunstigen van geen genoegzaam effect, om de behendige Engelsche zeeman van de pantjallang te repousseeren, zodat wij des anderen daags de vijandelijke vloot vlak over het kasteel, met onze Pantjallang vermeerderd zagen.

Des ochtends den 11 Februarij 1801 verthoonde zich behalven de voorschreven Engelsche schepen en de Pantjallang de Waker, vlak over het kasteel ruim 40 Tidoresche korra korras, waarvan zich twee naar het Commandantschip begaven. Naardat den vijand het eenige reizen met de schepen over en weder gelegd hadde, begon des achtermiddags om half twee uuren de actie met de schepen, eerst op Terlucco en daarna ook op Santossa en de Ternaatsche Negorij, wijl den vijand zag dat ook van Santossa en s'Konings zeehoofd, dat ik dien dag noch met 3 achtponders had laten versterken, gantsch niet vriendelijk begroet wierde—

Om des te spoediger mijne ordres te kunnen Expedieren begaf ik mij geduurende de actie naar Santossa, van waar ik naar de landing van den vijand geobserveert te hebben, die op Daun Lassie ongeveer een groot quartier uur gaans boven Terlucco met 21 chialoupen en schuiten om 4 uren geschiedde, het corps de reserve onder Commando van den Kapitain Commandant baron von Munck liet opmarcheren door de binnenweg tot omtreeks het fort Terlucco. Het corps de reserve daar gekomen zijnde, wierd de Commandant von Munck door de considerable hitte overvallen van een flauwte en vervolgens teruggebragt naar Santossa, waarna het Commando devolveerde op de secunde Lieutenant Holsebosch, die zich bij die actie braaf gedragen heeft, en daarom wel meriteert bij gelegenheid of vacature geavanceert te worden. Intusschen dat ik order had gesteld om de Commandant von Munck te laten remplaceren door de Kapitain Lieutenant Snoefskij, liet mij de secunde Lieutenant Holsebosch voor de aankomst van Snoefskij vragen of den vijand met zijn 2 veldstukken langs strand zoude te gemoed trekken, dan wel hoedanig zich in de positie van het corps de reserve zoude hebben te gedragen? Waarop ik, naar alvoren vruchteloos gezonden te hebben, om het advis van den Commandant van Terlucco over de beste positie van het corps de reserve, mij wel genoodzaakt vond in deze zo belangrijke zaak sonder veel uitstel gedecideerde ordres te geven — en gelaste dienvolgende ged. secunde Lieutenant Holsebosch om zich met zijn corps de reserve en veldstukken te posteeren tegens de hoogte of opgang van Terlucco, waar ze het best beschut waren voor de Kogels en druiven der vijandelijke schepen — en ook bovendien, op die plaats door den Engelschen niet wel konden worden geobserveert, dan voor en aleer dat ze die Berg of hoogte waren opgemarcheert, — in welk geval ons corps de reserve Terlucco dan ook in allen opzichte konden secunderen,

zoals den uitslag dit plan dan ook met zegen heeft begunstigd.

Nauwelijks had ik om 5 uren deze order geexpedieert, of men zach naar half 6, een hevig gewheer en kanonvuur, zo van de Landzijde van Terlucco als van het corps de reserve op den vijand, en van den vijand wederom op de onze.

Den Engelschen ignorant van de standplaats van ons corps de reserve, bemerkten onder het hevig vuur, dat van wederzijde gegeven wierd, niet, hoedanig de onze geposteerd waren; en dit word nader bewezen als men slechts in aanschouw neemt, dat in den aanvang van de actie door den vijand genoegzaam geen ander vuur als op Terlucco is gegeven, gemerkt het corps de reserve finaal gemasqueert was door het gras, dat daaromstreeks toen zeer hoog stond.

Om 6 uren begaf ik mij, verzeld van den dapperen Commandant der Ternaatsche zeemacht Hoekum Soas-sie Hamissie te paard naar derwaards, zo wel om onze brave trouppes door mijne verschijning en nadere ordres, meer en meer onder het gevecht te encourageren, als om enige princen en Maccassaren, waaronder zig ook Imans en Priesters bevonden, die zich door eene langzame retraite naar de Negorij van het gevecht zochten te onttrekken, wederom naar boven te expedieren. Daar gekomen zijnde vond ik het corps de reserve noch in actie, doch Terlucco had reeds opgehouden, omdat van boven beter konde zien als de Troupes die beneden waren, dat den vijand bereeds aan het retireeren was; echter wierd even naar mijne aankomst noch een Sipaijs officier doodgeschooten, die zich waarschijnlijk in het gras verborgen had gehouden, en naderhand door de vlucht zocht te Echappeeren, doch bij die gelegenheid door de onzen noch geattrapeert wierd.

Zodra ik geen beweging van den vijand meer bespeurde, gaf ik last om op te houden met vuren; herhaalde nog

eens de door mij om 5 uure gegeven ordre, namentlijk dat gene van de troupes zich van daar dien nacht zoude mogen verwijderen, — dat de inspectie van het slagveld konde blijven uitgesteld tot het aanbreken van den dag, wijl het zeer donker en men s' vijands retraite niet volkomen verzekerd was;- en liet daarna het Battaillon en de Maccasaren etc. verdelen in 3 colommen, de eerste colom en een veldstuk met het front naar de weg waar den vijand opgekomen was — de twede colom en een veldstuk met het front naar een twede passagie, een weinig verder gelegen van Terlucco, als de weg of opgang die door de eerste colom gedefendeerd wierd—en de derde colom, om zo den vijand zich zomwijlen ook mocht verdelen in kleine Troupes, te defenderen een derde en meer moeielijke passagie als de eerste en twede.

Naar vervolgens drie of vier geblesseerde en ene doode van de onzen van daar naar het Hospitaal te hebben laten transporteeren, en de nodige ordres tot het plaatsen van de voor- en verloren-posten gegeven te hebben verliet ik om half acht uren het corps de reserve, en begaf mij weder met de Commandant van de Ternataansche hongie-vloot Hammissie naar Santossa, en het Ternaatsche zeehoofd, en stelde aldaar de nodige orders voor de Land- en zeepatrouilles, gelijk ook voor de strand Batterijen en forten om de zuid. Den 11e Februarij des avonds om half 4 uren dus drie uren naar de actie te Land, vond de Commandant van Terlucco zonder dat men vooraf enige beweeging in het water gezien of gehoord hadde, drie groote chialoupen opgepropt met volk leggen in de kom beneden het fort, die door de bezetting, bestaande meest in pennisten en Militairen, zo wel met het handgewheer begroet wierden, dat ze niet raadzaam vonden langer te vertoeven, maar even als de troupes, de retraite prefereerden boven een nadere entreprise. En daar de vijandelijke troupes, zoals gezegd en nader zal blijken, met im-

portant verlies van manschappen en ammunitie het slagveld enige stonden bevorens hadden verlaten, en s'vijands retraite bovendien verbaasd irregulier en verward in zijn werk is gegaan, zo zoude men daaruit en uit de brief van de Commandant Astle aan de Commandant van Menado Court om assistentie van volk, mogen vooronderstellen, dat deze chialoupen alleen in zee-varende van het Commandores schip hebben bestaan, die waarschijnlijk bij die gelegenheid evenals de Militairen, ook wel hare Portie zullen hebben gekregen; want ze waren volgens de berichten zo dicht genaderd onder het fort dat ze zeer gemakkelijk met een zakpistool konden worden beschoten.

Des nachts tusschen den 11 en 12 Februarij, omstreeks een uur zond mij de Commanderende officier van het Corps de reserve den Kapitain Lieut. Snoefskij een geblesseerde Engelsche krijgsgevangen, die ik dadelijk na enige informatie van de gesteldheid der Engelschen, en ook van de toedracht der actie bekomen te hebben, naar het Hospitaal zond, met last aan den Hospitalier om denzelven alle mogelijke hulp toetebrengen.

Des anderen daags ochtends den 12 Februarij wierd Snoefskij, die bij het Corps de reserve Holsebosch geremplaceert hadde, in het Commando wederom opgevolgd door den Kapitain Commandant Baron von Munck, die intusschen van zijne onpasselijkheid hersteld was—Terwijl ik mij naar Terlucco begaf om de nodige orders te geven, en ook om inspectie te neemen van het slagveld, zond mij de Commandant von Munck een twede krijgsgevangen, die post had gehouden bij de sware geblesseerden, en zonder enige blessure in handen van onze troupes was gevallen. Deze man gaf mij ten eersten instancie geen ander Elucidatie als de deplorable toestand en verwarde retraite van hare troupes bij de actie van des daags bevorens dat met reguard tot het eerste Poinct nader wierd bevestigd op het zien van de lijken, die men tot mijne komst in de po-

sitie zoals gesneuveld waren, had laten leggen, en nog meer op het zien van de veroverde ammunitie en de berichten dat den geheelen strandweg tot Daun Lassie, waar de vijand zijne troupes aan Land had gezet, en werwaards ook weder was geretireerd, met machtig veel bloed besprengd was, dat verscheiden dagen achter den anderen daar omstreeks een ongemeene infectie heeft veroorzaakt en zo verre zelfs, dat verscheiden Princen, die even als de Alphoeren, noch het een of ander dat door den vijand was achtergelaten, zochten buit te maken, zich door die affreuse stank wel verplicht vonden onverrichter zake terug te keeren.

Daar men des achtermiddags den 12 Februarij uit de beweging van de Engelsche schepen en de Tidoresche hongievloot, en omdat open bij Terlucco zo charmant gerecipieert waren, niet wel konde onderstellen, dat kort op den anderen een twede aanval op die post zoude geschieden, deed ik het corps de reserve des avonds om 8 uren van stand veranderen, en plaatste hetzelve met de 2 veldstukken bezuiden het kasteel en de thuin van de weduwe Possée, vlak over de rhede waar althoos zelf bij het laagste gethij, alle soorten van vaarthuigen zeer gemakkelijk kunnen aankomen, en waarom die plaats bij donkere nachten ook althoos als zeer gevaarlijk is geconsidereert, zo als dat gevoelen ook wel enigzinds word gesterkt, wanneer men slechts voor een oogenblik terugtreed naar het wisselvallig lot van de Pantjallang de Waker, die genomen, hernomen en nu voor de twede maal in Engelsche handen gevallen is.

Behalven de voorschreven twe veldstukjes van een pond heb ik nog in ordre laten brengen twee onder anderen in de actie met de Engelschen veroverde fraaije Methale veldstukken van 6 ℔ caliber met hare nieuwe trekaffuiten, die zo wel en suffisant gemaakt zijn als ze immer gemaakt kunnen worden. Van deze twee, heb ik althoos

zo wel des nachts als over dach eene in gereedheid, om met drie paarden bespannen het Battaillon of corps de reserve dadelijk allerwegen te volgen—en de andere heb ik geplaatst achter de chinesche kamp tot defencie van de kil.

Welke dienst de vijand dit gouvernement te dier tijd heeft gelieven te bewijzen, door het achterlaten van de voorschreven veldstukken, en inzonderheid van de 15 vaten gevuld met scherpe gewheerpatronen, waarom wij toen zo machtig verlegen waren, zal bijna niemand, althans geen Engelschman geloven.

Des ochtends den 13e Februarij zag men de Engelsche schepen dicht onder de Tidoresche wal, des achtermiddags zeilden twee het gat van Hirie uit, en van het commandors schip zach men een schuit met een witte vlag afsteken die naar het kasteel kwam roeien, waarop ik dadelijk de raadsleden von Munck en Rodijk committeerde onder ter handstelling van schriftelijke instructie, om s' vijands schuit met een witte vlag te gemoet te gaan, en de Engelsche officieren te verzoeken om met hare schuit tot op een zekere distantie van het kasteel op zee te blijven leggen, tot ik van hare commissie zoude wezen geinformeert. De gecommitteerde raadsleden teruggekeerd zijnde, rapporteerden dat een zeeofficier een Missive voor mij had van de Commandore Astle, ten geleide van drie presonniers, die met de Pantjallang de Waker waren genomen, beneevens noch enige couranten en particuliere brieven—dat ged^{e}. officier gezegt hadde dat die missive en zijne commissie niets anders behelsde, als de zending van de voorschreven presonniers en papieren, en dat in verwisseling van de onze, wederom drie van de zijne verzocht—waarop ik andermaal welmelte commissie terugzond naar de geciteerde Engelschen schuit, met last om dien officier op zijn Parole d'honneur te laten opgeven, of waarlijk die missive geen nader sommatie of belachelijke bedreiging behelsde? zo ja! dat dan terstond moest terugkeeren van

waar gekomen was, zo neen, dat dan met zijn schuit het gouvernement vrij konde genaderen. Den officier zijn woord van eer aan den gecommitteerde raadsleden gepasseert hebbende, dat de voorschreven brief niets anders behelsde als ter eerster instancie had opgegeven, kwam met zijne schuit aan het zeehoofd, en wierd vervolgens op de gewone manier binnen het kasteel op de bovenzaal gerecipieert — naardat de complimenten van de commandore Astle met vrij wat minder trotsheid als drie dagen bevorens waren afgelegd, wierd mij een missive ter hand gesteld van den volgenden inhoud.

His Majestys Ship La Virginie
Sir. of Ternate 13 Febr. 1801.

I send you three prisoners of war that I captured on the 11 instant and I have to Request you will send me in Exchange three English; I send you by the officer who delivers this of a private letters which I captured some months ago. I have the honour to be

Sir! your most obedient H. Servt.

(w. g.) G. ASTLE.

Capitan of His Britannics Majestys Ships La Virginie.

Deze polite brief ingericht, zo het schijnt naar den uitslag van de actie wierd door mij in even heusche termen beantwoord.

Sir!

I Send you in Exchange for thre from ours, four presoners of war from yours, that I captured, Except the mortally wounded and a many people that we killed in the battel on the 12 instant—and I thank you heartely for the privat Letters that you send me last night.

I have the honour to be

Ternaten in the Kastle Orange, 14 Febr. 1801. Sir! Your most obedient and humble Servt.

(w. g.) W. J. CRANSSEN.

Hiermede wel afgelopen zijnde alle conferentien tusschen dit gouvernement en de Engelschen, betrekkelijk de voorschreven sommatie en de daarop gevolgde actie, maar geensints die van de Tidorezen met de Engelschen. Ofschoon ter eerster instancie de aangeboden adsistentie van die natie door den Engelschen op een fiere thoon is van de hand gewezen, mag men uit het gandsche gedrag der Engelschen echter zeeker stellen, dat het geene door den Engelschen eerst op een trotsche thoon is gewezen van de hand, naderhand niet alleen gretig geaccepteert, maar zelfs gezocht is geworden".

En de uitkomst heeft bewezen dat de zamenwerking van de Engelschen en Tidorezen noodlottig voor Ternate was. Welke krijgsbedrijven er sedert 14 Februarij plaats hadden is nog niet bekend, en over hetgeen er sedert dien dag op Ternate voorviel ligt nog een sluijer. Maar het einde van alles was dat den 21n Junij 1801 het lang verdedigde en zwaar geteisterde Ternate overgegeven werd aan den vijand.

Ondanks alle mogelijke moeite is het ons niet mogen gelukken kennis te krijgen van de gebeurtenissen, die tot dien afloop hebben geleid. En liever dan tot gewaagde gissingen te komen, deelen we eenvoudig de verklaring mede, die de gewezen heelmeester te Ternate Johan Fredrik Wiessener den 14n Aug. 1803 heeft afgelegd:

„Dat zijn E. omtrent het verraadelijk arresteeren van den gouverneur Cranssen even zo min als de schandelijke overgaaf van dit gouvernement nimmer ofte ooit iets daarvan heeft geweeten, dewijl sijn E. alsdoen swaar en bijna doodelijk ziek lag; dog dat zijn Ed. bij zijn herstelling van verscheide complice in Praesentie van verscheide onpartijdige creditable lieden alsmeede op publicque gezelschappen, heeft gehoort hoe zig alles heeft toegedraagen. Namentlijk dat op den 19n Junij 1801 des smorgens van Dockum, Huizinga en Smit op de stoep in de voorgalderij

van den boekhouder P. S. Weijdemuller, zijn te zamen gekomen met opgestreeke seil; den een aan den ander vraagende; hoe sal het op Laast gaan;– dog nog eerst eens gedronken te hebben begonnen zij te zamen te Beraadeslaan of het niet best waar om het land maar overtegeeven aan den Engelschen, hetwelk met eenparig Ja beantwoord werd. Edog dewijl de E. Rodijk nog in het casteel en nog niet present was, hebben sijlieden hem laten ontbieden, en gingen alsdoen gezamentlijk over na het huis van Huizinga; dewijl bij het huis van Weijdemuller te veel menschen passeerden en het dus te gehoorlijk was; en al te publicq om iets te kunnen besluyten; waarop eenparig beslooten wierd, om den gouverneur Cranssen te arresteeren en alsdan met den vijand te capituleeren.

De monden, van van Dockum en Rodijk voornamentlijk, en anderen der meedepligtigen stonden na de overgaaf dezer colonie aan den Engelschen en na het vertrek des gouverneurs Cranssen nooit stil, maar pogten op de onbeschaamste wijs over hun heldendaad, zo als zij het noemden in het publicq, en overal aan de publicque tafel van den toenmaligen resident de heer R. T. Farquhar in de presentie van verscheiden andere Engelsche officieren over dit so schandelijk arrest, en geweldaadigheid, die zij gepleegd hadden aan den Perzoon des gouverneurs Cranssen; dog de heer Farquhar wel verre dit hun gedrag te billijken, gaf hun tot antwoord dat zijlieden dit liever moesten hebben gesweegen en het geensints tot hun eer verstrekte, waarop zij beschaamd wierden en stil sweegen. Ook bij andere geleegentheden relateerde van Dockum dat hij gecombineerd met de E. Rodijk, Huizinga, Luit. W. Moser, d'E. Smit en Beekman aan het hoofd der gewaapende pennisten tot hun assistentie, de eerste was die den gouverneur Cranssen, op het zein dat hun volgens afspraak, namelijk een doek die hen was gezonden, terwijl zijn Ed. pas aan tafel geseeten om te souppeeren, in ge-

zelschap met de majoor von Munck, capt. luit. Haan, en den ondermajoor von Stubenvoll, de doek om de hals wierp en zijn Ed: op de grond neder halte met stoel en al, en doen geassisteerd is geworden door Rodijk om de hand te slaan aan den persoon des gouverneurs, terwijl de andere heeren als Huizinga, Smit en Beekman belast waren de anderen aan tafel sittende heeren gaade te slaan en hun het geeven van assistentie te beletten; en dat den Luit. W. Moser hem van Dockum en Rodijk trouw geholpen had om den gouverneur Cranssen te houden, en onder de toezigt der andere bijzijnde heeren onder het Escorte van het gewaapende corps pennisten na beneeden bragten; en in de raadkamer van politie in arrest plaatste en den Lieut. Beekman voor de deur plaatste om de wagt te houden dat niemand bij zijn Ed. kwam terwijl zij de kamers op het gouvernement verzeegelden; ter zelveren tijd hadden onder majoor von Stubenvoll trouwe geswooren, aan hun lieden; en de slaven des gouverneurs die bereeds op de punt Zeebolwerk versecureerd waaren, daar zijlieden dienst deeden, wierden afgehaald en in de Tronk gesloote en dat hij namentlijk van Dockum als representeerende het hoofd des politieken raads des anderen daags Rodijk en Huizinga na het campement der Engelschen op Cajumera zond om met den Engelschen bevelhebberen te capituleeren; zijnde verseld van Beekman en dat alsdoen op den 21ste nadat de capitulatie geslooten was, de Engelschen in het fort marscheerden en het zelven overnaamen, dog dat sijlieden met honeur van oorlog waaren uitgetrokken; En het Fort in besit lieten van den Engelschen commandant Joseph Walker; dit is het relaas hetgeen zijn E. omtrent het arrest des gouverneurs Cranssen en den capitulatie en overgaaven van dit gouvernement heeft gehoort uit hunne eigen monden en in de praesentie van verscheide fatsoenelijken geloofwaardige lieden".

Ontrent deze zaak is later wel een geregtelijk onderzoek

bevolen; het schijnt echter niet ten einde te zijn gebragt, en heeft althans op het lot van Cranssen geen ongustigen invloed gehad.

DE ROO.

PASEMAH.

DOOR

J. S. G. GRAMBERG.

I.

Het vroeger zoo weinig bekende, doch in den laatsten tijd zoo druk besproken landschap Pasemah is in meer dan één opzigt merkwaardig te noemen.

Niet alleen wegens het geïsoleerde van dat in het hart des Barisans gelegen hoogdal, en het tamelijk ongenaakbare der landstreek ten gevolge van bergrug, steilte of ravijn, maar ook—en veel meer—wegens het eigenaardige in zeden en gewoonten van den daar levenden volkstam, wiens streven en trots het was om „orang mardika" te zijn en—te blijven.

Dit toch heeft hij getoond in zijne lang volgehouden vijandige houding tegenover het Gouvernement, en, in de laatste tijden, niet minder in zijne manhafte verdediging van land en voorvaderlijke instellingen, waarbij boven alles gold het behoud der sedert eeuwen bezeten doch ook zoo vaak misbruikte vrijheid.

Op grond hiervan is de stelling dan ook zeer aannemelijk, dat de Pasemaher, zoo wel individueel als nationaal oneindig veel verschilt van den gewonen Palembangschen bovenlander.

Hoewel ik bereids in enkele losse trekken iets over de Pasemahers en het land hunner inwoning heb medege-

deeld in eene afzonderlijk uitgegeven brochure, (*) en ook in dit tijdschrift (†) eene beknopte schets heb geleverd van de hun verwante stammen der Semendoërs, Kesammers en Makakauwers, wil ik ten deze nog eenige mededeelingen doen, hoofdzakelijk van geschiedkundigen aard, ter verspreiding van meer licht over een volk, dat inderdaad wel waard is bekend te worden, ja, wat meer zegt, dat verdient *met bijzondere zorg* te worden opgeleid tot die moreele en maatschappelijke ontwikkeling, waarvoor het Pasemah volk zoo blijkbaar vatbaar is.

Het land Pasemah ontleent zijn naam aan een bergstroompje dat er in ontspringt, doch zich reeds weer in de Lematang stort voor deze de Pasemahlanden uittreedt. De vroegere schrijfwijze Pasumah en Pasoemah is minder juist, aangezien die naam is zamengesteld uit het voorvoegsel Pa en Semah, een in die streken overvloedig voorkomende visch en in genoemd riviertje het eerst ontdekt door de vroegere kolonisten, de eigenlijke voorvaderen van de bewoners des lands.

Om niet in eene herhaling te vervallen van het vroeger door mij geschrevene omtrent de geografie des lands, wil ik hier gebruik maken van een fragment eener nota, handelende over de Pasemah Lebar, mij onlangs door eene welwillende hand verstrekt. Vooraf zij echter medegedeeld, dat Pasemah Oeloe Lintang en Pasemah Lebar één landschap vormen en derhalve op de kaart van Versteegh (Palembang, westelijke helft) één vak te veel is opgebragt, als zijnde daarop buiten de Pasemah Lebar aan het landschap Pasemah Oeloe Lintang ten onregte eene tamelijk groote uitgestrektheid gronds toegekend.

Zien wij thans de nota!

(*) De inlijving van het landschap Pasoemah. Batavia, H. M. van Dorp. Maart 1866.

(†) Deel XV, pag. 466.

„De Pasoemah Lebar grenst ten N. en N. O. aan de Kikim en de Lematang Oeloe; ten N. W. aan de Ampat Lawang (Lintang); ten W. en Z. W. aan Benkoelen (Manna) en ten Z. aan hoog gebergte, hetwelk de grens uitmaakt van Palembang en Benkoelen, en ten Z. O. aan Semendo."

„Dit landschap is als het ware eene vallei, zich uitstrekkende van het N. O. naar het Z. W., en wordt geschat op eene oppervlakte van 550 □ palen en op eene hoogte van p. m. 2000 voet boven de oppervlakte der zee."

„Van de grens met de Lematang Oeloe gezien, heeft die vallei een dor aanzien; men bespeurt niets dan alang-alang, waarin hier en daar de doesoens, omringd door bamboe doeri, gelegen zijn. Verder op moet het land boschrijk zijn."

„De vlakte wordt in hare lengte doorsneden door een aantal rivieren, die allen in het centraalgebergte ontspringen, en waarvan de voornaamsten zijn:

1°. de Selangies Besar, ontspringende op Boekit Oemang en boven de doesoen Poeloe Pinang (Goemaij Lembak) zich in de Lematang ontlastende.

2°. De Lematang, ontspringende op Boekit Dingin en boven de doesoen Rantoe-Bajoer (Moesie Ilir) in de Moesierivier vloeijende.

3°. De Endikat, ontspringende op Boekit Patah en in de Pasoemah zelve zich in de Lematang ontlastende."

„Voorts heeft men nog, doch van minder belang, de Selangies Reniek, de Pasoemah, de Dendang, de Pematang Lintang, de Loekoe en de Betoeng, welke laatste op den Dempoh ontspringt. Al deze rivieren storten zich in de Pasoemah zelve in de Lematang. Behalve dat ze zeer snelvlietend zijn, hebben de meesten dezer rivieren hooge en steile oevers, waardoor zij diepe ravijnen vormen, die het overtrekken dikwijls met veel moeite doen gepaard gaan."

„Staatkundig wordt de Pasoemah Lebar verdeeld in zes Soembaijs, als:

1°. Soembaij Besar met 52 doesoens.
2°. „ Oeloe Loerah met 38 doesoens.
3°. „ Pangkal Loerah of Tandjong Raija met 24 doesoens.
4°. „ Mangkoe Anom met 19 doesoens.
5°. „ Semidang „ 6 „
6°. „ Pendjalang „ 6 „

De bevolking wordt geschat op p. m. 30,000 inwoners."

„Aangelegde wegen en bruggen treft men er niet aan; alleen kleine voetpaden, die meestentijds te midden der alang-alangvelden naar de verschillende doesoens heenvoeren. Het terrein, doorgaans ligt golvend, maakt het doorreizen van dat landschap gemakkelijk; alleen levert, zoo als hierboven gezegd is, het overtrekken der rivieren dikwijls vele bezwaren op."

Tot dus verre de nota.

Het plateau door de Pasemahers bewoond is dus aan den eenen kant begrensd door den eigenlijken Barisan, terwijl het van de andere zijden door zijne uitloopers als het ware omvat wordt. Deze natuurlijke grenzen en die afsluiting door veelvuldige ravijnen zullen ongetwijfeld niet zonder invloed gebleven zijn op een volk, welks traditiën tot Modjopaït opvoeren, en de inademing der vrije berglucht zal – even als bij den Zwitser — niet minder hebben bijgedragen tot voeding van het onafhankelijkheids-gevoel des hooghartigen en eenigzins stroeven Pasemaher.

Doch dan hebben die invloeden ook het hunne gedaan ten opzigte van zijne arbeidzaamheid, daar men bij den bewoner dezer landen minder vadsigheid en onverschillig-

heid waarneemt, dan bij de overige Palembangsche bovenlanders. (*)

De Pasemaher is flink landbouwer; hij verstaat zich bijzonder wel op de kunst om waterleidingen aan te leggen, en, behalve de bewerking zijner uitgebreide sawahs, kweekt hij ook ramehvlas, tabak en europesche groenten; vooral aardappelen, kool en uijen, welke produkten er uitmuntend gedijen. Kapas daarentegen wordt niet in het land verbouwd. De Pasemahers geven voor, dat dit gewas bij hen niet wil tieren. Onder de palmen vindt men klappers, die schaars, en pinangboomen, welke redelijk veel vruchten afwerpen. Indigo wordt insgelijks op kleine schaal en voor eigen gebruik verbouwd, terwijl onder de vruchten de pisang de hoofdrol speelt.

Dewijl de Pasemaher meer stelselmatig landbouwer is dan de meesten zijner naburen en voor den sawahbouw ploegvee aanwendt, is het natuurlijk dat daar dan ook talrijke kudden karbouwen worden aangehouden. Ook pluimgedierte is er in menigte.

Van al het verbouwde wordt echter slechts zooveel uitgevoerd als noodig is voor den aankoop van die artikelen, welke men dringend behoeft, zooals: ijzer, eenige lijnwaden, en voornamelijk zout. De reden hiervan is alleenlijk te zoeken in het moeijelijk transport over de ravijnen, want is de bevolking niet lui te noemen, evenmin als de bodem onvruchtbaar. Verbeterde kommunikatie middelen kunnen hierin spoedig eene gunstige verandering te weeg brengen.

Na dit vlugtig overzigt wil ik eenige geschiedkundige details en eenige bronnen opgeven, welke mij bij mijn

(*) Dit meer en meer verdwijnend ongunstig verschijnsel bij den Palembangschen bovenlander had vooral zijn grond in de gedwongene opbrengsten, welke de Djenangs of zendelingen der sultans der bevolking oplegden. De Pasemahers bleven hiervan vrij.

onderzoek hebben geleid tot de waardering van den geest en het zijn der Pasemah-bevolking en van de oorzaken harer ongunstige verhouding tegenover ons bestuur, en waardoor ik in mijne genoemde brochure tamelijk positief kon doen uitkomen: „dat de Pasemahers veel prijs „stelden op hunne sedert eeuwen behouden onafhanke„lijkheid en dien ten gevolge als vijand niet al te min „behoorden te worden geacht."

Wat ik een jaar vóór de expeditie schreef hebben de uitkomsten bevestigd. De Pasemahers hebben zich bij onderscheidene gelegenheden als een onversaagd volk doen kennen, en dikwerf dapper gestreden, zoo als wij in het vervolg dezer schets gelegenheid zullen hebben aan te toonen.

Werpen wij thans eerst een blik op de geschiedenis.

II.

Dat de Pasemahers niet tot de oorspronkelijke bewoners der Palembangsche bovenlanden behooren, en hoogstwaarschijnlijk van Javaansche afkomst zijn, moge blijken uit hunne traditiën, taal en godsdienst, en niet minder uit hunne meerdere kennis van den landbouw. De Sumatraan volgt over het algemeen nog de meer onvolkomen ladangbouw, terwijl de Pasemaher zich bij uitnemendheid op den aanleg van sawahs verstaat. Zijn ploegvee, waterleidingen en sawahvelden bewijzen dit, en de omwonende volkstammen, zoo als bijv. de Lintangers, die insgelijks begonnen zijn den natten rijstbouw in praktijk te brengen hebben dit ongetwijfeld van den eerstgenoemden overgenomen.

Dat de Pasemahers nimmer aan de vorsten van Palembang zijn onderworpen geweest, maar zich immer als vrije lieden—orang mardika—hebben beschouwd en gehandhaafd, bewijst niet alleen de geschiedenis van laatstgenoemd rijk, onder het Sultans-bestuur, doch ook kunnen

wij eenige geloofwaardige bescheiden van latere dagteekening bijbrengen, waardoor dit feit insgelijks wordt bevestigd.

Zoo vinden wij in het hoogst belangrijk rapport over Palembang van den heer J. C. Reynst uit het jaar 1823 hieromtrent het volgende opgeteekend:

„De ingezetenen van de Passumah Lebar zijn, volgens zeggen van de Kikimmers, den vorst van Palembang niet onderworpen, en worden onafhankelijk van denzelven geregeerd door een eigen hoofd, hetwelk den titel van Pangeran voert en zijn zetel heeft te Karang Alam."

„Hunne hoofden kwamen nu en dan sebo (hulde) bewijzen bij den Palembangschen vorst, bragten bij die gelegenheid een baatje van hun eigen maaksel en een weinig zijde ten geschenke, en ontvingen bij hun terugkeeren een aijam poepoe (een soort van vechthaan) als een blijk van 's vorsten genegenheid."

„Een groot gedeelte van de Lematang behoorde te voren tot hen."

„Zij wonen gedeeltelijk op niet meer dan twee dagen afstands van de Kikim, en verhuizen gestadig daarheen en van daar terug, naarmate dat de behandeling der hoofden en van den Palembangschen vorst hun al of niet aangenaam is."

Ook de Engelsche reiziger E. Presgrave, die hen bezocht, geeft in *the journal of the Indian Archipelago* (*) een berigt dat geheel en al met het aangehaald rapport overeenstemt. Genoemde reiziger deelt het volgende mede:

„Het volk van Passummah Lebar heeft oude overleveringen, volgens welke het van de Javanen afstamt. Men verhaalt, dat tijdens den bloei van het rijk van Modjopaït twee personen, een broeder en eene zuster met vele aanhangers, wier namen en titels men mij ook noemde, doch

(*) Uitgegeven te Singapore door Dr. Logan.

welke wij ontschoten zijn, Modjopaït verlieten en op de oostkust van Sumutra landden. (*) De zuster vestigde zich te Palembang, waar zij in korten tijd eene aanzienlijke vorstin werd; de broeder (neef), welke dieper landwaarts in trok, vestigde zich in de vruchtbare valei van Passummah. Dit land werd alzoo bezet en bevolkt, en van deze landverhuizers stammen, volgens de overlevering, de tegenwoordige bewoners af, welke inderdaad in meer dan één opzigt veel overeenkomst hebben met de Javanen."

„Hoever zij van de zeden en gewoonten hunner echte of vermeende voorouders zijn afgeweken, kan ik niet aangeven, doch het is wel aan te nemen, dat er ten deze eene belangrijke wijziging zal hebben plaats gevonden, ontspruitende uit hun veranderden toestand."

„Op deze familieverbindtenis met Palembang steunt de gewoonte, welke tot in de jongste tijden geheerscht heeft, om zich derwaarts te begeven, ten einde aan de vorsten dier plaats eene pligtpleging te maken, welke dit bewijs van onderscheiding verlangden, als zijnde rijker en vermogender dan hunne arme aanverwanten."

„De Passummasche hoofden hebben steeds volgehouden, dat zij van het Sultanaat van Palembang geheel onafhankelijk waren, en noemden hun jaarlijksch bezoek in die stad alleen eene onderscheiding, welke een arme broeder aan eene vermogende en rijke zuster bewijst."

„Ook is het eene uitgemaakte zaak, dat het volk van Passummah Lebar nimmer, zooals de omwonende stammen, eijnsbaar was aan den sultan van Palembang, en dit bewijs van onderwerping is dan ook nooit door het vorstenhuis uitdrukkelijk geëischt, hoewel er steeds eene vriendschappelijke betrekking tusschen hen bestond."

(*) Dit was, volgens DE STURLERS beschrijving van Palembang, Wali Toea met zijn gezin. Zijne dochter huwde een Palembangsch vorst. Zijn kleinzoon, Atong Bangsa, emigreerde eerst naderhand naar Pasemah.

De beide hier aangehaalde citaten zijn geheel in overeenstemming met de geschiedenis van Palembang wat betreft de verhouding van dat rijk tot Bantam. Aan dit laatste rijk waren de Lampongs onderworpen en de sultans van Bantam maakten herhaaldelijk gegronde of ongegronde aanspraak op Palembang (*). De Pasemah (en ook de Redjang), tusschen de Lampongs en Palembang gelegen, strekten alzoo als scheidsmuur tegen de Bantamsche invallen van uit eerstgenoemd land, en derzelver bewoners voerden derhalve ten regte den naam van „orang Sindang Mardika – vrije grensbewaarders. Zij waren dan ook verschoond van de gewone belastingen, welke de omwonende stammen aan de zendelingen (djenangs) der sultans moesten voldoen.

Als die onafhankelijkheid sedert eeuwen heeft bestaan — zij bleef zelfs onder het Nederlandsch bestuur voortduren — kan men ook met alle zekerheid aannemen, dat de zucht om dezelve te behouden sterk moet uitkomen bij een bergvolk als de Pasemahers, en dat men op een krachtdadig verzet mag en moet rekenen bij bedreiging en aanranding van zulk een kostbaar kleinood.

Op grond hiervan, kon ik dan ook gerustelijk op bladzijde 8 van mijne brochure uitroepen: „Kom nu als „hun vijand, dat is: om hen onder geregeld bestuur te „brengen. Neem het land nu in bezit zonder één schot „te lossen (†) . . . . . het kan, als de Passemahers zulks „namelijk goedvinden en — dit is de kwestie!"

Zien wij nu in een volgend hoofdstuk *waarom* de houding der Pasemahers immer zoo vijandig is geweest tegenover het Nederlandsch Gouvernement; want vroeger zijn wij nimmer de aanvallers geweest: wij zijn het in den laatsten tijd eerst geworden.

(*) Nederlandsche reizen, Deel I bl. 193 en V bl. 154.
Valentijn, Sumatra, bladz. 10 en 40.

(†) A. Pruijs van der Hoeven. Een woord over Sumatra, 2e stuk, bladz. 83.

III.

Op bladzijde 7 der brochure zeide ik dat „de Pasemaher ons uit grond van zijn hart haat," en op bladzijde 44 vervolg ik, als om eene reden van die vijandschap op te geven:

„Geen wonder! nadat de sultans van Palembang voor „goed waren genoodzaakt geworden hun uitgebreid ge„bied aan het Nederlandsch gezag toe te vertrouwen, en „wij ook de bovenlanden in beheer namen, moesten na„tuurlijk de Pasoemahers met ons in aanraking komen."

„Wel is waar werd, op den voet der oude piagems, een „kontrakt met hen gesloten, doch de wijzigingen, die van „onzen kant noodwendig daarin moesten worden gebragt, „gaven een geheel ander aanzien aan hunne verhouding „tegenover ons bestuur; kwetsten in der daad hunne volks„belangen, dewijl onze wenschen tegen hunne adats stre„den. De onvoorwaardelijke uitlevering van gevlugte mis„dadigers maakte inbreuk op die adats, terwijl het geheel „en al onderdrukken van den slavenhandel hoofden en „aanzienlijken in Pasoemah terstond van ons bestuur ver„vreemde, omdat daardoor eene bron van welvaart voor „hen verloren ging. Hunne belangen werden alzoo door „een en ander in de hartader aangetast."

De hier door mij geschetste slechte verhouding tusschen ons Gouvernement en Pasemah kon dus niet verbeterd worden door vernieuwing der kontrakten, dewijl juist in den geest en de strekking der door ons gestelde overeenkomsten de grond lag van den ons betoonden weerzin.

Ook sloot men steeds die overeenkomsten blootelijk met de hoofden, zonder voorkennis of raadpleging van den volksgeest, omdat men tot zeer kort geleden maar niet wist, dat de hoofden eer den stroom der volksopinie hebben te volgen, dan in der daad gezag uit te oefenen; iets wat Marsden reeds duidelijk in zijne „History of Sumatra" op pag. 215 mededeelt, als hij omtrent de hoofden

van de Pasemah zegt: „ *the chiefs being equally without a regular coërcive power.*"

Ter verduidelijking van den gedwongen toestand, waarin de Pasemahsche bevolking zich tegenover ons bevond, zal ik hier eenige globale punten aangeven, waarop de bedoelde kontrakten eigenlijk neêrkwamen, en welke, van ons standpunt beschouwd, zeer aannemelijk en dragelijk waren, doch die, als strijdig met de aloude adat en — wat niet minder zegt — met hunne stoffelijke belangen, nimmer door de Pasemahers werden nageleefd.

In de hoofdzaak waren de punten van overeenkomst:

a. Erkenning van het Nederlandsch gezag, doch met vrijstelling vooreerst van belasting en met behoud van den reeds lang bezeten eernaam van „Siendang mardika" of vrije grensbewakers.

b. Dat de hoofden op gezette tijden (om de drie jaren) te Palembang verslag zouden komen geven van den stand der zaken in hun land.

c. Dat zij zouden waken tegen de rooverijen en strooptogten hunner onderdanen op het gebied der omwonende stammen.

d. Wanneer de bevolking van Pasemah overlast of ongelijk werd aangedaan door hare naburen, zoude zij zich zelve geen regt verschaffen, doch dit overlaten aan het gouvernement.

e. De bewoners van Pasemah zouden de tot hen gevlugte misdadigers immer moeten uitleveren.

f. Zij zouden geen vrije menschen als slaven of pandelingen mogen verkoopen.

g. Ten slotte zouden de hoofden hunne onderdanen aansporen tot rustig gedrag, landbouw en handel.

Dit eerste kontrakt werd met groote plegtigheid en staatsie gesloten op den nabij Palembang gelegen boekit Seboentang, nabij het heilig graf (kramat) van sultan Iskander. Er werden karbouwen geslagt; er werd bloed ge-

dronken en gezworen; er was sedekah en er wapperden vlaggen: in één woord, men had de gelegenheid zoo plegtig mogelijk gemaakt.

Behalve de Pasemahsche hoofden, waren ook die uit de Ampat Lawang, de Kikim en anderen tegenwoordig, welke insgelijks beloften van trouw en gehoorzaamheid aan het Gouvernement afleggen moesten, waarbij zij tevens vergiffenis erlangden voor gepleegde euveldaden.

Bij die gelegenheid waren van onzen kant tegenwoordig: de militaire kommandant met zijne officieren; de stationskommandant met zijn état major; europesche en inlandsche ambtenaren, de palembangsche hoofden en een deel van het garnizoen.

Nog werd de belangrijkheid van het oogenblik verhoogd door het overgeven van het bestuur over de residentie door den aftredenden heer van Son aan den optredenden resident Praetorius.

In Februarij 1841 werd nagenoeg in denzelfden geest weder een kontrakt met de hoofden uit de Pasemah aangegaan, doch traden zij alleen toe omdat zij voor het oogenblik niet anders konden, en het volk verbrak de overeenkomst zoodra het er kans toe zag, om de zeer eenvoudige reden, dat die lijnregt streed met hunne instellingen en belangen.

Eene overheid nu, welke verpligtingen oplegt aan anderen moet ook de magt bezitten om ze te doen nakomen, en dit was vooral noodzakelijk ten opzigte van het weren van slavenjagt en handel, een der hoofdbronnen van rijkdom in Pasemah.

Resident Praetorius, de oorzaken der onlusten met genoemd land nasporende zegt in een (hierna te noemen) rapport: „dat de Passemahers in vroegere jaren gewoon „waren om de door hen geroofde of wegens misdaden tot „slavernij gedoemde menschen in ruiling van benedenlandsche handelsartikelen, vooral zout, te Lahat van de

„hand te zetten. Dat sedert beter toezigt op den slaven-„handel de verkoop van menschen allengs is verminderd, „en dat hiermede eene voorname bron van inkomsten „van de Passemahers heeft opgehouden te bestaan."

Voldoende magt — vooral eene blijvende — misten wij toen en nog lang daarna in de Palembangsche bovenlanden, en wij konden ze ook niet in die streken bezitten, want de oorlog op Java, de woelingen ter westkust van Sumatra en elders absorbeerden een groot deel onzer beschikbare troepen.

Van daar die worstelingen, die toestand van gisting en verzet, waardoor sedert de invoering van ons gezag in de Palembangsche bovenlanden meermalen expeditiën noodig geweest zijn, welke eene massa menschen levens en geld hebben verslonden.

Ten slotte droeg nog eene omstandigheid bij tot ontevredenheid en verzet in de bovenlanden, namelijk de instelling der divisiehoofden, waarover wij thans een enkel woord zullen zeggen.

IV.

Het toenmalig bestuur meende in een opzigt de voetstappen te moeten drukken van het in 1824 gevallen sultanshuis, door namelijk gemagtigden in de bovenlanden te plaatsen, welke tusschen de daar levende bevolking en het Gouvernement in stonden. De djenangs der sultans werden in divisiehoofden herschapen.

Beschikbaar europeesch personeel om het bestuur in de binnenlanden uit te oefenen was niet aanwezig, en men meende in de divisiehoofden geschikte inlandsche ambtenaren te hebben aangetroffen, die, bekend met de zeden, gewoonten en belangen des volks, zeer gevoegelijk als lasthebbers van het Gouvernement in de binnenlanden konden optreden en het volk rigtig besturen.

Doch deze heeren — inderdaad vreemdelingen voor de

bovenlanders — knevelden en plukten de arme bevolking op eene verregaande wijze, want zij waren daar zonder de minste kontrôle en handelden dus naar eigen welgevallen.

Door de vroegere djenangs werden wel is waar insgelijks belastingen geheven, zoowel ten behoeve der sultans als ten bate van hen zelven, zooals de padjak in de eene landstreek, de tiban en toekon in eene andere, of gampar in een derde, doch deze heffingen schijnen in den regel niet overdrukkend te zijn geweest en de betaling had veelal in produkten plaats. Maakten echter de djenangs het bij de inning te bont, dan kwam daaraan ook spoedig een einde: men verjoeg hen. — De nieuw ingevoerde gouvernements belasting daarentegen (padjak, landrente of huistax) werd in specie geheven, bedragende voor ieder gezin van *f* 2 tot *f* 8 's jaars.

Deze heffing was inderdaad zeer billijk; daarbij was ook den inlander de vrije beschikking over zijne produkten gelaten: doch de divisiehoofden, welke eene vaste bezoldiging (de djenangs hadden geen traktement) van *f* 100 tot *f* 200 's maands genoten, lieten de bevolking behalve de genoemde belasting, ook nog vaak aanzienlijke sommen voor eigen benefice opbrengen; dwongen haar daarbij om uitsluitend met hen of hunne familieleden handel te drijven tegen schreeuwend onbillijke prijzen en stelden al hunne handelingen op naam en rekening der „Kompagnie."

Zien wij de geschiedenis dier dagen in ter beoordeeling of ik iets ten deze overdreven heb voorgesteld.

Het rapport van den resident Praetorius (*) van Februarij 1830, dat eene merkwaardige schets bevat van den

(*) In onderscheidene tijdschriften komen geheele of gedeeltelijke rapporten over Palembang voor van Praetorius, J. C. Reijnst en J. van Sevenhoven, welke allen het kenmerk dragen van eene grondige kennis van zaken.

toenmaligen toestand der bovenlanden, moge hier onze gids zijn.

Praetorius, op zijne reis in de binnenlanden (1829) het vervallen gezag ziende der pasirahs (distriktshoofden) en de daardoor ontstane wanorde, schrijft dit verschijnsel onder anderen toe aan de machinatiën der divisiehoofden, *die om ongestoord hun gang te kunnen gaan* het afkomen der distriktshoofden naar Palembang bemoeijelijkten: als resumé stelde rapporteur voor:

„De divisiehoofden moeten dus door de plaatsing in de „binnenlanden van een vertrouwd ambtenaar boven hen „worden gekontrôleerd; de pasirahs of distriktshoofden „dienen in hun gezag te worden gesoutineerd.

Deze maatregel is naderhand dan ook genomen.

Dat ook de laakbare handelwijs van een divisiehoofd een der hoofdoorzaken is geweest van den grooten rooftogt der Pasemahers in 1828 blijkt insgelijks uit het onderzoek van Praetorius, als wij lezen:

„De aankomst van den Pangeran Panghoeloe of hoofd der Semendo, genoemd Niti Agama, stelde mij in staat eenige inlichtingen te verkrijgen, waarom onder anderen hij vroeger zich aan muiterij heeft schuldig gemaakt. Hij verklaarde dat Kranga Wiera Sentieknja (het divisiehoofd der Lematang) in den tijd, dat hij den gevlugten Sultan van Palembang vervolgde tot aan de grenzen van het rijk, door zekeren oom van den thans nog aanwezigen Ba-Djauw in de Passemah is geassisteerd, onder voorwaarde, dat de helft der op den Sultan te veroveren kostbaarheden en wapenen aan hem zouden worden uitgekeerd; dat Kranga Wiera Sentieknja aan deze belofte niet heeft voldaan toen de Sultan was gevat, ofschoon gemelde oom van Pangeran Ba-Djauw bij des Sultans gevangenneming is gesneuveld. Dat Pangeran Ba-Djauw dus als erfgenaam van zijn oom heeft wraak genomen."

„Dat verder zijn eigen volk van de Semendo met de

Passemahers heeft geroofd, omdat Kranga Wiera hun eene willekeurige belasting van 462 Spaansche matten heeft opgelegd."

„Wanneer men — vervolgt rapporteur — in aanmerking neemt, dat de Passemahers nog niet als geheel aan het Gouvernement onderworpen onderdanen kunnen worden beschouwd, en zij dus voor de door hen verleende hulp belooning verwachtten, zoo is het niet te verwonderen, dat zij, zooals Ba-Djauw zich in deze verwachting te leur gesteld ziende, daarom wraak hebben genomen, te meer daar het bekend is, dat Kranga Wiera Sentieknja wel eenige van den op den Sultan veroverde kostbaarheden aan den resident heeft uitgekeerd, *maar ook een ander gedeelte voor zich heeft behouden.*"

„De belasting van 462 Spaansche matten heeft hij ook *ten eigen voordeele* gebruikt."

„De Semendo is slechts voor *f* 250 aangeslagen, zij hebben echter, behalve andere knevelarijen, nog 264 Spaansche matten of *f* 1155 moeten uitkeeren; geen wonder derhalve, dat zij zich aan deze drukkende belasting door muiterij hebben willen onttrekken, daar deze bergbewoners den zendeling van het bestuur te Palembang als volkomen tot zijne handelingen gemagtigd beschouwen."

„Ook de Passemahsche hoofden beklaagden zich bij Praetorius over de handelingen der divisiehoofden. Zij voelden zich bezwaard „dewijl het divisiehoofd der Lematang, Raden Abdul Rachman, hen vroeger heeft verpligt om het zout, een hunner voornaamste behoeften te moeten koopen bij hem, Abdul Rachman, en hun niet werd vrijgelaten, om hetzelve te koopen daar, waar hetzelve het goedkoopste was."

Werpen wij een blik in een ander tijdvak der binnenlandsche geschiedenis, dan vinden wij hetzelfde euvel bij de divisiehoofden terug. Zoo schreef de civiele gezaghebber

te Lahat in October 1853 aan den resident van Palembang:

„Ten slotte ben ik zoo vrij UwEdG. dringend te verzoeken, mij eene instructie te willen mededeelen, hoe ik mij omtrent het divisiehoofd alhier en hij zich tegenover mij te verhouden heeft, want zoo ik gezien en vernomen heb, bejagen deze meest hun eigen voordeel met handel, en bemoeijen zich minder met 's lands belangen; onderdrukken soms andere handelaars om hun eigen of familie te bevoordeelen, of brengen anders niet kunnende, valsche beschuldigingen tegen hen in."

„Is echter door de Regering of door UwEdG aan hun veroorloofd te handelen (gelijk het divisiehoofd alhier verzekerd heeft), dan zal het mij zeer aangenaam zijn te worden medegedeeld in wat, en hoeverre zulks geschieden mag, ten einde te kunnen perkstellen, dat het divisiehoofd alhier niet buiten de palen gaat, maar niet, als geschied is, dat praauwen beladen met koopmansgoederen door de bevolking langs de Lematang op de rivier *zonder betaling* tot hier moeten gebragt worden onder den naam: „het zijn goederen tot gebruik van het divisiehoofd."

Komen wij nu tot de beoordeeling in nog latere tijden dan vinden wij dezelfde ongunstige beoordeeling der divisiehoofden in de niet onverdienstelijke nota van den ambtenaar A. Pruijs van der Hoeven (1862), toen van regeringswege de vraag gesteld werd of: „de instelling der divisiehoofden in de residentie Palembang al dan niet in strijd was met de belangen der bevolking."

Zien wij wat de latere schrijver van „ Een woord over Sumatra" bij die gelegenheid opgeeft.

„Tot nu toe is in iedere afdeeling naast den gezagvoerenden ambtenaar geplaatst één of meer inlandsche ambtenaren

met den titel van Divisie- of Adjunct divisiehoofd, genietende eene bezoldiging van *f* 50 tot *f* 150 's maands."

„Dit zijn meestentijds ingezetenen van de hoofdplaats Palembang, of betrekkingen van den vroegeren Sulthan, of anderen, die met een wijdschen titel bekleed, zich langzamerhand het regt hebben aangematigd om over de (eigenlijke) landshoofden te heerschen. Het is waar, vroeger onder het Sulthans-bestuur waren in de binnendistrikten afgevaardigden van den Palembangschen vorst; in de bovenlanden kwamen wel nu en dan de djenangs om schatting te heffen, maar die opbrengst was meestentijds zeer onbeduidend, en dikwerf werden de djenangs met geweld teruggedreven. Hoe het ook zij, de onderwerping van de bevolking in de binnenlanden was nimmer vrijwillig; het was eene geusurpeerde magt des Sulthans, en nu hun bestuur heeft opgehouden, behoorde Palembangsche grooten ook geen gezag meer in de binnenlanden te hebben. Bovendien behoort het meerendeel der divisiehoofden niet meer tot de vorstelijke familie; zij worden door de bevolking verfoeid wegens hunne knevelarijen en heerschzucht, en alleen geëerbiedigd omdat zij door ons worden gesteund."

„Zeker is het, dat het tot nu toe gevolgde stelsel van divisiehoofden leidt tot verlamming van ons bestuur en dat het de grootste hinderpaal is tot vooruitgang en een der voornaamste redenen van misverstand tusschen ons en de bevolking en de daaruit voortvloeijende onwil, malaise en onlusten."

En nu — gelukkig behooren de divisiehoofden tot de geschiedenis.

Die instelling is in 1864 wijselijk door de regering afgeschaft, en hebben de uitkomsten in 1865 en in het loopende jaar 1866 reeds bewezen, dat die maatregel goed, ja heilzaam werkt. De bevolking der Palembangsche binnenlanden gevoelt zich vrij wat gelukkiger onder hare eigene, oorspronkelijke pasirahs en is vrij wat nader tot

ons gebragt dan toen de haar opgedrongen vreemdelingen een looden scepter over haar zwaaiden.

Deze oorzaak van ontevredenheid, gisting en verzet is derhalve voor goed uit genoemde streken verdwenen.

Zij wachten nu slechts op wat meerder Europeesch personeel.

V.

Nu bleef nog over het laatste struikelblok voor den algemeenen vrede en de ongestoorde ontwikkeling van welvaart in de Palembangsche bovenlanden: de onderwerping der Pasemahers en de *blijvende* bezetting van hun land. De bewoners, wier eigenaardige zeden en gewoonten ik vroeger zoo goed mogelijk heb trachten te schetsen, moesten door geheel andere, meer forsche middelen in toom gehouden worden, dan door enkel kontrakten of tijdelijke vertooning eener geringe militaire magt. Immers de kontrakten werden met de hoofden gesloten, en deze hadden niets te zeggen.

Zeer juist gaf de luitenant kolonel de Brauw de verhouding tusschen hoofden en bevolking aan in zijn rapport over de afgeloopen expeditie naar Pasemah in 1854, toen hij schreef „het gezag der hoofden is zeer gering; in de meeste gevallen zijn zij verpligt zich naar den wil van het volk te schikken, en van hunne vrees om hetzelve te mishagen zagen wij bij onze expeditie eenige staaltjes, die dit allezins bevestigden."

Het vervolg van dit verslag geeft een van die staaltjes aan in het volgende:

„Men besloot de bemiddeling der hoofden te beproeven om ons rijst tegen betaling te laten leveren, doch het bleek later, dat het hun onmogelijk was het volk daartoe te bewegen. Eene anarchale staat van zaken werd in de Pasoemah Lebar aangetroffen. De Pangeran Tommongong van Soembaij Besar, het meest geachte hoofd in de Pasoemah, dorst niet anders dan onder een sterk

geleide zich van de eene naar de andere plaats begeven. Gedurende de geheele expeditie is het gedrag der hoofden dubbelzinnig geweest, voornamelijk uit hunne dubbele vrees voor ons èn het volk voortspruitende."

Nu zou aan die vrees der hoofden voor hunne eigene bevolking ten eenemale de bodem zijn ingeslagen geworden, zoo de Pasemah na deze expeditie blijvend en voldoende ware bezet geworden, want zegt het rapport aan het slot: „de bevolking in de Pasoemah Lebar had eindelijk gezien, dat zij de overeenkomsten niet ongestraft kon verbreken. De vrees voor onze wapenen was algemeen geweest."

Doch het aanzijn van militaire magt in de Pasemah was slechts tijdelijk. De regering wilde geene uitbreiding van grondgebied. Na de terugtrekking der troepen was dan ook de indruk der ontvangen tuchtiging zoo spoedig uitgewischt, dat de Pasemahers niet lang daarna eene groote benting bouwden — ik meen dat dit het beruchte Moetar Alam is geweest — en weldra in hunne oude liefhebberijen van rooven en plunderen vervielen; welke vijandige demonstratiën tegen de ons onderworpen bevolking zij tot in de laatste tijden hebben voortgezet.

In 1860 had de assistent-resident van Benkoelen het voorstel gedaan, om de landschappen Redjang Tenga en Pasemah Lebar bij zijn gebied in te lijven.

Het bestuur te Palembang adviseerde vóór de anexatie, niet bij Benkoelen doch bij zijn eigen grondgebied. Kort na het uitbrengen van dit advies kwamen berigten uit de bovenlanden in, dat de Pasemahers weer vijandelijkheden hadden gepleegd en er gisting en onrust heerschte onder de omwonende bevolking. De toenmalige resident, tevens militaire kommandant van Palembang deed daarop het formeel voorstel om de Pasemah in te rukken en *blijvend* te bezetten, hetwelk door de regering onmiddelijk werd goedgekeurd (1861).

Verschillende omstandigheden schijnen de uitvoering van dit plan te hebben in den weg gestaan, altans er kwam niets van de inlijving; de Pasemahers bleven ongemoeid hunne eigendunkelijke handelingen voortzetten tot grooten last voor hunne naburen en bemoeijelijking van het bestuur.

De Pasemahers begonnen hoe langer hoe meer de meening te voeden, dat onze inschikkelijkheid ontsproot uit vrees voor hunne dapperheid en koesterden dien ten gevolge een verkeerd begrip hunner magt tegenover de onze en waren derhalve meer onhandelbaar dan ooit.

De verschillende stammen sloten, ten teeken van *algemeen* verzet in Junij 1864 onderling een verbond, ter gezamelijke wering van den vijand en bezegelden het met eene offerhande.

Toen besloot het gouvernement voor goed paal en perk te stellen aan de woelingen van een ongebreideld volk, welks grootste sterkte eigenlijk in onze onthoudende politiek gelegen was. — Bij vernieuwing verleende de regering magtiging tot de in bezitname van het land Pasemah. — Eene expeditie — men kan wel zeggen eene dubbele — had plaats.

Thans is dezelve afgeloopen en de bezetting des lands kan als een *fait accompli* worden aangemerkt.

Over de krijgsoperatiën gedurende den veldtogt kan ik als civiel persoon niet uitweiden: ik hoop dat eene bekwame militaire pen die taak op zich neme, doch zooveel kan en mag ik zeggen, dat onze troepen met een onversaagd vijand hebben te doen gehad. De bestorming van Penandingan en Kota Agong, en de belegering van Moetar Alam en Tebat Seroet hebben dit ten volle bewezen. Doch de magt en de overmoed van den onbuigzamen Pasemaher zijn geknakt. De bevolking door kracht van wapenen eindelijk genoodzaakt onze meerderheid te

erkennen, zal nu verpligt zijn gehoorzaamheid te leeren en voortaan onder geregeld bestuur te leven. Eene tamelijk ingrijpende reactie zal zich alras weldadig doen gevoelen, zoowel in den door twisten en veten verscheurden boezem der Pasemahsche zamenleving als onder de aangrenzende stammen.

Hoe pijnlijk het ook aanvankelijk voor den Pasemaher moge zijn, zich gekortwiekt te zien in zijn overdreven vrijheidszucht en een groot deel zijner geliefkoosde doch nadeelige adats te moeten opgeven; hoe tegenstrevend ook enkele halstarrigen zich vooreerst nog zullen betoonen om zich te voegen naar de nieuwe, en in hunne oogen drukkende wet van den westerschen overheerscher, — eene *blijvende* magt is dáár (en *moet* er vooreerst blijven) om de ontevredenen in toom te houden en kracht bij te zetten aan uitgevaardigde bevelen. De tijd zal daarbij den overwonnene helpen, eerst om zich in zijn lot te schikken en daarna om hem te overtuigen, dat de atoeran der vreemdelingen toch gunstiger werkt op zijne rust, welvaart, eensgezindheid en bloei, dan menige instelling zijner zoo hooggevierde poeijangs.

Niet minder zullen de omwoners winnen bij de bevrediging van hun vroeger zoo lastigen nabuur, bij wien het regt van den sterksten op den voorgrond stond, en wiens begrippen omtrent het „mijn en dijn" immer ten hunnen nadeele strekten. Veiligheid van personen en goederen in die streek, het eerste naar buiten werkend resultaat van de onderwerping der Pasemah, zal het algemeen vertrouwen weldra voor goed herstellen. De zaaijer zal voor zijn oogst niet meer behoeven te duchten en de handelaar zal gerust met zijne goederen kunnen rondreizen; weldra zullen dan ook de sporen van brand, roof en plundering voor goed zijn uitgewischt in het vruchtbaar stroomgebied der Boven-Lematang.

En wat zal de straf zijn, den Pasemahers voor hunne langdurige overtredingen op te leggen, als ook voor de vele offers, welke dit volk ons in den laatsten tijd heeft gekost?

Deze door mij reeds vroeger gestelde vraag heeft in mijn oogen maar één antwoord: „afschaffing der slavernij en der bloedwraak." Trouwens, zoo ik wel onderrigt ben, heeft de regering haar welmenen hieromtrent reeds bekend gemaakt. Deze twee maatregelen zullen vooreerst al voldoende ingrijpend zijn op de Pasemasche maatschappij; zij zullen weldra zigtbare resultaten kunnen opleveren, en men kan nu gerust aannemen, dat de Palembangsche bovenlanden eene nieuwe toekomst te gemoet gaan.

Batavia, Februarij 1867.

VOORLOOPIG BERIGT

OMTRENT

VIJF KOPEREN PLAATJES,

door Raden Saleh gevonden
in een offerhuisje bij de kampong Këbantënan,
onder Bëkasih, p. m. 15 paal van Batavia,

DOOR

K. F. HOLLE.

Regeringen gaan te niet, godsdiensten verdwijnen of lossen zich op in nieuwe; en zijn er een paar eeuwen over verloopen, dan weet bijna een ieder niet beter, of „het is zoo", vooral in minder beschaafde landen.

Wordt er nu en dan een flaauwe nagalm uit den mond van een nieuwbakken bard (*djoeroe pantoen*) gehoord, of een versleten spoor in de eene of andere latere landsgeschiedenis teruggevonden, waarheid en fictie zijn zóó dooreen geweven, dat iemand bijna de moed ontbreekt er naar te luisteren. Het is een akelig ronddolen in zoo'n doolhof, en hoe meer men doordringt, hoe moeijelijker het wordt, er uit te geraken. Gissingen zijn bijna even zoovele vergissingen.

Hoogst welkom is dan ook steeds de vondst van eene oude oorkonde; en een zeevaarder kan welligt niet met meer vreugd in vreemde zeeën een baak of vuur gewaar worden, dan hij, die, op den wijden oceaan der oude geschiedenis ronddrijvende, zijne oogen mag vergasten aan eene echte oorkonde van den ouden, ouden tijd.

Niet dat alles door het nieuwe is weggevaagd: honderden denkbeelden, gebruiken en zegswijzen leven nog steeds voort; maar ze zijn zóó in het nieuwe ingegroeid, dat de plaats der enting niet meer zigtbaar is, de herkomst niet meer gevoeld wordt.

Slechts als er een oud gedenkstuk voor den dag komt, even als de verstompte masten van een gezonken wrak, wordt er een tip van den voorhang opgeligt, en kunnen wij niet nalaten onze oogen moê te staren in de nevelen van den lang vervlogen tijd.

Is het alleen nieuwsgierigheid, of is het een hoogere prikkel, die ons drijft?

Zeker is er leering op te doen, want er is niets nieuws onder de zon, en hetgeen met vroegere volken gebeurde, staat heden ook velen voor de deur. Padjadjaran ging te niet, en zeker zullen verdeeldheid, wangunst en twist geen gering aandeel in zijn ondergang gehad hebben.

Hetgeen tot nu sprekend van dat rijk getuigde, waren de Batoe-toelis te Buitenzorg en de oude kaart te Tji-ela, welke laatste ik een groote twee honderd jaar oud schat, en waarop tusschen de Tjisadani en Tjihaliwoeng staat aangeteekend: „hier is het rijk (of de hoofdplaats: *nagara*) „Padjadjaran".

Later heeft de Regent van Galoeh een lontar-MS. aan het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen aangeboden, handelende o. a. over de geschiedenis der „Parahyangan", welk MS. ik een groote 300 jaar oud schat, en waarin opgaven voorkomen over verdeeling van land aan vorstelijke afstammelingen, de op te brengen schattingen (*) enz., welk een en ander tevens eenig licht verspreidt over de onderwerpelijke platen.

Daar de bladzijden van het MS. echter niet genummerd

(*) Groflinnen, 1 rol; slendangs, 1 rol; gember, 1 poeloeng en 1 mand; (reuk)olie, 1 gobong; kippen, 1 paar; jagthonden, 1 paar; zout, 25 kelcks, etc.

Kelakian.

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 4.

Fig. 5.

Fig. 6.

Fig. 7.

Sebankang.

zijn, zal het een heele toer wezen, ze weêr aan elkaâr te passen, vooral daar de taal oud Soendaasch is, en de stijl niet tot de duidelijkste behoort; terwijl eindelijk gedurige herhalingen de zaak niet weinig bemoeijelijken. Ook schijnnen er bladen aan te ontbreken, hetgeen de verwarring nog grooter maakt.

Ik behoud mij dus voor, deze toelichting als ook de behandeling van genoemd historisch MS. tot betere gelegenheid en tijd uit te stellen, en teeken alleen aan, dat de op de platen voorkomende personen van Ratoe Dewata en Dewa-sasana ook in het MS. genoemd worden, en Dewa-sasana moet geleefd hebben op het einde der 15de eeuw, zoodat de platen, waar geen jaar of dagteekening op staat, 350 à 400 jaar oud zullen zijn.

Wat de lezing aangaat, zoo lees ik plaat I, II, III en IV, op een heel enkel woord na, evenzoo als de heer Cohen Stuart.

Het 2de gedeelte van plaat IV kan ik niet geheel ontcijferen, en komt mij voor door een ander persoon te zijn geschreven. Wat ik er van lees, heeft veel overeenkomst met hetgeen op de andere platen staat, en is er, geloof ik, niet veel aan verloren, als die bladzijde, ook naar het origineel, niet geheel te ontcijferen zal zijn.

Plaat V geloof ik bijna geheel te kunnen lezen, en heeft die mede niet veel om 't lijf.

Anders is het met de eerstgenoemde platen, waarvan ik de transscriptie, zoo als ik ze lees, hieronder doe volgen.

Plaat I.

Poen. Ini pitĕkĕt sri badoega maharadja ratoe hadji di Pakwan sri sang ratoe Dewata. Noe di pitĕkĕtan mana lĕmah Dewa-sasana di Soe(n)da Sĕmbawa, moelah waja noe ngoebahja, moelah waja noe ngaheurjanan (*),

(*) Nu *heureuj*, *ngaheureujan*, plagen, kwellen. Ofschoon er instede van de ـا eigentlijk een ـا schijnt te staan (dus *ngaheurjananya*),

tebeh (*) timoer hanggat Tjiraoeb, ka sanghyang Salila, ti barat ha(ng)gat Roe(ng)sĕb, ka Moe(n)djoel ka Tjibakekeng, Tjiho(n)dje, ka Moehara Tjimoe(n)tjang poen, ti kidoel hanggat leuweung Tjomon, moelah mo mihapéja(n), kenana Dewa-sasana sanggar kami ratoe, saparah djalan gĕdé, ka girangkeun, lĕmah larañgan pigeusaneunna para wikoe poen, oelah dek waja noe keudeu di beunañging ngagoerat, kenana ing heman di wikoe poen.

Al kent men nu al de woorden, toch is men niet zeker den zin geheel en al te vatten. Ik vermeen voorloopig te moeten vertalen als volgt:

Vertaling.

Dit is een acte van Sri enz., vorst te Pakoewan, sri sang ratoe Dewata. (Datgene) waarvoor de acte verleend wordt, is op den grond van Dewa-sasana, te Soenda Sĕmbawa: dat niemand (daaraan) onheil brenge of (het) aanrande, ten Oosten tot de Tjiraoeb tot Sang hyang Salila, ten Westen tot Roengsĕb, tot Moendjoel tot de Tjibakekeng, de Tjihondje, tot de monding der Tjimoentjang, ten Zuiden tot het bosch Tjomon; dat het niet onaanbevolen zij, want, Dewa-sasana! (het is) de tempel of het bidhuis van mij den vorst (§); langs den grooten weg naar boven (is het) verboden grond, bestemd voor de priesters (monniken); dat niemand willens zij inbreuk te maken op hetgeen ik afgebakend heb; want ik ben den priesters welgezind.

---

ben ik toch geneigd, *ngaheurjanan* te lezen: 1°. omdat het anders geen Soendaasch zou zijn, 2°. omdat op de andere platen duidelijk de $\mathcal{A}$ te vinden is. Zie bv. plaat II, regel 5, laatste woord.

(*) *Tebeh*, nu *t̆ebeh*, omtrent. — Ik bezig *e* voor de η, den Soendaschen *è*-klank; *ĕ* voor de $\underline{\circ}$ als onbestemden klinker, *eu* voor de $\underline{\circ}$ als nasalen *eu*-klank.

(§) Ik houd het er voor, dat wij hier met een vocativus te doen hebben.

Lakian.

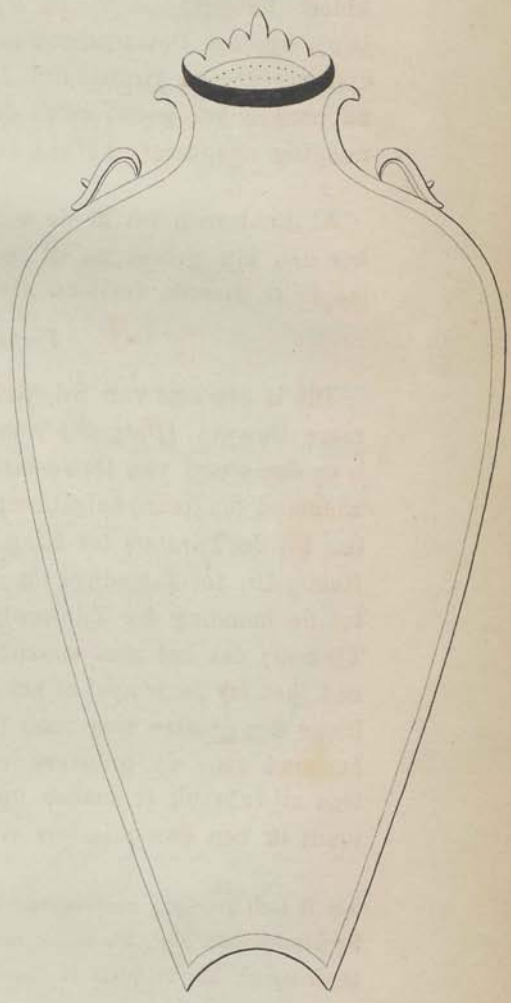

Blanga.

Fig. 2.

Fig. 1.

Fig. 3.

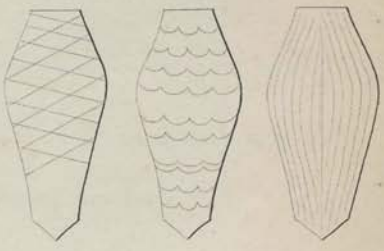

Plaat II en III.

Transscriptie.

Ong awignam astoe. Nihan sakakala rahyang Niskala Wastoe Kantjana poen, toeroen ka rahya(ng)ni(ng) Rat Kantjana, maka ngoeni kasoesoehoenan ajeuna di Pakoean Padjadjaran poen, moelah mo mihape dajeuhan di Djaja-giri, deung dajeuhan di Soe(n)da Sĕmbawa, aja ma noe ngabajoean inja, oelah dek ngaheurjanan inja, koena dasa tjalagara, kapas timbang, pare dongdang poen, manga di toe(n)djang (?) (*) ka para moehara, moelah dek mentaän inja beja poen, kena inja noe poerah di boehaja, miboehajakeunna katjaritaän poen, noe pageuh ngawakanna Dewa-sasana poen.

Vertaling.

Dit is ten tijde van Rahyang Niskala Wastoe Kantjana', (en daarna is 't) overgegaan op Rahyangning Rat Kantjana; het luidt dat hij nu de opperheerschappij (heeft) te Pakoean Padjadjaran; — dat de hoofdplaatsen te Djaja-giri en Soenda Sĕmbawa niet onaanbevolen (mogen zijn); want er is iemand die ze rugsteunt (woordelijk: bezielt); dat men ze niet aanrande, ... (†) gewogen boomwol en padi bij vrachten (*dongdang* is een soort draagbaar) mogen worden afgevoerd naar de mondingen der rivieren; dat men er geene schatting (of belasting) van eische; want als iemand onheil (§) berokkent, zal dit ter kennisse komen (van?) Dewa-sasana, die de noodige magt bezit (woordelijk: die sterk van ligchaam is).

(*) Ik lees volgens de teekening of dat geeft evenwel geen zin, en ik gis dus, dat er moet staan =

(†) Die zin is mij niet duidelijk. Welligt doelt dit op eene soort belasting, een tiende penning?

(§) Ik houd *boehaja* voor eene verminking van *bahja*.

Plaat IV.

Transscriptie.

Poen. Ini pitĕkĕt sri badoega maharadja ratoe hadji di Pakwan, sri sang ratoe Dewata. Noe di pitĕkĕtan, mana lĕmah Dewa-sasana, di Goenoeng Samaja soegan aja noe dek ngaheurianan inja, koe paloeloerahan koe palĕlĕmahan, moelah aja noe ngaheurianan inja, ti timoer ha(ng)gat Tjioepih, ti barat ha(ng)gat Tjilĕboe, ti kidoel ha(ng)gat djalan gĕde poen, moelah aja noe ngaheurianan inja, koe jasa goenalaga rara oepĕti pageureus reuma, (m)oelah aja noe mentaän inja kena sanggar kami rat(oe) poen, noe poerah miboehajakeuña ka ratoe poen, noe pageuh ngawakan na Dewa-sasana.

Vertaling.

Dit is een acte van Sri enz., Vorst te Pakwan Padjadjaran, Śri sang ratoe Dewata. (Hetgeen) waarvoor die acte verleend wordt, is op den grond van Dewa-sasana te Goenoeng Samaja (of op den berg Samaja); misschien mogt er iemand zijn, die (het) mogt willen aanranden, hetzij in het loerahschap, hetzij in den grond: dat niemand dit doe (het aanrande), ten Oosten tot (de) Tjioepih, ten Westen tot (de) Tjilĕboe, ten Zuiden tot den grooten weg; dat niemand het aanrande (plage) door onbeloond werk, . . .(*) schatting, ...(1) dat niemand er iets van eische, want het is mijn bidhuis (tempel). Die onheil berokkent, (doet dit) aan den Vorst. Die de noodige magt heeft, (is) Dewa-sasana.

(*) Omtrent de beteekenis dezer woorden ben ik in het onzekere: *rara*, touw; *pageureus* is mij niet duidelijk. Het is een verouderd woord: volgens sommigen staat het gelijk met *gamah* = *geures*, een plaats, persoon of dier in zijn rust of vrede storen. Beide schijnen evenwel op belasting te doelen. *Reuma* beteekent een verlaten *gaga*.

[In plaats van *rara*, zooals het door den heer Holle gebruikte facsimile van Raden Saleh heeft, vind ik in het mijne slechts één *ra*. Wie van ons zich hier vergist heeft, kan ik, bij gemis van 't origineel, niet meer nazien. *C. S.*]

Rawie.

Meradjang.

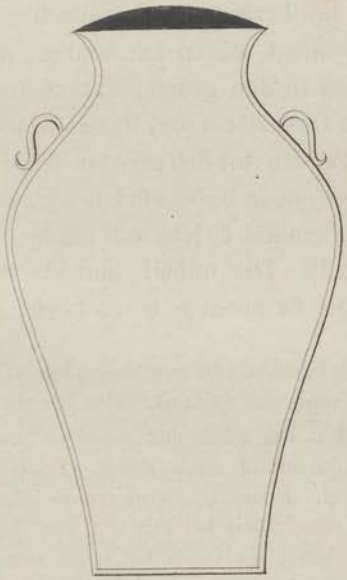

Tadjan matjan.

Plaat V.

Transscriptie.

Ini pitĕkĕt noe aja(?) di Padjadjaran, mitĕkĕtanna ka Ba(n?)tan deung Soe(n)da Sembawa, aja ma noe ngabajoea(n), moelah aja noe njĕkapan, moelah aja noe moenah-moenah banjoe, noe haheurjanan, lamoen aja noe keudeu pabana lara Soe(n)da Sembawa koe . . . . . han, kena eta loerah (Pa)kwan.

Vertaling.

Dit is een acte van dengeen, die te Padjadjaran is, begiftigende daarmede Bantan en Soenda Sembawa: hij rugsteunt ze. Dat niemand hen (het) verkorte (*), dat niemand hen (het) vernietige (woordelijk: gelijk make als het water), (of) hen (het) aanrande. Als iemand dit onderstaat, zal hem leed overkomen van Soenda Sembawa door. . . . . .(?); want die is de loerah van Pakwan (het door Pakoean aangestelde hoofd).

Wij hebben dus hier te doen met Padjadjaransche piagems, door den Oppervorst uitgereikt ten behoeve van heilige gronden, of perdikans, zooals ze tegenwoordig genoemd worden.

Verder wordt hier bevestigd, dat Padjadjaran uit kleine vorstendommen was zamengesteld, wier hoofden veel van onze leenmannen moeten hebben gehad; dat er uitgaande regten werden geheven en vrijstellingen verleend — zeker zonder goedkeuring van een tweede of eerste kamer —, en eindelijk, dat men er toen reeds een „grooten weg" op nahield.

Hoe die geweest zou zijn? Zeker niet zoo goed als die

(*) *Njĕkap* komt in een der Galoesche lontar-MSS. voor in den zin van onregtmatig iets nemen of zich toeëigenen. Het is een verouderd woord.

door Daendels aangelegd. Is men in die 350 jaar echter naar eisch vooruitgegaan?

Zeker is die weg ook in heerendienst (*jasa goenalaga*) aangelegd en onderhouden geworden, en zijn die diensten „ouder dan de weg van Djakatra". Zij dus, die beweren, dat het presteren van kostelooze diensten in den aard van het Javaansche volk is „ingeweven", hebben in zekeren zin gelijk: ook de Modjopahitsche piagĕms bewijzen het. Doch was het niet overal zoo? Wat waren de thans op hunne vrijheid bogende Nederlanders vóór de kruistogten? Voor het grootste gedeelte heerendienstpligtig, en soms nog veel erger, bijna zoo goed als „nagelvast" aan den grond, dien zij een schamel bestaan afdwongen.

En even goed nu als zij zich de vrijheid en betere economische toestanden lieten welgevallen, en ze voor geen geld van de wereld weêr kwijt zouden willen zijn, zal het ook wel de Javanen gaan, die gansch zoo dom en onnoozel niet zijn, als men ze zich soms wel voorstelt.

En als men zich dan toch op historische feiten beroept, waarom dan halverwege stil gestaan? waarom dan niet tot in de oudste oudheid teruggestapt? Waren Adam en Eva heerendienstpligtig?

De mensch is als leem in de hand van den pottebakker; van den maker hangt het af, hoe de potten uitvallen. Of zouden de toestanden niet even zoo den mensch, als de mensch de toestanden maken, en tijdsomstandigheden niet hun verbeterenden, zoowel als verstorenden invloed op menschen en geslachten uitoefenen, al naarmate ze gezond of ziekelijk zijn?

Dat de kleine man zoo dom niet is, blijkt uit een versje, dat ik eens opving, en dat luidt:

Noe sĕgoet di raroeng-raroeng;
Noe beunghar di liwat-liwat;
Noe mararat di hantam-hantam.

Die er goed in zitten slaat men over,
die rijk zijn gaat men voorbij,
op de armen gaat het los. (*)

En wat die „gehechtheid" aangaat, die zoo'n breeden rug heeft, als men ze op den keper beschouwt en tot het wezen der zaak doordringt, lost ze zich meestal op in „vrees."

Wil men een voorbeeld? ziehier een spreekwoord (en spreekwoorden drukken dikwerf het volksbewustzijn meesterlijk uit): als iemand bij of in de nabijheid van een hoofd is, zegt men: „*aja di sihoeng maoeng*", „hij zit tus„schen de slagtanden van den tijger". Wil men een ander? „*kareta kosong maoeng ompong*" „een leege wagen (een „wagen waar geen hoofd in zit) is (gelijk) een tandelooze „tijger."

Dat de opheffing van „onmogelijke" toestanden dan toch een einde make aan die „vrees", en werkelijke „gehechtheid" (niet alleen aan de hoofden, maar ook aan de Regering) in hare plaats trede. Wie zou dat niet wenschen? Dat ook de meeste hoofden in de Preanger naar regeling verlangen, is een feit, dat dagelijks te constateren en niet van belang ontbloot is.

Waspada, 14 April 1867.

(*) In het Tjandjoersche zegt men: „*lamoen beunghar beuki kaja; la„moen pajah beuki pajah*": „als men rijk is, wordt men rijker; als men „in de verdrukking is, raakt men er nog meer in".

SNIPPERS

BETREFFENDE

INDIESCHE LAND- EN VOLKENKUNDE

DOOR

K. F. HOLLE.

Het onderscheid in karakter tusschen Javaan en Soendanees.

Er is een Soendaasch spreekwoord, dat luidt: „di hitoet djawakeun", dat ik woordelijk bijna niet durf vertalen en toch zal ik het moeten doen, wil ik de strekking van dit spreekwoord duidelijk maken. — „Hitoet" beteekent namelijk een zekere soort atmospheriesch verschijnsel, dat echter nimmer op metereologiesche aanteekeningen wordt aangetroffen en met andere organen dan de oogen of de heid wordt waargenomen.

Wanneer nu een Soendanees door iemand met woorden wordt aangerand en hij dien persoon de satisfactie niet wil geven, van zich te laten boos maken, houdt hij zich als of hij de beleediging of de persoon van wien ze uitging niet merkt, en noemt hij dit „er een Javaansche . . . . van maken" d. w. z. de beleediging of den beleediger behandelen, „als de Javaan z'oon ongelukje behandelt."

En hier blijkt sprekend het onderscheid tusschen deze twee volken.— Terwijl toch de Javaan, in wiens gezelschap zoo iets gebeurt, zich houdt als of hij oor noch neus heeft, begint de Soendanees dadelijk, even als wij Nederlanders, te „goechelen", te fluisteren of glossen te maken. — Hieruit blijkt dus de deftigheid van den Javaan, waarin hij zich wel eens wat te veel hult, tegenover de meerdere vrolijkheid en levenslustigheid van den Soendanees. — Ik con-

cludeer hieruit dat bij gelijke bevattelijkheid van Javaan en Soendanees, er spoediger vooruitgang van den laatsten kan worden verwacht, dan van den eersten, die bij elken stap, welke hij op de baan van vooruitgang wil zetten, gevaar loopt, van over zijne deftigheid (adats) te struikelen. — Eene reden, om het Preangervolk altans niet minder mild dan zijne meer bevoorregte naburen te behandelen.

Het fluiten om wind.

Nu ik toch op het chapitre van luchtstroomen ben, moet ik met een enkel woord gewag maken van eene overeenkomst van den inlander hier met den bewoner van den Kaukasus. — In no. III van Dr. Petermanns Mittheilungen (jaar 1867) lees ik o. a. op pag. 92 (G. Raddés Reisen u Forschungen) het volgende: nicht der leiseste Hauch kräuselte die Spiegelfläche des Pontus, des Segel hing schlaff am Maste herab. — Die abgehärteten Anatolische Seeleute liessen zich durch die entzetzliche Hitze keineswegen in ihren lebhaften Gesprächen stören *ab und zu pfifften sie eintönig u. lange, sie wollten damit den Wind heranfbeschwören.* Als nu een Soendanees een glaga- of alang-alang-veld in brand steekt en er is geen wind genoeg, dan fluit ook hij eentoonig lang, even als de Soendanesche straatjongen, die zijn vlieger oplaat. — Hoe komen nu deze zóó ver van elkander verwijderde volken aan hetzelfde bijgeloof, dat ook gedeeld wordt door vele Europesche zeevaarders? Fluit maar eens aan boord van een schip als het stormt, men zal u gaauw verzoeken, dit te laten.

Het noemen van zijn eigen naam.

De inlander op Java noemt ongaarne zijn eigen naam. Bij den Soendanees is dit bijzonder sterk en als gij hem vraagt „waarom?" antwoordt hij: lain tikoekoer, d. w. z. dat hij geen tikoekoer (wilde duif) is, die (het zij hier ter opheldering gezegd) haar naam heeft, naar het geluid, dat ze koerrend geeft.

Volgens den heer *van der Chijs* bestaat ook hetzelfde vooroordeel ter westkust van Sumatra.

Ik heb wel eens moeite gehad van een kind den naam zijner ouders of grootouders te weten te komen.

Zooveel mogelijk laat degeen, die ondervraagd wordt, een ander voor hem antwoorden en wordt hem het mes op de keel gezet, dan ontwijkt hij een direkt antwoord, door te zeggen: *„men noemt mij* te huis of in het dorp zoo en zoo."

Keelontsteking en het middel daartegen.

Wanneer een Soendanees aan keelontsteking (Gastriche?) lijdt en de klieren etc. zoodanig opgezet zijn, dat hij niet of bijna niet slikken kan, noemt hij die ziekte oeoeseupeun. Dit woord is afgeleid van oeseup, vischhaak, en wil zeggen, dat men gelijk staat met een visch, die aan den haak zit.—Of men nu gekomen is tot het middel door den naam der ziekte of niet, zoo veel is zeker, dat iemand die aan die ziekte lijdt, tot geneesmiddel water te drinken krijgt, waarin een vischhaak zoogenaamd is te weeken gelegd.

Ik zou van deze dwaasheid niet gewagen, ware het niet, dat ik in een der nummers van het" journal of the Indian Archipelago" (welk is me ontschoten) had gelezen, dat aan een Engelschman, op eene reis door 't maleische schiereiland, voor eene keelontsteking hetzelfde middeltje werd aan de hand gedaan.

VERBETERINGEN.

Deel XVI.

Blz. 198 reg. 16 v. b. staat: Adjong kidool was; te Modjopait. Raden Goegoer, ... moet gelezen worden: Adjong kidool was;-te Modjopait: Raden Goegoer, ...

" 212 " 10 v. b. staat: „estreito de Palimban," .. moet gelezen worden: „estreito do Palimban,"

" 213 " 9 v. b. staat: Java lees: Jaoa

" 214 " 3 v. b. " de Zunda " do Zunda.

" 216 " 3 v. o. " de Issasasukar " *Issasucar*

" 223 " 15 v. b. " Tjiringien. Panimbang, lees: Tjiringien — Panimbang,

" 226 " 10 v. b. " 1591 lees: 1596

" 236 " 9 v. b. " Batansche " Bantansche

" 243 " 7 v. o. " 1413, " 1483.

" 2 v. b. " Sedayoo, " Sedayoe.

" 248 " 16 v. o. " Santangan, " Gantangan.

" 251 " 2 v. o. " eerste, " tweede.

" 291 " 19 v. b. staat: zijne " hare.

" " " 2 v. o. " in het midden vlak voor het front lees: vlak voor het front

" 293 " 14 v. o. " (Java) lees: (Java),

" " " 11 " " " Samaran " Samaraoe

" 294 " 10 " " " op dezelfde wijze lees: in de dezelfde gevallen

" 295 " 4 v. b. " voorheerschend lees: heerschend

Bladz. 296 reg. 12 v. o. staat te Hitoe en Soehoe lees: op Hitoe en te Loehoe

" 297 " 5 " " " Tamilan lees: Tamilaoe

" 299 " 7 v. b. en elders " Etti " Eti

" 300 " 3 v. b. " Alakoerisi " Alakoeresi

" " " 4 " " " Toepason " Toepasoöe

" " " 7 en 8 v. b. " Saer oeë d. i. het ondereind van enz. lees: Saer oeë, d. i. het deel der vlag, waar zij aan den stok vast zit en saer hoehoei, d. i. het tegenovergestelde einde.

" " " 12 v. b. " Nakoela lees: Nakaela

" " " 15 v. o. " laaste " laatste

" " " 12 " " contigent " contingent

" 300 " 10 v. o. " Ondekt " Ontdekt

" 301 " 14 v. b. " de maatita " den maatita-

" " " 8 v. o. " palon " polon

" 303 " 16 " " " kasuaris " kasuaris-

" 16 " 4 v. b. " waimaten " waimeten

" 306 " 11 v. b. " betaald " betaalt

" 309 " 15 v. o. " Daarentegen " Evenzoo

" 313 " 17 v. b. " moet " moet men

" " " 3 v. o. " zijne " zijn

Deel XIII.

Bl. 357, regel 9 v. b. staat *Junij* 25, moet zijn *Junij* 27.

" 358, " 7 v. b. " *Augustus* 1, " " *Aug*^{s}. 8.